کەریمی حسامی

کورد لە گەمەی دەوڵەتانی زلهێز و حکومەتانی ناوچەدا

ISBN 91-88682-10-9
7989188 682105

ستوکهولم ١٩٩٩

Karim Hussami

The kurds in political game of the superpowers and regional stats

Stockholm 1999

کورد لە گەمەی دەوڵەتانی زلهێز و حکوومەتانی ناوچەدا

کەریمی حسامی

ستوکهولم ١٩٩٩

www.kerimhisami.com

The kurds in political games of the superpowers and regional states
Av / By:
Hisami Karim
Utgivare / Publisher: ***MaediaTech Sweden***
© MediaTexh Swden 1999
Printerd in Sweden by ***MediaTech Sweden***

ISBN 91-88682-10-2

Beställning / Order:
MediaTech, Box 138, 631 03 Eskilstuna
Tel. 016-183918 • Fax. 016-183919
E-mail: mediatech@telia.com

www.karimhisami.com

پێناسی کتێب

ناوی کتێب :

کوورد لە گەمەی دەولەتانی زلهێزو حکوومەتانی ناوچە دا

لە نووسین و ئامادە کردنی : کەریمی حسامی

مۆنتاژ : ناسر ئیبراهیمی

سوید ١٩٩٨

ناوەرۆک

سەرەتا	٧
پەیمانی سێڤر وچارەنووسی کورد	١٢
ڕاپەڕینی شێخ مەحمودی حەفید	٢٥
ڕاپەڕینی سمایلآغای شکاک (سمکۆ)	٣٢
چەند وتەیەک	٣٦
بەشێک لە پێشەکی نووسینەکەی کاوە بەیات	٣٧
بەشی یەکەم: ناسیۆنالیزمی کورد لە تورکیا	٤١
ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران	٤٤
تێهەڵکێش	٥٤
دامەزرانی ئازادی	٥٥
لە بێت شەبابەوە تا پیران	٦٣
لە شکانی ڕاپەڕینی شێخ سەعیدەوە تا پێکهاتنی خۆیبوون	٧٣
ڕاپەڕینی ئارارات	٨٤
ئاخرین هەول و تەقەلا	٨٧
بەشی دووەم: ناکۆکیەکانی سنوور و ڕکە بەری هۆزەکان	٩٣
سنوورەکانی ئێران و عوسمانی	٩٤
دەستپێکی دەورەیەکی تر لە گیر و گرفتەکانی سنوور	٩٨
حکوومەتی نیزامی	١٠١
بەشی سێیەم : دۆستایەتی دژوار	١٠٦
زەمینەی خۆجێیی قەیران	١٠٨
هۆیەکانی دەرەوەی قەیران	١١٠
دەوڵەتە بچوکەکانی بە ڕەگەز ئێرانی	١١٤

www.kerimhisami.com

بەشی چوارەم: نارە ناری سیاسی	١١٩
قەیرانی سنوور	١٢٢
فروغی لە تورکیا	١٢٤
رەنگدانەوەی خۆجێیی وتووێژی فروغی	١٢٩
بەشی پێنجەم: کۆمیسیۆنی سنوور	١٣٦
رێککەوت	١٣٧
بەپێچەوانەی چاوەڕوانی	١٤١
ئەمنیەتی سنوور	١٤٤
بێلایەنی	١٤٥
بەشی شەشەم: ژیانی هاوکاری	١٥١
دڵنیایی دراوسێی باکوور	١٥٥
تێکۆشانی هاوبەش	١٥٥
کۆتایی ئاژاوە	١٦١
سەرەتای گیروگرفتەکانی ئێران	١٦٢
عەمەلیاتی لەشکر	١٦٥
سەرکوتکردنی یەکجاری	١٦٩
چارەنووسی ئیحسان نووری	١٧٦
بەڵگەکانی پاشکۆ	١٨٠
ئەو سەرچاوانەی بەیات کەڵکی لێوەرگرتوون	٢٠١
بزاڤی رزگاریخوازی کورد دوای شکانی راپەڕینی ئارارات	٢٠٥
رووخانی کۆماری ئارارات	٢٠٦
کشانی شەڕ بۆ ناو ئێران	٢٠٧
هێزەکانی مەوجود لە ناوچە	٢٠٨
هاوکاری تورکیە و ئێران دژی کوردەکان	٢١٠

www.kerimhisami.com

سەرەتا

بۆ روونکردنەوە و پشت قایمکردنی ناو ونیشانی ئەوکتیبە کە لە گەڵ چارەنووسی کورد گرێی خواردوە و تائێستاش دەستێک نەبوە ئەم گرێپوچکەیە بکاتەوە، رەنگە زۆر پێویست نەبێ بگەڕێینەوە بۆ سەردەم ودەورانی کەونارا و بە شاخ وباڵی ئەمیر و حاکم وئەماراتی کوردی بێدەسەلات وبندەستی ئیمپراتوریەکانی وەسمانی و قاجار هەڵابڵێین و بەو قسانەش خۆ سەرخۆش بکەین کە ئێمەش پاشا ومیر و بەگ و خان و یابە قەولی هێندێ نووسەر و رۆشنبیری دڵسۆزی کورد(دەوڵەت و حکوومەت و تەنانەت ئیمپراتوری) یشمان هەبوە. چونکە ئەم باسانە هەرچەندی بێژی نووسراون و وەک حکایەت دووپات و چەندپات کراونەوە و شاخ و باڵیان بە بەر داکراوە، بەڵام نە هیچ قازانجیان بۆ کورد هەبوە و نە کوردیش هیچیان لێ فێربوە و نە دەرسیان لێ وەرگیراوە. گریمان ئەگەر ئەوانەش هەبووبن، نەک هەر هیچ شوێنەوارێکی کولتوری و نەریتێکی ئاوایان بەجێ نەهێشتوە کە بۆ کورد جێگای شانازی بێ و نموونەی شارستانەتی کورد لە سەر لاپەرەی مێژوو تۆمار بکات، بەڵکوو رچەیەکی ئەوتۆی براکوژی و خۆخۆری ونۆکەری بێگانە یان بۆ شکاندووین کە تائێستاش هەروا لە ئاخری سەدەی بیستەمدا، رێبەرانی حیزب و بزووتنەوە و رێکخراوانی کورد بەسەریدا دەرۆن و خوێنی لاوانی کورد بۆ ویستی دوژمنانی کورد و بەرژەوەندی تەسکی دەستەیی و حیزبایەتی دەرێژن. کورد تائێستاش بریاری بە دەستی خۆی نەبوە و وەک مۆرەی شەترنج و داشی دامە

www.kerimhisami.com

کایەی پێکراوە و ئامرازێک بوە بە دەست دوژمنانی نەتەوەکەی خۆیەوە.

ئەم رووداو وبەڵگانەی نووسەرانی کورد بۆ ئیسباتی هوویەت و ناو ونیشانی خۆ لە مەیدانی سیاسەتی نێونەتەوەیی و هاتنە نێوناوان دوای جەنگی یەکەمی دنیاگر پشتی پێ دەبەستن ویاسی دەکەن، پەیمانی سیڤر و چەند مادەی ئەو پەیمانەیە کە بە چەشنێکی شل و شەویق و بێ بنەمایەکی پتەو باسی کوردی کردوە و لە ئاکامدا هیچی بۆ کورد لێ پەیدا نەبوە.

هەربۆیەش ئێمە لەم نووسراوەیە دا کە زۆریش روون نیە بە چی حیساب دەکرێ و لە کام خانەی نووسیندا جێدەگرێ، باسەکەمان لە سەردەمی شەڕی یەکەمی دنیاگرەوە دەست پێدەکەین و ئەوەندەی لە تواناداا هەبێ و بەڵگە و دوکومێنتەکان یارمەتی بدەن، روونی دەکەینەوە کە چۆن کورد و مەسەلە نەتەوەییەکەی بۆتە گەمەی نێوان حکوومەتانی داگیرکەری کوردستان و دەوڵەتانی زلهێزیش هەمیشە ویستوویانە مەسەلەی کورد بکەنە ئامرازی پێشکەوتنی سیاسەت و بەرژەوەندی ئابووری خۆیان. ڕێبەرانی کوردیش قەت لەو سیاسەتە تێنەگەیشتوون و هەمیشە بەرژەوەندی نەتەوەیی خۆیان کردۆتە فیدای قازانجی بێگانە و بەرژەوەندی کاتی حزب و دەستە و تاقمی خۆیان و بە گشتی بەرژەوەندی باڵای نەتەوەیی لە بەر چاو نەگیراوە و ستراتیژی رزگاریی نەتەوەیی دانەڕێژراوە.

ئەگەربڵێین و زۆریش گوتراوە کە بەرلە شەڕی یەکەمی دنیاگر سەرکردایەتی بزووتنەوەکانی کورد بە دەست شێخ و مەلاو سەرۆک عەشیرەتانەوە بوە، دەزگای ڕاگەیاندنی نێونەتەوەیی و زانست و تەکنیک لە ڕادەی ئیمڕۆی جیهاندا نەبوە ، بورژوازی کورد پێ نەگەیشتوە و بازرگانی و ئابووری کوردستان لەو پەڕی دواکەوتوویی دابوە ، ئەوانە و گەلێک بەڵگە و بیانووی دیکە بکەینە هۆی سەرنەکەوتنی بزووتنەوەکانی کورد لە ڕابردوودا ، خۆ دوای شەڕی دووهەمی دنیاگر ئیتر ئەم هۆیانە بایەخێکی ئەوتۆیان نامێنێ کە پشتیان پێببەستین. جامەگەر بۆ خۆ پەراندنەوە و یاخۆ خاپاندن دیسان هەموو سەر و بنی بۆ چوونەکانمان هەر بێنینەوە سەر ئەم بەیت و باوانە و ماوەیەکی دیکەش کۆمەلانی خەڵکی پێ هێور و

ئارام بکەین و ڕووناکبیرانی کوردیش ئەرکی خۆیان هەرلەم چوارچێوەیەدا تەنگە بەربکەن و چاولە واقعیەت بپۆشن و لە ئاست ڕوونکردنەوەی ڕاستییەکان نوکی قەڵەمیان هەڵەنگوێ و جار و بار ڕاستیەکانیش ئاوازوو بکەنەوە. ئەگەر وانەبێ گۆڕانێکی ئەوەندە گرنگ و قوڵ بەسەر هەموو بەشەکانی ژیانی ئادەمیزاد وپێوەندیەکانی نێونەتەوەیی و ئامراز و تەکنیکدا هاتوە، هەموو حیسابات و بۆچوونەکانی ڕابردووی تێکداوە. کوردەواریش تاڕادەیەکی زۆر لە پریشکی ئەم گۆڕانکاریانە دوور نەبوە. بزووتنەوەی کورد لە دەست شێخ و سەرۆک عەشیرەت ودەرەبەگ هاتۆتە دەر و کەوتۆتە دەست ڕووناکبیر و حیزبی بە ڕواڵەت شۆڕشگێڕ و ڕێکخراوی سیاسی، خوێندەواریی خەڵکیش پەرەی سەندوە و بیر و هزر و تێگەیشتنی کۆمەلانی گەل تاڕادەیەکی زۆر گۆڕانی بە سەردا هاتوە.

بەلام لە گەڵ ئەم گۆڕانکاریە و لە ئاخری سەدەی بیستەمیشدا، مەسەلەی کورد دیسان هەر لە جەغزی کەمەی نێودەوڵەتاندا ماوەتەوە و هەر وەک خۆی لە چوارچێوەی بەرژەوەندی سیاسەتی زلهێزەکاندا ئەمبەرئەوبەر و دەستاودەستی پێدەکرێ. ڕێبەرایەتی حیزبەکان و ڕوشنبیرانی سەردەمیش نەیانتوانیوە ڕازی ئەم مەتەڵ و تەلیسمە بدۆزنەوە و هەوساری مەسەلەی کورد لە دەست داگیرکەران بێننەدەر و بیگرنە دەست خۆیان و بەپشت ئەستوری کۆمەلانی خەڵکی کورد بەرە و قۆناخی سەرکەوتن هەنگاو بنێن.

بۆ ئەوەی درێژە بە دەربڕینی زیاتری ئەم دەرد وداخە نەدەین کە زۆر لە نووسەر و ڕوناکبیر و کەسایەتی نیشتمانی و دڵسۆزانی گەل زیاتر و بە پەرۆشترە وە دەریان بڕیوە و دووپاتیان کردۆتەوە و نەگەیشتوونەتە ئاکامیش، دێینە سەرئەسڵی ئەم مەبەستە کە وا لەسەری داوم خۆی پێوە خەریک بکەم و بەڵکوو بتوانم چەند دێڕێک لەم نووسراوانە زیادبکەم کەتائێستا هاتوونەتە سەرکاغەز و بڵاوکراونە وە و هیچ دەرسێکشیان لێ وەرنەگیراوە. وەک لە بەراییدا باسکراچ حەوجێش نیە مرۆڤ بگەڕێتەوە بۆ باسی خەبات و ڕاپەڕینەکانی سەدەی ١٨و ١٩ و ئەنجامەکانیان و وەک حکایەتیش بیانگێڕێتەوە. بۆیە وام دانا لە شەڕی یەکەمی

www.kerimisani.com

دنیاگرەوە سەرپێیی بەسەرکارەسات و ڕووداوەکاندا بێم و خۆ بگەیەنمە قۆناخی ئێستای بزووتنەوەی کورد کە فەرمانی کەشتی یەکەی بە دەست حیزب و ڕێبەرانی ژیر و خۆێندەوار و رووناک بیرەوە لە گێژاوی خۆ خۆری و خۆ بە زلزانی و گەل نەویستیدا دەخولێتەوە و بەرە ونوقم بوونی یەکجاری دەبەن.

بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، واتە شیکردنەوە و ڕوونکردنەوەی بە سەرهاتەکان بەرلە هەموو شت بەڵگە و دوکۆمێنتی بڕواپێکراو پێویست بوون. ئەوانەش زیاترلە ئەرشیڤی وەزارەتخانەکانی ئێران و تورکیا و تەنانەت عیراقیشدا دەست دەکەون کە بە داخەوە نووسەری کورد کەمتردەستی پێیان ڕادەگات . هەر بۆیەش توێژینەوەکان ناتوانن ڕوو داوەکان بە ڕاستی و بابەتی بخرێنە بەر دەستی خوێنەرانی کورد.

بەخۆشییەوە لەم دواییا نە دا کتێبێکم دەست کەوت بەناوی(**شۆڕشی کوردەکانی تورکیا و تەئسیری لە سەر پێوەندی یەکانی دەرەوەی ئێران**)لە نووسینی ئاغای «**کاوە بەیات**». ئاغای بەیات کە نووسەر و لێکۆڵەرێکی ناسراوی ئێرانیە، دەستی کەیوەتە کەلێک بەڵگە و نووسراوەی بڵاونەکراوەی وەزارەتی دەرەوەی ئێران و هێندێ بەڵگە و دوکومێنتی ئەوتۆ کە تارووخانی ڕێژیمی پاشایەتی لە دەفتەری تایبەتی شای ئێراندا ڕاگیراون وکەس نەیتوانیوە دەستیان بگەیێنێتێ. دوای شۆڕشی گەلانی ئێران ساڵی ۱۹۷۹ ئەم بەڵگە و نووسراوانە بۆ یەکێ لە بنیادەکانی ئەرشیوی کیشوەری گوێزراونەوە . وەک ئاغای بەیات دەنووسێ، ئەم بەڵگانەی لە٢٥٤دەوسیەدا دوزیوەتەوە و« لە بواری شارەزابوونی مەسەلەکانی ئێران لە سەردەمی ڕەزاشادا گرنگی تایبەتیان هەیە.»

پاش خوێندنەوەی ئەم کتێبە گەیشتمە ئەو بڕوایە کە وەرگێڕان و بڵاوکردنەوەی ئەم بەشانەی کە ڕاستە وخۆ پێوەندیان بە مەسەلەی کوردەوە هەیە و سیاسەتی حکوومەتەکانی ئێران و تورکیا و هەڵوێست و سیاسەتی دەوڵەتانی ئینگلیز وسۆڤێتی پێشوو سەبارەت بەکێشەی کورد دەر دەخەن، بۆخوێنەرانی کورد ڕەنگە زۆرلەوە بە نرخترو سود هێنەر تر بێ تاباسێکی ڕەمەکی و بێ بەڵگە و دوکومێنت

وەک حکایەت بەناوی مێژوو بنووسرێ و بڵاو بکرێتەوە وەک هێندێ لە فەریکە سیاسی کورد دەستیان داوەتێ.

دەڵێم :(ئەم بەشانەی کتێبەکە). چونکە گەلێک لاپەڕە و شوێنی ئەوتو لە کتێبەکەدا هاتوون، پێوەندیان بەمەسەلەی کوردەوە نیە و تەنیاباسی پێوەندی نێوان ئێران و تورکیادەکەن و زۆریش بە کەلک و سەرنج ڕاکێشن، بەڵام هێنانیان بۆ نێو ئەم باسە دەبێتە درێژ دادرێ و زیاد بوونی لاپەڕە و ڕەنگە بۆ خوێنەری کوردیش سودێکی ئەو تۆیان نەبێ

لە وەرگێڕان و ئامادە کردنی نووسراوەکانی ئاغای کاوە بەیات دا، وەرگێڕ توشی هێندێ نووسراو و مەبەستی ئەوتۆ دەبێ کە دەربڕینی بیر و ڕای خۆی لە سەریان بە پێویست دەزانێ، ئەمانەلە پەراوێز دا جێکراوونەوە بە ڕاشکاوی دەڵێم کە نووسراوەکانی ئاغای کاوە بەیات بە ئەمانەتێکی تەواو و(ئازاد) کراون بەکوردی(نەک وەرگێڕان)، لە بەر ئەوەی نووسینەکەی ئاغای کاوە بەیات لە ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیرانەوە دەست پێدەکا، وابە باش زانرا بەر لە وەی بگەینە سەر وەرگێڕانی نووسراوەکەی ئاغای بەیات، بە کەلک وەر گرتن لە نووسراوە و بۆچوونی هێندێ زانا و شارەزای کورد و بێگانە، بەرکوڵێک لە بزووتنەوە و ڕاپەرینی کوردەکان دوای پەیمانی سێڤر هەڵبێنجین و پاشان بچینە سەر نووسراوەکەی ئاغای بەیات و بە دوای ئەویشدا باسەکەمان بە گوێرەی توانا تا کۆتایی شەڕی دووهەمی دنیا گر درێژە پێدەدەین.

www.kerimmisaar.com

پەیمانی سێڤر و چارە نووسی کورد

ڕەنگە بتوانین بێژین کە دوای شەڕی یەکەمی دنیاگر، پەیمانی سیڤرخاڵێکی وەرچەرخانە لە مێژووی سیاسی و دیپلۆماسی نەتەوەی کورددا. بەم ئیعتبارە بۆ هەوەڵجار مەسەلەی کورد وەک مەسەلەی نەتەوەیەکی هەبوو، بەڵام بێبەش لە مافی نەتەوایەتی دێتە نێوکۆبوونەوە و کۆنفرانسی دەوڵەتان و دەبێتە مەسەلەیەکی نێونەتەوەیی و باسی لە سەردەکرێ و لە چەند بەندی پەیمانی ناوبراودا جێی دەکرێتەوە. بەڵام بە داخەوە هیچ دەستکەوتێکی بۆکورد بە دواوە نیە و هەرلە وێوە مەسەلەی کورد دەبێتە گەمەی دەوڵەتانی زلهێز و لە چوارچێوەی بەرژەوەندی سیاسی و ئابوری ئەم دەولەتانەدا دەخولێتەوە و یاری پێدەکرێت.

لە سەر چۆنیەتی پێکهاتن و ئامانج و نێوەرۆکی ئەم پەیمانە و بەرهەم و ئاکامی بۆکورد زۆرنووسراوە. ڕەنگە هیچ مێژوو نووس و یاتوێژەرێکی کورد نەبێ کە هاتبێتە سەرنووسینی گۆشەیەکی مێژووی خەباتی گەلی کورد، ئاوڕێکی وەسەر پەیمانی سێڤر نەدابێتەوە و بە گوێرەی بۆچوونی خۆی لێکی نە دابێتەوە و باسی نەکرد بێ. هەربۆیە لەم نووسراوەیەدا هیچ شتێکی زیادی و تازەی ئەوتۆنایەتە بەر چاو کە خرابێتە سەرنووسراوەی نووسەرانی دیکە و وەک هێندێ نووسراوە بێ بەڵگە و دۆکۆمێنت کرا بێتە حکایەت. هەر چۆنێک بێ هاتمە سەر ئەو بڕوایە بۆ

www.kerimhisami.com

خاڵی نە بوونی شوێنی پەیمانی ناوبراو لە نێو باسەکەی ئێستادا، لە بۆچوون و نووسراوەی چەند نووسەرێکی کورد و بێگانە کەلک وەرگرم بەڵکوو ڕووناکیەکی زیاتر بخرێتە سەر نێوەرۆک و مەبەستەکانی پەیمانی سێڤر و بۆ چوونی هێندێ نووسەری کورد کە زیاتر لە پێویست بایەخی پێدەدەن..

دوکتورعبدالرحمانی قاسملو لە باسی پەیمانی سێڤردا پاش هێنانی بەندەکانی (٦٢و٦٣و٦٤)ی پەیمانی ناوبراو دەنووسێ:

«.... لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێش کە بەریتانیا و فەرانسە ئەو دوو دەوڵەتە ئیمپریالیستە کە سەرۆکایەتی پەیمانی سیڤریان دەکرد، چۆن بەوە ڕازی بوون کە کوردستانێکی خودموختار دابمەزرێ، کە لە وانە بوو پاشان سەربەخۆییش وەربگرێ. ئایا بەریتانیا و فەرانسە وەک بە ڕواڵەت دەیانگوت، بە ڕاستیش دەیانویست گەلی کورد بە پێی چاردە بەندەکەی پێشنیاری ویلسون مافی دیاریکردنی چارەنووسی خۆی وەدەست بێنێ.؟

نیازی ڕاستەقینەی ئەو دوو دەوڵەتە ئەوە بوو کە بەرگری لە بڵاوبوونەوەی شۆرشی مەزنی سۆسیالیستی ئوکتۆبر بکەن .دەیانویست دەوڵەتێکی پاشکەوتووی دەرەبەگایەتی دروست بکەن، کە تورکیا و رووسیای سۆسیالیستی لێک جیابکەنەوە وببێتە نوختەیەکی ستراتیژی دژی یەکیتی سۆڤیتی لە نیزیک کانگاکانی نەوتی قەفقاز. لە لایەکی تریشەوە ئیمپریالیستەکان لە هاوکاری نێوان کوردەکان و کەمالیستەکان تۆقی بوون، و بە و نەخشەیە دەیانویست ئەنادۆلی ڕۆژهەلات(یانی کوردستان)کەخەڵکەکەی پشتیوانی کەمالیستەکان بوو، جیابکەنەوە، و بەو جورە جێگایان پێ لێژبکەن. بەریتانیاکان کە دەستی بالایان لە پەیمانەکەدا هەبوو، پێیان وابوو کە ئەگەر دەوڵەتێکی ئاوا دابمەزرێ، ڕاستەو خۆ لە ژێر سەرپەرستی بەریتانیادا دەبێ. دیارە بەریتانیا دەیویست ویلایەتی مووسڵیش لە تورکیاجیابکاتەوە و بیخاتە ژێردەسەلاتی خۆیەوە، بە تایبەتی کە نەوتیشی لێدۆزرابۆوە. لە ڕاستیدا مەبەست لە پەیمانی سیڤر پچڕپچڕکردنی ئیمپراتوری عوسمانی بوو، بە جۆرێک کە ئەو دەوڵەتانەی دادەمەزرێن، ڕاستەو خۆ یاناراستەو

خۆ لە ژێر دسەڵاتی دەوڵەتە ئیمپریالیستەکان دابن....... بەمجۆرە پەیمانی سیڤر ئەوەندە زیاتر کە بۆ یەکەمجار لە پەیمانێکی ناونەتەوایەتی داباسی مافەکانی گەلی کورد کراوە، قازانج و بایەخێکی بۆ کورد نەبوو، و گەلی کورد لەو پەیمانە کە هەر بە مردوویی لە دایکبوو لە وەزیاتری پێ نەبڕا .(١)

کەنداڵ نزان لە نووسینێکی خۆیدا بەناوی (**کوردەکان لە ئیمپراتۆری عوسمانی**)دا لە شیکردنەوەی پەیمانی سیڤردا دەنووسێ :

«..... پێش باسی سنوورەکـــانی دیاریکراو لە مـــادە٦٢ و چۆنیـــەتی ئەم کـوردســـتـانەی کـە دامـەزرانی ئەو لە پەیمانی ســیـڤـردا پێش بینی کـرابوو، وەبیرهێنانەوەی ئەم نوکتەیە جێگای سەرنجە کە چارەنووسی ویلایەتی مووسڵ لە چارەنووسی کوردستان جیاکرابۆوە. کاتێ سەبارەت بە ویستی خەلک بۆ لکان بە وڵاتی کـوردسـتـان،ڕاوێژلەگـەڵ خـەڵک دەکـراکـەئەم کـارە ئەنجـام درابا. (واتە وڵاتەکوردستانەکە دامەزرابا. ک. ح)

ئەگـەر(زۆربەی خـەڵکی ئەم ناوچەیە) ویسـتـبایان(لەتورکیا جیـابنەوە)کـاتێ دەیانتوانی ئەو کـارەبکەن، کە شورای(کۆمەڵی نەتەوەکان) زانیبای کە (لێهاتوویی سـەربەخۆییـان هەیە) ئەگینا داوا لە بەریتانیا دەکرا کە سـەرپەرشتی ئەم ناوچەیە وەئەسـتـۆ بگرێ. بەڵام سنوورەکـانی ئەم وڵاتە گـریمانی یە ـــ زۆر لە سـەر زەمـینەکـانی کـورد نشـینی هەڵکەوتوو لە ڕۆژئـاوای فـرات، نـاوچەکـانی وەک: ئادیامـان، مەلاتیە، ئەلبوستـان، دارندەودورک، بە دڵخواز لەم وڵاتە جیاکرابوونەوە. ڕێککەوتنی د.د.ی ئاوگوستی ١٩٢٠لە نێوان بەریتانیـا و فـەرانسـە و ئیتـالیا وای دادەنا کە ئەم ناوچانە بە «حـەوزەی قـازانجی تایبـەتی فـەرانسـە» بلکێنرێن. مادەی ٢٧ (بەشی دووەم، خاڵەکانی ٢و٣) نەک هەرناوچەی (کورد داغ) چیای کورد و ئەم بەشـە لە دەشتی جـزیرە کە ئێسـتـا بۆتە بەشـێک لە سـوریا ڕەگـەڵ سـوریای ژێر سەرپەرشتی فەرانسە دەخست، بەڵکوو شارەکانی کیلیس وعەین تەب و برجک و ئورفە و ماردین و نسیبەین و جزیرەشی بەو خاکەوە دەلکاند. ئەم دوو ناوچە یە کە ڕاستەو خۆ، یالە لاوەڕا دەبوونە بەشێک لە ناوچەی ژێر سـەرپەرشـتی فـەرانسـە،

www.kerimbisarani.com

سێ یەکی خاکی کوردستانی عوسمانیان دەگرتەوە......

کەوابوو ئەم (کوردستانە سەربەخۆیە)ی کە لەو پەیمانەدا پێش بینی کرابوو، لە ڕاستیدا وڵاتێک بوو کە دوویەشی خاکەکەی لێ جیاکرابۆوە، لە وانە ناوچەی بە ڕێژەو و لەوەڕگای سوننەتی دیکەش وەلابنێین لە کوردستانی ئێران ــــ بۆ ئەم وڵاتە سەروکلک هەڵپاچراو وناتەواوە، جگە لە ناوچەی هەژارەکان چیتری نامێنێتەوە.: خارپوت ، درسیم (تونجلی)، هەکاری و سیرت ، لە گەڵ دیاربەکر وەک پێتەخت و ولایەتی مووسڵ وەک ناوەندی ئابووری ئەوــــ دیارە نەوتی ئەوێ لە ژێر زیرەوانی بەریتانیادا دەبوو. ئەگەر بڕیارەکانی ئەو پەیمانە گەیشتبانە جێ، خاکی کوردستان بە پێنج بەش دابەش دەکرا : لە ڕۆژئاوا فەرانسە؛ لە باشور سوریا؛لە ڕۆژهەڵات ئێران؛ لە باکور ئەرمەنستان؛ کوردستانێکی سەربەخۆش لە ناوەند. بە سەرنجدانی ئەومەبەستانە،جێگای سەرسوڕمانە کە بەرەیەک لە ناسیۆنالیستەکانی کورد پشتیان بەم پەیمانە ناداد وەرییە بەستوە و دەبەستن هەروەها ئەوەی وەک دان پێدانان بەمافی نەتەوەی کورد لە مەیدانی نێونەتەوەییدانیشان دەدەن.

پەیمانی سیڤر کە مەبەستەکەی لەتکردن و دابەشکردنی وڵاتەکانی بەردەستی عوسمانی بوو، نەک هەر بۆ خەڵکی تورک پەیمانێکی ناڕەوا و سەرشۆڕانەبوو، بەڵکوو سووکایەتی بوو بە گەلی کوردیش. دوای لە بەریەک بڵاوبوونی ئیمپراتوری عوسمانی، تەواوی نەتەوەکانی ژێردەستی ئەو، توانیان حکوومەتی سەربەخۆی خۆیان دابمەزرێنن. تەنیا خەلکی کورد لەم قایدەیە بەدەربوو. هۆی ئەم کارەش بە گشتی لێ نە هاتوویی سیاسی و دواکەوتوویی مێژوویی ڕێبەرانی کوردبوو. لە ئەنجامدا کوردەکانی عوسمانی لە نێوانی سێ دەوڵەتی تازە دامەزراو دا بەشکران: تورکیا. عیراق، و سوریا. (٢)

نووسەری فەرانسەیی(کریس کۆچێرا) بێ ئەوەی خۆی زۆر بە پەیمانی سیڤرەوە هیلاک بکا دەنووسێ: «....لە کۆنفرانسی ئاشتی کە ١٨ی ژانویەی ١٩١٩لە پاریس بەسترا ،بەریتانیای گەورە و فەرانسە سەبارەت بە لەتکردنی

ئیمپراتوری عوسمانی بەتوندی چەقەیان بوو؛ بێ ئەوەی گوێ بدەنە ویستی کوردەکان. لە کاتێکا وڵاتی کوردەکان بوو فەرانسە و ئینگلز کێشەیان لە سەردەکرد. کوردەکانیش کە دەموو قسە و بەیاننامەکانی پریزیدێنت ویلسن یان لە باردی مافی نەتەوەکان لە دیاری کردنی چارەنووسی خۆیان لە بەرکردبوو، لە بوونی ئەمریکاییەکانیش پشتیوانێکیان نەدیتەوە کە بە هیوای بوون. ئەندامانی کومیسیونی ئەمریکایی بە ناوی کومیسیونی لێکۆڵینەوەی(کینگ گرین)چوونە سوریە و قوستەنتەنیە، بەڵام ئاوڕیان وەسەر بەین النهرین و ئەناتۆلی نەدا.

زلهێزەکان بۆ گەیشتن بە پەیمانی سیفر(١١ی ئاوگوستی ١٩٢٠)ئەم کوتە کاغەزە هیچە و ئەم مەلۆتکە بە مردوویی لە دایک بوو، ساڵ و نیوێک پێکەوە چەنەیان لێدا، تازە ئەوە پەیمانێک نەبوو کە بتوانێ مەسەلەی ڕۆژهەڵات چارە سەربکات. بەڵام بە بڕوای دەستەیەکی زۆر لە کوردان، ئەم پەیمانە دەوڵێن ئیعترافە بە بوونی ئەوان لە لایەن کۆمەڵی جیهانییەوە. پەیمانی سیڤر کە دیمەنێکی لە خودموختاری و سەربەخۆیی لە دوورەوە بە کوردەکان نیشان دەدا، لە ڕاستیدا وەک ڕاگەیاندنی تازەبوونەوەی ژیانی تورکیا بە ڕێبەرایەتی مستەفا کەماڵ و لە دایکبوونی عیراق بوو لە ژێر حکومەتی مەلیک فەیسەل دا » (٢)

دوکتور مارف ئەمەرگوڵ لە ڕوانگەی یاسای نێو دەوڵەتانەوە لە پەیمانی سیڤر دەکۆڵێتەوە و بە جوانی هێز و حوکمی ئەم پەیمانە شی دەکاتەوە و دەنووسێ:«.... سەرکەوتنی کەمالییەکان لە شەڕدا بوو هۆی ڕەتکردنەوەی پەیماننامەی سیڤر، ئەو سەرکەوتنەش بە ئاگربەسی مۆدان لە١١/١٠/١٩٢٢ پێگەی خۆی داکوتا، کە لە نێوان تورکیا لە لایەک و بەریتانیا، فەرەنسە و ئیتالیا لە لایەکی ترەوە بەسترا. پاشتریش لە١٢/١٠دا یۆنان هاتە پاڵیان. ئاگربەسی مۆدان دانپێدانانێکی دابەشی وڵاتانی دەرپەیمانە بە حکومەتی ئەنقەرەدا، ئەمەش ڕەتکردنەوەیەکی داوەش و تەواوی سیڤرە و زەمینە خۆشکردنە بۆکۆنفرانسی لۆزان....» (٤)

درک کینان- یش لە کتێبی کوردستان و کوردەکانی خۆیدا ئاوڕێکی وەسەر پەیمانی سێڤر داوە و دەنووسێ : «... پەیمانی ئاشتی کە لە شاری سێڤر لە لایەن

نوێنەرانی هاوپەیمانان و سوڵتانی وەسمانیدا واژۆ کرا، پێکهاتنی کومیسیۆنێکی پێشبینی دەکرد کە دەبوایە گەلاڵەیەک بۆ خودموختاری ناوچە کورد نشینەکانی ڕۆژ هەلاتی فرات و خوارووی ئەرمەنستان و سەرووی سوریا و ناوچەی نێو چۆمان(بین النهرین) ئامادە بکا. دەوڵەتی قوستەنتەنیە بەڵێنی دا بڕیارەکانی کومیسیۆن بە جێبگەیێنێ و ئەگەر هاتو لە ماوەی ساڵێکدا کوردەکان داوای دامەزرانی دەوڵەتێکی خودموختاریان کرد و کۆمەڵی نەتەوانیش ئەوانی بە شایانی ئەو کارە زانی، ڕێگا بدا دەوڵەتێکی خۆدموختار دابمەزرێت. بەلام ئەو پەیمانە هێندێ بەند و بڕیاری تێدا بوون کە تورکیای دەکردە کۆلۆنی هێزە مەزنەکانی ئۆروپایی. نەتەوە پەرستەکانی تورک بە ڕێبەرایەتی مستەفا کەماڵ ئەم پەیمانەیان قبوڵ نەکرد کە نوێنەرانی دەوڵەتی پوشاڵی ئەستەمبوڵ ئیمزایان کرد بوو. شەڕی سەربەخۆیی تورکیا دەستپێکرا و تورکەکان سەر کەوتن. هاوپەیمانەکان بە ناچاری پەیمانێکی دیکەیان واژۆ کرد کە بە پەیمانی لۆزان ناسراوە و لەوێدا ئیتر ناوی کوردان نەهاتە بەرباس»(٥)

لاوازی و بێبنگەهی پەیمانی سێڤر لەوەدا خۆی دەنواند کە ئەو پەیمانە لە گەڵ حکوومەتی تێشکاو و بێدەسەلاتی سوڵتانی (خەلیفەی ئیسلام) هاتبوە سەر کاغەز و پشتیوانێکی پتەوی نەبوو. جگە لەوە وەفاداری کوردان بە حکوومەتی ئیسلامیی وەسمانی و بە خەلافەت بەرچاوی تێگەیشتن و ئەقڵی سیاسی ڕێبەرانی کوردی گرتبوو. تورکیش بۆ ڕاکیشانی هاوکاری کوردان هەوڵێکی زۆریان دەدا و تاڕادەییێکیش لەم تەقەلایەدا سەرکەوتبون. هەر وەک خوا لێخۆشبوو ماموستا ڕەفیق حیلمی دەڵێ : «....مستەفا کەماڵ هەر وەکو لەناوچەی شەڕی سەر بەخۆیی ولاتا یاری بە کەللەی دوژمن ئەکرد، لە مەیدانی سیاسەتیش توانی کە یاری بە عەقڵی کورد بکا. لە هەڵبژاردنی تازە مەبعوسانا سێ یەکی (نایب) مکانی لە کورد هەڵبژێرێ و ئەمانە لە (مەجلیسی گەورەی میللەت) دا لە ئەنقەرە تەمسیلی کوردیان ئەکرد. ئیتر چییان ئەویست؟ بەم سیاسەتە ژیرانەیە مستەفا کەماڵ گرەوی بردەوە و بۆ ئەو ڕۆژە کوردەکانی فریودا و ژیری کردنەوە. هەر بەم

www.kerimhisami.com

سیاسەتەش بوو کە توانی دوای ئەوەی کوردەکان لە خۆی نزیک بخاتەوە و لە تەقەلا بۆ کوردستان دوایان بخا و ساردیان کاتەوە. دەوڵەتە سوێند خۆرەکانیشی لە مەسەلەی کورد پەشیمان کردەوە.»(٦)

پەیمانی سێڤربۆ کوردەکان لە ڕاستیدا نەک هەر داد پەروەرانە نەبوو، بەڵکوو سوکایەتیش بوو بە ئامانجی ئەوان «.... لە مادە ٩٨ی ئەو پەیمانەدا کە پێکهێنانی دەوڵەتی ئەرمەنستان پێشبینی دەکات(بەشی شەشەم : ئەرمەنستان) گوتراوە:« ..ئەرمەنستان و ئیمزاکەرانی تری ئەو پەیمانە قبوڵ دەکەن کە سنووری نێوان ئەرمەنستان و تورکیا لە ویلایەتی تەرابوزان، ئەرزەڕۆم، وان و بیتلیس بکەوێتە بەر داوەری سەر کۆماری وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا. ئیمزا کەرانی پەیمان بەرئۆدە دەبن کە هەر بڕیارێکی سەر کۆماری وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لەم بارەوە بیدا و هەر هەنگاوێکی کە ناو براو سەبارەت بە دەست پێڕاگەیشتنی ئەرمەنستان بە دەریا و غەیرە نیزامیکردنی هەر یەک لە ناوچەکانی دراوسێی سنوورەکانی ناو براو بسپێرێت، قبوڵی بکەن» بەمجۆرە وەک دەزانین پریزیدێنت ویلسۆن بە ئاشکرا لە ئەسڵی مافی دیاریکردنی چارە نووس کە خۆی ڕایگەیاند بوو، پاشگەز بۆوە. سەر کۆماری ئەمریکا بەمکارە بێ ئەوەی پرسێک بە خەڵکی ناوچەکانی ناوبراو بکرێ و یا پێکهاتوویی ڕەگەزی خەڵکی ئەم ناوچانە دیاری بکرێن، سەر زەمینێکی زۆری کە زۆربەی دانیشتوانی کورد بوون – ناوچەکانی وەک: موش، ئەرزنجان، بنگول، بیتلیس، وان، ئاگری، قەرد کلیسا، ئیگدر و ئەرزەڕۆم- واتە بەشی گرنگی کوردستانی تورکیای دا بە ئەرمەنستان.

بەم پێیە ئەم ناوەندەی کە بە گوێرەی ئەو پەیمانە دەبوایە پێک بێت، مەڵبەندێک دەبوو کە دوو بەشی سەر زەمینەکانی لێ جیا کرا بۆوە. ئەو مەڵبەندە بریتی دەبوو لە؛ ناوچە فەقیرەکانی خارپوت، دەرسیم(تونجەلی) هەکاری و سیرت لە گەڵ دیار بەکر وەک ناوەند و ویلایەتی موسلیش وەک ناوەندی ئابووری ئەو. حەوزە نەوتیەکانیش دیارە ببوونە هی بەریتانیا. فەرانسەش سەر پەرشتی سوریای گرتبوو ئەستۆی خۆ و بەشێکی جزیرەشی پچڕیبوو. بەمجۆرە کوردستان لە نێوان

www.kerimhisami.com

عیراق و تورکیا و سوریا و سۆڤییت دابەشکرا ...» (٧)

ڕەنگە پێویست نەبێ زیاترلەوە لە سەرباسی پەیمانی سیڤر بڕۆین کە لە بەر لێ نەهاتوویی و ناکۆکی نێوان ڕێبەرانی کورد کە تائیمڕۆ بەردەوام بەباڵایان براوە، هیچی بۆ کورد لێ وەدەست نەهات و هەر وەک گوترا مەسەلەی کورد بوویە گەمەی نێو دەوڵەتانی زلهێز و تائێستاش ئەم گەمەیە هەر بەردەوامە. بە دوای پەیمانی سیڤر و دابەشکردنی دوو بارەی کوردستان دا، مەسەلەی کورد لە نێو پەروەندەی کۆنفرانس و کۆنگرەی نێو دەوڵەتان دەخرێتە دەرەوەو وەک مەسەلەیەکی نێوخۆیی حکوومەتانی داگیرکەر ئەمجارە لە نێوان ئەواندا گەمەی پێدەکرێ و دەستی دەوڵەتانی زلهێزیش لە پشتی پەردەی ئەم سناریۆیە هەرلە کاردایە و بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆی هەڵیان دەسوڕێنێ.

www.kerimhisami.com

ڕاپەڕینی شێخ مەحمودی حەفید

دوای پوچانەوەی بەند و بڕیارەکانی پەیمانی سیڤر، بەهۆی پێکهێنانی پەیمانی نگریسی لۆزانەوە، کە ٢٤ی مانگی یولی ساڵی ١٩٢٣ لە نێوان دەوڵەتانی بەریتانیا و فەرانسە وئیتالیا وژاپون و یونان و رومانی و تورکیا و... واژۆ دەکرێت ، ئیتر مەسەلەی کورد و مافی کورد بە جارێ دەخرێتە پشت گوێ.«... چونکە پەیمانی لۆزان کە لەدوای پەیمانی سێڤر بەسترا شتێکی وای بۆ کورد تیا نەبوو، لە خەڵەتاندنی کورد زیاتر بە چەند بەندێکی پووچ و جارێکی تر بە هۆی ئەو پەیمانەوە دەوری خوێناوی کورد دەستی پێکردەوە» (٨)

پاش ئەو پەندەی بە سەر کوردیان هێنا، لە خوارووی کوردستان بە ڕێبەرایەتی گەورە پیاوی کورد شێخ مەحمودی حەفید سەر هەڵدانی کوردەکان بۆ دامەزرانی دەوڵەتێکی کوردی دەست پێدەکا. ڕاپەڕینی شێخ مەحمودی نەمر بە چەند قۆناخی پڕ لە هەوراز ونشێودا تێدەپەڕێ. دەسکەوتی گەورە وەدەست دێنێ، توشی نسکۆ و تێشکان دەبێ، دەکەوێ و هەڵدەستێتەوە، بەڵام لە ئاخردا دەکەوێتە نێو تەڵە و داوی حکومەتی شۆڤێنیستێ فێڵاوی تورک و سیاسەتی بەند بازی و بێ پەیمانی ئینگلیز و ڕاپەرین توشی هەرەس و تێشکان دێت. شێخ مەحمودی نەمر لە سەرەتاوە بە بێ لە بەر چاو گرتن و لێکدانەوەی سیاسەتی جیهانی و هەڵسەنگاندنی هێزەکانی ناوچە و نێو نەتەوەیی، بە بێ داڕشتنی ستراتیژی و بە ڕێوە بردنی سیاسەتێکی ورد و دوور بینانە، زیاتر لە سەر بناخەی داب و نەریتی سیستمی عەشایری، شۆڕش دەست پێدەکات. لە وەش سەیرتر پشت بە یارمەتی

www.kerimbisani.com

وپشتیوانی حکوومەتی تورک دەبەستێ کە سەدان ساڵ بە ناوی (ئیسلام و خەلافەت) کوردیان کوشتوە و چەوساندۆتەوە. تەنانەت بڕوای شێخ مەحمود بە تورک دەگاتە ڕادەیەک بە قەولی کریس کۆچیرا کە لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیای وەر گرتوە«...لە گەڵ سەرهەنگ عەلی شەفیق ناسرلو بە ئوزدەمیر دەست بە گۆڕینەوەی نامە دەکات و پێی دەڵێ:« ئامادەیە لە ڕێگای ئەرتەشی تورک دا گیان فیدا بکات »و ڕادەگەیێنێ کە لە جیاتی سەر بەخۆیی ئامادەیە خود موختاری ژێر سەر پەرشتی تورکیاش قبوڵ بکات.»

لە سەر ڕاپەڕین و خەبات و قارەمانەتی شێخ مەحمودی نەمر و بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد لە خوارووی کوردستان، نووسەرانی خۆماڵی و بێگانە زۆریان نووسیوە و بیرو ڕای جیاوازیان دەربڕیوە. لە یادداشتەکانی ماموستا ڕەفیق حلمی و ماموستا ئەحمەد تەقی وماموستا ئەحمەد خواجە و هیتردا، ڕووداوەکانی نێو ڕاپەڕین و هەڵوێستی سەرەک عەشیرەتانی کورد بەرانبەر ڕاپەڕین و پێوەندی شێخی نەمر بە ئینگلیز و تورک و کارەساتی شەڕ و شکانی ڕاپەڕین بە درێژی باسکراوە. ماموستا محەممەد ڕەسوڵ هاوار لە دوو بەرگی ۹۰۰ لاپەڕەییدا سەر بردەی شێخ مەحمودی لە بنەماڵەوە تائاخرین ڕۆژەکانی ژیانی هێناوەتە سەر کاغەز و زەحمەتێکی زۆری لەگەڵ کێشاوە. بە تێڕوانینی نووسراوەکان و لێکدانەوەی بابەتی، مرۆڤ دەگاتە ئەم قەناعەتە کە هەمووی ئەو نووسەرانە زیاتر سەرنجیان داوەتە سەر باری ئازایەتی و قارەمانەتی شێخ مەحمود وناکۆکی عەشیرەتان و سیاسەتی دوژمنکاری ئینگلیز سەبارەت بە کورد. کەمتر ئاوڕیان داوەتەوە سەر لێکۆڵینەوەیەکی زانستی و بابەتی و لێنهاتویی و کەم و کوڕی ڕێبەرایەتی بزووتنەوە و دەستنیشانکردنی هەڵەکان. بەڕاستی ئەوەی توێژەرێکی ورد بین دەتوانی لە نووسینی نووسەرانی کورد و بێگانە هەڵیکرێنێ و چۆنیەتی ڕووداوەکانی ئەو زەمان لێکبداتەوە، ڕەنگە بگاتە ئەم ئاکامە کە بەداخەوە شێخ مەحمودی نەمر لە توانایدا نەبووبێ پاپۆڕی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردلە نێو لافاو و گێژاوی سیاسەتی ڕۆژ دا،بەرە و ڕۆخی سەر کەوتن باژوێ ولە نوقم بوون

www.kerimhisami.com

دەربازی بکات. یان بێژین بۆ مەبەستی نەتەوایەتی خۆی ژیرانە لە هەل و مەرجی پێشهاتوو کەلک وەر بگرێ. کاتێکی دەوڵەتی ئینگلستان بۆ هەر مەبەست و ئامانجێک بوو بێت، لە گەڵ حکوومەتی دەستنیژی مەلیک فەیسەل لە بەیاننامەیەکدا بە ڕەسمی و بە ئاشکرا دان بە مافی ڕەوای کوردی عیراق دادەنێ وبانوا لە گوروەکان دەکات بۆ پێکهێنانی دەوڵەتی خود موختاری کورد لە چوار چێوەی سنوورەکانی عیراقدا هەنگاو بنێ، شێخ مەحمودی نەمر لە جیاتی قۆستنەوەی ئەم دەرفەت و پێشوازی لەم هەنگاوە و دەست بە کار بوون بۆ بە جێگەیاندنی نێوەرۆکی ئەم بەیاننامەیە و پێکهێنانی دەوڵەتێکی خودموختاری کوردی وەک یەکەم هەنگاو بەرەو سەر بەخۆیی نەتەوەیی، بە دەق و پیلانی تورک و تورکخوازەکانی دەور و بەری، ڕێگای شەڕ و دوژمنایەتی لە گەڵ ئینگلیز دەگرێتە بەر. ئەمەش دەقی بەیاننامەی دەوڵەتی بەریتانیاو حکوومەتی فەیسەلی عیراق سەبارەت بە مەسەلەی کورد:

« .... دەوڵەتی ئالا حەزرەتی پاشای ئینگلستان و دەوڵەتی عیراق مافی ئەو کوردانەی لە چوار چێوەی عیراقدا دەژین بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێک لە چوار چێوەی ئەم سنوورانەدا بە ڕەسمی دەناسن. هەر تک دەوڵەت هیوادارن دەستەی جیاوازی کورد هەتا زووترە لە بارەی شکڵی ئەم دەوڵەتە و لە بارەی ئەم سنوورەی کە دەیانەوێ لە چوار چێوەی ئەو دا دەسەلات بە ڕێوە بەرن، پێکەوە ڕێک بکەون. ئەم دەستە و گرۆیانە بۆ وتو وێژ لە بارەی پێوەندییەکانی ئابوری و سیاسی داهاتووی خۆیان لە گەڵ دەوڵەتی ئالا حەزرەتی پاشای ئینگلستان و دەوڵەتی عیراق نوێنەرانی بەرپرسی خۆیان دەنێرن... » (٨)

دیارە ناکرێ هەل و مەرجی ئەو زەمان و دواکەوتوویی کۆمەڵگای کوردەواری و سیستمی دەرەبەگایەتی و تەنگژەی نێو بزووتنەوە لە بەر چاو نەگیرێ. بەلام ئەوانەش هیچیان نابێ ببنە پاکانە کردن بۆ قاڵ نەبوونی دام و دەزگای دەسەلاتی شێخ مەحمود لە مەیدانی سیاسەتدا و نفوزی حکوومەتی تورک لە سەر شێخ و دەست و پێوەندی دەور و بەری و تەئسیریان لە سەر ڕووداوەکانی ئەو زەمان.

www.kermmlisani.com

«... لەگەڵ ئەوەشدا کە شێخ مەحمود لە ڕووی کار و باری دەوڵەتیەوە شارەزاییەکی ئەوتۆی پەیدا نەکرد بوو، هەرچەندە هێندێ سودیشی لە تاقیکردنەوەی حوکمداریەتییەکەی وەر گرتبوو، ژمارەیێکیش خوێندەوار و ڕۆشنبیر و ئەفسەر لە دەوری کۆ ببوونەوە، بەلام ئەوانە بەشی چەسپاندن و سەر گرتنی ئەو دەوڵەتەی نەدەکرد کە شێخ مەحمود و هەموشمان ئاواتمان بوو. خواست و سیاسەتی دەوڵەتانیش لەو ڕۆژانەدا لە گەڵ کوردا نەبوو. ئەوانەش کە لەو ڕۆژانەدا لە دەوری شێخ مەحمود کۆ ببوونەوە هەر یەکەیان لە ئاوازێک دەیانخوێند و دەمار گیری ئایینی و پەیوەندی خەڵکی ساویلکەیان بە دەستەوە بوو کەم نەبوون و حیسابیان بۆ دەکرا. بۆیە شێخ مەحمود نەیتوانی بە ئاسانی لە داوی ئەوانە ڕزگار بێت. ئێمەش لە دوای ماوەیەک بۆمان دەر کەوت لە سیاسەتی ئینگلیزدا ئەوە نەبوو کە حکوومەتێکی کوردی دابمەزرێنێت، بۆیە زۆرمان هیوامان بڕابوو، یەکە یەکە لە شێخ مەحمود دوور کەوتینەوە. ڕاستە ئینگلیز حکوومەتی بۆ کورد دروست نەکرد بەلام لە گەڵ ئەوەشدا ئەگەر تەقەلای ئینگلیزەکان نەبوایە تورکەکان ویلایەتی موصڵیان دەسەندەوە و ئێمەی کورد لە خواروی کوردستاندا ئێستە لە کوردەکانی تورکیامان خەراپتر بە سەر دەهات...»(١٠)

خوالێخۆشبوو رفیق حلمی کە لە سەردەمی بزووتنەوەی شێخ مەحمودی نەمردا یەکێ لە روشنبیرانی چالاک و هەڵکەوتووی سەردەم و یەک لە نیزیکانی شێخ بوە دەنووسێ: «...شێخ مەحمود ئازایی و چاو نەترسی و کەمتەرخەمی خۆشی هۆیەکی گرنگ بوو کە تووشی هەڵەی زۆری بکا. لە بەر ئەوە ئەستێرەی بەختی زوو ڕووی کردە کزی چونکە ڕێو و شوێنێک کە لە هەڵسوڕاندنی کار و باری عەشایری لە سەری ڕۆیشتبوو، بۆ تەدبیر و کار و باری حکوومەتی لە یەک نەدەهات. ئەوانەی دەیانتوانی لە حوکمدار نیزیک ببنەوە لەو بابەتانە بوون: دەست و پێوەندی نەفام و نە خوێندەوار، دەروێشی چاو برسی و دوای تالانکەوتوو، نۆکەری خەنجەر لە پشت و عەشایری تفەنگ لە شان. هەر چەند لە بەغداوە هەتاکو تورکیا هەندێ خوێندەواری باش و نیشتمانپەروەر بوون و دەیانویست تێبکۆشن و یارمەتی

www.kerimbisani.com

حوکمدار بدەن، بەڵام ڕێکەوتنی تاقمی دەور و پشتی حوکمدار و تاقمی دووهەم لە خەنجەر و دەمانچە دیوارێکی دروست کرد بوو. ئەگەر حوکمدار خۆی بیویستبایە ئەو دیوارەی دەڕووخاند و لە زابتەکان و منەوەرەکان نیزیک دەکەوتەوە. بەڵام وەکوو گوتمان نە ترسان لە دوا ڕۆژ و ئازایی خۆی لە لایەک و گرێیەکی نەفسی کە بەرانبەر زابت و ڕۆشنبیر پەیدای کرد بوو لە لایەکی ترەوە بەر هەڵستی ئەوە بوو کە شەقێک لە دیواری خەنجەر و دەمانچەکە هەڵبدا بیڕوخێنێت و ڕوو بکاتە خوێندەوارە باشەکان...» (١١)

بێجگە لە بۆچوونی ڕۆشنبیرانی دەور و بەری شێخ مەحمود، شێخ ڕەئوفی ضیائی کە ماوەیەک لە خزمەت شێخ مەحمود بوە لە یاد داشتەکانیدا دەنووسێ:«... لەو ماوەیەدا ئەوەی هاتە دەستم ئەمە بوو: ئەوەڵەن جەنابی شێخ مەحمود هەر چەند لە بواری پایە و کەسایەتیەوە لە کەسانی بنەماڵە گرنگەکان و لە بنەچەکەیەکی پیرۆز بوو، نفوزی ڕوحانی و دەسەڵاتی شەخسی خۆی لە پلە و پایەی تازەی کەمتر نەبوو، بەڵام لە گەڵ هێندێ سیاسەتی ڕۆژ شارەزایی نەبوو. ئەوانەی لە دەوری کۆ ببوونەوە سێ تیپ بوون. دەستەی یەکەم ئەو سەید و شێخانە بوون کە دەیانویست لە هەڵکەوتی بنە ماڵەیی بەرزنجی کەلک وەر بگرن. دەستەی دووهەم هێندێ خەڵک بوون کە نانیان بە نرخی ڕۆژ دەخوارد. ئێستا کە دەیانبینی تەشکیلاتێک هەیە بە زمانلوسی چوو بوونە ناوی تا لەم سفرە ڕەنگینە چێژ وەر بگرن و دەستیان بە شتێ ڕابگا. دەستەی سێیەم هێندێ ئەفسەری عوسمانی بوون کە سەرنجی شێخیان ڕاکێشا بوو تا لە ئینگلیزەکانی جیا بکەنەوە و پاڵی پێ بە عوسمانیەوە بدەن. دەستەی دوایی هەمیشە دەیانویست لە ڕێگای دینەوە سەرنجی شێخ بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. چونکە لە گەڵ ئەوەش کە شێخ مەحمود مرۆڤێکی ئازا و بە دەسەڵات بوو، هۆگری ئایینی و بەڵکوو دەمار گیریی زۆریشی هەبوو. زووش دەکەوتە ژێر تەئسیرەوە. لە بیرمە ڕۆژێک ئەفسەرێکی ئینگلیزی هاتە لای ئەو خوا لێخۆشبوە، توڵە سەگێکی پێبوو. دوای ڕۆیشتنی یەک لە کار بەدەستانی حکوومەتی کوردستان دەستیکرد بە ڕەخنە و گوتی: ئیتر پەنایەک بۆ مۆسڵمانان

www.kerimhisami.com

نەماوە. خوا زووتر ئێمە لەو بەڵایە ڕزگار بکا. جێی داخێکی زۆرە کە ئینگلیزی بە بێ ئەوەی گوێ بداتە پایە و مەسلەکی حەزرەتی مەلیک کە نەوەی کاک ئەحمەدی ڕەحمەتی و لە ئەولادی ڕاستەوخۆی حەزرەتی رەسولە د.خ لە گەڵ سەگ دێتە دیداری و گرنگی پێنادات. هەر چەندە ئێرە تەکیەی کاک ئەحمەدی ڕەحمەتیە و سەگ لە دینی ئێمەدا گڵاوە، ئەو هێناویەتی. ئەگەر دەیانەوێ ئاوا سەر بەخۆیی و خودموختاریمان بدەنێ، قەت نامانەوێ. چونکە دووسبەی گۆشتی بەرازیشمان دەرخوارد دەدەن و پاشان دەڵێن لە جیاتی مەککە بچن بۆ بەیتولمقدەس. کە وابوو ئیسلام چیلێهات و دین چوە کوێندەرێ؟ قسەکانی ئەو کابرایە وەها کاری کردە سەر شێخ کە دەستبەجێ ئەمری کرد نامەیەکیان بۆ حاکمی سیاسی نووسی کە فڵان مەئموری ئێوە بێ لەبەر چاو گرتنی دابی ئایینی بە سەگەوە هاتۆتە لای من، خێرا لە سولەیمانی وەدەری بنێن و بە گشت مەئمورەکانی خۆشتان ڕابگەیێنن، کاتێ دێنە لای من بە پێچەوانەی دینی پاکی ئیسلام نە بزوونەوە و هەستی موسڵمانان بریندار نەکەن. شێخ ڕەئوف لە سەر باسەکەی دەڕوا و دەنووسێ: ئینگلیزەکان بە سەرنجدانی پایەی مەعنەوی شێخ مەحمود کارو باریان بەو ئەسپارد وعوسمانیەکانیان پێ لە ناوچە دەر کرد و حکوومەتی کوردی عیراقیان پێکهێنا. خۆشیان بە ناوی مەئموری سیاسی و کونسول و ڕاوێژکار تەشکیلاتی خۆیان دامەزراند. لەولاشەوە هەر وەک باسکرا پیاوەکانی عوسمانی لە ڕێگای ئایینیەوە شێخیان بۆ دوژمنایەتی ئینگلیزەکان هان دەدا. لە بیرمە جارێکیان دەستەیەک کۆ ببوونەوە و سەبارەت بە هەڵکردنی ئاڵای ئینگلیز لە سولەیمانی ئیعتیرازیان دەکرد. شێخیان تورە کردبوو. کاتێ وەژوور کەوتم دیتم شێخ نارەحەتە. خێرا ئەمری بەمن کرد کە بچمە کن مەئموری سیاسی ئینگلیز و داوای لێبکەم ئاڵای ئینگلیز لە سەر بان بێنێتە خوار. کونسولی ئینگلیز بە نارەحەتی گوتی : زۆر باشە. خۆتان بڕۆن بێهێننە خوارێ. گوتم: من چۆن دەتوانم ئاڵای ئینگلیز دابگرم. باشترە خۆت ئەم کارە بکەی. ناوبراو بە ناڕەحەتی چوو ئاڵاکەی داگرت وگوتی بە شێخ مەحمود بێژە: بە هێنانە خواری ئەم ئاڵایە، حکوومەتەکەی

www.kerimhisami.com

ئەویش دێتە خوارێ. خودموختاری یا سەربەخویی کورد ئەودەم بە گیران و ئەسیر بوونی شێخ مەحمود کۆتایی پێهات لێرە ئەشێ بێژین: جوان شەبەقی دا، بەڵام دەوڵەت بە پەلە بوو. بەرهەمی ئەم کارە ئەوە بوو کە ئینگلیز بە ئاواتی خۆی گەیشت و سەربەخۆیی کوردانیش بەئاو داچوو و لەبیر کرا.» (١٢)

بە ورد بوونەوە لەم بۆ چونانە و سەیر کردنی ڕووداوەکانی ئەو زەمان، مرۆڤ دەگاتە ئەم نەتیجەیە کە شێخی نەمرلە داخی بێقەولی ئینگلیز ولە ژێر تەئسیری تورکخوازانی دەور و بەری و هەستی پاکی ئایینیدا، کەوتۆتە نێو پیلان و داوی حکوومەتی بێدەسەڵات و خۆ نەگرتووی تورک و دوژمنایەتی ئینگلیز و پاک کردنەوەی کوردستانی لە (تۆزی کفر)، پێ باشتر بوە لە ڕێککەوتن لە گەڵ ئینگلیز و خۆ پاراستن لە داو و کەڵەکی حکوومەتی تورک و تورکخوازەکان . وەک لەم پارچە شیعرەدا دەفەرموێ :

« بارها بر لشکر بد خواه کافر تاختم
– جای استحکام ایشان منزل خود ساختم
در ره دین پروری هم مال و هم جان باختم
– صد هزاران نوجوانرا زیر خاک انداختم
تاز کردستان غبار کفر از ان برداشتیم

شێخی نەمر لە کوردەکانیش نا ڕازییە و داخی دڵ دەر دەبڕێ و هەر لەم پاچە شیعرەسا دەفەرموێ:

من که اولادی حسێنم این میبت عار نیست
کار با مولا بود، بازمره ی کوفار نیست
داخی دل از کورد باشد، بیم ازان غدار نیست
حسرەتا فەردی چرا از قوم ما بیدار نیست
ماکه این زحمت برای حف قوران داشتیم.

دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە پێمان وابێ ئینگلیزەکان لە سیاسەت و بەرنامەی دابوو بێت کە سەر بە خۆیی بدا بە کوردستان. نەک هەر ئەوە بەڵکوو پڕاو پڕ بە

www.kerimhisami.com

ناو ونیشانی ئەم نووسراوەیە:«.. کورد لە گەمەی........» لە گەڵ دەوڵەتی ئێرانیش پێوەندی دەگرن و دڵنیای دەکەن کەرێگا نادەن (عیراق ببێتە ناوەندی پیلانی ناسیۆنالیستە کوردەکان بۆ پێکهێنانی ئاژاوە لە نێو کوردەکانی خاکی دەوڵەتانی دراوسێ). سەیرێکی دوو راپۆرتی باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران و کومیسیۆنی بەرزی بەریتانیا لە عیراق بکەین، سیاسەت و هەڵوێستی دوو حکومەتی ئیران و ئینگلیزمان سەبارەت بە مەسەلەی کورد باشتر بۆ روون دەبێتەوە

«... باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران بۆ کومیسیۆنەری بەرزی بەریتانیا لە عیراق، ٢٧ی خاکە لێوەی ١٣٠٩ ، سرآر.کلایۆ، بۆ سر اف همفریز، تاران ١٦ی ئەوریلی ١٩٣٠

ئاغای بەرێز! لە دانیشتنێکدا کە دوێنێ لە گەڵ وەزیری دەربارم هەبوو، حەزرەتی ئەشرەف تەواو نیگەرانی ئەو مەسەلەیە بوو کە ناوی دەنا« بزووتنەوەی کوردان » ناو براو گوتی: مەسەلەی کوردستانی یەکگرتوو وەک مەسەلەی ئەرمەنستانی سەر بەخۆ سەر لە نوێ بۆتە جێگای وتو وێژ. بە بڕوای ئەو کوردەکانی ئێران لەم بزووتنەوەیە بە دوورن. بەڵام هەڵوێستی تورکیا سەبارەت بە خەڵکی کورد هەمیشە بۆتە هۆی نیگەرانیی دەوڵەتی ئێران. ئێستا دەڵێن دەوڵەتێکی بە رواڵەت کوردی لە دەورو بەری ئارارات دامەزراوە و تەنانەت وەزیرێکی دەرەوەشی هەیە... هەر لەو کاتەشدا ئەو بیستبووی کە کاربەدەستانی ئینگلیزی لە عیراق لە گەڵ بزووتنەوەی کوردستانی سەر بەخۆ جۆرە هاو دڵیەکیان هەیە و لە گەڵ شێخ مەحمود پێوەندیشیان گرتوە. ناو براو گوتی: سوپاس دەکا ئەگەر بتوانم لەم بارەوە خەبەرێک لە بەغدا وەر بگرم..» (١٣)

کومیسیۆنەری بەرزی بەریتانیا لە عیراق لە وەڵامی راپۆرتی بالیۆزی بەریتانیا لە تاران بۆی دەنووسێ:

«... سراف، همفریزر بۆ سر آر کلایۆ، لە رێگای ئیدارەی موستەعمەراتەوە، ١٧ی مای، بەغدا، ٢٩ی ئاوریلی ١٩٣٠.

ئاغای بە رێز! شانازیم هەیە بە نامەی ژمارە ٥٧ رێکەوتی ١٦ی ئاوریلی ١٩٣٠

www.kerimhisami.com

کە منت لە وتو ویژێک سەبارەت بە ناسیۆنالیستەکانی کورد لە گەڵ حەزرەتی ئەشرەف وەزیری دەربار و نیگەرانی ئەو لە هاو دڵی کاربەدەستانی ئینگلیزی عیراق لە گەڵ بزووتنەوەی سەر بەخۆیی کوردستان ئاگادار کردوە.

٢- دەسپێرم ئەگەر حەزرەتی ئەشرەف(مەبەست تەیمورتاش-ە وەزیری دەرباری رەزاشا بوە. ک .ح) جارێکی دیکە باسی ئەم مەسەلەیە بکاتەوە، تۆ دەتوانی وەبیری بخەیەوە کە لە ئەنجامی راسپاردەکانی شورای کۆمەڵی نەتەوەکان کاتی بڕیاردان لە بارەی کێشەی موسڵ لە گەڵ تورکیا، دەوڵەتی ئالاحەزرەتی(پاشای بەریتانیا)ئەرکدار بوە بە هێندێ زێدەیی تایبەتی بۆ کوردەکانی عیراق. وەک کەلک وەر گرتنی ڕەسمی لە زمانەکەیان قبوڵ بکات. لە بەر ئەوە سروشتیە کە کاربەدەستانی بەریتانیا لە عیراق ئەرکەکەیان بە شێوەیەکی پێویست بە جێبگەیێنن.

٣- هەر وەک ئاگادارن کاربەدەستانی بەریتانیا لە عیراق، لە وانە دو کەسیان کە بەرلە من لە وێ بوون، نەک هەر بیری خودموختاری کوردکە لە نێو هێندێ ناسیۆنالیستە هەڵشەکانی کورد برەوی هەیە، پاڵ پشت ناکەن، بەڵکوو بە تایبەت تێکۆشاون کە رێگا نەدەن عیراق ببێتە ناوەندی پلانی ناسیۆنالیستە کوردەکان بۆ پێکهێنانی ئاژاوە و گێرە شێوێنی لە نێو کوردەکانی خاکی دەوڵەتانی دراوسێدا .....»(١٣)

رفیق حلمی لەم بارەوە دەنووسێ :«... دەستەی نیشتمانپەروەر و خوێندەوارەکان(بە تەعبیری ئەو رۆژە منەوەرەکان) لە راست بێ قەراری ئینگلیز و پرو پاگاندەی تورکیا لە چاوەڕێکردنی هەل بەو لاوە هیچیان بۆ نەمابۆوە. نۆزدەمیر لە کورد ببوە(شیخ الاسلام) وای برد بوە مێشکی زۆربەی عەشایر و خەلقی دێهاتەوە کە کوردستان مادەیەکی ژەهراویە بە دەس ئینگلیزەوە بۆ ناکۆکی بەر پاکردن خراوەتە سەر زمانی موسڵمانە سافیلکەکانەوە. کورد و تورک برای یەکترن، دین و ئایین و قیبلە و باوەڕیان بە قورئان یەکی خستون. ساڵەهای ساڵ لە ژێر یەک ئاڵا پێکەوە و لە خاکی ئەم وڵاتەدا ژیاون و خاوەنی مێژوویێکی هاو

www.kerimhisami.com

ولاتن...» (١٥)

سەیر ئەوەیە شێخ مەحمود لە کاتێکا ویستوویە دەست لە ئینگلیز بەر بداو بە لای تورک دا بێ، کە تەجروبەی پەیمانی سیڤر و لۆزانی لە بەر دەست دابوە. تورک ئەودەم نە دەسەلاتێکی وابوە کە کورد بتوانێ پشتی پێ ببەستێ و نە جێگای بڕواش بوە. ئینگلیزەکان هەر لە سەر دەمی شەڕدا زۆر جار لە ڕێگەی دەزگای تەبلیغات و پڕوپاگاندەی خۆیانەوە داوایان لە کورد کردوە کە فریوی تورکان نەخۆن و بۆ وەدەست هێنانی ماف و پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی و ئازادی کوردستان دژی تورک پاڵ وەئینگلیز بدەن. «... ئینگلیزەکان شێخ مەحمودی بەرزنجی ڕێکخەری بزووتنەوەی سەر بەخۆیی دوای شەڕیان لە ئاوارگەی هیندستانەوە هێنایەوە سولەیمانی و کردیان بە حاکم بەو مەبەستە کە پێشی تێخزانی تورکەکان بگرێ لە مەڵبەندی موسڵدا. بەڵام لە جیاتی ئەوە شێخ مەحمود سەر لە نوێ خەباتی چەکداری دژی ئینگلیزەکان هەڵگیرساندەوە. لەو خەباتەدا سولەیمانی چەند جار دەستاو دەستی کرد. ئاخرەکەی ساڵی ١٩٢٧ شێخ مەحمود لە بەرانبەر پەلاماری بێ وەستانی هێزی هەوایی دا خۆی نەگرت وناچار بڕیاری دا بچێتە ئێران. بابا عەلی کوڕی وەک بارمتە لە بەغدا مایەوە. لەگەڵ نووسینی پەیمانی موسڵ، ئیتر کوردستان لە نێوان چوار دەوڵەتی تورک وعیراق و سوریا و فارس دابەشکرا. سەرکوتکردنی کوردەکان دەمێکیش نەوەستێنرا و کوردەکانی پاڵ پێوەنا بۆ قۆناخی تازەی خەبات. مەلیک مەحمود نوێنەری خۆی نارده لای شێخ ئەحمەد بارزانی ڕێبەری عەشیرەتێکی بەهێزی کورد کە پێکەوە سەر لە نوێ خەبات دەست پێبکەنەوە. ئەرتەش و پۆلیسی دەوڵەتی لە بەرانبەر دەستەی پارتیزانی خاوەن ئەزموون و ئەخلاق و ترادیسیۆنی لێهاتوویی شەڕ چ سەر کەوتنیان وەدەست نەهێنا. حکوومەتی بەغدا پەنای بردە بەر ناردنی لەشکر بە پشتیوانی هێزی هەوایی ئینگلیز. مێتۆدی یارمەتی فڕۆکەکانی ئینگلیز کە گوندەکانیان بۆمباران دەکرد، ئاخرەکەی بەربەرەکانی کوردانیان تێک شکاند.٢٤جۆ زەردانی ١٩٣٢ شێخ ئەحمەدی بارزانی رووی کردە تورکیا

وبزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد کەوتە وێستانی کاتی. بەڵام وەک میرسکی (Mirsji)مێژوو نووسی ڕوس دەنووسێ:درێژەی چەند ساڵەی ڕاپەرینی بەردەوامی شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزانی، بۆمباران و کوشتار بوو بە هۆی لاواز بوونی میللەت ولە بەینچوون وئاوارە بوونی باشترین و چالاکترین رۆڵەکانی کورد وفەوتانی ئابوری تەواوی مەڵبەندەکە» (١٦)

لە کۆتایی ئەم باسەدا بێ جێ نابێ کە بۆ چوونی خوا لێخۆشبوو ماموستا رەفیق حیلمی بخەمە بەر چاوی خوێنەرانی کورد. ناو براو لە بەرگی سێیەمی یاد داشتەکانیدا دەڵێ:«..... مەسەلەی کورد و سەر بەخۆیی کوردستان هەر لە رووی سستی و فرو فێڵی ئینگلیزەوە بەئەنجام نەگەیشت. لە مەدا کوردەکان خۆشیان بەشدارن و ئەتوانم بڵێم کە تانوتی گەورەتر ئەبێ لە کوردەکان خۆیان بگیرێ، چونکە جارێ کۆمەڵە سیاسیەکانی کورد کە ناوچەیان لە ئەستەمبوڵ بوو، لە گەڵ ئەمەشدا کە ئەندامە ناودارەکانی خەڵکی سولەیمانی بوون، ئەوەیان بە بیرا نە هاتبوو کە بە ناوی کۆمەڵەکانەوە ئەمانە بنێرنە سولەیمانی بۆ یارمەتیدانی شێخ مەحمود و رێکخستنی کار و باری ئەو حکوومەتە کوردە کە بەراست و درۆ هاتبوە ناو. لە کاتێکا کە ئەچوونە ئاسیای بچوک و ویلایەتەکانی خۆر هەلاتی تورکیاو، لە نێو کوردەکانی ئەو ناوەدا تەقەلای بێ سودی کوردایەتیان ئەدا و بۆ بلاو کردنەوەی بیری دامەزرانی کوردستان تێ ئەکۆشان و خۆیان ئەخستە دەر و ڕوویان نە ئەکردە سولەیمانی و هەوڵی ئەوەیان نە ئەدا کە لە شێخ مەحمود کەلک وەر بگرن و حکوومەتەکەی لە دەستکاری نا ڕاست و نەفامەکان بپارێزن، بناغەی بە هێز بکەن تا نە ڕوخێ و بژی. بە کورتی لەم لایەنەوە هەلێکی یەکجار هەڵکەوتووی گەورەیان لە کیس دا و کەلکیان وەر نەگرت لەوە کە لە کوردستانی عیراقدا ماوەیەکی هەرە گەورە بە دەستەوە بوو تەقەلای تیا بدرێ بۆ مەسەلەی کورد.

ئەوانەش کە لە تورکیا بوون و بە تایبەت سەرۆک عەشیرەتەکان و ناودارەکان، وەکوولەمونتەمەری- ئەرزەڕۆم-دا بینرا بوو، بە چەشنی تورکە نیشتمانپەروەرەکان و بەڵکوو لە وان زیاتر و بە ڕاستتر، پشتی- مستەفا کەمال-

یان گرتبوو، وه بریاریان دابوو به شەڕی(خۆ...؟) واتە شەڕی رزگاری - وڵاتی شەریکایەتی کورد و تورک - واتە: شەڕی ئیستقلال ! ئەو شەڕە کە ئەنجامەکەی- داخەکەم- مەحکەمەی ئیستقلالی لێ پەیدا بوو کە لاوەکان و گەورە ناودارەکانی کوردی بە کۆمەڵ ئەخنکاند و ئەینان بە نیشانی تفەنگ و شەست تیرەوە. ئەگەر بهاتایە و، پێش سەر کەوتنی - مستەفا کەمال- کۆمەڵە سیاسیەکانی کورد، دوور بینیان بکردایە و، هەندێ لە ئەندامە وریاکانی خۆیان بناردایەتە لای- شێخ مەحمود-و بە پێی بەرنامەیەکی سیاسی و قەومی بزووتنەوەکانی کورد لە عیراق و تورکیا، یەک بخرایەو، پێکەوە لە سەر ئەو بەرنامەیە برۆشتایە، زۆر جێگای باوەڕ بوو کە مەسەلەی کورد ڕانگێکی تری وەر بگرتایە. ئەنجامی شێخ مەحمودی-یش بەم جۆرە نە ئەبوو کە چاومان پێکەوت...»

بەمجۆرە دەبینین ڕاپەڕینی گەلی کورد لە خوارووی کوردستان بە ڕێبەرایەتی شێخ مەحمودی نەمر دەبێتە قوربانیی سیاسەتی کاڵ و کرجی ڕێبەرایەتی و لە نێو گەمەی حکوومەتانی تورک وئینگلیزدا توشی نسکۆ و شکان دێت و بۆ ماوەیەکی زۆر بزووتنەوەی چەکداریی کورد لەم بەشەی نیشتمان دەوەستێ ، تێکۆشانی سیاسی بە شێوەی سەرهەڵدانی کۆمەڵ و ڕێکخراو و حیزبی سیاسی جۆراوجۆر دەستپێدەکرێتەوە و درێژەی پێدەدرێ.

ڕاپەڕینی سمایلاغای شکاک (سمکۆ)

ڕاست لەو سەر و بەندەدا کە خوارووی کوردستان لە ژێر ڕێبەرایەتی شێخ مەحمودی حەفید دا بۆ وەدەست هێنانی سەربەخۆیی و دەسەلاتی نەتەوەیی لە تێکۆشاندا بوو، لە ڕۆژهەلاتی کوردستانیش سمایلاغای شکاک ناسراو بە (سمکۆ) لە شپرزەیی و بێدەسەلاتی حکوومەتی ناوەندی تاران کەلک وەر دەگرێ ولە ناوچەی سەلماس ڕاپەڕینێکی نەتەوەیی هەڵدەگیرسێنێ. لە ماوەیەکی کورت دامەڵبەندی ورمێ وسندوس و شنۆ و لاجان و مەڵبەندی موکریان، مەهاباد و بۆکان و سەقز لە هێز و دەسەلاتی حکوومەتی تاران پاک دەکاتەوە و دەسەلاتی خۆی دەسەپێنێ. ئیدارە و دام و دەزگای کوردی لەم ناوچانە دادەمەزرێنێ و لە ورمێ ڕۆژنامەی(کورد)وەک ئۆرگانی دەسەلاتی ڕاپەڕین دەردەکا. لە سەر ڕاپەڕینی سمکۆی شکاک و کردە وە وسیاسەت و پێوەندییەکانی بە دەوڵەتانی ڕووس و تورک و ئینگلیز بابەتی زۆر نووسراون و بیر و ڕای جیاواز دەربڕاون. نووسەری ئەم دێڕانە خۆی لە بەرگی یەکەمی پێداچوونەوەدا(١٩٩٦) بەشێکی کتێبەکەی بۆ باس و لێکۆڵینەوەی ڕاپەڕینی سمکۆی شکاک تەرخانکردوە. ماموستا محەممەد ڕەسول هاواریش لە کتێبێکی ٧٠٠ لاپەڕەییدا بە گوێرەی بەڵگە و دۆکۆمێنتی بە نرخ و باوەڕ پێکراو هێندێ لایەنی ڕاپەڕین وئامانج و سیاسەت وپێوەندییەکانی سمکۆی شیکردۆتەوە و بابەتێکی خەست و بە چێژی خستۆتە بەر دەستی خوێنەری کورد.

مەبەست لە نووسینی ئەم چەند دێرە وەرد دانەوەی ڕووداوەکانی ڕاپەڕینی سمکۆ نیە. مەبەستی سەرەکی ئەم نووسینە ئەوەیە کە بە گوێرەی توانا ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە هەموو بزووتنەوە و سەرهەڵدان و خەباتی ڕزگاریخوازی نەتەوەی کورد بوونەتە گەمەی نێو دەوڵەتانی ئیستعماری وحکوومەتانی داگیر کەری کوردستان.

تا ئەوکاتەی کە ئینگلیزەکان پەیمانی سەرشۆڕییان بە وثوق الدولە ئیمزا نەکردوە، تا ئەو کاتەی ڕەزاخانی میر پەنجیان وەک نۆکەرێکی گوێ لەمست لە ئێران نەکردۆتە دەسەڵاتدار، تا ئەو کاتەی ویستوویانە تورک بە سمکۆ بترسێنن و ئۆزدەمیری پێ لە ڕەواندز وەدەر بنێن، لە ڕێگای بابەکری سەلیماغاوە پێوەندیان پێوە گرتوە، چاک وخۆشیان لە گەڵ کردوە و لە سیاسەتی خۆیاندا بۆ کەلک لێ وەرگرتن حیسابیان بۆ کردوە. بەڵام پاش ئەوەی لە ڕێگای هێنانی ڕەزاخانی میر پەنجەوە سیاسەت و دەسەڵاتی خۆیان بە سەر ئێراندا دەسەپێنن، پاش ئەوەی بەرە و چارەسەر کردنی کێشەی موسڵ و لێک نیزیکبوونەوە لە تورکیا هەنگاو داوێژن، و ڕاپەڕینی شێخ مەحمودیش لە کوردستانی خواروو سەر کوت دەکەن، ئیتر پشت دەکەنە سمکۆ و لە سیاسەتی خۆیان دەری داوێن.«... ئەگەر ئێمە ڕێگە بدەین بە سمکۆ ئیتر ئەوە ئەبێت بە بیانوێک بە دەست حکوومەتی ئێرانەوە و ئەوە بە هاندانی ئێمەی ئەزانێت. ئێمەش بەرانبەر بەوە ناتوانین هیچ جۆرە وەڵامێکیان بدەینەوە کە ئێمە بە ئاشکرا ڕێگەی چالاکی سمکۆ ئەدەین و بەوە کوردەکانی ئێرانیان لێ هاندەدەین...»(١٧)

تورکیش تا ئەو کاتەی کە هەرەشەی پێ لە حکوومەتی ئێران دەکەن و ئاسۆری و ئەرمەنیانی پێدەترسێنن. و تا ئەو دەمەی کە مستەفا کەماڵ جی پێی خۆی قایم نەکردوە، سمکۆ دەلاوێننەوە و یارمەتی پێدەکەن. بەڵام هەر لەو کاتەشدا قەت بڕوایان پێ نەکردوە و سمکۆیان بە سەربەخۆیی خواز و بە دوژمنی تورکیان زانیوە.نیاز و بۆچوونی تورک لە سەر سمکۆ لەم تەلگرافەی خوارەوەدا بە جوانی خۆدەنوێنێ: «..... لە دیاربەکرەوە بۆ ئۆزدەمیر قایمقام :

١- سمكۆ کابرایەکی فێڵبازە و بە هۆی زرنگی خۆیەوە ئەو خەنجەرەی کە هەڵیگرتوە بۆ کاتی خۆی دەیشارێتەوە. ئەم پیاوە بیری سەربەخویی(استقلال)ی لە مێشکدایە. مەبەستی ئەوەیە تا ئەو کاتەی لە ئێراندا دەسەڵاتی زیاد نەکا و بە هێز نەبێ، لە گەڵ ئێمە تێک نەچێت و بەمجورە بە مەرام و ئامانج بگات.

٢- سەرکەوتنی سمکۆ لە ناو عەشایری کورد و بەمجۆرە گەورە بوونی و دەسەڵات پەیداکردنی بۆحکوومەتی میللی ئێمە دەست نادا. بەڵام لەم ڕۆژەدا تێکچوونیشمان لە گەڵ سمکۆ باش نیە. ئەگەر بتوانن هەوڵی ئەوە بدەن کە بە پڕوپاگاندە و بڵاوکردنەوەیەکی ئاوا کە عەشایری پێ فریو بدرێ و بیانکەین بە دوژمنی سمکۆ بە راستی بەم کردەوەیە خزمەتی گەورە بە حکوومەت دەکەین. وەک ئەوە کە بڵێین : سمکۆ بە پارەی ئینگلیز ئەم شۆرشە دەگێڕێ و بۆ قازانجی خۆی و خزمەتی ئینگلیز خوێنی کوردان دەرێژێ..... بە ناوی قوماندانی جەبهەوە، سەرۆکی ئەرکانی جەنگ .. بەسری » (١٨)

کاتێکی تورک لە گەڵ حکوومەتی ڕەزاشا پەیمانی دۆستایەتی دەبەستن و لە گەڵ ئینگلیز دەکەونە دانوساندن نێوانی ئینگلیز و حکوومەتی شێخ مەحمود تێک دەدەن، ئیتر دەکەونە پەلاماردانی سمکۆ و کوشتنی خێزانی و بە دیلگرتنی خوسرەوی کوڕی و تالانکردنی. بە کورتی بە لێ وردبوونەوەی بەڵگەکان و شیکردنەوەی ڕووداوەکان بۆمان دەردەکەوێ کەڕاپەڕینی سمکۆش هەر وەک ڕاپەڕین و بزووتنەوەکانی دیکەی کورد بۆتە گەمەی نێوان دەوڵەتانی تورک وئینگلیز و کراوەتە بارمتەی هەڵسو کەوتی نێوان سیاسەتی ئینگلیز و تورک و ئێران و لە ئاخردا خۆشی سەری تێدا دەچێ.

سەرچاوەکان :

١- د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان وکورد، ١٩٧٣، ل ، ٥٥ ــ٦٥ ــ٥٧
٢ - کەنداڵ ، کوردەکان لەئیمپراتۆری عوسمانی دا، وەرگێڕانی برایمی

www.kerimhisami.com

یونسی، فارسی ۱۳۷۰، ل ، ۸۱ــــ ۸۳
۳ - کریس کۆچرا، بزووتنەوەی میللی کورد، وەرگێرانی برایمی یونسی، فارسی ۱۳۷۳، ل ٤٧ ـــ ٥١
٤ - د. مارف عومەر گوڵ، گۆڤاری رابوون، ژ. ١٦، ١٩٩٦
٥- درک کینیان، کوردستان و کوردەکان. وەرگێرانی برایمی یونسی ، فارسی ١٧٣٢ ل ٧٧- ٧٨
٦- رفیق حلمی، یاد داشت، بەرگی دووەم- بەغدا ١٩٥٦ ، ل ١٥١
٧- برایمی یونسی، پێشەکی وەرگێرانی کتێبی(کوردها ،ترکها، عربها، ١٣٦٧
٨- د، بەلەج شێرکۆ ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد ، وەرگێرانی محەممەد حەمە باقی لە عەرەبیەوە ١٩٩١، ل٧٥
٩- راپۆرتی تایبەتی کۆمەڵی نەتەوەکان، بە نەقڵ لە د. عیسمەت شەریف ، کوردستانی عیراق، وەرگێرانی برایمی یونسی، فارسی ١٣٧٠، ل ١٨٣-١٨٢
١٠-م.ر.هاوار ، شێخ مەحمودی قارەمان ودەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان. بە نەقڵ لە توفیق وەهبی بەگ، بەرگی دووەم، ١٩٩١، ل ٣٥٩.
١١- هەمان سەر چاوە، ، بەرگی یەکەم، ل ٤١٢- ٤١٢ ١٣٤
١٢- شێخ رەئوف ضیائی، یادداشتهایی از کردستان ، باهتمام عمر فاروقی، ١٣٦٧، ل ٩٠. ٩١. ٩٢. ٩٣. ٩٤. ٩٥
١٣ و ١٤- کاوە بەیات، شورش کردهای ترکیە و تاسیر آن بر روابط خارجی ایران، ١٣٧٤،تهران، ص، ص، ٢٠٥. ٢٠٧، ٢٠٨
١٥- رفیق حیلمی، یادداشت، بەرگی دووەم، بەغدا ١٩٥٦ ل ٥٤
١٦- کارل دورمان ، رۆژهەڵاتی ناوەراست لە سیاسەتی جیهانیدا، ١٩٥٩- ١٩١٨. چێکی، پراگ ، ١٩٦٦ ، ل ١٧٥- ١٧٦
١٧- م.ر.هاوار:(تەلگرافی بالیۆزخانەی بەریتانیا لە تاران بۆ وەزارەتی موستەعمەراتی بەریتانیا. دەی نوڤەمبەری ١٩٢٢. سمکۆ و بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد. ١٩٩٥ ، ل ٨٦

www.kerimbisani.com

١٨- ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسی و ڕوشنبیری کورد، ١٩٧١، ل ١٦٧. ١٦٩

چەند وتەیەکی پێویست

بەرلە وەی بێمە سەرئەسڵی وەرگێڕانی نووسینەکەی ئاغای (کاوە بەیات) دەمەوێ چەند خاڵی پێویست بخەمەبەرچاوی خوێنەرانی بە ڕێز:

١ــــ وەرگێڕانی هێندێ بەشی سەرەکی ئەم کتێبە کە پێوەندیان بە سیاسەت و کردەوەی دەوڵەتانی ناوچەیی و دەرەوە سەبارەت بە مەسەلەی کوردەوە هەیە، بە شێوەیەکی ئازاد بەڵام بە ئەمانەتەوە کراوە بەکوردی و لە درێژدادڕی و داتاشین و، وە رگێڕانی وشە بە وشە خۆم پاراستوە.

٢ ــــ نووسەر بەشێوەی مێژوو نووس و نووسەرانی نەتەوەی باڵادەستی ئێرانی لە زۆر جێ وشەی دزێوی:(اشرار ویاغی وچەتە و ڕێگر)ی بۆکورد بەکار هێناوە، لەم جۆرە شوێنانە ئەگەر ڕاست کردنەوەیک بەپێویست زانرابێ و ڕاست کرابێتەوە، بەپیتی(ک .ح) نیشاندراوە.

٣ ــــ نووسەر وشەی شۆرشی بە مانای شۆرشی فارسی، واتە(سەربزێوی، یاخیبوون، ئاژاوەچیەتی، و..)بەکار هێناوە، لێرەدا لە جێگای (شۆرشی)فارسی (سەرهەڵدان، ڕاپەڕین، بزووتنەوەی چەکداری) بەکار هاتوە .

٥ ــــ وابە باش زانراکە ئەو سەرچاوانەی ناوبراو بۆنووسینی ئەم کتێبە کەلکی لێ وەرگرتوون هەروا وەک خۆی بە فارسی وئینگلیزی دەقەکانیان بنووسمەوە وبیانخەمە ئاخری وەرگێڕاوەکەی ئاغای بەیات. نازانم ئەم شێوازە

www.kerimhisami.com

چەندە لە گەڵ داب و شێوەی نووسین و وەرگێڕانی باو دێتەوە، بەڵام ڕەنگە (بۆ پەز یش زیانی نەبێ). هەر چۆنێک بێ تکای دۆستانەم لە خۆێنەرانی بە ڕێز هەیە بە کەرەم و گەورەیی خۆیان لە کەم و کوڕییەکان چاو بپۆشن و بە ڕەخنەی دۆستانە هەڵەکان ڕاست بکەنەوە.

بەشێک لەپێشەکی نووسینەکەی ئاغای کاوە بەیات:

لە نێوان ساڵەکانی ١٣٠٦ تا١٣٠٩(١٩٢٧تا١٩٢٩) بەشێک لە عەشایری کوردی تورکیا کە لە کاتی بەرەنگاری پێشووی کوردەکان لە گەڵ دەولەتی تازە دامەزراوی مستەفاکەماڵ پاشا(ساڵی ١٣٠٤(١٩٢٥)سەرکوت نەکرابوون، لەو پەڕی ڕۆژهەڵاتی خاکی تورکیا، واتالە دەور و بەری بەرزاییەکانی دوورە دەستی ئارارات ،دەستیان بەشۆرش کرد. هەڵکەوتی جوغرافیایی ئەم ناوچەیە لە بەرئەوەی کەوتبوە نێوان ئێران و سۆڤێت و تورکیا، و هەر وەها سەبارەت بە بوونی مەسەلەی کورد ئەو دەم لە تەوەری نێونەتەوەیی دا، ڕاپەرینی ئاراراتی لە مەسەلەی سەر هەڵدانێکی ناوچەیی بە گرنگترنیشان دەدا.

ڕاپەرینی کوردەکانی ئارارات لە سەردەمێکدا دەست پێکرا کە هەریەک لە دەوڵەتە تازە دامەزراوەکانی پەهلەوی و کەماڵی تێدەکۆشان پێوەندی تازەی خۆیان لە سەر بناغەیەکی جیاوازلە شێوە پێوەندی قەدیمی ئێران و عوسمانی دابمەزرێنن. بەڵام لە بەرئەوەی کە مەسەلەکان لەوە قوڵتربوون کە وا بە هاسانی چارە سەربکرێن، ئەم تێکۆشان و تەقەلایە تووشی هێندێ کەند وکۆسپ بوون، کە جار و بار دەگەیشتنە قەیرانی جیددی لە پێوەندی دوو وڵات دا. یەک لەو مەسەلە کۆنانە مەسەلەی کوردەکانی ئەم دووولاتە بوو کە بە شێوەی ڕاپەرینی ئارارات لایەنێکی توند و تێژی بەخۆ وە گرت و تەواوی پێوەندی ئێران و تورکیای خستە ژێر تیشکی

www.kurdishsami.com

خۆیەوە.

چۆنیەتی کار کردی ڕاپەرینی ئارارات لە سەرپێوەندی دوو وڵات کە مەسەلەی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە، لە گەڵ باسێکی کورتی شێوەی سەرهەڵدانی بزووتنەوەی ناسیۆنالیستی کوردەکانی تورکیا دەست پێدەکەم، گۆڕانکاری دوایی ئەوله قالبی ڕاپەرینی شێخ سەعیدی پیران لە بەشەکانی ناوەندی و باشوری ناوچە کوردنشینەکانی تورکیا درێژە پێدەدەم. پاشان ئاماژەبۆ چۆنیەتی سەرهەڵدانی بەربەرەکانی عەشایری کورد لە دەور و بەری بەرزاییەکانی ئارارات دەکەم و چۆنیەتی پێکهاتن و تەقەلای ڕێکخراوی سیاسی خۆیبون بۆ کەلک وەرگرتن لەو نائارامییە کە دەبێتە هۆی ناردنی ئیحسان نوری پاشا بۆ ڕێبەرایەتی عەسکەری و ڕاکێشانی پشتیوانی نێونەتەوەیی وناوچەیی باس دەکەم؛ پاشان دێمەسەر باسی سێ دەورەی دیاریکراوی ئەم بزووتنەوەیە، یانی شەڕی هەوەل و شکانی عەسکەری تورکان(بەهاری ١٣٠٦(١٩٢٧/؛ و ە ستانێکی دووساڵە بە شێوەی تێکهەڵچوون و وتو وێژی جاربەجار، ئاخرەکەشی سەرکەوتنی تورکەکان لەڕاکێشانی پشتیوانی و هاوکاری هێزەکانی تری ناوچەبۆسەرکوت کردنی کوردەکان١٣٠٩(١٩٣٠).بە هێنانەگۆڕی ئەم مەسەلانە نۆرە دەگاتە ئەسلی مەسەلە، واتە لێکۆڵینەوەی چۆنیەتی کار کردی گۆڕانکارییەکانی ناوبراو لە سەر پێوەندی نێوان ئێران و تورکیا..

لەم بەشەی کە پێوەندی بە ناکۆکی سنوور و ڕکەبەری عەشیرەتییەوە هەیە، پاش باسێکی کورتی بار و دۆخی جوغرافیایی، سیاسی و عەشیرەتگەلی سنووری سەرووی ڕۆژ ئاوای ئێران و نەخشی هۆزەکانی جێگای باس لە ئاخرین دەورەکانی مل بەملەی هۆزەکان وناکۆکی سنووری ئێران وعوسمانی دا، دێمە سەر کۆرانکاری و تەقەلای ڕێژیمی تازەی ئێران بۆ کۆکردنەوەی دەسەلاتی ناوەندی و کورتکردنەوەی دەسەلاتی سوننەتی ــ و بە تایبەت دەسەڵاتی بنەماڵەی ئیقبال السلطنەی ماکۆیی- بەکەلک وەرگرتن لە ئەرتەشی یەک دەستی تازە و بە دەستەوەگرتنی ڕاستەو خۆی کاروباری ئەم ناوچانە.

گەلێک لە کاربە دەستانی ئێرانی دامەزرانی دەوڵەتی تازەی تورک، واتە

www.kerimhisami.com

حکوومەتی مستەفاکەماڵ پاشایان بە خاڵێکی هیوا دادەنا بۆ سەرەتایەکی تازە و کۆتایی هێنان بە کێشە و هەرای ماڵ وێرانکەری لە مێژینەی نێوان ئەم دوو وڵاتەدا. بەرهەمی نهایی ئەو گومان چاکی یە، بوو بە هوی بەستنی پەیمانی« دۆستایەتی و ئەمنیەت » ی نێوان تورکیا و ئێران لە ساڵی ١٣٠٥دا،(١٩٢٦) ×

بەمحاڵەش چونکە دەوڵەتی تازەی تورکیا هێشتا لە زۆر مەسەلەی ناوچەییدا، ڕێبازێکی هاوگرلە گەڵ سیاسەتی سەردەمی عوسمانی گرتبوە بەر، زۆری نەخایاند هێندێ ناکۆکی ڕابردووی ئێران و عوسمانی سەرلە نوێ سەریان هەڵداوە. پاش چەندساڵ وەستان بە هۆی گۆڕانکاری ڕووخانی عوسمانی و شەڕەکانی سەربەخۆیی و سەقامگرتوویی دەسەڵاتی تازەی مستەفاکەماڵەوە، تەبلیغاتی پانتورکیسم لە ناوچەدا دەستی پێکردەوە. لە پەنائەودا، ئاشنایی لە گەڵ سیاسەتی پێشووی عوسمانی وەک تازەکردنەوەی ئیدیعای عەرزی لە سەر هێندێ شوێنی سنووری ئێران، یان بە هاندانی کوردە یاخییەکان دژی دەوڵەتی ئێران. لە پەنا ئەم گۆڕانکاریانەدا کە نمونەیەک بوون لە درێژەپێدانی بزووتنەوەکۆنەکانی ناوچەیی، هێندێ بزووتنەوەی تازە و جیا لە ڕابردووش سەریان هەڵدا، لە هەموان گرنگتریان ناسیۆنالیزمی نوێباوی کورد بوو.

لە گەڵ گۆڕانی بەرهەمی ئەم هۆیە تازانە و سیاسەتی بەربڵاوی سەرکوتکردنی کوردەکان لە لایەن دەوڵەتی ئانکاراوە، تورکەکان لە چەکێکی هەرە گرنگ بێ بەشبوون کە لە کۆنەوە دژی ئێران بە کاریان دەهێنا. یانی نەک هەرئیتر نەیاندەتوانی هۆزەکانی کوردی سەرسنوور دژی ئێران هانبدەن، بەڵکوو هێندێ دەستەی سیاسی کورد لە گەڵ پێداگرتن لە سەر هاوپێوەندی ڕەگەزیی وکولتوریی قەومەئێرانیەکان، ڕێبازێکی تەواو جیاواز لە ڕابردوویان گرتە پێش.

لە گەڵ ڕاپەرینی کوردەکانی ئارارات تەواوی مەسەلەکانی جێگای ناکۆکی دوو وڵات، چ ئەوانەی ڕیشەی کۆنیان هەبوو، چ ناکۆکی بیروڕای تازە، هەموویان لە دەورو بەری سنوورەکانی دوو وڵات کۆبوونەوە، و لە گەڵ سەرنجدانی شەڕی توندی نێوان تورک و کوردەکان، چارەسەرکردنی ئەو مەسەلانە کە لە حاڵەتی ئاساییدا

دەکرا وردە وردە ڕێبازی خۆیان بدۆزنەوە، وەپەلە کەوت. نیگەرانی کاربەدەستانی ئێرانی لە پانتورکیزمی نهێنی دەوڵەتی تورک، و هەر وەها دڵەڕاوکەی تورکەکان لە شکڵ گرتنی هاوکاری قەومە ئێرانیەکانی ناوچە لە گەڵ کۆڕە دەسەڵاتدارەکانی ئێرانی و شتی دیکەش وەک ئیدیعای عەرزیی تورکەکان لە ناوچەی ئاراراتی بچوک کە سەبارەت بە ئیحتیاجی نیزامیی تورکەکان بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەرینی کوردان، بارێکی پەلە و تاڵوکەی بە خۆوە گرتبوو.

لە ڕوانگەی وردەکاریەوە، چوارچێوەی گشتی ناکۆکی یەکان لە چەند جێگا گەیشتە ئەوپەڕی قەیرانی پێوەندی دوو وڵات. توێژینەوەی ئەم گۆڕانکاریانە لە گەڵ ئاوڕ دانەوەیەک بۆ سەر پێوەندییەکانی دەرەوەی ئێران لە گەڵ دەسەڵاتەکانی تری ناوچەیی و هێندێ سیاسەتی خۆجێیی کە لەم ئاڵوگۆڕانەدا تەئسیریان وەرگرت، ئامانجی سەرەکی ئەم نووسینەوەیە.

www.kerimhisami.com

بەشی یەکەم

ناسیۆنالیزمی کورد لەتورکیا

هەرچەندە ڕاپەرینی سەرۆکانی کوردی : وەک شێخ عوبیدولای شەمزینان و بەدرخانی بۆتان لە نیوەی دووەمی سەدەی ١٩دا وەک سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی کوردلێک دەدرێتەوە، بەڵام شکلگیری پتەوی ئەم بزووتنەوەیە لە ساڵەکانی هەوەڵی سەدەی بیستەم و لە ڕەوەندی ئاڵوگۆڕی سیاسیدا خۆدەنوێنێ کە دەگاتە شۆڕشی مەشروتەی تورکیا و دەسەلاتی تورکانی لاو.

ڕێکخراوەکانی وەک کۆمەڵی تەرەقی و تەعالی کورد لە ئەستەمبوڵ ١٩٠٨، یان هیوا١٩١٢ کە لەو قۆناخەدا پێکهاتن، زیاتر ئامانجی ئەوان بواری کولتوری وەک دانانی قوتابخانە و یابلاوکردنەوەی ڕۆژنامەی کوردی بوو.(١) بەلام شکانی هێزەکانی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی دنیاگر ولافاوی بەر بلاوی ناسیۆنالیستی کە بەشێکی فراوانی ئەوڕۆژگارەی داگرتبوو،ڕوانگەیەکی سیاسی ڕوونی هێنابەرچاو، و کۆڕە کوردەکانی ئیمپراتوری عوسمانیش لەم ئاڵوگۆڕە کەنار نەمانەوە. بەتایبەت بە« شکان و لە بەریەک بلاوبوونی عوسمانی یەکان» دەرەتانی سەربەخۆیی کوردستانی بەشی پێوەلکاوی ئیمپراتوری عوسمانی هاتەگۆڕێ. هۆیەکی دیکەش کە لەم بوارەدا کاریگەربوو، هێندێ کۆڕی بە توانای تەشکیلاتی دەسەلاتی بەریتانیابوون لە نێوان دووچۆمان(بین النهرین)داکە دەرفەتی کەلک

www.kerimhisami.com

وەرگرتن لە هێزی بە توانای کوردیان لە بەر چاو دوور نەخستەوە. هەر وەک بەندی ٦٢و٦٣ی پەیمانی سێڤر کە لە ١٠ی مانگی ئاوگوستی ١٩٢٠ بە سەرعوسمانیدا سەپێندرا. بۆ دانانی حکوومەتی خودموختاری کوردیش لە بەشەکانی سەرووی (نێودووچۆمان) هێندێ ڕاوێژ لە بەرچاو گیرابوون،(٢)

لەم قۆناخەدا ڕێکخراوەکوردییەکانی کە لە ئەستەمبوڵ و شوێنەکانی دیکە دامەزران، لە چاو ڕابردوو ڕوکارێکی ئاشکرای سیاسی یان لە بەر چاو بوو.
بۆ بە جێگەیاندنی بیری سەر بەخۆیی کورد چاوەڕوانی ئەوە بوون لە کەش و هەوای تازەی جیهانی کەلک وەر بگرن. گرنگترینی ئەم ڕێگخراوانە بریتی بوون لە: کۆمەڵەی سەربەخۆیی کورد لە قاهیرە لە لایەن ثریابەدرخانەوە دامەزرابوو. و لە کۆنفرانسی ئاشتی پاریسدا بۆ بردنەپێشی ویستی کوردەکان نەخشێکی گرنگی هەبوو.

کۆمەڵەی تەعالی کوردستان کە لە لایەن شێخ عەبدولقادر وئەمین عالی بەدرخانەوە دامەزران، لە گەڵ کۆمەڵەی هیواکە دوای ماوەیەک کورتە تێکۆشان لە ساڵەکانی پێش شەڕدا دووبارە زیندوو ببۆوە(٣) بەم حاڵەش پێکهاتنی ڕێکخراوەکانی ناوبراو و توندبوونی تێکۆشانی سیاسی کوردەکان، بە مانای بەربەرەکانی تەواو لە گەڵ تورکان نەبوو. کۆمەلانی خەڵکی کورد، واتە گەلێک لە هۆز و عەشیرەتگەلی ڕۆژهەلاتی تورکیا نەک هەر پێوەندییەکی ئەوتۆیان لە گەڵ ئەوکۆمەلانە نەبوو، بەڵکو هێشتا هەروەک پێوەندییەکانی پێشوو دەبزووتنەوە. زۆرلە سەرۆکانی هۆز و عەشایر هەر وەک لە ساڵەکانی پێشوودا وەک بەشێک لە فەرماندەکانی سوارەی حەمیدیە لە خزمەت کاربەدەستانی حکوومەتی دابوون. ئێستاش لە گەڵ تورکان و بەتایبەت لە گەڵ کەمالیستەکان پێوەندی دۆستانەیان هەبوو. زۆرلە سەرۆکانی کورد لە گەڵ مستەفاکەماڵ، کە ساڵی ١٩١٦فەرماندەی سوپای دیاربەکربوو، ئاشنایەتیان هەبوو، شان بەشانی یەکتر شەڕیان کردبوو. کەمالیستەکانیش بە ژیری لەم هەلە کەلکیان وەرگرتبوو. لە گەڵ ئەوەش کە کەش و هەوای سیاسی ئەوێ ڕۆژێ بەلای بیری سەربەخۆیی کورددابوو، کەمالیستەکان

توانیـان بەشێکی گرنگ و کاریگەری کورد بە دەستـەوەبگرن.(٤) ئەم دوولایەنی و ناتەباییە، تەنانەت لە نێو تاقمەسیاسیەکانی بە ڕواڵەت سەر بەخۆی کوردیشدا خۆی نیشـاندا. زۆری نەخایاند کە ئەم دەستانەش بە دوولایەنی« خودمـوختـاری خـواز» و « سـەربەخـویی خـواز » دابەشـبوون. کۆمـەڵەی تەعـالی کـوردسـتـان بە ڕێبـەرایەتی شـێخ عـبـدولقـادر ویسـتـیـاری کـوردسـتـانێکی خـودمـوخـتـاربوو لە چوارچێوەی ئیمـپـراتوری عوسمـانیدا، تاقـمـەکـانی سـەربە بنەمـاڵەی بەدرخـان، ویستیاری جیابوونەوە لە تورکیا و سەربەخۆیی تەواوی کوردبوون.

لەم قـۆناخـەدا، واتـە لە نێـوان سـاڵەکـانی ١٩٢٠تا١٩٢٣ سـەرەڕای پل و پای دەسـتـە و تاقـمـە سـیـاسـیـەکـانی کـورد و کـەش و هـەوای لە باری نێـونـەتەوەیی بۆسەربەخۆیی کوردستـان، کەمالیستەکان بە سیاسـەتێکی ژیرانە کە بۆ ڕاکێشانی ڕوانگەی باشی سـەرۆکانی کورد بە کاریان هێنا. بەشی گرنگی هێزی عەشایری کـوردەکـانی تورکـیـایان بە دەسـتـەوەگـرت. کـوردەکـان نەک هـەرلە شـەڕەکـانی سـەربەخۆیی تورکـیـادا دژی یونانیەکان و هێزی هاوپەیمانان نەخشێکی گەورەیان یاری کرد، بەڵکوو لە کێشـەی موسڵیشدا بۆ پشـتـیوانی لە کەمالیسـتەکان دژی سیاسەتی بەریتانیا لە ناوچۆمان(بين النهرين) هەنگاویان نا.

لە گەڵ سـەرکەوتنی کەمالیستـەکان بە سەر هێزەکانی یونانیدا ساڵی ١٩٢٠کە بوو بە هۆی سەقامگرتوویی دەسەڵاتی تازە و بە تایبەت لە گەڵ چارکردنی ناتەبایی تورکـیـا و دەوڵەتانی ئوروپایی لە ڕەوەندی پەیمانی لۆزاندا(یولی١٩٢٢)، هەوەڵین نیـشـانەی لێکدابڕانی کوردەکـان و تورک دەرکەوت. کـاتێکی کـەمـالیـسـتـەکـان بە سـەرئەسـتـەمـبوڵدا سـەرکـەوتن، زورلە ڕێکخـراوەسـیـاسـیـەکـانی کـورد کـە لە گـەڵ کاربەدەسـتانی سیاسی و نیزامی دەوڵەتانی هاو پەیمان نێوانیان هەبوو، سەرکوت کران و زۆربەی ڕێبەرانیان ڕایان کردە سوریا کە لە بەردەستی فەرانسەدا بوو.

هێزەکوردەکـانیش کە لە ڕەوەندی ئاڵوگۆڕەکانی دواییدا لە گەڵ کەمالیستەکان هاوکاری یان دەکرد، بۆیان دەرکەوت کە تەواوی وادە و بەڵێنەکانی مستـەفاکـەماڵ و لایەنگرانی ئەو، سەبارەت بە ویسـتـەکـانی نەتەوەی کـورد بنچـینەیەکی ئەوتۆیان

www.kermnbisani.com

نەبوە.

ڕاپەرینی شێخ سەعیدی پیران

ڕێکخـراوی کۆمـەڵی ئازادی کـورد کـە سـاڵی ۱۹۲۳لە تورکـیـا دامـەزرا، لە زۆربارەوە لە گەڵ ڕێکخراوەکانی پێشوو فەرقی هەبوو یەکەم لە ڕوانگەی سیاسی یەوە سەبارەت بە ئامانجی ڕاستەقینەی کەمالیستەکان هیچ شک و گومانی نەبوو. دووەم بە پێچەوانەی کۆمەلەکانی پێشووی کورد کە مەیدانی نفوزیان لە دەور و بەری ئەستەمبوڵ تێ نە دەپەڕی. کۆمەڵەی ئازادی لە گەڵ ئەندامانی دامەزرێنەری وەک خالیدبەگ لە سەرۆکانی عێلی جەبران و خوێندەواری مەدرەسەی نیزامی حەمیدیە، یوسف ضیابەگ لە ئەمیرەکانی بدلیس و یەک لە نوێنەرانی مەجلیسی مەزنی تورکیا و لە وانەش گرنگتر بە پشتیوانی شێخ سەعیدی پیران لە شێخەکانی مەزنی نەقشبەندی لە ئەرزە روم و لە گەڵ کۆمەلانی خەڵکی کورد پێوەندی یەکی ڕاستە و خۆی هەبوو. جگە لە خودی مەسەلەی (کوردایەتی)کە لە ساڵەکانی دوای شەڕی یەکەمی دنیاگر وەک بیر و باوەڕی سیاسی ڕاکێشەر هاتبوە گۆڕێ و سیاسەتی پان تورکیزمی ئانکارا، بوارێکی لە باری بۆ پەرەگرتنی ناوچەکورد نشینەکانی تورکیا پێکهێنابوو. هێندێ هۆی دیکەی وەک هەڵوەشانی خەلافەتیش(مارسی ۱۹۲٤)و هێندێ هەنگاوی دژبە ئایینی کەمالیستەکانیش لە

www.kerimbisani.com

هارۆژاندنی دژایەتی کۆمەڵانی کورد کاریگەربوو. بێجگە لەوە، کۆمەڵەی ئازادی لە بواری خۆجێیی دا لە سەرپشتیوانیی نەیارەکانی سیاسی مستەفاکەمال لە ئانکارا و ئەستەمبوڵ، وله بواری دەرەوش لە سەردەرەتانی پشتیوانیی دەوڵەتی بەریتانیا حیسابی دەکرد. بەڵام بە کردەوە زۆرلە حیسابەکانی کۆمەڵەی ئازادی بە هەڵە دەرچوون. لە سەرەتاوە هێندێ ڕووداوی ئەوتۆ بوون بە هۆی ئەوە کە هێزەکانی لایەنگری کۆمەڵە بەرلە کاتی دیاریکراو تووشی شەڕ بن. هێندێ لە ئەفسەرانی هەلکەوتووی لایەنگرانی کۆمەڵە، وەک ئیحسان نوری و ڕەزابەگی برای(یوسف ضیابەگ)فەرماندەکانی پادگانی(بیتولشەباب)لە ناوچەکانی خوارووی تورکیا لە دراوسیەتی سنوورەکانی عیراق لە ڕەوەندی مەئموریەتێکی خۆجێیی دا لە مانگی ئاوگوستی ١٩٢٤بە لێحاڵی بوونی چەوت لە پەیامێکی ڕەمزیی یوسف ضیابەگ، لە گەڵ تەواوی کەسانی ژێردەستی خۆیان، شۆرشیان دەست پێکرد و لە چیاکانی دەور وبەر جێگربوون. دەوڵەتی تورکیا نەک هەر ڕاپەرینی پێ نەگەیشتووی پادگانی (بیتولشەبابی) بە هاسانی سەرکوت کرد، بەڵکوو بە دوای ئەو ڕوو داوە وریاکەرەوەدا، هێندێ لە سەرۆکەکانی گرنگی کۆمەڵەی ئازادی ناسی و گرتنی. یوسف ضیابەگ و خالید بەگ لەو گیراوانەبوون کە لە زینداندا کوژران.

لە گەڵ لێک هەڵوەشانی ڕایەلکەی نیزامی کۆمەڵە، ڕێبەرایەتی بزووتنەوە کەوتە دەست شێخ سەعید. ئەمجارەش هەرچەندە بریار وابووکە ڕاپەرینی سەرانسەری کوردەکان لە مانگی مارسی ١٩٢٥ دەست پێ بکات، سەبارەت بە هێندێ پێکهەڵپرژانی خۆجێیی، یا لە ڕاستیدا دەست پێشخەری سەربازانی تورک لە هەوەڵی مانگی فیوریە، بەرەنگاری گەورەی کوردەکان بە پەلاماردانی دیاربەکر دەست پێکرا.

هەرچەند لە هێندێ ناوچە کورد نشینەکانی وەک موش و بتلیس، هێندێ لە هۆزە کوردەکانی وەک حەیدەرانلو، وەک چاوەڕوان دەکرا بەشدارییان نەکرد، بەڵام لە سەریەک بەشێکی بەرچاوی کوردەکان لە ڕاپەریندا بەشداربوون و ڕاپەرین ناوچەکانی سەرەوەشی گرتەوە.

www.kerimhisami.com

دەوڵەتی بەریتانیاکە لە عیراق لە گەڵ ڕاپەرینی شێخ مەحمود پێوە ببوو، بە پێچەوانەی تەبلیغاتی تورکەکان یارمەتی بەڕاپەرین نەکرد لە لایەکی تر مستەفا کەمالیش بە ڕاگەیاندنی حکوومەتی نیزامی لە ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات و، وەرگرتنی دەسەڵاتی بەربلاو لە مەجلیسی مەزنی تورکیا لە گەڵ سەرکوتکردنی باڵە نەیارەکانی سیاسی کە کوردەکان بە هیوای پشتیوانیی ئەوان بوون، هێزێکی زۆریشی بۆ سەرکوتکردنی شێخ سەعید خستە ڕێ . لە کاتێکا سوپای حەوتەمی دیاربەکر بە فەرماندەیی مرسل پاشا هێشتا لە بەرانبەر هێزی کوردەکاندا بەربەرەکانی دەکرد و سوپای هەشتەمی ئەرزە ڕۆمیش بە فەرماندەیی کازم قەرەبەکرلە گەڵ شۆرشگێران لە شەڕدابوو، هێزی یارمەتی ناوەندیش گەیشتێ و دوای شەڕێکی قورس ٢٧ی مارس دیاربەکرلە گەمارۆی کوردەکان دەرباز بوو. زۆری نەخایاند کە ناوەندەکانی دیکەی بەربەرەکانی کوردان سەرکوت کران. شێخ سەعیدیش کە خەریکبو لە گەڵ چەندکەس لە هاوڕێیانی پەنابۆ ئێران بەرێ، بە یارمەتی یەکێ لە سەرۆکانی هۆزی جبران، بە ناوی قاسم بەگ، گیرا و کەوتە دەست هێزەکانی دەوڵەتی. دوای ماوەیەک لە چواری مانگی سپتامبری ١٩٢٥ لە گەڵ ٤٨کەس لە ڕێبەرانی ڕاپەرین ئیعدام کرا . هاوکات لە گەڵ لە سێدارە دانی شێخ سەعید، ڕێبازی سەرکوتکردنی هەموو جۆرە بزووتنەوەیەکی بەرهەڵستکاری وتاراندنی زۆرە ملی هەزاران هەزارکورد بۆ ناوچەکانی رۆژئاوا و خوارووی تورکیا دەستپێکرا .»

- لێرەدا نووسینەکەی ڕێزدار کاوە بەیات سەبارەت بە ڕاپەرینی شێخ سەعید تەواو دەبێ ، بەڵام لە سەر ڕاپەرینی شێخ سەعید نووسەرانی بێگانە و خۆماڵی بیر و ڕای جیاوازیان دربڕیوە.وباسیان کردوە بۆیە بە پێویستم زانی کورتەیەکیش لە نووسراوە و بیر و بۆچوونی نووسەرانی بێگانە سەبارەت بە ڕاپەرینی شێخ سەعید لە لاپەڕەکان زیاد بکەم ورووناکی زیاتربخەمە سەرخەباتی خوێناوی نەتەوەکەمان.. نووسەر و ڕۆژنامە نووسی ناسراوی فەرەنسەیی کریس کۆچێرا لە سەر ڕاپەرینی

www.kerimhisami.com

شێخ سەعید دەدوێ و دەنووسێ : «.....   هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت لە لایەن مستەفا کەماڵ و ڕاگەیاندنی کۆماری لە سێیەمی مارسی ١٩٢٤ ئەو پەردە خەیالییەی لادا کە ناسیۆنالیستەکانی تورک لە ١٩١٨ ەوە بۆ دڵدانەوەی کوردان و کەلک وەر گرتن لە وان دژی ئینگلیز و یونان و ئەستاندنەوەی ویلایەتی موسڵ زانستە و حیسابکراو بە سەر نیەت و ئامانجی خۆیان دادابوو.

ئەو هەودایەی کە کوردەکانی بە ئیمپراتوری وەسمانی یەوە بەستەوە - واتە ڕێز گرتنی خەرفاوانە لە ئاست خەلیفە - کە قوستەنتەنیە خۆی ببوە هۆی شکانی کوردە نەتەوەییەکان - بە ناچاری پسا بوو. بەڵام مەخابن ئەم کارە درنگ ڕووی دا. چونکە ئەو دەمەی کە تەواوی کوردەکانی تورکیا بۆ شەڕی سەر بە خۆیی ئامادە بوون، کاری لە بەر یەک هەڵوەشانی ئیمپراتۆری وەسمانی تەواو کۆتایی پێهاتبوو، سنووری تازە دیاریکراو بوون و ئەم تێکۆشانە ئیتر سەرنج و هۆگریی کەسی ڕانەکێشا. کوردەکان کە لە دەور و بەری ئەنەدۆڵ و ئێراندا تاق کەوتبوونەوە، ڕاپەڕین، شەڕی قورسیان کرد، بەڵام کەس سەر کەوتنی ئەوانی نەبینی. کوردستانی تورکیا لە ١٩٢١ ەوە تا ١٩٣٧ بە کردەوە بێ پسانەوە لە حاڵەتی شۆڕش دابوە. بەڵام لە بارەی ئەم شۆڕشانە کە تا ڕادەیەک بە شێوەی دەستکرد بە ناوی شێخ سەعید(١٩٢٥) و شۆڕشی ئارارات(١٩٣٠) و شۆڕشی دەرسیم(١٩٣٧) ناسراون. شتی زۆریان لە بارەوە نە زانراوە.

لە ١٥ی فیوریەی ١٩٢٥ هەواڵدەری ئەنادۆڵی لە بارەی ڕوو داوێک لە گوندی پیران، نیزیک گەنج، خەبەرێکی بڵاو کردەوە کە لە نێوان پەلێکی پێشمەرگە وکە سێک بە ناوە شێخ سەعیدەوە کە ٥٠کەسی لە مریدانی خۆی لەگەڵ بوە، پێک هەڵپرژانێک ڕووی داوە و دوو ژاندارم کوژراون.

لە ٢٣ی فیوریە ڕۆژنامەکانی تورکیا ڕایانگەیاند کە ئەم (هێرشە ڕێگرانەیە) شتێکی جیددیتر بوە، بەڵام ئەتاشەی نیزامی بەریتانیا لە قوستەنتەنیە هێشتا لە سەر ئەو باوەڕە بوو کە دەوڵەتی تورکیا بۆ مەبەستی سیاسی و سیاسەتی خۆ جێیی و بۆ ڕاکێشانی نەیارەکانی یا لە بەینبردنیان ئەم ڕوو داویە بە گەورە نیشان

دەدا.

لە ٢٤ی فیوریە وەزیری نێو خۆی تورکیا ڕادەگەیەنێ کە نەخشەی کار ئەوە بوە لە ئاخری مانگی مارس دا ڕاپەڕینی گشتی دەست پێبکات، لایەنگرانی شێخ سەعید لە حەفت هەزار کەس تێدەپەڕن. هێندێ سەربازی ڕاکردووش لە نێویاندا دەبینرێن. هێندێ لە ڕۆژنامەکانی تورکیا ڕادەگەیەنن کە بەریتانیا یارمەتی بە شۆرشگێران دەکات. لە گەڵ ئەوەشدا ڕۆژانەمەی(وطن) لەو بڕوایە دایە کە ریشەی ڕاپەڕین لە خەراپیی بەڕێوە بردنی ناوچە دایە. لە ٢٦ی فیوریە چاپەمەنی ڕادەگەیەنن کە تەواوی ناوچە لە دەست شۆرشگێران دایە و بزووتنەوە لە بنە ماوە سروشتێکی ئایینی هەیە و ئامانجی ئەوەیە کە یەکێک لە کوڕەکانی سوڵتان عەبدولحەمید لە سەر تەخت دابنێ. بەڵام هیچ ڕۆژنامە و یا دیپلۆماتێکی ئورووپایی نەیانتوانی لە کەڕیانی شۆرشی شیخ سەعید و ٣ ساڵیش دوای ئەو بچنە کوردستان و لە بەرانبەر ڕاپۆرتە یەک لایەنیەکانی چاپە مەنی تورکیادا مرۆڤ ناچارە پەنا بۆ هەست و گومان بەرێت. تەنانەت ئیمرۆش سەرەڕای هێندێ بەڵگە و نووسراوە، ساخکردنەوەی ئەم ڕووداوەیە زۆر دژوارە.

کریس کۆچیرا زیاتر لە سەر ئەم باسە دەڕوا و بە ئاماژە لە چەند سەرچاوەی جۆر بە جۆرەوە دەنووسێ:«...... شۆرشی کوردستان لە کاتێکا بەرپا دەبێ کە ئەندامانی کومیسیۆنی نێو نەتەوەیی کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ دیاریکردنی دوا ڕۆژی ویلایەتی موسل و دیاریکردنی سنووری عیراق و تورکیا لە موسل دەبن. مستەفا کەمال گومانی نامێنێ کە ئەم شۆرشە ئینگلیز سازی کردوە. تورکیا لە مەترسی دایە.... ئینگلستان لە پشت سەری کوردەکانە و دژی تورکیا لە کوردەکان کەلک وەر دەگرێ. جاسوسەکان لە ناوچەدا لە هاتووچۆ دان. عەشیرەتەکان چەکدار دەکەن و هانیان دەدەن. ئینگلستان موسل و نەوتی دەوێ. کلیلی موسل و نەوت بە دەست کوردەکانە.»(LE PEUPLE، بروکسەل، ٢٨ی فیوریە ١٩٢٥)

بەڵام لە قوستەنتەنیە ئالبر سارۆ بالیۆزی فەرانسە پێدادەگرێ کە دادگا بەڵگەیەکی باوەڕ پێکراوی ئەو تۆی نیشان نەداوە کە ئینگلستان دەستی لەو

شۆڕشەدا بووبێت. لە ڕاستیدا ئینگلیزەکان لە سەرەتاوە لە خۆیان دەپرسی نەکا ئەم شۆڕشە پیلانی تورکیا بێ بۆ ئەوەی بخوازێ هێزە نیزامیەکانی خۆی لە ناوچەی سەر سنووری ویلایەتی موسل کۆ بکاتەوە و پاشان بە بیانووی پێشگری لە یارمەتی کوردەکانی ناوچەی دیاربەکر بە شۆڕشگێڕان، هێزەکانی خۆی بۆ ناوچە بنێرێت.» (یاد داشتی جی.مورگان، وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستان، ١٠٨٦٧ ٣٧١. چوارەمی مارسی ١٩٢٥)

کریس کۆچیرا لە بارەی نەخشی سۆڤێت لەو ڕووداوەیەدا دەنووسێ : «...... بە گوێرەی قسەی ئینگلیزەکان خالید جوبرانلی لە ورمێ لە گەڵ کونسولی ڕووسیا پێوەندی گرتوە و هەڵوێستی کونسولی ڕووس نەرێ بوە. ئەم وتەیە ڕاست بێ یا ناڕاست نوکتەیەک پشت ئەستور دەکات: ڕاپەڕینی شێخ سەعید لەو پەڕی خۆ گێل کردنی هێزەکانی ڕۆژئاوایی دا پەرەی گرت و ئاخرەکەشی تێک شکا. لە کاتێکا یەکێتی سۆڤێت بە شێوەیەکی فرە ڕەسمی بە زمانی ڕۆژنامەی (ئیزڤێستیا)ئەو شۆڕشەی بە ڕاپەڕینی هێزەکانی دەرەبەگ و دژی شۆڕشی کورد ناو برد کە بوونەتە داردەستی ئینگلیزەکان»(نووسراوەی ویلسون هاول، بەناوی یەکێتی سۆڤێت و کوردەکان، موتاڵایەک لە بارەی کەمایەتیەکی قەومی. تێزی نیشاندراو بە زانستگای ڤێریجینا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا. ١٩٦٥)

کریس کوچیرا پاش باسی گەمارۆدانی دیار بەکر و پەرەگرتنی شۆڕش وپەلاماری ئەرتەشی تورک و گیرانی شێخ سەعید و سەر کوتکردنی بێ بەزەییانەی ٣٠ هەزار سەر بازی تورک و کوشتار کوردانی بێ تاوان، چەند دێڕێک لە ئیدیعا نامەی دادستانی تورک دێنێتەوە ، نیشانی دەدا کە شێخ سەعید تەنیا دەمار گرژێکی ئایینی و مەزهەبی نەبوە. دادستان لە ئیدیعا نامەی خۆیدا دەڵێ:«... سەبەب و ڕیشەی ئەو شۆڕشەی کە لەم دواییەدا لە ئوستانەکانی ڕۆژهەڵات، نیشتمانی ئەبەدی تورک هەڵگیرساوە، ڕاست هەر ئەوەیە کە بۆسنە و هەرزە گوینەی وەرگێڕا... ئامانج و مەبەستی شۆڕشی کوردان هەر ئەوەیە کە سوریە و فەلەستینی توشی وێرانی کرد. ڕێنوێنی هێندێ لە ئێوە غەرەیی و خۆ هەڵکێشان

www.kerimbisani.com

بوو. هێندێکی دیکەش کەوتوونە تە ژێر ئاواتی سیاسی بێگانان. بەڵام هەمووتان خاڵێکی هاو بەشتان هەبوو: دەتانویست کوردستانێکی سەر بەخۆ پێک بێنن. ئێستا بایی جنایەتی خۆتان لە سەر دار وەر دەگرن.» (کریس کوچیرا، بزووتنەوەی میللی کورد. وەرگێرانی برایمی یونسی، تاران ١٣٧٣، ل ٩٩- ١١٠

کارل درومان مێژوو نووسی چێک لە بارەی ڕاپەڕینی شێخ سەعیدەوە دەنووسێ: «.... پاش کۆنفرانسی لۆزان ئینگلیزەکان هەموو توانای خۆیان بە کار هێنا کە سەبارەت بە مەسەلەی موسڵ مل بە تورکان ڕابکێشن و گیر وگرفتیان بۆ ساز بکەن. بۆ گەیشتن بەو ئامانجە دەبوایە کوردەکان ببزوێنن. کوردەکانی تورکیا بۆ سەربزێوی و ڕاپەڕین بەڵگە و بیانوی بە هێزیان بە دەستەوە بوو. گۆڕانکاری نێو تورکیا نەک هەر ئاوات و ئامانجی ئەوانی بەجێ نەگەیاند بوو، بەڵکوو باری ژیان و بەڕێچوونیان بە جارێک شپرزە ببوو، بەتایبەت سنووری تازەی دەستکرد کوردەکانی لە بازاڕی سوریا وعیراق بێبەش کرد بوو.ماڵیاتی قورس و بار گرانی ئەرتەشی تورک ببوە سەر بارێکی زیادیی بە سەر ژیانی کوردەکاندا. لە بەر ئەوە بۆ بانگەوازی ڕێبەرانیان بۆ ڕاپەڕین و سەر بزێوی، لێهاتوویی و ئامادەییان هەبوو. وەک ڕۆژنامەی مەنچەستیر گاردین ٣ی مارسی ١٩٢٥دەنووسێ:« جاسوسانی ئینگلیز پێوەندیان لە گەڵ شێخ سەعید گرت وهانیاندا بۆ ڕاپەڕین. شێخ سەعید ڕێبەرێکی مەزهەبی باڵی گرنگی نەقشبەندی بوو. بۆ ئەم کارە دوو سەت هەزار لیرەیان دایە» لە ئانکارا بڵاویان دەکردەوە کە کوردستانی سەر بە خۆ لە ژێر ڕێبەرایەتی کوڕێکی سوڵتان دا، خەلافەت بۆ ئەستەمبوڵ دەگێڕێتەوە. ڕاپەڕیوەکان بەڵێنی یارمەتیان بە ڕێبەرانی پێشکەتنخوازی حیزبی جەمهوریش دەدا.

لە سەرەتاوە لە ئاخری ١٩٢٤لە شەرناخ ویلایەتی وان سەر هەڵدان دەست پێکرا. لە مارسی ١٩٢٤کوردەکان چەند شاریان گرت ودیاربەکریشیان گەمارۆ دا. بەڵام کەماڵیستەکان زۆر بە گورجی لێیان وەدەست هاتن. باج و ماڵیاتی زەوی وزاریان لە سەر خەڵک هەڵگرت. بەم هەنگاوە تاڕادەیەک فەرحانیەک کەوتە نێو گوندییان. ڕاپەڕین بە هێزێکی گەورەی نیزامی سەر کوت کرا. ئەنجامی ڕاپەڕین

بۆ کوردەکان تراژیدی بوو. وەک (ئارمستر و نگ«.. Armstrong, Grey wolf , london 1933 p, 265)دەنووسێ: « کوردستان لە ئاگر وئاسندا نوقم کرا. پیاوەکان ئەشکنجە کران و کوژران، ژنان دەست درێژیان بۆ کرا. زارۆک کوژران. گوندەکان سووتێنران. تورکی مستەفا کەماڵ کوردەکانیان بە وەحشی و بە دەستکردی سوڵتان و یونان و ئەرمەنی و بولغاری تاوانبار دەکرد.» دادگای لە نۆرە بەدەری نیزامی بە ناوی « دادگای ئیستقلال» هەزاران کەسیان بە زیندانی ئەبەد و ئیعدام مەحکوم کرد. ٤٦کەس لە ڕێبەرانی ڕاپەڕین بە شێخ سەعیدیشەوە لە دیار بەکر لە سێدارە دران. ١٥٠٠ خێزان و بنە ماڵەی ناسراو لە کوردستان دوور خرانەوە و لە بەر یەک بڵاو کران و کەمالیستەکان لە ژێر دروشمی خەباتی دژی ئینگلیز و جاسوسەکانیان ئەو کارەساتەیان بەڕێوە دەبرد: (کارل درومان . ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە سیاسەتی جیهانیدا. ١٩٥٩-١٩١٨ پراگ ١٩٦٦ ل ١٧١..»

ڕاستیەکەی ئەوەیە ڕاپەڕینی شێخ سەعید ڕەنگدانەوەی بەرهەمی سیاسەتی کورد قڕانی مستەفا کەماڵ بوو کە دوای سەرکەوتن لە شەڕی دژی یونان بۆ تواندنەوی کورد بەرێوەی دەبرد. دوور نیە لە ڕەوەندی ڕاپەڕیندا دروشمی ئاینیش بۆ هاندانی خەڵک بەرز کرابێتەوە، بەڵام گومانی تێدا نیە ئامانجی سەرەکی ڕاپەڕینی شێخ سەعید پێکهێنانی کوردستانێکی ئازاد و سەر بەخۆ بوە. هیچ بەڵگەیەکی باوەر پێکراو بۆ بوختانی پێوەندی لە گەڵ ئینگلیز و یا هاندان و پاڵ پێوەنانی ئینگلیز بۆ ڕاپەڕین بە دەستەوە نیە. بە پێچەوانە ئیمپریالیزمی فەرانسە لە سەرکوتکردنی ڕاپەڕیندا یارمەتی بە تورکیا کردوە و ڕێگای پێداوە کە بە ڕێگای ئاسنی سەرووی سوریادا لەشکر بۆ مەیدانی شەڕ بنێرێ. «....... حکوومەتی تورکیا چەند جار ویستی ئەو بزووتنەوانە(بزووتنەوەی کورد.ح) وەک ڕاپەڕینەکەی شەریف حوسێنی حیجاز بە ناوی لۆرانسی بە ناوبانگەوە ببەستێتەوە. واتە بیکاتە فیتی ئەو. کە چی دوای لێکۆڵینەوەی ورد دەرکەوت لۆرانس هیچ کاتێک پێی نە ناوەتە ناو خاکی کوردستانەوە و ئەو ڕۆژانەی کەماڵی یەکان دەیانگوت لۆرانس بە ناو کوردا دەگەڕێت ئەو لە ئەفغانستان خەریک بوە. پێویستە ئەوەش بڵێین کە

www.kerimhisami.com

ئەگەر بهاتایە و ئیمپریالیستەکان دەستیان لە ڕاپەڕینی ۱۹۲٥دا هەبوایە، هەڵبەت کەماڵیەکان نەیاندەتوانی وا بە هاسانی و بە خێرایی دایبمرکێننەوە. زۆر سەیرە لە سەر هیچی نەبوو ئەم هەموو پەت پەتێنە بە شێخ سەعید و ڕاپەڕینەکەی دەکرێ، لە کاتێکدا کەماڵییەکان خۆیان دەمێک ساڵ بوو دەستیان لە گەڵ ئەمریکایی و فەرەنسەییەکاندا تێکەڵ کرد بوو، وە هەمە ڕەنگ پشی پشی یان بۆ ئینگلیز دەکرد.(د، کەمال مەزهەر، وتارێکی بێ ناو ونیشان، ر. هاوکاری ، ۲۲/۲/ ۱۹۹۰)

کەنداڵ نزان لەبارەی ڕاپەڕینی ساڵی۱۹۲٤ی کوردستانی تورکیاوە دەنووسێ:«...... ئەم ڕاپەڕینە دژ کردەوەی بابەتیی سروشتی و نیشاندەری هەستی خەڵک بوو. بە قسەی شارەزایێکی ئەو دەمی کار و باری تورکیا، لە لایەن کۆمەڵانی خەڵکەوە پشتیوانی لێدەکرا. هەر بۆیەش ئەنجامی سەر کوتکردنی لە ڕادە بەدەر وەحشەتناک و خوێناوی بوو. لە چواری سیپتامبری ۱۹۲٥ شێخ سەعید و٥٢کەس لە هاقالانی لە دیار بەکر لە دار دران. بۆ دڵنیایی لەوە(کە ئەم دەرسە لە بیر نەچێتەوە) هەزاران جوتیاری بێ ناو و نیشانیان بە بێ بەزەیی کوشت. سەدان گوندیان سووتاند و کاول کرد. لە پایزی ئەو ساڵەدا چوار سەت نیشتمانپەروەری کوردیان لە خارپوت و سەت کەسیشیان لە هنش لە سێدارە دا. لافاوی سەرکوتکردن زیانێکی گەورەی لە جەبهەی نەیارەکانی مستەفا کەمالی-یشدا. لە ڕەوەندی ڕاپەڕینی کوردەکاندا قانونی« سەقامگرتوویی تازەی نەزم» دانراکە دەسەڵاتی دەدا بە هێزی ڕاپەڕاندن« هەموو چەشنە ڕێکخراو وبزووتنەوە و بڵاو کراوەیەک یاساخ بکا و هەڵبوەشێنێتەوە کە هێمنایەتی وڵات بخاتە مەترسییەوە و نەزمی گشتی تێکبدا. دەوڵەت لەم دەسەڵاتە ئەو پەڕی کەلکی وەرگرت و نەک هەر تەواوی ڕێکخراوە و بڵاو کراوە چەپیەکانی قەدەخە کرد، بەڵکوو ڕێکخراوە کرێکارییەکان و حیزبی«کۆماری پێشکەوتوخوازیشی هەڵوەشاندەوە کە بەرەیەکی بۆرژوازی موخالیف بوو. زۆر لە ژەنراڵەکانی ڕێژیم کە بە خەیانەت تاوانبار کرا بوون، لە وانە قەرە بەکر پاشا کە بە نووسینی نامە بۆ شێخ سەعید تاوانبار کرابوو لە سێدارە دران. بە گوێرەی اج.س. ئارمسترانگ، وابەستەی پێشووی نیزامیی

بەریتانیا لە تورکیا، دادگا نیزامییەکان حکوومەتی بەترسیان دامەزراندبوو. سرت و خورت و پەیڤێکی لاپرسەنی بەس بوو تا کابراڕاکێشنە پشتی مێزی دادگا. ڕێژیمی مستەفا کەمال لە کاتێکدا کە کوردەکانی بە تاوانی هەنگاو هاویشتن بۆ پێکهێنانی کوردستانی سەر بەخۆ دادگایی و مەحکووم دەکرد و لە سێدارەی دەدان، هەر لەو کاتەشدا بزووتنەوەی کوردی بە بزووتنەوەیەکی کۆنە پەرستی بە دنیا نیشان دەدا کە ویستوویەتی خەلافەت بگێڕێتەوە وئالی وەسمان بێنێتەوە سەر تەختی پاشایەتی. ئیدیعای دەکرد کە بەریتانیا بۆ خنکاندنی تورکیای تازە پشتیوانی لە کوردەکان کردوە. هەر چەند ئەم تەبلیغاتە فرێ بە ڕاستییەوە نەبوو، بەلام کارکردیشی زۆر بوو. ڕاستە کە لە ڕاپەڕیندا دروشمی ئایینی بەرز دەکرانەوە، بەلام پێویستە وەبیری خەینەوە کە مستەفا کەمال خۆشی لە ڕەوەندی شەڕەکانی سەر بەخۆییدا، لە دروشمی ئایینی کەلکی وەر گرتبوو. داخوا ئەمە بەو مانایە بوو کە ئەو بۆ خەلافەت شەڕی دەکرد و خەباتەکەی ئایینی بوو.؟ سەرەڕای ئەوە کە هێندێ لە کەسانی گرنگی بزووتنەوە، وەک فەوزی پاشا و قەرە بەکر پاشا موسوڵمانی دین باوەڕ بوون، ئاشکرایە کە بزووتنەوەی مستەفا کەمال بزووتنەوەی ئایینی نەبوو، ئامانجی سەرەکی سەر بەخۆیی میللی بوو. ئەم حوکمە لە بارەی بزووتنەوەی شێخ سەعیدیش هەر ڕاستە. ئەوەندەیە لە جیاتی ژەنڕاڵێک، شەخسیەتێکی ئایینی ڕێبەری بزووتنەوە بوو. ئەمەش هیچ گۆڕانێک لە ئامانجی سەرەکی بزووتنەوە و ئاواتەکانی خەڵک بۆ ئازادی کوردستان پێک ناهێنێ.

مرۆڤ دەتوانێ پرسیار بکا: بۆچی کاتێ ساڵی ١٩٣١ لە منەمن لە ئاناتولی ڕاپەڕینێکی وەرزێڕی بە ڕێبەرایەتی شێخێکی تورک بەر پابوو، هیچ بەوە تاوانبار نەکرا کە ویستوویەتی ئەناتولی سەر بەخۆ پێک بێنێ. ؟ ئامانجەکانی بزووتنەوەی شێخ سەعید چی بوو؟ دادگایەکی کە ئەوانی مەحکوم کرد، هیچ گومانی لەوەدا نە هێشتەوە کە :« مەسەلەی گرنگ پێکهێنانی وڵاتێکی سەر بە خۆی کورد بوو.»
(کەندال نزان، کوردەکان، وەرگێڕانی برایمی یونسی، ١٣٠٧، ل ١٠٨ – ١١٠)

زۆر لە چاوەدێرانی سیاسی ناسیۆنالیزمیان بەهۆی سەرەکی و بنگەهی ئەو

ڕاپەڕینە زانیـــوە. بۆ نموونە جـــەواهیــر لال نەهرۆ لەم بارەوە دەنووسێ :
«... تورکەکان کە خۆیان لەم دواییەدا بۆ سەربەخۆیی شەڕیان کردبوو، چۆنە کە کوردەکان قەتڵ عام دەکەن بەو تاوانە کە بۆ سەر بەخۆیی خۆیان تێدەکۆشن. بە ڕاستی سەیرە کە ناسیۆنالیزمێکی بەرگری لە خۆی دەکرد، ببێتە ناسیۆنالیزمێکی پەلامار دەر و خەبات بۆ ئازادی بکاتە ئامراز بۆ دەسەڵات و زاڵبوون بە سەر خەڵکی دیکەدا..» (جەواهر لال نەهرۆ، ئاوڕێک لە مێژووی جیهان، ١٩٣٥ بەرگی ٢ ل ١١٠٨) ک .ح

تێهەڵکێش:

لە نووسین و ئامادە کردنی ئەم بەشەی ڕاپەڕینی شێخ سەعید ببوومەوە کە کتێبی«ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران» نووسینی(ڕابیرت ئولسین) وەرگێڕاوەی برایمی یونسی گەیشتە دەستم. دوای خوێندنەوە دیتم ڕاپەڕینی شێخ سەعید گەلێک بەربڵاوتر و قووڵتر و سەرنجڕاکێشترە لەوەندەی ئاغای کاوە بەیات بە کورتی باسی کردوە و یا ئەم چەند کۆپلەی من لە نوسراوەی نووسەرانی دیکە وەرم گرتوە. هاتمە سەر ئەو باوەڕە کە لە نووسینی«ڕابیرت ئولسین»یش بەر کوڵێک هەڵێنجم و باسی ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پێ چڕتر بکەم. دەبێ ئەوەش بڵێم ئەم بەر کوڵەش هەڵبژاردەیەکی زۆر کورتە لە نووسین و لێکدانەوەی « ڕابیرت ئولسین» کە بە پشت ئەستووری گەلێک بەڵگە و دوکۆمینت و سەر چاوەی جۆر بە جۆر، بە تایبەت ئەرشیوی وەزارەتی هەوایی ئینگلستان ئامادەی کردوە. ناوبراو خۆی لەم بارەوە دەڵێ:«.... ساڵی ١٩٧٩-١٩٨٠ کە بۆ وچانی ساڵانە لە ئینگلستان بووم، هاتمە سەر ئەوە، بزانم داخوا لە بارەی ڕاپەڕینی شێخ سەعید و سیاسەتی بەریتانیا سەبارەت بە کوردەکان لە ساڵەکانی ١٢٩١تا ١٢٩٨ بەڵگە و ودوکۆمێنت لە دەست داهەنە؟ بە سەر سوڕمانەوە توشی هەزاران بەڵگە و نووسراوە بووم بە تایبەت لە دەوسیەکانی وەزارەتی هەوایی دا. پێشتر لە شیکردنەوەکانی ڕاپەڕینی شێخ سەعید دا،لە بەڵگەکانی وەزارەتی هەوایی کەڵک وەرنەگیرابوو. دەوسیەکانی ژمارە

٢٦٣/٢٣ و ٢٣٧ و ٢٣٨ و٢٣٩ له چوار پوشـــەی گـەورەدا بە ناوی«شـۆرشـی شخ سەعید» لە شوێنێک دانرا بوون. ئەم چوار پوشەیە بە تەنیا ٣٠٤بەڵگەیان سەبارەت بە ســـەر دەمی ٢٦ی ژانویەی ١٩٢٦تا ژانویەی ١٩٢٨تێـــدا بوو. وەک لە یاد داشتەکاندا ڕوونکراوەتەوە، ئەم بەڵگانە تەنیا بەشێک بوون لە مـەتڵەبی سەرنج ڕاکێش کە لە بارەی شۆرشی شێخ سەعید لە دەوسیەکانی وەزارەتی هەوایی دا پارێزرابوون..... دەزگای ئیتیلاعاتی هێزی هەوایی بەریتانیا لە عیراق لە ساڵی ١٩٢٢تا سـەر هـەڵدانی ڕاپەڕینی شـێخ سـەعـیـد ١٩٢٥، سـەرچاوەی دابینکردنی زانیـاری بوە سـەبارەت بە کوردەکـان و عـیـراق و ڕۆژ هەڵاتی تورکـیا. لە لایەکی دیکەوە زۆر لە بەڵگەکـانی وەزارەتی دەرەوە لە سـەر بنەمـای ئەو ڕاپۆرتانە ئامـادە کراون کە وەزارەتی هەوایی بۆ وەزارەتی موستەعمەراتی ناردوە...»

لە بەر ئەوەی باسـەکەی ئێمە پێوەندی بە ڕاپەڕینی شێخ سەعیدەوە هەیە، بۆیە لەم بەشـەی کتێبەکەی«رابیرت ئولسین» هێندێ شتم بە کورتی و بە هـەڵبژاردە دەر هێناوە کە زانیارییەکی زیاتر دەدا بە خوێنەری کورد، ئەگینا سەرجەمی کتێبی ناو براو کـە خـۆی لە ٣٤٠ لاپەرە دەدا، ئەگـەر بکرێ بە کـوردی لە ڕاپەڕینی شـێخ عوبیدوڵلاوە تا ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران زانیارییەکی یەکجار زۆر و بەنرخ دەخاتە سەر گەنجینەی مێژووی ئەو سەردەمی کورد کە ڕەنگە زۆری تا ئێستا بەم شێـوەیە نە هاتبێـتە سـەر کاغەز و باسـی نەکرا بێت. ئەوەنـدە هەڵێنجانـە منیش بەشێکی زۆر کورت و پچڕ پچڕی کتێبی ناوبروە.

« دامەزرانی ئازادی »

ڕێکخـراوی نەتەوەیی کورد کـە بوو بەهـۆی ڕاپەڕینی شـێخ سـەعـید(جیڤـاتا ئازادیٔ کـــورد)cwata Azdi kurd کە پاشـان بوو بە « جـیـڤـاتا خـۆوە سـەریا کـــــورد»civata xowe seriy kurd، بە کـورتـی بە(ئازادی)نـاودەبرا. ڤــان براونێـسن دەڵێ:«ئازادی» لە ١٩٢٣دا پێکهـاتوە، بەڵام نیـزامیـە کـوردەکان کـە لە ڕاپەڕینی چواری سـەپتـەمـبەری ١٩٢٤ی بێت شـەباب دا بەشـداریان کـرد بوو، لە

ڕاپۆرتی خۆیاندا بۆ دەزگا ئیتیلاعاتی بەریتانیایان گوتویانە: ئەم ڕێکخراوەیە ساڵی ١٩٢١لە ئەرزەڕوم دامەزراوە. ئاگادارییەکی تەواو لە بارەی «ئازادی» یەوە لە بەر دەست دانیە. چونکە زۆر بە نهێنی لە ئەنەدۆڵ دەستی بەتێکۆشان کرد بوو. ڤان بروئین سەن هەوەڵین توێژەرێکە کە پەنجە دەخاتە سەر گرنگی ئەو ڕێکخراوەیە. دەزگای ئیتیلاعاتی بەریتانیا زۆر ترین زانیاری لە بارەی «ئازادی»یە لەو ئەفسەرانە وەر گرتوە. پێنج ئەفسەری کوردی ڕاکردوو بریتین لە: عەلی زەکی کوری والی، ئیسماعیل حەقی ئەفەندی کوڕی محەممەد عەلی خەڵکی موسڵ، ئیحسان بەگ کوڕی نووری بەگ خەڵکی بیتلیس، توفیق ئەفەندی کوڕی حەسەن خەڵکی ماردین و ئەحمەد ڕاسیم ئەفەندی کوڕی مقدال خەڵکی جان کە هەموویان لە هەنگی ١٨ی لەشکری دووەمی ئەرتەشی حەفتەمی تورکیادا خزمەتیان کرد بوو. ئیحسان نووری و توفیق ئەفەندی و ئەحمەد ڕاسیم ئەفەندی سەر چاوەی زانیاری « ئازادی» بوون.

ئەگەر «ئازادی» نەک لە ١٩٢٣، بەڵکوو لە ١٩٢١دا پێکهاتبێ، مانای وایە ڕاپەڕینی کۆچگیر و ئانجامەکانی و سەر هەڵدانەکانی ناوچەی دەرسیمیش لە ساڵەکانی ٢١ و ٢٣دا، لە دامەزرانی ئەودا کاریگەر بوە.

بە گوێرەی قسەی ئەم ئەفسەرانە دامەزرانی«ئازادی» بەرهەمی گەلێک هۆکاری جۆر بە جۆر بوە. پێویستە وەبیری خەینەوە کە دەزگای ئیتیلاعاتی بەریتانیا لە وتو وێژ و بەراورد کردنی قسەی ئەفسەرانی کورد و چۆنیەتی و هۆی دامەزرانی «ئازادی» زەحمەتی زۆری کێشا. زانیاری ئەفسەرانی کورد زۆر ڕاست دەرچوو. ئەوان گوتیان کە «ئازادی»ساڵی ١٩٢١ لە ئەرزەڕوم لە لایەن سەرهەنگ خالید بەگ جبران، فەرماندەی پێشووی پادگانی ئەرزەڕوم دامەزراوە. لقەکانی دیکەشی لە ژێر چاوە دێری لقی هەوەڵێ دامەزراون. ئەژماری لق و ڕێبەرانی بە نهێنی ڕاگیراون. ئەفسەرانی کورد گوتیان بە ڕاستی نازانن چەند لقی هەنە. بەڵام دەزانن لە دیاربەکر، سیرت، ئەستەمبوڵ، دەرسیم، بیتلیس، قارس، هێنیس، موش، ئەرزنجان، مەلازگرد، خارپوت و ڤان لقی هەبوە. بە گشتی ٢٣لق و ناوی ئەو

www.kerimhisami.com

کەسانەشیان هێنا :«..خالید بەگ جبران(ئەرزەڕوم)، جەمیل پاشا ئەکرەم(دیاربەکر)،کوڕی حوسێن پاشا فەرماندەی تایفەی حەیدەران(سەرۆکی لقی مەلاز گرد)خالید بەگ تایفەی حەسنیان(سەرۆکی لقی وارتو)یوسف زیا بەگ (سەرۆکی لقی بیتلیس)حاجی موسا بەگ(موش سەرۆکی تایفەی موتکی و کویتە)بێت حاجی بەیرام(سەرۆکی تایفەی شرناک) ئەیوب بەگ(ماردین لە تایفەی میلان)فارس عیسا برایماغا(نیزیک ماردین، لە تایفەی داکوری) مەحمود بەگ کوڕی برایم پاشا(لە تایفەی میللی)سمکۆ (ڕێبەری ناسرای شکاک)»

ئەفسەرانی کورد گومانیان نەبوو کەتەواوی تایفە و عەشیرەتی کورد بە پێڕەوی لە هەستی نەتەوەیی و ئایینی، پشتیوانی لە « ئازادی »دەکەن. ناوی ئەو سەرۆک تایفانەشیان بەدەزگای ئیتیلاعاتی ئینگلیزڕاگەیاندکە پشتیوانی«ئازادی» ین........

ئەفسەرانی ڕاکردووی کورد لایان وابوو کە تایفەکانی ناوچەی مەلازگرد و بیتلیس و موش پێنج هەزار تفەنگیان هەیە.«ئازادی» لە مانگی ئاوگوستی١٩٢٤ بەولاوە لە سەربزێویی تایفەی ئەو ناوچانە پشتیوانی کردبوو. وای لێهاتبوو کە هێزی دەوڵەتیی کەمتر لە ٢٠٠ کەس نەیاندەتوانی لە موشەوە بچنە بیتلیس. وایان لێک دەدایەوە کە تایفەی بۆتانی ناوچەی شرناک دەتوانن ٢تا٣ هەزار شەر کەر ئامادە بکەن. ناوی تەواوی ئەو ئەفسەرە کوردانەیان دا بە ئینگلیزەکان کە پێشتر لە ئەرتەشی حەفتەمی تورکیادا سەروان یاستوان و ئەندامی «ئازادی» بوون. لە ئەنجامی دامەزرانی«ئازادی»دا، کوردەکان زۆر زیاتر لە ڕاپەڕینی کۆچگیری ١٩٢١ بۆ ڕاپەڕین ١٩٢٥ ئامادە دەبوون. ئەفسەرانی کورد بۆ دەستپێکردنی ڕاپەڕینی چەکدارانە(بە لێکدانەوەی ئینگلیزەکان) یازدە هۆی سیاسی یان باس دەکرد. ئەم ژمارەیە لە بەر گرنگی لە ٢یا٣ سەرچاوەی دیکەش باس کراوە و داخواز و هاواری کوردەکان پێش ڕاپەڕینی شێخ سەعید ڕادەگەیێنن:

١- دانانی قانونی تازە لە بارەی کەمایەتیەکان کە هەر ئێستا لە بارەی مەسیحیەکانەوە بەکار دەبرێت. دەوڵەتی تورکیا خەریکە تەواوی حەشیمەتی کوردی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات بۆ ئەنەدۆڵی ڕۆژ ئاوا دوور خاتەوە و تورکان بێنێتە

جێگای ئەوان. بەم شێوەیە دەیەوێ بۆشایی پێکەوە نووسانی تورانیی لە مودیتەرانە و ئەو سەری ئەنەدۆڵ تاقەفقاز و ئەو بەری خەزەر و تورکستان پڕ کاتەوە. هەر لە ئێستاوە زۆر لە ڕۆشنبیر و خوێندەواری کوردی لە ئەنەدۆڵی ڕۆژ هەڵات دوور خستۆتەوە و تورکیان هێناوەتە جێگای ئەوان.

٢- هەڵوەشانەوەی خەلافەت لە لایەن حکوومەتی ئەنکاراوە کە یەکێ لە پێوەندییە کەمەکانی پاشماوەی نێوان کورد و تورکانە.

٣- ئیجباری کردنی زمانی تورکی لە دادگا و مەدرەسە کان و قەدەغە کردنی فێر بوونی زمانی کوردی لە مەدرەسەکان. ئەم کارە فێر کردنی لە نێو کوردەکان بە گشتێ لە بەین بردوە. ئەوەش شتێکە کە تورک پەسندی دەکەن.

٤- وشەی کورد لە تەواوی کتێبەکاندا سڕاوەتەوە و ناوی جوغرافیای دیکە لە جێگای ناوە کوردییەکان دانراون.

٥- کار بەدەستی بەرزی حکوومەت بێ ئەم لاولا هەموویان تورکن. تەواوی کەسانی گومان لێکراوی نەتەوەیی کوردیان لە ئیدارەکان وەدەر ناوە.(کوردەکان ویلایەتەکانی ئەرزەڕوم و ئەرزنجان و بیتلیس و جان و دیاربەکر و خارپوت بە کوردستان دەزانن کە دەبێ ویلایەتی هەکاریشی لێ زیاد بکرێ.

٦- نەبوونی خزمەتگوزاری دەوڵەتی لە بەرانبەر ئەو ماڵیاتانەی کە وەریان دەگرێ. هەر چەند زۆر جار لە ساڵدا دوو جار ماڵیات وەر دەگرێ هیچ کارێک لە ئیداری دەوڵەتیەکاندابە بێ بەرتیل بەڕێوە ناچن.

٧- دەست تێوەردانی حکوومەت لە هەڵبژاردنی نوێنەرانی مەجلیسی میللی تورکی لە ویلایەتانی کوردستان. نیزیکەی تەواوی ئەو نوێنەرانە بە فەرمانی دەوڵەت هەڵدەبژێردرێن، نەک بە دەنگی ئازادی خەڵک.

٨- سیاسەتی تورکیا لە بە گژ یەکداکردنی تایفەکانی کورد بۆ پێشگری لە یەکێتی نەتەوەیی و تواندنەوەی هێزی بەر بەرەکانی ئەوان لە بەرانبەر ملهوڕی و زۆر داری حکوومەت دا

٩- داگیر کردنی گوندەکانی کورد لە لایەن ئەرتەش و دەست بەسەرداگرتنی

www.kermihisami.com

ئاژەڵ و ماڵاتی خەڵک و کەلک وەرگرتنی خەراپ لە نرخی ئاژەڵ و شتو مەکی داگیر کەر.

١٠- رەفتاری دزێو لە گەڵ سەربازانی کورد لە ئەرتەشدا و هەڵبژاردنی ئەوان بۆ کاری دژوار و ناخۆش.

١١- هەوڵی حکوومەت بۆ تالانکردنی سامان و کانگا ژێر زەویەکانی کوردستان بە یارمەتی سەرمایەی ئەڵمانی.

بەقسەی ئەفسەرانی کورد «ئازادی» -لانی کەم لە ئاخری مانگی نوڤەمبەری ١٩٢٤- سێ ئامانجی سەرەکی هەبوە: رزگار کردنی کورد لە ژێر ستەمی تورکان، رەخساندنی دەرفەت بۆ خەڵکی کورد بۆ ئاوەدانکردنەوەی وڵاتی خۆیان و راکێشانی پشتیوانی بەریتانیا، چونکە دەیانزانی کوردستان بە تەنیا توانای ئەم کارەی نیە. ئەفسەرانی کورد دەیانگوت: یەکێتی سۆڤێت پێشنیاری یارمەتی پێکردووین، بەڵام ئەوان ئەو پێشنیارەیان رەت کردۆتوە، بەو هیوایە کە بەریتانیا بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە یارمەتیان بدات. بۆ گەیشتن بەو مەبەستە مەئمورییەت درا بوو بەو ئەفسەرانە، پێوەندی دۆستانە لە گەڵ بەیتانیا بەر قەرار بکەن و یارمەتی وپشتیوانی دەوڵەتی بەریتانی دەستە بەر بکەن. هێندێ کورد لە بەغدا بوون و لەگەڵ سەرۆک تایفەکانی و ناوەندی«ئازادی» لە رێژەوی چەمی خاپورەوە تائەرزەروم، لە پێوەندی دابوون. ئەو ئەندامانەی «ئازادی»دەسەڵاتی تەواویان پێدرا بوو، تا بزووتنەوەی شۆرشگێری لە ژێر رێنوێنی بەریتانیادا بخەنە کار، بەو مەرجە کە بەریتانیای مەزن بەڵێنی یارمەتی بدات. بۆ گەیشتن بۆ ئەم مەبەستە، هەر ئێستا لە سەرووی سیرت بزووتنەوە دەست پێکراوە. ئەم ئەفسەرانە مەئمورەکانی ئیتلاعاتی بەریتانیا یان دڵنیا دەکرد کە لە ناوچەکانی دیکەی کوردستانیش ئەم جۆرە بزووتنەوانە دەست پێدەکەن.

ئەفسەرانی ناوبراو بۆ پشتیوانی لەم ئامانجانە سێ داخوازیان هەبوو. یەکەم ئەوە کە ئەفسەری ئینگلیزی لە بەغداوە تاناوچەکانی سنووری راپەرین، هاورێییان بکات. دووەم رێگایان پێبدرێ بۆ پوچەڵکردنەوەی تەبلیغاتی تورکەکان و بڵاو

کردنەوەی بیری شۆرشگێڕی لە کوردستان، ڕۆژنامەیەک لە موسڵ دەر بکەن. سێیەم ئەوە کە ڕێگا بە کوردەکان بدرێ لە زاخۆ ناوەندێک پێک بێنن کە دەرفەتیان پێبدات لە گەڵ سەرۆک عەشیرەتەکانی گۆیان و سلوبی و شرناک لە پێوەندی نیزیک دابن. «ئازادی» لە ڕێگای ئەو کەسانەوە دەیتوانی ڕۆژنامە بگەیێنەوە نێوە ڕاستی ولاتیان.«ئازادی» هیواداربووبە ئەنجامدانی هێندێ شت، بەوئامانجانە بگات. چاوە ڕوان بوون بەریتانیای مەزن بە چەک و پارە یارمەتیان بدات و دڵنیایان بکات کە لە کاتی سەرکەوتندا پشتیان بەرنادا. لە سەر ئەو باوەڕە بوون کە دەتوانن بە ناوی کوردستان ڕاپەڕینێک ساز بکەن کە کوردەکان تا ئاخرین کەس پشتیوانیان لێبکەن، لەم بارەوە حیسابەکەیان بە هەڵە دەرچوو.

بەبڕوای ڤان براونێسن و سەرچاوە زانیارییەکانی ئەو« ئازادی» هەوەڵین کۆنگرەی خۆی ساڵی ١٩٢٤ پێکهێناهەر چەندە ڕۆژی پێکهاتنی کۆنگرە دیار نیە. شێخ سەعید کە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ ڕێبەرایەتی کرد، یەک لە شێخە مەزنەکانی نەقشبەندی بوو، لە گەڵ خالید بەگی جبران-یش خزمایەتی هەبوو. هاو سەردەمانی ئەو دەڵێن نەتەوە باوێکی بەتین و سەبارەت بە نفوزێکی زۆری کە لە نێو زازایانی سەرووی ڕۆژهەلاتی دیاربەکردا بوویەتی، بۆ کۆنگرە بانگ کرابوو. فەرماندەکانی حەمیدیەی پێشوش لە کۆنگرەدا بەشدار بوون. گوڕ وتینی ئەوان بۆ بەشداری لە ڕاپەڕین، وەک دەڵێن لە گوڕ و تینی شێخەکانی وەک شێخ سەعید کەمتر بوە. بەلام شێخ سەعید ئەوانی بەم کارە ڕازی کردوە. ئەوە نیشانەی پشتیوانی زیاتری ئەو بوە لەو ڕاپەڕینەی کە دەهات ئامادە بکرێ.

هەوەڵین کۆنگرەی «ئازادی» دوو بڕیاری گرنگی دان. یەکەم: بڕیاری دا ڕاپەڕینی گشتی دەست پێ بکرێ و هاو کاتیش لەگەڵ ئەو، سەربەخۆیی ڕابگەیێنرێت. دووەم: پێداگرتن لە سەر یارمەتی و پشتیوانی دەرەوە. کۆنگرە بڕیاری دا کەلە گەڵ یەکیتی سۆڤێت و بەریتانیای مەزن پێوەندی بگیرێ. هیچ یەک لەم دوانە نەیانگوت پشتیوانی لە ڕاپەڕین دەکەین، بەلام هیچ کامیشیان لە گەڵ ڕاپەڕین موخالیفەتیان نەکرد. وادیارە کوردەکان ئامادە بوون پشت بە خۆیان

www.kerimhisami.com

ڕاپەڕین دەست پێبکەن.

ڤان براونێسن دەڵێ: کۆنگرەی یەکەمی «ئازادی» لە ١٩٢٤بەستراوە. سەبارەت بە نەخشێکی گرنگی کاریگەر کە ئەم کۆنگرەیە لە داڕشتنی بەرنامەی ڕاپەڕینی فیوریەی ١٩٢٥ی شێخ سەعید و ڕاپەڕینی شەوی ٣-٤ی سپتەمبەری ١٩٢٤ی بێت شەباب دا، بوویەتی، دیاریکردنی شوێنی کۆنگرە گرنگی خۆی هەیە. بە گوێرەی وتەی ئەو ئەفسەرانەی کورد کە بۆ موسل ڕایانکرد، ڕاپەڕینی بێت شەباب بۆ پوچەڵکردنەوەی نەخشەی تورکان سەبارەت بە توند و تیژی سەر کوتکردنی کوردان و هەر لەو کاتەشدا بە مەبەستی پێشگری لە پەرە گرتنی زیاتر و باشتری هێزەکانی تورک لە بەرانبەر هێزەکانی ئینگلیزی نیشتەجێی عیراق کە زۆربەیان لە بەکرێگیراوانی ئاسوری و هیندی پێکهاتبوون، دەستپێکراوە. تورک لە نەخشەی خۆیاندا حەوت مەبەستی گرنگیان هەبوو

١- قایم کردن وبە هێزکردنی شوێن و هەڵوێستی خۆیان، پێش بارینی بەفر.

٢- پڕ کردنی عەمبار و ناوەندی شتو مەکی پێویست.

٣- ساز کردنی ڕێگاو بان.

٤- پێکهێنان و جێگیر کردنی یەکانی بچوک لە نێو تایفەکانی کورد ودابینکردنی پێوەندی لە گەڵ شێخ مەحمود لە عیراق و بە هێز کردنی چاودێری بە سەر چیاکانی کە بە سەر دەشتی موسڵدا دەڕوانن.

٥ - پاش دابینکردنی ئەم مەبەستانە، داگیر کردنی ناوچەکانی کەرکوک و سولەیمانی.

٦- ئامادەیی بۆ کەلک وەر گرتن لە عەشایری باکوڕ بۆ پڕوپاگاندەی شۆڕش دژی بەریتانیا لە نێو تایفەکانی خوارووی عیراق، لە تۆڵەی ئەم کارەدا، ڕێگا دەدرێ بە عەشایر کە دێهاتی مەسیحیەکان تاڵان بکەن، هاروژاندنی خەڵک بۆ خەزای دژی ئینگلیز و ناهومێد کردنی کوردەکان لە پشتیوانی دەوڵەتی بەریتانیا.

٧- جێگیر بوون لە کەرکوک و سولەیمانی بۆ چاوەڕوانیی ئەنجامی وتو وێژی مەسەلەی موسڵ و ناچار کردنی کۆمەڵەی نەتەوەکان بۆ دەنگدان بە قازانجی

خۆیان........

ئەفسـەرانی کورد لایان وابوو، تورک بەم سیاسـەتە هیوادار بوون کـە هیـوای کوردەکـان بۆ گـەیشتن بە سـەر بـەخـۆیی و رزگـاری لە سـتـەم و کـۆیلـەتی ئەوان بۆ هەمـیـشـە چـاڵ بکەن. کـوردەکـانی ئەندامـی «ئازادی»بە دەزگـای ئیـتـیـلاعـاتی ئینگلیـزیان ڕاگەیاند کـە وابیـر دەکـەنەوە لـە سـەتا پـەنجـای ئەفـسـەر و سـەربازی ئەرتەشی حەفتەمی جێگر لە دیار بەکر، کورد بن وپشتیـوانیان لێ بکەن. جگە لەوە لایان وابوو نیزیکەی لە سەتا بیستی ئەفسـەر و سـەر بازی تورک لە گەڵ ئاوات و ئامانجی کوردەکان هاو دەنگ بن.

بە بیر و هـیواو پشتیوانیی سیاسـەتێکی ئاوا بوو کە ڕێبـەرانی«ئازادی» شەوی ٣-٤ی سـەپتـەمـبـەری ١٩٢٤ لە بێت شـەباب ڕاپـەڕین. ڕاپەڕینی بێت شـەباب ٣ ئامـانجی سـەرەکی هەبوو: پێشگری لە هەڵوێستی دوژمنانانەی تایفەکانی کورد دژی هێزەکانی بەریتانیا لە عیراقدا. پێشگری لە کۆبوونەوەی هێزەکانی تورک لە تەپۆڵکەکانی ئاشـوڕ، ئاخرەکەشی کز کـردنی وورەی ئەرتەشی تورک. کـوردەکـان هیـوادار بوون ئەگـەر لە بێت شـەباب لەم ٣ ئامـانجـەدا سـەر کـەون، سـەرنجی تورکەکان بۆ ئەو بزووتنـەوانە ڕابکێشن کە لە ناوچەکانی بیتلیس و ڤان و دیاربەکر دەست پێدەکرێن و عـەمەلیاتی تورکان لە باشوڕ ڕابگرن. ڕاپەڕینی بێت شـەباب لە کاتێکا دەست پێکرا کە ڕێبـەرانی «ئازادی» هێشتا نەیانتوانیبوو تێکۆشانی خۆیان لە گەڵ ڕێبـەرانی تایفەکانی کورد بکەنە یەک. لە ئـەنجامدا تایفـەکـان ڕانەپەڕین. ئەفسـەری تورکی فەرماندەی پادگانی بێت شەباب لە نەخشەی ڕاپەڕینەکە ئاگادار بوو. دەست بە جێ بۆ گرتنی گۆمان لێکراوان کەوتە خۆ. وەک پێشتر باسمان کرد، ڕێبەرانی گرنگی ڕاپەڕین، ڕایانکرد و چوونە عیراق. ئەنجام و بەرهەمی ئەم کـارە ئەوە بوو کـە ٣ گروهان لە گـوردانێک و یەک گـروهـان لە گـوردانێکی دیکە بە خـڕی ڕایانکرد. هەموویان ٥٠٠ ئەفسـەر و سەر باز بـوون. چەخماخەی چوار تۆپیان هێنا دەرو شاردیاننەوە و ١٣ شەست تیریان لە گەل خۆ برد.

کوردەکان لایان وابوو کە تورک لە مـاوەی چەند حـەوتووی داهاتوودا، بۆ سـەر

کوتکردنی بەربەرەکانی « ئازادی» هێز کۆدەکەنەوە. پادەگانەکان لە مانگەکانی سەپتەمبەر و ئوکتۆبردا لاوازن، پێویستە پێش ئەوەی هێزی پشتیوانیان بگاتێ، ڕاپەڕین دەست پێ بکرێت. دەزگای ئیتیلاعاتی بەریتانیا نەخشەی کوردەکانی بە شتێکی خەیاڵی و دوور لە واقعیەت دادەنا. بەڵام زۆر توندیش کەوتبوە ژێر کارکردی ئەوە کە ئەفسەرانی کورد نەیاندەویست لە عیراق لە ئەرتەشی بەریتانیادا کار بکەن. حەزیان دەکرد هەتا زوە بۆ کوردستان بگەڕێنەوە و ڕاپەڕین دەست پێبکەن. ئینگلیزەکان لە ڕاپەڕینی بێت شەبابدا، ڕاستی سیاسەتێکیان چاو پێکەوت کە پتر لە ٣٠ ساڵ بوو بە دوایەوە بوون. زانیان کە لە کاتی شەڕ لە گەڵ تورکیا، «ئازادی»چەکێکی بە هێز دەبێ بە دەست ئەوانەوە. تەنانەت لە سەر دەمی ئاشتیشدا بە قازانجی ئەوان دەبێ. یەکێ لە ئەفسەرانی« ئیدارە و خزمەتە تایبەتیەکان» دەنووسێ: هەڕەشەی ئارام و بێ هەرا، لە ڕێگای هاندانی ناسیۆنالیزمی کورد، بە هیچ جۆر کارێکی دیپلۆماتی بێ کەلک نابێ. هەڕەشەی ناسیۆنالیزمی کورد لە نێو سنوورەکانی عیراق، سەبارەت بە حەشیمەتی بەر چاوی کورد لەم ساڵانەی ڕابردوودا زۆر کاریگەر بوە. ئەفسەرانی ڕاکردووی کورد چەند جار پشتیوانیی« ئازادی» یان لە عەمەلیاتی ئینگلیز دوو پات کردەوە..........

سیاسەتی دەوڵەتی بەریتانیا بۆ کەلک وەر گرتن لە کوردەکان وەک ئامرازێکی دیپلۆماسی و سیاسی و نیزامی دژی تورکیا ماوەیەک پێش ڕاپەڕینی بێت شەباب، دەست پێکرا و بەکار هێنرابوو...

لە بێت شەبابەوە تا پیران

ڕاپەڕینی ٣-٤ی سەپتەمبەری بێت شەباب، نەخشەی «ئازادی»بۆ ڕاپەڕین وەپێشخست. ئەو ڕاپەڕینە سەرنجی تورکانی بۆ هێزی ڕێکخراوی «ئازادی» ڕاکێشا کە زیاد لە ٥٠٠ ئەفسەر و سەرباز لە ڕاپەڕیندا بەشدارییان کرد بوو. لە تەواوی پایزی ١٩٢٤دادگا عەسکەرییەکان لە دیاربەکر و بیتلیس بە توندی لەکاردا بوون. وەزیرێکی پێشووی دەوڵەتی تورکیا کە سەرچاوەی گرنگی زانیارەییەکانی

www.kerimhisami.com

ئینگلیز بوو، لە سەر ئەو باوەڕە بوو کە بە ئەنجام نەگەیاندنی ڕێککەوتنەکانی کۆنگرەی هاو بەشی تورک و کورد(ئاوگوستی ١٩٢٤)لە لایەن تورکیاوە، بۆتە هۆی وەپێشخستنی ڕاپەڕینی بێت شەباب. ڤان براونێسن بە پشت ئەستوری سەر چاوەی زانیاری کابرایەک بە ناوی مەلاحەسەن، دەڵێ: لە تەواوی ساڵی ١٩٢٤دا، خۆ ئامادە کردن بۆ ڕاپەڕین بەر دەوام بوە. لە سێیەمی مانگی مارس دام ودەزگای خەلافەت پێچرایەوە. لە هەشتی ئەپریل بە گوێرەی قانونی تەشکیلاتی دادگا، مەحکەمە شەرعییەکان هەڵگیران، قازیەکان خانە نشین کران و ئەرکەکانیان درا بە دادگا گشتییەکان. لە-٤ی سەپتەمبەر ڕاپەڕینی بێت شەباب دەست پێکرا، ٢٩ی ئوکتۆبری ١٩٢٤مەجلیسی مەزنی میللی قانونی ئەساسی تازەی پەسند کرد. قانونی ژمارە١٥٠٥ڕێگا دەدا بە دەوڵەت کە زەوی خاوەنمڵکە مەزنەکان دەست بەسەر دابگرێ و بیاندا بەو تورکانە کە دەبوایە لە کوردستان نیشتە جێ بکرێن. سەیر ئەوەیە، شەریف فرات دەڵێ: زیاتر ڕاگەیاندنی کۆماریی لە ٢٩ی ئوکتۆبری ١٩٢٤، ئامادەیی ڕاپەڕینی هاسان کرد تا هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت و یا پێچانەوەی مەحکەمە شەرعییەکان لە هەشتەمی ئەپریل دا.

ئەم ڕووداوانە بە گشتی توانای«ئازادی»یان لە ئامادە کردنی شێخ و مەلا و سەرۆک عەشیرەتانی بۆ ڕاپەڕین زیاد کرد. «ئازادی» لە هەوەڵین کۆنگرەی خۆیدا گەیشتبوە ئەم نەتیجەیە کە ڕەنگی ئایینی لە ڕاپەڕینی دوا ڕۆژ، لە دوو لایەوە سودی دەبێ. ئەوە شتێک بوو کە نەک هەر تەنیا ڕێبەرانی ئایینی بۆ ڕاپەڕین ڕادەکێشا، بەڵکو کۆرە خۆپارێز و موخالیفەکانی مستەفاکەماڵیشی وا لێدەکرد کە پشتیوانی لە ڕاپەڕین بکەن. هیوای ئەوەش هەبوو کە لە مەجلیسی مەزنی میللی-شدا، بۆ دژایەتی ڕاپەڕین یەکدەنگی پێک نەیەت. «ئازادی» تەنانەت خەریک بوو لە گەڵ وەحیدەدین، سولتانی پێشووش پێوەندی بگرێ کە لە تاراوگە دا دەژیا. کەلک وەرگرتن لەم هەڵکەوتە، جگە لە ناوبانگ و نفوزی شێخەکان لە نێو کۆمەڵگای کورد، ئازادی» والێکرد کە شێخەکان وەک ڕێبەری ڕواڵەتی ڕاپەڕین هەڵبژێرێت.

لەم ناوەدا، ڕاپەڕینی بێت شەباب ئەم ڕووداوانەشی بەدواوە بوو. لە ١٠ی

ئوکتۆبر یوسف زیا لە ئەرزەڕوم گیرا و بۆ دادگای عەسکەری ناردیانە بیتلیس. ناوبراو لەوێ هاتە زمان کە لە گەڵ ڕاپەڕین و تێکۆشانی نەتەوەیی باودا، هاوکار بوە. وادیارە خالید جبران و حەسنانلی خالید وشێخ سەعید و حاجی موسای سەرۆکی تایفەی مۆتکی-یشی باسکردوە. حاجی موسا دەگیرێ و پاشان بە فەرمانی ژەنراڵ کازم دیرێک. والی تازە بۆ ساز کردنی ناکۆکی لە نێوان سەرۆک تایفەکان و ڕێبەرانی «ئازادی»، بە تایبەت ئەفسەرانی پێشووی ئەرتەش، ئازاد دەکرێ. ئەم ڕەفتارە نا ئاساییەی تورکان لە گەڵ ڕێبەرێکی نەتەوەیی کورد، دەری دەخات کە تورک لە پێکهاتنی «ئازادی» ئاگادار بوون و بۆ تەنگە بەر کردنی مەیدانی تێکۆشانی ئەو، شێوەی تازەیان هەڵبژاردوە.

کازم دیرێک بە ئازاد کردنی حاجی موسا و شێخ نورسینلی مەعسوم، پێشەوای تەریقەتی نەقشبەندی و جبرانلی سەلاحەدین هیوادار بوو تایفە کوردەکانی ناوچەی بیتلیس و هێزان کە هەموویان سەر بە یەکێتی باباکوردی بوون، لە بەشداری ڕاپەڕین پاشگەز بکاتەوە. تەگبیری ژەنراڵ کازم جێی خۆی گرت. کاتێ حاجی موسا ئازاد کرا. نوح بەگی برای نیزیکەی ٧٠ بار چەک و قۆرخانە و کەل و پەلی دیکەی داوە بە کازم دیرێک. ئەم شێوە«ناکۆکی سازکە و حکوومەت بکە» بەر لە دەستپێکی شۆڕش کاریگەر بوو. لە ٢٠ی دیسامبری ١٩٢٤ خالید بەگ جبران گیراو لە بیتلیس زیندانی کرا و لە گەڵ یوسف زیا بەگ هەر لەو زیندانەدا کوژران. ژەنراڵ کازم ئەمجارە دەیویست حەسنانلی خالید و شێخ سەعیدیش بگرێ. ئەم دوانەش بۆ دادگای بیتلیس بانگ کران. شێخ سەعید بە بیانووی پیری کە توانای سەفەری وا دووری نیە، داوای کرد لە هەنیس پرسیاری لێبکرێ. بە قسەی شەریف فرات، ماکسون بەگ قایمقامی هەنیس کە لە ژێر نفوزی روحانی شێخ و لە وانەیە پێڕەوی تەریقەی نەقشبەندیش بووبێت، تیلگرافی کرد کە شێخ لەتەمەنی ٩٠ ساڵیدایە و شێخێکی پیرۆز و لە تەماعی دنیا و کورسی خوازی بە دوورە. لە کاتێکا لە تەمەنی٦٠ ساڵیدابوە.

کاتێکی شێخ لە هەنیس دەگەڕێتەوە، لە خالید بەگ جبرانەوە فەرمانی پێدەگات

www.kerimhisami.com

کە دەست بەجێ ڕاپەڕین دەست پێبکات. لەڕێگای دیاربەکرەوە لە گەڵ سوریا پێوەندی بەر قەرار بکا. عەشیرەتەکان تەواوی ناوەندییەکانی حکوومەتی بگرن. شێخ سەعید خەبەری دا بە حەسنانلی خالید کە بیتلیس پەلامار بدا و خالید بەگ ئازاد بکا. دوور نیە تورک لە ترسی ڕزگار کردنیان یوسف زیا و خالید بەگیان کوشتبێ.

شێخ سەعید لە٢٤ی دیسامبری ١٩٢٤لە ناوچەی هەنیس(کەل حەسار)بۆ ئامادەکردنی ڕاپەڕین و کۆکردنەوەی پیتاک و یارمەتی بە نێو تایفەکانی زازادا، دەستی بە سەفەر و سوڕانەوە کرد. لە چواری جەنیڤەری ١٩٢٤ چەند ئاغا و شێخ و سەرۆک عەشیرەتی گەورە کە سەلیم زیرەکانی سەرهەنگی پێشووی حەمیدییەشیان لەگەڵبوو، بۆ باس و دانانی ستراتیژی ڕاپەڕین لە گوندی(کیریکان) کۆبوونەوە. شێخ سەعید لە بارەی ڕاپەڕینەوە هێشتا بڕیاری نەدابوو. لەم دەورو بەرانە، واتە لە هەوەڵی جەنیڤەر عەلیرەزای کوڕی شێخ سەعید لە حەڵەب گەڕایەوە. ناو براو بۆ پەز فرۆشتن چوو بوە حەڵەب و لە وێوە بۆ پرس و ڕاوێژ لە گەڵ ئەندامانی کۆمەڵەی (تەعالی کوردستان) و شێخ عەبدولقادر چوو بوە ئەستەمبول. هەر چەندە شێخ عەبدولقادر ئەندامی«ئازادی» نەبوو. ناوبراو لە گەڵ کەسانی کوردو تورکی موخالیفی مستەفا کەمالیش ڕاوێژی کرد بوو. عەلیرەزا خەبەری دا بە شێخ سەعید و هاوکارانی کە ئەو کەسانەی ئەو راوێژی پێکردوون لە سەر ئەو باوەڕەن، ئەگەر ڕاپەڕین لە ناوچەی دیاربەکر دەست پێبکرێ، سەر کەوتن نیزیکتر دەبێ. ئەو خەبەرەی عەلیرەزا، بڕواو پشت گەرمی شێخ سەعیدی زیاتر کرد. و دەست بە جێ فتوای دا. لەم فتوایەدا دەوڵەتی ئانکارا و مستەفا کەماڵی سەبارەت بە فەوتاندنی دین مەحکووم کرد و گوتی : ڕاپەڕین دژی ئەم سوکایەتی کردنە بە پیرۆزییەکان ، تەکلیفی شەرعی یە. لە چواری جەنیڤەر ١٩٢٥ نامەیەکی بۆعەشیرەت و تایفەکانی عەلەوی مەزەبی هەرمەک و لۆلان نووسی، بەم هیوایە کە بۆ ڕاپەڕین هانیان بدات. ئەو تایفانە بە ڕەهایی بەشداری لە ڕاپەڕینیان ڕەت کردەو و تەنانەت ڕایانگەیاند کە لە دژی ئەو شەڕیش دەکەن. شێخ سەعید

www.kerimhisami.com

هەوڵی دا کە لە گەڵ ئەم دوو تایفەیەی عەلەوی ڕێک بکەوێ. نامەی بۆ نووسین کە دەوڵەتی ئانکارا هەموو مەزەبەکان لە بەین دەبات. عەلەوی و سوننی پێویستە بۆ پاراستنی شەرەف و مەزەب پێکەوە هاوکاری بکەن. عەلەوی یەکان داخوازی شێخیان ڕەت کردەوە. بە کردەوەش هاو شان لە گەڵ هێزەکانی دەوڵەتی دژی ڕاپەڕین شەڕیان کرد. وادیارە عەلەوی یەکان نەیانویستوە بۆ پێکهێنانی کوردستانێکی سەر بەخۆ کە ڕێبەرایەتی بە دەست سوننییەکانەوە بێ، یارمەتی بە ڕاپەڕین بکەن. زۆرلە ڕێبەرانی ڕاپەڕینی شێخ سەعید فەرماندەکانی پێشووی حەمیدیە بوون کە تایفەی هەرمەک و لۆلان یان بە توندی سەر کوت کرد بوو، لە وانە خالید بەگ جبران زەینەڵی کوڕی تێلۆی ڕێبەری بەناوبانگی هەرمەکی کوشتبوو.....

یارمەتی نەکردنی ئەوان ناوچەی چالاکیی ڕاپەڕینی تەنگە بەر کرد بوو. لە شەشەمی جنێڤەر لە گوندی کانی ڕەش، بەشی قەرە لیوا، شێخ سەعید کۆبوونەوەیەکی پێکهێنا. بڕیار دراکام هێز بۆ پەلامار دانی عەلەوی یەکان دیاری بگرێت کەنایانەوێ بێنەنێوراپەڕین.لەهەشتی جەنیڤەرلە گوندی(سولتان)کۆبوونەوەیەکی دیکە پێکهات، فەرماندەی جەبهەکان دیاری کران. مانگی مارس بۆ دەستپێکردنی ڕاپەڕین لە کۆبوونەوەی پێشوودا دیاریکرابوو. بڕیار درا پێنج بەرەی گرنگ بکرێنەوە. شێخ سەعید لە شەشەمی جەنیڤەر تا دەستپێکی ڕاپەڕین دەگەڕا و بە دانی فتوا و وتاری مەحکووم کردنی سیاسەتی بێدینانەی حکوومەتی ئانکارا، خەڵکی بۆ ڕاپەڕین هاندەدا و ئامادەی دەکرد. شێخ دەیگوت: هاتوە دین زیندوو کاتەوە. لە ١٥ی جەنیڤەر لەدارەهەینی وەک مەهدی مەوعود پێشوازی لێکرا وناز ناوی(ئەمیرالمجاهدین)ی پێبەخشرا. لە ٢٥ جەنیڤەر لە هانی لە گەڵ شێخ شەریف فەرماندەی بەرەی خارپوت گفتگۆی کرد و بڕیاردرا لە گەڵ دەستپێکی ڕاپەڕین شێخ شەریف ئالازیک پەلامار بدات. لە پێنجی فیوریە شێخ سەعید لە گەڵ سەد چەکدار گەیشتە پیران. لە وێ بوو کە لە هەشتی فیوریەی ١٩٢٥ڕاپەڕین دەستپێکرا.

www.kerimhisami.com

ڕاپەڕینی بەر لەکاتی دیاریکراو، لە گوندی پیران ساز بوو. شێخ سەعید بە ناچار دەستپێکی ڕاپەڕینی ڕاگەیاند. ئەمەش کاتێ کە لە نێوان دەستەیەک ژاندارمە بە فەرماندەیی ستوان حەسەن حوسێنی و پیاوەکانی شێخ سەعید شەڕێک قەوما. ژاندارمەکان وەدوای پێنج کەسی تاوانبار کەوتبوون کە پەنایان بۆ شێخ سەعید برد بوو. وادیارە عەبدولرەحیمی برای شێخ فەرمانی داوە تەقەیان لێبکەن. ژاندارمەیەک دەکوژرێ و دوانیش بریندار دەبن، یەکیان ئەفسەری فەرمانده بووە. ئەم ڕوو داوە ترس وەبەر شێخ دەنێ، نەکا ئەرتەشی تورک پەلاماریان بدات. بۆیە شێخ ڕاپەڕینی ڕاگەیاند و یەکێک لە نیزیکانی شێخ بەناوی مادانلی فەقێ حەسەنلی کرا بە حاکمی شار...........

لە ئاخری مانگی فیوریە ڕاپەڕین پەرە دەستێنێ. بە گوێرەی بەراوردی ئینگلیزەکان پاش شەڕی باسکی هانی، هێزەکانی شێخ سەعید لە حەوت هەزار کەس تێدەپەڕن و ڕوو دەکاتە دیار بەکر. لە ٢٨ی فیوریە شێخ بارەگای خۆی لە باکوری دیاربەکر دادەمەزرێنێ و لە وێوە لە گەڵ بەرەکانی دیکەی شەڕ پێوەندی بەر قەرار دەکات. لە دووەمی مانگی مارس دیاربەکر بە هاواری ئەڵڵاهو ئەکبەر پەلامار دەدرێ و تا ٢٧ی مارس ئەم شارە لە گەمارۆدا دەبێ. لە ٢٧ی مارس بە گەیشتنی هێزیکی گەورەی تورک، کوردەکان بە ناچاری دەکشێنەوە.......

لە دوای سێیەمی ئەپریل شکانی شێخ سەعید ئیتر مەسەلەی کات بوو. لە ١٤ی ئەپریل هەنگی ٢٤بە فەرماندەیی سەرهەنگ تەلعەت بەگ ڕێگای پەڕینەوەی شێخی گرت کە لە سەرووی موش لە پردی مرادسوو بپەڕێتەوە. ناچار بۆ لای وارتو گەڕایەوە، بەو هیوایە کە لە ڕێگای بوڵانیکەوە بچێتە ئێران. لەوێ کەوتە گەمارۆی گوردانێک عەسکەر و دەستەیەک هەرمەکی سەر بە تایفەی حوسێن سەلجوقلو. ئیتر لەوێ دەست بەسەر کرا. شێخ سەعید لەگەڵ ٥٠کەس لە هاوڕێیانی، لە وانە: قاسم و سمایل و محەممەد و ڕەشید جبران، شێخ شەمسەدین و شێخ برایم و شێخ حەسەن جان و حاجی خالید خۆیان تەسلیمی فەرماندەی گوردان کرد.

ڤان براونێسن،دەڵێ: سەرچاوە زانیارییەکانی ئەو گوتوویانە: قاسم بەگی

جـبـران شـێـخـی بەگـرتن داوە. هـەر ئەوەش کـە قـاسـم بەگ وباوکی و برایانـی لە دادگـای ئیسـتـیقلالی دیاربەکر بە ئیعدام حـوکم نەدران و ئازاد کران، ئەم قسـەیە وەڕاست دەگێڕێت.

سێ ڕۆژ دوای ئەوە، ١٦ی ئەپریل ژمـارەیەکی زیاتر لە دەورو بەری شێخ گیران و یا خـۆیان بەدەسـتـەوەدا. هـەموویان لە چاپاکـچـور کـۆ کـردنەوە وناردیانن بۆ دیاربەکـر. دادگـای ئیسـتـیـقـلال(ئیـسـتـقـلال مـەحکەمـەسی)٤٧کەسی بە مـەرگ مەحکووم کرد.

لە دەورو بەری مـانگی ئەپریل دەزگـای ئیتیـلاعاتی بەریتـانیا دەسـتی کرد بە تۆمار کردنی ناوی ڕێبەرانی ڕاپەڕین و ئەو سـەرۆک تایفانەی کە لە شەڕدا کوژرا بوون و یاپاشـان ئیـعدام کرابوون. هێندێ سـەرۆک تایفەش بە عـێل و تایفـەوە بۆ عـیـراق ڕایان کـرد بوو. ڕاپۆرتەکـانی لە مـەڕ شـەڕەکـانی سـەرووی ڕۆژهەڵات بە درێژی ئامادە دەکران. پاش گرتنی شـێخ سەعید ئەو ناوچانەی تورک دەیانگرت، بە توند وتیژی(هێمنیـان) دەکردنەوە. دەستـیانکرد بە چەک کردنی گشتی. دێهات و خانوو ئاگر دەدران. دوور خـسـتـنەوەی هێندێ سـەرۆک تایفـە بـۆ ئەنەدۆڵی ڕۆژئاوا دەستپێکرا.

یەک لە هۆیەکانی بەر بەرەکـانی و درێژەی ڕاپەڕینی کوردەکان لە مـاوەی ساڵی ١٩٢٥ و ئەپریلی ١٩٢٦ هـەر ئەو توند و تیـژیـیـەی تـورکـان بـوو. لە دووەمی یونی ئینگلیزەکان ئاگادار بوون کـە کوردەکـانی زازایان لە دیار بەکر و دەورو بـەر کـۆ کـردۆتـەوە و بە بۆمـبـای دەسـتی بە سـەعـاتێک هەموویـان قڕ کـردوون. تورک دژی ڕاپەڕینی شـێخ سـەعـیـد هێزی هەوایی تازە دامـەزراویشـیـان بە کـار هێنا ...... سـەربـازانی تورک مێگەلە مـەڕی ٣ هـەزار سـەری کوردەکـانیان هەراج دەکـرد. تا ئاخری سـاڵی ١٩٢٥ لە ناوچـەی موش و گـارزان و سـوسـان شـەڕی پارتیزانی بەر دەوام بوو....... دەزگـای ئیتیـلاعاتی هێزی هەوایی ئینگلسـتـان کە زیاتر بە دوای گەڕیانی ڕاپەڕینی شـێخ سـەعـیدەوە بوو، لە هەوەڵی مـانگی مـارسی ١٩٢٧هێندێ ڕاپۆرتی ئامـادە کردن کە باسی درێژە پێدانی بەربەرەکـانی کوردەکانیان دەکرد لە

بەرانبەر تورکاندا. هێندێ لە راپۆرتەکان بەر بڵاوی مەیدانی راپەڕین لە ١٨ی یونی تا ١٢ی سەپتەمبەری ١٩٢٥ نیشاندەدەن.

لە ڕوانگەی تورکانەوە یەک لە گرنگترین ناوچەکانی راپەڕین، ناوچەی راپەڕینی سەید عەبدوڵڵای کوڕی سەید عەبدولقادر بوە. سەید عەبدولقادر لە ٢٧ی مانگی مای لە گەڵ کوڕەکەی و سەید محەممەد وحاجی ئەهدا وپالو کوێرسادی وبیتلیسی و کەمال فەوزی وخواجە عەسکەری لە داردرا. سەید عەبدوڵڵا لە ناوچەکانی ڤان و بیتلیس و هەکاری بەربەرەکانییەکی توندی شەڕی پارتیزانی دەست پێکرد. لە راستیدا جارچی مزگێنیدەری تێکۆشانی دوا ڕۆژ بوو. لە گەڵ ئەوەش کە هیچ یەک لە تایفەکانی کوردی عیراق نە هاتنە نێو راپەڕین، تەنانەت لە کاتێکیشا کە سەید عەبدوڵڵا داواشی لێکردن. سەرەڕای ئەوەش راپەڕین چەند مانگان درێژەی هەبوو. بەربەرەکانی سەید عەبدوڵڵا بە تایبەت لە شەمزینان زۆر توند بوو. زیاتر لە ٢٠٠ سەربازی تورک کوژران. هێزی بچوکی راپەڕیو و بەربەرەکانی توند، دەزگای ئیتیلاعاتی فەڕانسەی هێنا بوە سەر ئەو باوەڕە کە راپەڕینەکانی مانگی ئاوگوست وسەپتەمبەرلە راپەڕینی شێخ سەعید زۆر شێلگیرتر بوە. فەرەنسیەکان لە سەر ئەو باوەڕە بوون کە ئینگلیزەکان ئەمجارە لە گەڵ کوردەکان هاوکاری دەکەن. بە گوێرەی دەزگای ئیتیلاعاتی بەریتانیا ٣٥٧کەس لە گەورە گەورانی کورد لە دادگای ئیستیقلال دا بە مەرگ مەحکووم کراون.....

لە ١٦ی دیسەمبەر سەید عەبدوڵڵا لە بەرانبەر هێزەکانی تورکدا پاشە کشەی کرد و لە عیراق لە گەڵ (سرهێنری دابز)کومیسەری بەرزی بەریتانیا گفتگۆی کرد و بۆ خۆی و ٧٠٠کەسی دار و دەستەی داوای پەنا بەری کرد. دابز بەو مەرجە موافەقەتی کرد کە ئیتر تورکیا پەلامار نەدات. دابز لێی زیاد کرد و گوتی:« ئەگەر تورکەکان لە بارەی سنووری تورکیا وعیراق مل بۆ بڕیاری کۆمەڵی نەتەوان ڕانەکێشن، ئەو دەم لەوانەیە بەریتانیای مەزن، کوردەکان یاری بدات. (*)

---

*- لێرەدا زیاتر پەردە لە سەر ڕووی سیاسەتی فێلبازانەی ئینگلیز لادەدرێ. شێخ سەعید و ڕێبەرانی راپەڕینی ١٩٢٥ی کوردستان، لە پێناو ئازادی و سەر بەخۆیی

www.kerimbusani.com

ئەم وتەیەی دابز، کۆتایی پێهاتنی ڕاپەڕینی شێخ سەعید بوو. لە ١٦ی سەپتەمبەری ١٩٢٧، دابز لە سەر ئەو باوەڕە بوو کە تورکیا بڕیارەکانی ٢٩ی ئوکتۆبر و ١٦ی دیسەمبەری ١٩٢٤ی کۆمەڵی نەتەوەکان لە بارەی سنووری نێوان عێراق و تورکیا قبوڵ دەکات.

هیچ شتێکی باشتر لە دان پێدانانی هێزە چەکدارەکانی تورکیا، ئەژماری هێز و پارە و کەل و پەلێک کە دەوڵەتی تورکیا بۆ سەرکوتکەدنی ڕاپەڕینی کوردان ودامرکاندنەوەی گڕی ناسیۆنالیزمی کورد خەرجی کردوە، ڕوون ناکاتەوە. ئەرتەشی تورکیا دەڵێ: «لە ١٩ شەڕی گەورە، لە ماوەی ١٩٢٤تا ١٩٣٨ حەفدەیان لە کوردستان بوون. بە واتایەکی تر لە ١٩ شەڕی گەورە کە هێزەکانی تورک لە ٢٤ەوە تا ١٩٣٨ تێیدا بەشدار بوون، جگە لە دوانیان هەمووین لە کوردستان و بۆ سەر کوتکردنی ڕاپەڕین و ناسیۆنالیزمی کورد بەڕێوە چوون. دوای شەڕی دووەمی دنیا گریش، جگە لە شەڕی کوریا و شەری قیبرس، عەمەلیاتی ئەرتەشی تورک تەنیا دژی کورد بوە. قبول نەکردنی ئەم ڕاستیە لە لایەن مێژوو نووسانی تورکەوە، وەک ئەوەیە کەسێک مێژووی وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا موتاڵا بکات و بەڵام کار کرد و نفوزی کۆمەڵی ڕەش پێست لە بەر چاو نەگرێ، یا مێژووی یەکێتی سۆڤێتی

کوردستاندا سەریان دانا. سەرە ڕای پڕوپاگاندەی درۆی کاربەدەستانی تورک و ڕۆژنامە نووسانی تورک و بێگانە، هۆی سەرەکی ڕاپەڕینی شێخ سەعید دەگەڕێتەوە بۆ زوڵم و زۆرداری و سیاسەتی تواندنەوە و لە بەینبردنی کورد لە لایەن حکوومەتی تورکیاوە. دەگەڕێتەوە بۆ خۆ دەرخستنی تینی ناسیۆنالیزمی کورد کە نەیدەویست سەر بۆ ناسیۆنال فاشیزمی تورک نەوی بکات و ببێتە کۆیلە و ژێردەستی گەلێکی دواکەوتووتر لە خۆی. ئەگەر دواکەوتویی کۆمەڵی کوردەواری و نە بوونی یەکێتی و هاوکاری و هاودەنگی عەشیرەت و تایفە و تاقم و توێژی جۆر بەجۆری کۆمەڵگای کورد و دڕندەیی و هاریی ناسیۆنالیزمی تورک بکەینە هۆکاری سەر نەکەوتنی ڕاپەڕینی ١٩٢٥ی شێخ سەعیدی پیران، نابێ ئەو ڕاستیەشمان لە بەر چاو نەبێ کە دەوڵەتی بەریتانیاش بە نۆرەی خۆی مەسەلەی کوردی لە پێش ڕاپەڕینیشەوە خستۆتە نێو گەمەی سیاسەتی ئیستیعماری و وەک ئامرازێک بۆ بەرژەوەندی سیاسەت و ئابووری و چارە سەرکردنی مەسەلەی موسڵ بەکاری هێناوە.

www.kerimbisarani.com

تاو وتۆ بکا و باسی کارکردی کۆمەڵی موسڵمانی وێندەرێ بخاتە پشت گوێ.

ئیعدامی شێخ سەعید و زۆربەی ڕێبەرانی ڕاپەڕین لە ٢٩ی یونی لە کاتێکا بەڕێوە چوو کە هێزەکانی تورک بە سەر زۆربەی ناوچەکانی ڕاپەڕیندا زاڵ بوون. شێخ سەعید گەورەترین و بەر دەوامترین ڕاپەڕینی سەربەخۆیی خوزانەی سەدەی بیستەمی ڕێبەرایەتی کرد. ئەو لە ٨ی فیوریە تا١٥ی ئەپریل فەرماندەی ڕاپەڕین بوو، تا دوا هەناسەی بەربەرەکانی کرد. بە دوای مردنیشیدا داستان بڵاو بوونەوە کە دەیانگوت هێشتا زیندوە. ڕێبەرایەتی شێخ سەعید چاوەڕوانیی مەسیحایی و سەر بەخویی خوازی لە نێو پێڕەوانیدا ساز کرد. مەرگی شێخ سەعید ئەو مانایەشی هەبوو کە تورکیا و بەریتانیای مەزن و وڵاتانی دیکەش دەبێ لە دوارۆژ و ئەنجامەکانی دنیاگرتری ڕاپەڕینی ئەو بیر بکەنەوە...»

سەرچاوە...:.

ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥ نووسراوەی رابێرت ئولسەن. تاران ١٣٧٧ وەرگێڕانی برایمی یونسی، لە لاپەڕەکانی ٥٣ تا ١٩٢ وەگیراوە.

www.kerimhisami.com

له شکانی ڕاپەرینی شێخ سەعیدەوە تاپێکهاتنی خۆیبوون

له ڕەوەندی ڕاپەرینی شێخ سەعید دا، هێزی کوردەکانی ناوچەی(بولانغ و مەلازگرد) و هەر وەها دەرسیمیش کە له ناوەندی دەسەلاتی ڕاپەرین دوور بوون، و له ڕاپەرینیشدا بەشدارنەبوون، دەستیان لێ نەدرا. هێندێ له بەشەکانی سەرووی تورکیاش وەک سقرد، ماردین، ئورفا، و سورک-یش له دەرەوەی جەغزی ڕاپەریندا مانەوە. ناوچەی هەکاریش هەرچەند له سەرەتاوە نه کەوتە بەر هێرشی هێزەکانی تورک بەلام له قۆناخەکانی دوایی دا بوو بە مەیدانی پێکهەڵپرژان.(٦) لەم ناوەدا تاقە شوێنی دەست لێ نەدراو کە بوو بە پەناگای شۆرشگێرانی کورد و مەکۆی دەستپێکی سەرهەڵدانی دوایی چیاکانی ئارارات بوو. لەو شوێنەی کەبرایم (برۆ-حەسکی تێللو) زستانی ١٩٢٥بناخەی ڕاپەرینی داڕشت و له ماوەیەکی کەمدا گرنگی زۆری پێدرا. وەک له ڕاپۆرتەکانی نیزامی ئێران دەردەکەوێ، ماوەیەک پێش زستانی ١٩٢٥ دەستەیەک له قاچاغەکانی کەسکۆیی رەعیەتی تورک و هێندێ له قاچاغەکانی ئێران کە له خاکی تورکیا و له چیای ئاگری دەژین، بە هاوکاری چوار کەس له کوردەکانی چەلیکانلو، لەو مەڵبەندە خەریکی ڕێگرین و له لایەن سنووردارەکانی ئێران و تورکیاوە ڕاو دەنرێن. (٧) بەلام بە ڕەگەڵ کەوتنی(برۆ حەسکی تێللۆ) ئەم یاغی بوونە پچووکە دەوری بەربلاوتری وەرگرت. ناوبراو له تایفەی (حەسە سوری جەلالی)بوو کە له گۆڕانکارییەکانی ڕابردووی ناوچەدا، دەورێکی گرنگی یاری کرد بوو. هەر چەندە ئەو له ڕەوەندی شۆرشی شێخ سەعید دا، بە فەرمانی دەوڵەتی تورکیا بە هاوکاری

هۆزەکانی جەلالی و حەیدەرانلو بۆ پێشگری لە ڕاکردنی شۆرشگێڕان بۆ خاکی ئێران، هەنگاوی هاویشتبوو، و یەکێ لە بروابێکراوانی تورکەکان بوو، لە کاتی سیاسەتی سەرکوتکردنی دوای ڕاپەڕیندا، کەوتبوە بەرقین و غەزەبی تورکان. کاتێ ویستبوویان بیگرن، ڕایکرد بوو خۆی گەیاندبوە ئارارات.(٨) لە ماوەی بەهار و هاوینی ١٩٢٦، هەر چەندە هێندێ لە دوور خراوەکانی کورد، وەک شێخ عبدولقادر و سالحی برای لە تاراوگە ڕایانکرد بوو، و خۆیان گەیاندبوە نێو شۆرشگێڕانی ئارارات، بەلام پێکهەلپرژانەکان جگە لە پەلامارێکی سەرنەکەوتوانە بۆ سەر بایزید لە بەهاری ئەوسالەدا پترپەرەی نەگرت. لە ڕاستیدا لە بەهاری سالی دوایی دایە بە ئالوگۆڕی تازە لە ڕێکخستنی هێزەکانی کورد، ڕووداوی ئارارات دەبێتە شۆرشێکی تەواو و پڕ بە پێستی. پاش یەک دوو سال بەرنامە دانان لە مانگی ئاوگوستی سالی ١٩٢٧، هێندێ لە تێکۆشەرانی سیاسی کورد بۆپێکهێنانی ڕێکخراوەیەکی نەتەوەیی لە شاری (بحمدون)ی لوبنان کۆ دەبنەوە و پاش زنجیرەیەک وتو وێژ و ڕاوێژ لە سەر ئەم خالانەی خوارەوە ڕێک دەکەون:

١ - هەلوەشاندنەوەی هەموو ڕێکخراوە نەتەوەییەکان، بەمەبەستی دامەزراندنی ڕێکخراوێکی هەموولایەنە.

٢ - درێژەپێدانی خەبات تا وەدەرنانی ئاخرین سەربازی تورک لە سنوورەکانی کوردستان.

٣ - پێش دەستپێکردنی ڕاپەڕینێکی سەرانسەری :

ئەلف - پێکهێنانی فەرماندەیێکی سەرانسەری کوردی

ب - ڕێکخستنی نیزامی هێزەکان و پەرداخ کردنیان بە چەک و قۆرخانەی تازە.

ج - پێکهێنانی ناوەندی عاملاندنی عەسکەری لە یەکێ لە چیاکانی بەردەستی تورکان لە کوردستان، کە ناوەندی فێرکردن و هەم پێگەیەکی خەباتی نهایی بێت.

٤ - هەولدان بۆ دۆزینەوەی ڕێگای لێک تێگەیشتن لە گەل ئەرمەنیان.

www.kerimhisami.com

٥ – پێکهێنانی پێوەندی دۆستانە لە گەڵ دەوڵەت و میللەتی ئێران. (*)
٦ – خۆپاراستن لە هێنانە گۆڕی هەموو مافێکی سیاسی بۆکوردەکانی نێوچۆمان(بین النهرین) وسوریا، سەبارەت بەپاراستنی پێوەندی دۆستانە لە گەڵ وڵاتانی ناوبراو.(٩)

بەمجورە بە گوێرەی پەسندکراوەکانی سەرەوە، ڕێکخراوەکانی : کۆمەڵەی بەرزیی کوردستان، کۆمەڵەی تەشکیلاتی کۆمەڵایەتی کورد، کورد میللەت فیرقەسی، کومیتەی سەربەخۆیی کورد، خۆیان هەڵوەشاندەوە و ڕێکخراوی خۆیبون - یان ڕاگەیاند. شایانی باسە یەکێک لەو کەسانەی کە خۆی بە پاشماوەی(کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)دزانی، هەر ئەو دەم بۆ دژایەتی لە گەڵ خۆیبون دەچێتە بەغدا و لە گەڵ کونسولی ئێران لە بەغدا پێوەندی دەگرێ. سەرکونسولگەری ئێران لە بەغدا ٣ی ڕەشەمەی ١٣٧٠(١٩٢٨/٢/٢٢) ئەم ڕاپۆرتەی خوارەوە بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئێران دەنێرێ:

---

*-(دوکتور بەلەج شێرکۆش لە باسی کۆنگرەی خۆیبوون دا، مادە ی چوار وپێنجی بەرنامەی خۆیبووون بەم جۆرە باس دەکات: «... مادەی ٤ دروستکردنی پەیوەندی برایەتی و هەمیشەیی و بۆنەیی دۆستانە لە گەڵ حکومەتی ئێران و گەلی فارس - ی برا.
مادەی ٥ دروستکردنی پەیوەندی برایەتی و دۆستایەتی هەمیشە لە گەڵ هەر دوو حکومەتی عیراق و سوریا. لەو سنوورەشدا ئەو مافانە بە بەس بزانن کە لە گەلاڵەی- ئینتیداب - و پەیمانی نێوان دەوڵەتاندا سەبارەت بە مافەکانی کورد هاتوە، لەم دوو دەوڵەتەدا و داوا نە کردنی هیچ مافێکی تری سیاسی لەم دوو حکومەتە لە وە زیاتر کە هەیە.»
بەبۆچوونی من خاڵی ٤و ٥ و٦ ی ئەم دارشتنە و یا ئەم پرۆگرامە، بەنوختەی لاوازی بەرنامەی خۆیبوون و هەڵوێستی چەوتی سیاسی دامەزرێنەرانی ئەم ڕێکخراوەیە دەژمێردرێن. دەکرێ بڵێین ئەم دووخاڵە چەوتە و ئەم سیاسەتە هەڵەیە، لەو کاتەوە تا ئێستا بوونەتە بنگەهی سیاسەت و ڕێبازی هەموو بزووتنەوەکانی کوردستان و ڕێبەرانی کورد بە سەر ئەم هێڵە خوار و خێچە دا ڕۆیشتوون . بەرهەم وئاکامی ئەم بۆچوون وسیاسەتەش لە زیان و تێشکان زیاتر چیتری بە دوا وە نە بوە. بەرنامەی خۆیبوون لە جیاتی پێوەندی و یەکێتی و هاوکاری لە گەڵ نەتەوەی کورد لە ئێران، پێوەندی دۆستانە و

www.kemalmirawdeli.com

« وەزارەتی دەرەوە، ئیدارەی وڵاتانی ڕۆژهەڵات، ڕوونووسی ڕاپۆرتی نهێنی ژەنراڵ کونسوڵگەری بەغدا، نمره۷۷۳، تاریخ ۳اسفند۱۳۰۷:

وەزارەتی کار و باری دەرەوە. بە دوای ڕاپۆرتی پێشکێش کراوی ۱۲ی ڕێبەندانی ئەمساڵ، نمره ۷٦۰ لە بارەی بیر و ڕاو ئامانجی خەرابی کوردەکان سەبارەت بە پێکهێنانی دەوڵەتی کوردی کە ڕیزی ناوی ئەندامانی کومیتەی خۆیبون و ئەوانیتر پێشکێش کران ڕادەگەیەنرێ، هەر وەک لە ڕاپۆرتە نهێنی یەکانی پێشوو دا ڕوونم کردبۆوە، کومیتەی خۆیبون کە لە حەڵەب دامەزراوە، بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی کورد و ئەرمەنی خەریکی تێکۆشانە. ئەوان لە سەر ئەو باوەرەن کە هەموو کورد و ئەرمەنی یەک بگرن و دەوڵەتی ناوبراو پێکبێنن. چونکە

هەمیشەیی لە گەڵ دەوڵەت ومیللەتی ئێران یا (حکوومەتی ئێران و گەلی فارس)پێشنیاردەکا. هەر وەک لە ئێران نە کورد هەبێ و نە کوردستان. ئاشکرایە بە کارهێنانی وشەی (میللەتی) ئێران هیچ مانایەکی زانستی نیە و تەنیا شۆڤینیزمی فارس بەکاری دەبا و بەم بۆچوونە دەیەوێ حاشا لە فرە نەتەوەیی ئێران بکا و ئەوە بسەلمێنێ کە گۆیا لە ئێراندا تەنیا یەک میللەت هەیە، ئەویش دەبێ فارس بێ.!!

ڕێبەرانی سیاسی خۆیبون و ڕێبەرانی بزووتنەوەی کورد لەو کاتەوە تائێستا لە هەموو بەشەکانی کوردستان وایان چۆتە دەمێشکی کەگۆیا ئەگەر داوای مافی ڕەوای نەتەوەیی کورد بەگشتی نەکەن و باسی مافی نەتەوایەتی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان، نەهێننەگۆڕێ، حکوومەتە داگیرکەرەکانی کوردستان بڕوایان پێدەکەن وەل بۆداخوازەکانیان ڕادەکێشن. لە کاتێکا بەبۆچوونی من ئەم جۆرە سیاسەت و بۆ چوونە ئەگەر نەزانی نەبێ ، خۆ فریو دانە. دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان زۆرلە ڕێبەرانی ئێستای کورد ژیرتر و شەیتانترن. ئەوان باش دەزانن یەک گرتنەوەی کوردستان ودامەزرانی دەوڵەتی نەتەوەیی کورد ، ئاوات و ئامانجی هەموو کوردێکی نیشتمانپەروەرە. بۆیە قەت بەوە فریوناخۆن کە حیزبێک و ڕێبەرێکی کورد ئەگەر لە بەشێکی کوردستان خەبات دەکا، بۆ دۆستایەتی و پێوەندی نابەرانبەر و گوێ لە مستی لە گەڵ حکوومەتی بەشەکەتر، باسی مافی نەتەوەیی میللەتەکەی نەکات لەو وڵاتەدا، و یا کاریان بە سەر بەشەکانی ترەوە نەدابێ و یا لە وەش زیاترڕاویشیان بۆ بکەن و کوردی بەشێکی دیکەیان بۆ بگرن و بکوژن . حکوومەتانی داگیرکەری کوردستان بە نۆکەری و گوێ لەمستی ڕێبەرانی کورد فریو ناخۆن و ئەوان مەسەلەی کورد وەک مەسەلەی یەک نەتەوە و مەترسیدار بۆخۆیان چاو لێدەکەن. هەرچەند حیزبێک و یاڕێبەرێکی بلیمەتی کورد بۆ

هێندێکی دیکە لە کوردەکان لە گەڵ ئەم هەنگاوانەی خۆیبون یەک نەبوون و یەکێتی لە گەڵ ئەرمەنیان بە دژی بەرژەوەندی خۆیان دەزانن ئەوانیش لە بەرانبەر کومیتەی ناوبراودا تەشکیلاتێکیان پێکهێناوە و دژی خۆیبونی یەکان هەنگاو دەنێن و لە لایەکی ترەوە بۆ پێشکەوتنی مەرام و ئامانجی خۆیان، کە دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆیی کوردە، تێدەکۆشن. بە گوێرەی راپۆرتێکی بە من گەیشتبوو ئەو دەستەی دوایی کومیتەی خۆیان ناوناوە(جمعیت تعالی کوردستان) کۆمەڵەی بەرزیی کوردستان. ئەم کۆمەلە دەیەوێ بە پشتیوانی دەوڵەتی ئێران دژی دەرڵەتی تورکیا خەبات بکا و بە ناوی ئەوەی بە ڕواڵەت کوردستان دەخەنە ژێر سەرپەرستی(تحت الحمایە)ی دەوڵەتی ئێران، دەیانەوێ بەم چەشنە ئێران لە گەڵ خۆیان بکەنە هاوکار و یاریدەر. پاش دڵنیایی لە ڕاکێشانی موافقەتی ئێران و یا

نۆکەری و یا بە قەولی خۆیان بۆ بەرژەوەندی کاتی و گۆیا ناعیلاجی سەر بۆ حکوومەتێکی داگیرکەری کوردستان نەوی بکا، لە سوکی و ملکەچی زیاتر چیدیکەی پێ نابڕێ و کوردیش هەر و ابە لەت وپەتی و دابەشکراوی دەمێنێتەوە.
خۆیبوون بۆ(پاراستنی پێوەندی دۆستانە لە گەڵ وڵاتانی(واتەدەوڵەتانی)عیراق و سوریا)، وازلە هێنانە گۆڕ و باسکردنی مافی سیاسی کوردەکانی ئەم دوو وڵاتە دێنێ. ئەم سیاسەتە پاش ٧٠ساڵ بۆتە بەشێکی سەرەکی لە ڕێبازی ڕێبەرانی بزووتنەوەی کورد لە هەموویەشەکانی کوردستان. ئێستاش ڕێبەرانی بزووتنەوەی کورد بۆ پێوەندی و گوێ ڕایەڵی بۆ حکوومەتانی داگیرکەری کوردستان ملی خۆ دەشکێن و مافی سیاسی کۆمەڵایەتی وتەنانەت داب ونەریتی میوانداری کوردایەتی و پاراستنی هاونیشتمانی(ئەگەر کوردستان بەگشتی نیشتمانی هەموو کوردێک بێ) کوردەکان بە قازانجی بەرژەوەندی دەوڵەتی داگیرکەرانی کوردستان پێشێل دەکەن. ئەم سیاسەتە جگە لە تەقەلا بۆ وەدەست هێنانی یارمەتیەکی ماددی سەرشۆڕانەی کاتی وبەرژەوەندی شەخسی و حیزبایەتی بەر چاو تەنگ، نیشانەی نە بوونی ستراتێژی نەتەوەیی و خۆ فریو دانێکی نەزانانەیە. چونکە هەر چەندی ڕێبەرانی کورد مافی نەتەوەی کورد لە بەشەکانی کوردستان بکەنە فیدای بەرژەوەندی مادی و کاتی، دەوڵەتانی داگیر کەر بڕوایان پێ ناکەن و هەر بە کوردیان دەزانن و هەر ئەوانیش لەم پێوەندی و سەر و سەودایەدا قازانج دەکەن. هەر وەک لە ڕاپەرینی ئارارات و بزووتنەوەکانی تری کورد دا نیشان دراوە و لە لاپەڕەکانی نووسینی ئاغای کاوەدا تووشیان دەبین.

www.kurdnameh... .com

پاراستنی بێلایەنی، دژی تورکەکان دەست بە هێندێ کاربکەن. هەرچەندە دەمزانی سەیدتەها یەکێ لە دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە، بەڵام ناوی ئەوانی دیکەم نەدەزانی. تاچوار رۆژێش حوسێنی خەیات، ئێرانیی ناسراو پێی گوتم کە کۆمەڵەی بەرزیی کوردستان دەیەوێ نوێنەرێک بنێرێ و لە گەڵ ژەنرال کۆنسولگەری وتو وێژ بکا. منیش بۆ چاوپێکەوتن موافەقەتم کرد. هەرئەو رۆژە حاجی برایمی کورد لە هۆزی جاف، هاتە لام و رایگەیاند لە لایەن کۆمەڵی کوردەوە کراوەتە مەئمورکە نیەت پاکی کوردەکان سەبارەت بە ئێران بە ژەنرال کۆنسولگەری رابگەیێنێ و داوبکا کە مەسەلەکە بگەیەنێتە کاربەدەستانی بەرزی دەوڵەتی ئێران. کورتەی قسەکانی ناوبراو ئەوەبوو کە دەوڵەتی ئێران دەسەڵات بدابە ژەنرال کۆنسولگەری کە لە گەڵ کۆمەڵەی ناوبراو وتو وێژ بکات، یانوێنەرێکی دیکە بۆئەم کارەبنێرێتە بەغدا، یا رێگابدا یەکێک لە ئەندامانی کۆمەڵەی بەرزیی کوردستان بچێتە تاران و لە نیزیکەوە مەبەستەکانی خۆیان پێشکێش بکا. من پێمگوت: مادام کە نەزانرێ ئەم کۆمەڵەیە لە کێ و لە چ کەسانێک پێکهاتوە،ئامانج و مەرامیان دیار نەبێ، وەڵام دژوارە. بەڵام هەرچۆنیش بێ ژەنرال کۆنسولگەری نوێنەری دەوڵەتی ئێرانە و دەتوانێ وتو وێژ بکات.

کابراگوتی: ئەم کۆمەڵەیە لە هەموو وڵاتانی دنیا دامەزراوە ولە هەموو شوێنێ کۆمەڵێک بەم ناوە هەیە. روونووسی بریارەکانی کۆمەڵەی بە تورکی داپێم و داوای کرد روو نووسی لێ هەڵبگرم و دوایی بیدەمەوە. وەرگەراوەکەی بۆتان دەنێردرێت. بە گوێرەی لێکۆڵینەوەیەکی کردوومە، ئەدهەم بەگ فەرماندەی جەبهەی یونان لە شەری دژی تورکان و عبدولغەنی ئەفەندی کە(هەمیشە لەکن فەیسەلن)، زینەلعابدین و حاجی برایم بەگی جاف و مستەفاپاشا لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیەن. سەید عەبدوڵا و سەیدتەهای نەوەی شێخ عوبیدوڵای ناسراو بە ئەندامی بەرزی کۆمەڵە حیساب دەکرێن. هەرچۆنێک بێ کۆمەڵانی ناو براو(خۆیبون وکۆمەڵەی تەعالی کوردستان) هاندەریان بێگانەیە. بە تایبەت دەوڵەتانی بێگانە بۆ پێشچوونی ئامانجی خۆیان ئەم کومیتە و کۆمەڵانە پێک دێنن

www.kerimhisami.com

کـە لە لایەک هـەرە شـە لە دەوڵەتانـی ئێـران و تورکـیـابکەن و لە لایەکی دیکەش هەمیشە حکوومەتی عیراق لە ترس و دڵە ڕاوکەدا ڕابگرن، و لەو ڕێگایەوە نیەت و ئامانجی خۆیان لە ئاست ئەم دەوڵەتانەوە بەجێ بگەیێنن.

ئەگەرهاتوو دەوڵەتی کوردیشیـان پێکهێنا، بە هۆی ئەو تایفەوە پێشی پەلاماری ڕووسـانیش بگرن. هەر چۆنێک بێ مـوافـەقـەتی دەوڵەتی ئێـران لە گـەڵ ئەم دوو کۆمەڵەیە(خۆیبون و کۆمەڵەی تەعالی کوردستان)بە پێچەوانەی بەرژەوەندی ئێران دەزانم. بە بڕوای من دەبێ پێشی هاندانی ئەو کۆمەڵانە لە نێو کوردەکان بگیرێ و ئاگاداری و زیرەوانی تەواو بۆ پێش نەکەوتنیان بەرێوەبچێ. تەنانەت کوردەکانیش زیاتر لە جاران بە مەرحەمەتی کاربەدەستانی دەوڵەت هیوادار بکرێن کە بە هیچ جـور وەدوای ئەم چەشنە پروپوچانە نەکـەون.» کـەفـیلی ژەنرال کـۆنسـولگەری نصرالله بهنام (١٠)

ئەمـەش ڕوونووسی مەرامنامـەی کۆمەڵەی تەعالی کوردستـانە (جمعیت تعالی کوردستان) زستانی ١٣٠٧ (١٩٢٨)

« وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ڕوونووسی وەرگەراو:

کۆمـەڵەی تەعالی کـوردسـتـان لە ناوەندی گشـتـیـی خـۆیدا لەم دواییـانەدا کـۆبوونەوەی پێکهـێناوە و سـەبارەت بە بار و دۆخی سـیـاسی ئەم بڕیارانەی خوارەوەیان داوە:

١ – کـۆمـەڵەی تەعـالی کـوردسـتـان مـەرام و مـەقـسـودێکی پیرۆزی هەیە کـە هەمیشە بۆ پێگەیشتنی ئەو کاردەکا. مەرامی ئەوئامادەکردنی کەرستە و ئامرازی ئەمنیـەت و ئاسایشی کوردانە. ئەم کۆمـەڵەیە پێشتـر سـاڵی ١٩٢٥ لە ئەسـتـەمبوڵ دامەزراوەو ناوەکەی (جمعیت تعاون کردستان) کۆمەڵەی یارمـەتیدەری کوردستان بوە. پاشـان سـاڵی ١٣٢٨ی ڕۆمی ناوەکـەی گـۆڕاوەبە (کـۆمــەڵەی هیـوا). ئەم کۆمەڵەیە چەند ساڵان بە ڕە سمی و غەیرە ڕەسمی خەریکی بە جێگەیاندنی ئەرکی پیـرۆزی نەتەوەیی بوە. ئاخـرەکـەی سـاڵی ١٣٣٤، واتە دوای شـەڕی یەکـەمی دنیاگرکۆمەڵەی ناوبراو ناوی خۆی ناوە(کۆمەڵەی تەعالی کوردستان و لە ئاست

www.kerimhisami.com

هەموو جۆرە دژواری و تەنگو چەڵەمەیەکدا خۆی پاراستوە.

بە تایبەت دوای شەڕکە تورک ڕایانکردوە، بار و دۆخی نەتەوەیی و هێزی کوردان بەرە و فەوتان چوە، کۆمەڵەی ناوبراو نوێنەری خۆی بۆ(ڤێرسا) دیاری کردوە و ڕایگەیاندوە کە دەتوانێ مافی نەتەوایەتی خۆی بپارێزێ.

٢ – لە ڕۆژهەڵاتی نیزیک قەوم و نەتەوەی جیاواز دەژین. یەک لەو زاتانەی کە دژی ئەم قەوم و نەتەوانە، بە تایبەت دژی نەتەوە موسوڵمانەکان هەمیشە دەجوڵێتەوە، نەخۆشە و بیری سیاسی ئوروپا بە شێوەی جۆربە جۆر و جیاواز بە کار دێنێ و دەیەوێ کە لەم ڕێگایەوە بە سەرماندازاڵ بێ و دەسەڵاتی ئابووری خۆی پتەو و بەرقەراربکا. بەڵام بە ژیری کارەکانی بە ڕێوە دەبات بۆ ئەوەی نەکا ئێمە لە بیر و بۆ چوونی ئاگاداربین و ڕەخنەی لێبگرین. ئاشکرایە بەم چەشنە دوارۆژ فرە تاریک و بەترسە.

٣ – دوای شەڕی گشتی بار و دۆخی جوغرافیایی و سنووری سیاسی ئێمە وای لێهاتوە کە کاربە دەستانی حکوومەتی ئێستای تورکیا کە لە خزمەتی بێگانان دایە لە ڕادە بە دەر دەست دەخاتە نێوکارەکانی ئێمە، بە ڕادەیەک کە خۆ دەکار و باری خاو و خێزانی ئێمەش هەڵدەقوتێنێ و هەوای تورانیان بەرز کردۆتەوە. کۆمەڵەی ئێمە کە ئەم ڕەفتار و ئاکاری خەرابی تورکانی دیوە، چارەنووسی خۆی گرتۆتە دەست و بە تایبەت ئەم ئەرکە گرنگ و ویژدانیەی بۆیە قەبوڵ کردوە کە کوردەکان لە بەرنەزانی و دەمارگیری نەبنە دەستەمۆی بێگانان و هیوادارین نەتەوە ڕەسەنەکانی ڕۆژ هەلاتی نیزیک بە گشتی و میللەتی نەجیبی ئێران بە تایبەتی کە هەزاران ساڵە بە هێزی لێهاتووی خۆی وڵاتی خۆی بەڕێوە دەبات، ئافەرین لەوکارەی ئێمە بکات.

٤ – ئێمە نەتەوەی کورد کە لە بواری جوغرافیایی و سیاسی وئابووری شوێنێکی فرەگرنگ و پان و بەرینمان گرتوە، بە ناوی بەرژەوەندی ڕۆژهەڵات، دەستی خالیسانە بۆ لای میللەتی ئێران کە هاو ڕەگەز و هاو دین و برای ئێمەیە درێژ دەکەین وتەواو هیوادارین کە ئەویش بە ڕێزەوە پێشوازی لە دەستی ئێمە بکات.

٥ – پێشتر تورکەکان دەست درێژی و سوکایەتیان بە هەستی ئاینی و نەتەوەیی کوردەکان نە دەکرد. کوردی چارە ڕەشیش لە بەرانبەر ئەواندا بە تایبەت بۆ پاراستنی ناو ونیشانی تورک لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوا، لە باکور و باشوری ولات بە خۆرایی خزمەتی ئەوانی دەکرد وەک پاسەوانی و پارێزگاری و لەو پەڕی ڕاستی و شێلگیریدا گیانفیدایی دەکرد.

٦ – ئەگەر میللەتی نەجیب و پایە بەرزی ئێران یارمەتی و دۆستایەتی لە ئاست میللەتی کورد ڕابگەیێنێ، کورد کە ڕێکخراوی کۆمەلایەتی خۆی بەڕێوە بردوە، دەتوانێ لە گەل ئێرانیش کە بۆ ئەو لە تورکان نیزیکترە و هاو ڕەگەز ە، دۆستێکی نیزیک و فیداکاربێ لە دەرەوە یان لە نێو خۆدا.

٧ – کۆمەلەی بەرزیی کوردستان ئەگەر لەم کاردی دواییدا سەرکەوت، خۆی بە بەختەوەردەزانێ، ئەگەرسەریش نەکەوت دەتوانێ بلێ ئەرکی خۆی لە بەرانبەر مێژوودناسیوە، بەلام نەیتوانیوە تێیداسەرکەوێ وبەم چەشنە پاکانە بۆ خۆی بکات.

کۆتایی – ئەگەر دەولەتی پایە بەرزی ئێران بخوازێ لە گەل بیر و ڕای کۆمەلەی ئێمە بە ڕاستی موافقەت بکا، دەبێ کەسێکی خاوەن دەسەلات بنێرێتە بەغدا کە لێرە وتو وێژبگرێ و پێوەندیی دابمەزرێت. یان ڕێگابدا ئێمە کەسێکی خاوەن دەسەلات لە لایەن کۆمەلەوە بۆ ئەم کارە بنێرینە تاران. .کۆبوونەوەی ٧٣کەس، تاریخی بڕیار، ٢١ی ژانویە ١٢٤٣ .ڕوونووس وەک ئەسلەکەیە. (١١)

کومیتەی ڕاپەراندنی خۆیبون بە پەسندی کەسانی وەک جەلادەت و کامران بەدرخان، مەمدوح سەلیم بەگ، شاهین بەگ و چەند کەسیترلە ڕوناکبیر و تێکۆشەرانی سیاسی کورد، ئیحسان نوری پاشای ئەفسەری پێشووی ئەرتەشی تورکیا، کە لە ڕووداوی بەیتولشەباب دا سەر بزێوی کردبوو، کردی بە فەرماندەی گشتی ئەرتەشی میللی کوردستان و برۆحسکی تێللۆش بە ڕێبەری تەشکیلاتی ئارارات دیاری کرا.(١٢)

یەکێ لە تایبەتیەکانی ئەم لێک نیزیکبوونەوە، نەخشێکی گرنگە کە حیزبی داشناکی ئەرمەنستان بۆپێکهێنان وپشتگرتنی یاریکرد. حیزبی داشناکیش وەک

www.kerimhisami.com

اوەندەکانی دیکەی خاوەن مەیل بۆ ئالوگۆڕی ناوچە، هەرلە سالەکانی دوای
شەڕی یەکەمی دنیاگرەوە مەسەلەی ناسیۆنالیزمی کوردی وەک هۆکارێکی گرنگی
سیاسی لە بەرچاو لانەبرد و لە دەرەتانی هاوکاری تێکڕایی دژی تورکیا خافڵ
ەبوو. هەرچەند کە هێندێ دەستەی عەشیرەتی کورد لە دەورانی جۆر بە جۆری
کوشتاری ئەرمەنیان، بەتایبەت قەلاچۆکردنی ١٩١٥دا چالاک بوون، بەڵام هەردوای
ووخانی عوسمانی و دەرکەوتنی بەرژەوەندی هاوبەش بۆ وەلاتانی ناکۆکی وتو
ێژدەستپێکرابوو. پاش شکانی ڕاپەرینی شێخ سەعید و ساخکردنەوەی تەکلیفی
کوردەکان، بە شێلگیری درێژەی پێدرا. بە هەوڵی نوێنەری داشناک لە
ینترناسیۆناڵی دووەم دا، مانگی مارسی ١٩٢٥ کۆبوونەوەی سۆسیالیستەکانی
ێونەتەوەیی بەیاننامەیەکی سەبارەت بە بار و دۆخی داخداری کوردەکانی تورکیا
ڵاوکردەوە. تەقەلای نوێنەری حیزبی ناو براو لە زوریخ و لەندەن بۆ لە قاودانی
سیاسەتی تورک لەم بوارەدا پاشانیش درێژەی پێدرا. واهان پاپازیان وەک
وێنەری حیزبی داشناک لە کۆنگرەی دامەزرانی خۆیبوندا ئامادەبوو.(١٣) وادێتە
ەرچاو کە داشناکەکان لە بواری پێکهێنانی پێوەندیی لە ڕادەی ناوچەدا، بە
ایبەت پێوەندی لە گەڵ ناوەندی ڕاپەرین یارمەتی خۆیبونیان داوە.

پێکهاتنی خۆیبون و لێهاتوویی سیاسی ئەو لە چاو هێندێ کۆمەڵەی سیاسی
کوردەکانی پێش ئەو و دوای ئەویش لە مێژووی خەباتی کوردەکاندا شوێنی
ایبەتی هەیە. بەڵام تەئسیری کردەوەی ئەولە ڕەوەندی ڕاپەرینی ئارارات دا، زۆر
وون نیە. لە پلەی هەوڵدا وادێتە بەرچاو کە کۆمەڵ و کەسانی دامەزرێنەری
خۆیبون، پتر ویستوویانە لە ڕاپەرینی پێکهاتوو کەلک وەربگرن، تائەوەی کە خۆیان
ێکهێنەر بووبن. وا دیارە نەخشی بنگەهی خۆیبون پتر لە ڕێکخستنی دوای
ڕاپەرین و تێکۆشان بۆ هاندانی هێزەکانی تر و پشتگیری ئەودابوە. یەک لەو
ەنگاوانە ورەنگە هەرە گرنکیشیان ناردنی ئیحسان نوری پاشابووبێ بۆ ئارارات.

ئیحسان نوری دوای شکانی ڕاپەرینی بەیتولشەباب، لە سپتامبری ١٩٢٤
ەنای بۆ عیراق برد و پاشان هاتە ئێران. لە کاتی ڕاپەرینی شێخ سەعید، چۆوە

تورکیا. بەڵام چوونەوە ی لە گەڵ شکانی راپەرین ڕێکەوت. دیسان گەرایەوە بۆ ئێران. لە ئاخری هاوینی ١٩٢٧ شێخ حوسێن یەکێ لە لایەنگرانی شێخ عەلیرەزای کوری شێخ سەعید بۆ داوەتکردنی ئیحسان نوری لە سوریاوە هاتە ئێران. بەڵام ئیحسان نوری بە نامەیەک شێخ عەلیرەزای کردە نوێنەری خۆی و بەرە و ئارارات کەوتە ڕێ. شێخ حوسێنیش لە ڕێگای کوردستانی عیراقەوە گەرایەوە بۆ سوریا.

(بەنەقڵ لە پێشەکی شەریف وانلی لە سەر وەرگێرانی فەرانسە:(ڕووداوەکانی ئارارات). لە سەرچاوەیەکی کوردیدا گوتراوە کە ناوبراو لە گەڵ دوو کەس لە هاورێیانی بە ناوی راسم و خورشید بە بێ ئاگاداری کاربەدەستانی ئێران بۆ ئارارات رۆیشتوون. لەم سەفەرە لە پێکهەڵپرژانێکدا لە گەڵ هێزەکانی ئێرانی راسم کوژراوە. خورشید گەراوەتەو ەبۆ عیراق. ئیحسان نوری بە زەحمەت و دژواری خۆی گەیاندۆتە ئارارات.(١٤)

بە گوێرەی بەڵگەکانی بەردەست وادێتە بەرچاو کاربەدەستانی ئێرانی ماوەیەک دوای ئەو سەفەرە واتە لە سەرەتای زستانی ١٩٢٧ لە بوون و تێکۆشانی کەسێک بە ناوی ئیحسان نوری ئاگادار بوون. لە ژانویەی ئەو ساڵەدا، وەزارەتی نێوخۆ خەبەردەداتە حاکمی کرماشان کە لە ڕێگای کۆنسولی ئێرانەوە لە بەغدا ئاگادار کراوە کە:« کومیتەیەکی نهێنی سەر بە ئەرمەنی داشناکی بەغدا و هیتر، لە کرماشان دامەزراوە. ئیحسان ناوێک، مین باشی ئەفسەری تورک» و دەستەیەکی تر لەو کومیتەیەدا تێدەکۆشن. (١٥)

ئەبولحەسەنخانی نیساری حاکمی کرماشان لە وەڵامی وەزارەتی نێو خۆدا ڕادەگەیێنێ کە لە هەبوونی کومیتەیەکی ئاوائاگادارنیە.

راپەرینی ئارارات

لە و ماوەیە و لە کاتێکا هێشتا خۆیبون لە سەرەتای پێکهاتنی خۆی دابوو ، لە ئاخری بەهاری ١٩٢٧ دەوڵەی تورکیا ١٠هەزار عەسکەری بۆلێدانی ڕاپەرینی ئارارات خستە ڕێ. هێزی تورک لە لای (ئیگدر وبایزید)ەوە کوردەکانیان پەلاماردا. بەڵام بە ناچاری بە بەجێهێشتنی ٢٠٠کەلاک و٤٠٠دیل و ١٢تۆپ و ٤٦شەست تیر، پاشەکشەیان کرد. بە گوێرەی ڕاپۆرتی شارەوانی ماکۆ کوردەکان لەم شەڕەدا نیزیکەی ٦٠٠عەسکەری تورکیان خستە گەمارۆ و لە بەینیان بردن. نیزیکەی ٥٠کەسیشیان بە دیل گرت و گوللە بارانیان کردن. دووکەس لەو دیلانە ڕزگاریان دەبێ و خۆ دەگەیێننە نێو ئۆردوی ئێران و لە وێوە دەچنەوە لای لەشکری تورک. (١٦)

وا دیارە ئیحسان نوری پاشا دوای ئاگاداربوون لەم شەرە، لە ڕۆیشتن بۆ کۆنگرەی خۆیبون پەشیوان دەبێتەوە و دەچێتە ئارارات. دەبێ دوای ئەم شەڕە گەیبێتە ئارارات، چونکە لە نووسینەکانی خۆیدا باسی ئەم شەڕە ناکات.

دوای ئەوەی دەرکەوت کە هەنگاوی عەسکەری بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەرین سەرکەوتو نیە، دەوڵەتی تورکیا ڕێبازی سەرکوتکردن بە ڕێگای هێمنانە دەگۆڕێتەوە. بە ڕاگەیاندنی لێ خۆشبوونی گشتی ڕێگای دڵدانەوە دەگرێتەبەر. زۆرلەو کوردانەی کە لە ساڵەکانی دواییدا بە دیل گیرابوون و دوور خرابوونەوە، دەگەڕێنەوە بۆ جێگای خۆیان. ڕاپەریوەکانیش ڕێگادەدرێن کە لە ماوەی ٣مانگدا خۆ بەدەستەوە بدەن و ئەمینی وەربگرن. هەرچەندە بە ڕوونی دیارنیە کە ئەم سیاسەتە بە گشتی چەندە کاری کردۆتە سەرکوردەکان، بەڵام کارێکی ئەوتۆی

نەکردۆتە سەر هێزی سەر هەڵداوانی ئارارات. بە گوێرەی نووسراوەی ئیحسان نوری پاشا جگە لە سەید عەبدولوەهاب و تەمرشکی کە بە ئەمری فەرماندە بۆ ڕاکێشانی هێزی زیاتر خۆیان ئەمین کردەوە و چوونە ناوچەکانی دیکە، تەنیاشێخ عەبدولقادر لە سەرۆکانی (ساکان)لە گەڵ چەند کوردێک چەکیان دانا و تەسلیمی هێزەکانی تورک بوون.(١٧)

بێجگە لە ئیحسان نوری و برۆحسکی تێللۆ کە بەرپرسی عەسکەری و ئەهلی بوون، بەرپرسایەتی دیکە بەم جۆرە دیاری کرابوون: « تەیموراغا فەرماندەی ژاندارمەری، مەلاحوسێن ئەفەندی مودیری ناوچەی کورخان، برایماغا مودیری ناوچەی بوتێ، حەسەن ئەفەندی مودیری ناوچەی ئۆرتی، موسابرکلی ئاغامودیری ناوچەی کوری، عەمریناغا مودیری ناوچەی کواخان.»

لە کاتێکا کە تەقەلای تورکەکان بۆ بڵاوە پێکردنی لایەنگرانی کوردە ڕاپەریوەکان درێژەی هەبوو، وەک لە نووسینی ئیحسان نوری داهاتوە، بەشێکی گرنگ لە هێزەکانی کورد لە تەواوی ناوچەدا بە شێوەی دەستەی پارتیزانی لە تێکۆشاندابوون.

چەند دەستەی دیکە بە فەرماندەیی دەمیرپاشا(تمرشکی)، مەمۆ(مەحمودبەگ) و نادربەگی کورانی حوسێن پاشاکوێرەی حەیدەرانلو، فرزندە بەگی حەسنانلو، خالیدبەگی جەلالی و سەیدرەسول لە ئاراراتەوە بگرە تاچیاکانی (تەندروک وئالاداغ و زینوێ میلیش و ئەرجیش و زیلان و ئاباقا و بارگیری و دیادین لە خەبات و چالاکیدا بوون.(١٨) **(ئاغای بەیات لەجیاتی چالاکی وخەبات، وشەی (ڕاو ورووت وتاڵان مبرۆ) بەکاردێنێ. گ. ح)**

وادێتە بەرچاو تورکەکان بەمحالەش هێشتاهیوادار بوون کە لە ڕێگای وتو وێژەوە کۆتایی بەم کێشەیە بێنن. لە نیوەی مانگی سپتامبری ١٩٢٨ دوونوێنەری مەجلیسی بەرزی تورکیا و والی قەرەکلیسا و فەرماندەی هەنگی ٢٩ی ئەرتەش و هەنگی ژاندارمەری ناوچە و حاکمەکانی دیادین و بایزید و چەند کەسیتر داوای وتو وێژیان کرد. ئیحسان نوریش ئامادەبوو لە گەڵیان دانیشێ. هۆی ئامادەیی

www.kerimhisami.com

ئیحسان نوری بۆ وتو وێژ لە گەڵ تورکان روون نیە. نازانین مەبەستی کات ڕابواردن بوە، یاوەک پاشان لە زمانی خۆیەوە باسکراوە، دەستپێکردنی شەڕی پێ زوو بوە و درێژە پێدانی خەباتی چەکداری پێ کارێکی بێ ئاکام بوە.

لە قەولی ئیحسان نوری دەگێڕنەوە کە:«ئەوەی کاربەدەستانی خۆیبون بە نووسین یابە پەیام بۆیان ناردوە، وادە وبەڵێنی زۆرباش بوون، بەلام لە کردەوەدا دیتم کە بڕیارێکی بێ جێ یان داوە. بەرلە دەستپێکی شەڕ هەموو مەسەلەکانم لە گەڵ شاندەی ئەوان باسکرد و کەم و کوڕی و ناتەواوی گیر و گرفتی کارم پێراگەیاندن. دەمزانی کە مەسەلەی ئێمە لە ڕێگای نیزامی یەوە چارە سەرناکرێ. دەبێ ڕێگاچارەی سیاسی بدۆزینەوە. هەر وەک خۆم لە گەڵ نوێنەرانی دەوڵەتی تورکیا کەوتمە وتو وێژەوە.(١٩)

ئیحسان نوری لە گەڵ شەست سوار لە گوندێ(شێخی کۆپرۆ)لە٣٠کیلۆمیتری بایزید چوە دیدەنی دەستەی ناوبراو. وادیتە بەرچاو کە تورک و یستوویانە بە جۆرێکی شەخسی و هێندێ سەر پشکی و زێدەیی بدەن بە خودی ئیحسان نوری و کۆتایی بە ڕاپەرین بێنن. دیارە وەلامی ئیحسان نوری کە پێداگرتن بوە لە سەر ویستی گشتی کوردەکان، نەیدەتوانی ببێتە ڕێگاچارە. ئاخافتنیان بێ ئەوەی ئاکامی هەبێ بە ڕێگایەکی دیکەدا درێژەی کێشا.(٢٠)

لە پایزی ئەو ساڵەدا هەر چەندە سەبارەت بە وتو وێژی ناوبراو چالاکی عەسکەری دەستەکانی کورد تا ڕادەیەک لە کورتی دابوو، هێزەکانی تورک ناوچەی (کورک)یان پەلاماردا و تا ڕادەیەکیش سەرکەوتنیان هەبوو. بەلام دوای دژ پەلاماری کوردەکان ناچاربوون بکشێنەوە. چالاکی دەستەی پارتیزانی کورد دەست پێکراوە.(٢١) لە ماوەی بەهار و هاوینی ساڵی ١٩٢٩ئەم شێوەیە کەم و زۆر درێژەی هەبوو. بە قسەی ئیحسان نوری لە گۆرانکاری ئەم ساڵەدا، بە ڕوونکردەوەی کردەوەی چەند کەسێک لە کەسایەتیە ناسراویەکانی کورد لە دەور و بەری مەسەلەکە، ڕاپەرین تەنگەبەر بوە.(٢٢)

ئاخرین هەوڵ وتەقەلا

ساڵی ١٩٣٠لوتکەی توند و تیژی ڕاپەرینی کوردەکانە. لەم ساڵەدا تورکەکان لە گەڵ زنجیرە وتووێژێک و فشاری سیاسی لە بواری پێوەندیی ناوچەیی کەش و هەوایان بۆ گەمارۆدان و سەرکوتکردنی کوردەکان ئامادە کرد بوو. لە ڕوانگەی عەسکەریشەوە لە بەهاری ئەو ساڵەوە جێگیربوونی هێزێکی پەرداخیان بە فەرماندەیی سالح پاشا دەستپێکرد.(٢٣) لە بەرانبەر ئەوەدا ئیحسان نوریش لە گەڵ درێژە پێدانی شێوەی ئازاردانی پێشوو، واتە ناردنی دەستەی بچوکی پارتیزانی بۆ ناوچەکانی جیاواز و سەر گەرمکردنی هێزی دوژمن و پێشگری لە کۆبوونەوەیان لە شوێنێکدا، بڕیاریدا بە کردنەوەی جەبهەیەکی تازە لە دەوەری ئەرجیش و پانتوس، کلکەی ڕاپەرین بگەیێنێتە بەشەکانی خوارووی ڕۆژئاوا، واتە دڵی کوردستانی تورکیا و ناوچەی ڕاپەرینی شێخ سەعید و کار تەواو بکات.

بڕیار وابوو هۆزی حەیدەرانلو بە هاوکاری هۆزی خەلیکانلو لە دەشتی زیلان و چیای سیپان دەست بە ڕاپەرین بکەن و ئاڵقەی پێوەندی پێک بێنن. هەر لەو کاتەشدا بەشی سەرەکی هێزی ئارارات بە پەلاماردانی پاسگای نیزامی دەورو بەر و ناوەندی باشکەند لە سەرو، و چیای تەندروک لە خوارو، شارەکانی ئیگدیر و بایزیدیش بخەنە مەترسی یەوە. جگە لەوە دەستەیەکیش بە سەرکردەیی تەمرشکی دەبوایە بە گرتنی قلب، ڕێگای قارس و ساری قامیش بەرەو ئارارات ببەستێ.(٢٤)

ئەنجامدانی بەرنامەیەکی ئاوا ئازایانە پێویستی بە هاو ئاهەنگی تەواوی دەستەکانی چەکدار هەبوو. ئەمەش سەبارەت بە داب و خەسڵەتی عەشایری و

www.kerimhisami.com

نارێکی هێزەکانی کورد و نەبوونی ڕایەلکەی پێوەندی ، فرە سەخت و دژوار بوو. پەلاماری هێزەکانی کورد لە ئاخری مانگی جۆزەردان و نیوەی پوشپەڕی ۱۹۳۰، لە گەڵ ڕاپەرینی پێشکاتی زیلان دەستپێکرا. هاوکات شارەکانی ئەرجیش و بارگیری -یش پەلامار دران و سەرەرای بەربەرەکانی هێزەکانی تورک، سەرکەوتنی بەر چاویان وەدەست هێنا. کوردەکان باتنووس-یشیان گرت و پادگانی شار گەمارۆ درا. لە مەلازگرد-یش شەڕ دەستپێکرا. کاتێکی ئیحسان نوری لە دەستپێکی ناوەختی هێرش ئاگاداربوو، فەرمانی دا بە هێزەکانی ئارارات بۆ کەمکردنەوەی فشار بۆ سەرجەبهەی زیلان، هێزەکانی تورک پەلاماربدەن. لەم پەلامارەشدا کوردەکان سەرکەوتنیان هەبوو. پاش ماوەیەکی شەڕ تورک لە لای ملازگرد و ئوزاڵپەوە، کوردەکانیان پەلاماردا. هێزێکی عەسکەری لە قەرەکۆسەوە، واتە لە بنکەی هێزەکانی ساڵح پاشاوە بەرەو بایزید چوونە پێش و ڕێگای پاشە کشەی کوردەکانیان بۆ لای ئێران خستە مەترسییەوە. کوردەکان لە گەڵ زیانێکی قورس لە دەشتی زیلان بۆ ناوچەی سەرووی ڕۆژهەلات پاشە کشەیان کرد. دەستەیەکیان لە دەو ر و بەری ئاواجیق لە سنووری ئێران پەڕینەوە و دەستەی سەرەکیش گەرانەوە بۆ ئارارات.(۲٥)

کاتێ لە ئاخری مانگی پوشپەڕ و نێوەراستی گەلاێژ توند و تیژی شەڕ لە کورتیدا، سەرە رای خەساری قورسی تورکەکان و دەسکەوتی زۆری کوردەکان(۲٦) بەشکانی جەبهەی زیلان و ئەرجیش، دەرەتانی پەرەگرتنی شۆرش بۆ ناوچەکانی تری کوردستانی تورکیا کە تاقە شانسی درێژە پێدانی ڕاپەرین بوو، لە بەین چوو. لەم قۆناخەدا نەک هەر تێکۆشان بۆ پەرە پێدانی ڕاپەرین بێ ئاکام بوو، بەڵکوو تێکۆشانی هێزەکانی تری کوردیش بۆ پشتیوانی لە ڕاپەرین نەگەیشتە ئامانج. لە سەرەتای مانگی خەرمانان نیزیکەی ۲۰۰کەس لە کوردەکانی سوریا بە ڕێبەرایەتی حاجۆکەلەلایەن بەدرخانەکانەوە پشتیوانی دەکراسنووریان بەزان و گوندی(حبات)یانگرت. ئەوان دەیانویست بۆ پشتیوانی لە ڕاپەرینی ئارارات هێزکۆبکەنەوە و دەست بە شەڕ بکەن. بەڵام زۆر زوو لە لایەن هێزەکانی تورکەوە سەرکوتکران.(۲۷)

www.kerimhisami.com

له کوردستانی عیراقیش کوڕی حوسێن کوێر توانی نیزیکەی ٥٠٠سوار له کەسانی شێخ ئەحمەدی بارزانی بۆ یارمەتی ڕاپەڕینی ئارارات کۆبکاتەوە. ئەوان له سەرەتای مانگی گەلاوێژ له عیراقەوە(ئۆرامار)ی تورکیایان پەلاماردا. بەڵام ئەم تەقەلایەش له لایەن هێزەکانی تورکیاوە سەرکوتکرا. هاوکات له گەڵ ئەم تەقەلایانە له ناوچەکانی دیکەی کوردستانی تورکیاش تێکۆشانی لێک بڵاو بۆ پشتیوانی له ڕاپەڕینی ئارارات دەست پێکرا. بەڵام هیچیان بە ئاکام نەگەیشتن.

یەکێ له گۆڕانکارییە گرنگەکانی ئەوەماوەیە گۆڕانی هەڵوێستی ئێران بوو. کاربەدەستانی تاران کە تائەو دەم زیاتر ڕەوتی بێلایەنیان گرتبوەپێش، ئێستا بە زیادکردنی هێزی نیزامی خۆیان لە ناوچە و تەنگ پێهەڵچنینی هێندێ عەشیرەتی سەر سنوور، سیاسەت و هەڵوێستێکی تازەیان گرتە بەر.

کاتێکی دوای نیزیک بە مانگێک ڕاوەستان، لە سەرەتای مانگی سپتامبر پەلاماری سەرانسەری هێزەکانی تورک بۆ سەر پێگەی سەرهەڵداوان دەستپێکرا، لە گەڵ پێشڕەوی لەشکری تورک لە بەشی ڕۆژهەڵاتی ئاراراتەوە، واتە لە خاکی ئێرانەوە، هێزەکانی ئیحسان نوری گەمارۆ دران و ڕاپەڕینی ئارارات پاش ٢٠ڕۆژ شەڕ و بەربەرەکانی توند تووشی شکان هات. هەرچەندە هێندێ لە دەستەکانی پاشماوە، تێکۆشان لە قۆناخی دوایيشدا، خەبات درێژە پێبدەن، وەک هێرشی بیستەمی ئۆکتۆبری برۆحسکی تێللۆ لە دەوور و بەری ئارارات، بەڵام ئیتر کار لە کار ترازا بوو. (٢٨)دوای ئەم قۆناخە لە ڕاستیدا دەبێ لە ئێران بە دوای ئەنجامی ڕاپەڕینی کوردەکاندا بگەڕێین کە بەشێکی گرنگ لە هێزی شکاو، بە ئیحسان نوری پاشا و سەرۆک عەشیرەتەکانی هاوکارییەوە، پەنایان بۆ ئێران برد. بەڵام پێش ئەوەی وە دوای ئەم ڕوو داوانە بکەوین، جێی خۆیەتی لە دەستپێکی کارەوە، واتە لە شێوەی هەڵوێستگرتنی دەوڵەتی ئێرانەوە لە بەرانبەر شکانی ڕاپەڕینی شێخ سەعید، لە مەسەلەکە بکۆڵینەوە. پاشانیش کارکردی ئاڵوگۆڕ و کارەساتی دوایی- واتە ڕاپەڕینی ئارارات – لە سەر پێوەندی دەرەوەی ئەم دوو وڵاتە (ئێران و تورکیا) تەماشا بکەین.

سەرچاوەکان :

1- Martin van Bruinessen , Agha, Shaikh andstate ,Thesosial and political Stracture of Kurdistan, zed Book-sLid. London, 2991, p.672.

٢ - کەندال و دیگران، کردها، ترجمە ابراهیم یونسی،تهران، انتشارات روزبهان، فارسی ١٣٧٠، ص ص ٧٩-٨٣

3 - Siyamend Othman, "Kurdish Nastionalism Instigators and Historical Influence" reproduced in Armenian Review ,Spring 2891 ,vol.42.no,1\561.pp.53- 54.

٤ - کەندال، پیشین، ص ص ٩٩ـــ ١٠٣،

5 - van Bruinessen,op.cit.pp,279- 81, Robert Olson. The Emergence of Kurdish Nasionalism.1880–1925, Univercity ofTexas Oress,1991,pp–46–

6–van Bruinessen,op,cit,pp–281–284, Olson,op,cit,pp–92.

٧ - لە راپۆرتێکی کارگوزاری ورمێ بۆ وەزارەتی دەرەوە تارێخی ٣١خردادی ١٣٠٥باسی شەری شێخ مصلح الدینی شەمزینی لە گەل هێزی تورک و عملیاتی هێزەکانی تورک لە دەور و بەری باشقەلا دەکات، لەوانەیە هەر ئەو پێکهەلپرژانەی ناوچەی هەکاری بووبێ. بروانە بەلگەکانی پاشکۆ، بەلگەی ژمارە ٢

٨ ـــ بۆ ئاگاداری زیاتر لەم رووداوە، بروانە (رووداوەکانی ئارارات) بیرەوەریەکانی ئیحسان نوری، رۆژنامەی کوهستان، ١٣٢٤

9 - Dr.Bjech Chirguh, La Question Kurde, ses orgines rt ses causes,Le caire, 1930,p.34–35.

www.kerimbisami.com

١٠ - اسناد ملی ، ١٧٧٩ ــــ ٢٩٣
١١- اسناد ملی ، ١٧٧٩ ــــ ٢٩٣
12 - Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, the Harvill Press ltd,1984, p, 84
١٣ - کاروساسونی، بزوتنەوەی نیشتمانی کورد و پێوەندی ئەرمەنی و کوردەکان، بی جا،بی تا،بی نا. ص ٨(نامیلکه له٤٠ لاپەرەدا کەبەگوێرەی روونکردنەوەی هەوڵی کتێب» وەرگێرانی کورتەیەکە لەفەسڵەکانی ١٣و١٤ کتێبی ناوبراو بەو ناوە: Karo Sassion az≠gayin Sharjounmner yer Hsya Kurdakan Haraberoutunner, Irvan, 1956.
١٤ - زنار سلوپی، فی سبیل کردستان(مذکرات) ترجمە ر.علی. المکتبه التقدمیه الکردیه . دارالکتاب
١٥ - وزارت داخله، اداره غـــرب، نمره ١٠٧٠، تاریخ ٢٦دی مـــاه ١٣٠٦ اسنادملی، ک(٢) ٦٧٤٧ بڕوانە بەڵگەکانی پاشکۆ، بەڵگەی ژماره ٧
١٦ - وزارت داخله، ایا لت ازربایجان، سواد راپورت(نظمیه ماکو)بدون نمره١٦مهر(١٣٠٦) اسنادملی (ن)١٠٢٠١٠/٢٢٤٩٠٠١بڕوانە بەڵگەکانی پاشکۆ ، بەڵگەی ژماره ٤
١٧ - ڕووداوی ئارارات، کوهستان، ژماره ١٩، ٢٤/٤/١١
١٨ - ڕووداوی ئارارات، کوهستان، ژماره ٢٥ / ٢٤/٥/٢٢
١٩ - سرهنگ ستاد عیسی پژمان، کوردەکان و کوردستان، رابردوەکانی مێژوویی، هەڵکەوتی جوغرافیایی، بارودۆخی ئابووری، مەسەله کۆمەڵایەتیەکان و ڕێکوپێکی ئارمانەکان و گۆرانکاری یه سیاسی یەکان، ٣ج،ج٣(سیاسی)، پاریس، شهریور ١٣٧١ ١٩٩٢، له بڵاو کراوەکانی ژێن، ل ١٥٨
٢٠ - ڕووداوەکانی ئارارات، کوهستان، ژماره ٢٠ - ٢٤/٤/١٨
٢١ - هەرئەو ژمارەیە، ژماره، ٢١ - ٢٤/٤/٢٥ هەرلەو رۆژانەدا شارەوانی

www.kerimlisani.com

بازرگـان لە راپۆرتێکدا دەڵێ: دوو فـرۆکـەی تورکـیـا شـوێنی سـەرهەڵداوانیـان بۆمباران کردوە. سەیری بەڵگەکانی پاشکۆ بکەن، بەڵگەی ژمارە ١٧.

٢٢ – رووداوەکانی ئارارات، کوهستان، ژمارە ٢٤ –١٥/٥/٢٤ و ژمارە ٢٥– ٢٤/٥/٢٤.

٢٣ – سەرچاوە کوردیەکـان ژمارەی هێزەکانی تورکیان لەم قۆناخەدا بە٦٠ هەزارکـەس داناوە، بەڵام سـەرلەشکر حـەسـەن ئەرفـەع لە شـیکردنەوەی ئەم رووداویەدا، ژمارەی ئەوان بە ١٢هەزارکەس دادەنێ.

٢٤ – رووداوەکانی ئارارات، کوهستان، ژمارە ٢٩ – ١٦/٧/٢٤... ساسونی، پیشین، ص ص ٣٣ ــــ ٣٠

25 – Arfa , op. cit, p, 40

٢٦ – لە سەرچاوە کوردیەکاندا دەستکەوتی ئەم شەڕە ٦٠ رەشاش، ٦٠ئەزار فیشەک، ٢٤تۆپ، ١٨٠ خێوەت باسکراوە. خەساری تورکەکان ٢٨٠٠ کوژراو، بریندار٤٠٠، دیل ١٧٠٠، خەساری کوردەکانیش ٢٨٠٠ کوژراو و٤٠٠ بریدار و٣٦٠ بێشوێن.

Chirguh,op ,cit , p, 93

27 – Arfa, The Kurds , pp , 41 –

پاش ئەم گۆرانکاری یە دەوڵەتی فـەرانسـە کـە ئەو دەم سـەرپەرشـتی سـوریای بەدەستەوە بوو، لە سەر داوای دەوڵەتی تورکیا، بەدرخانیەکان و سەرۆکانی تری کوردی خستە ئاستەنگەوە.

٢٨ – رووداوەکانی ئارارات، کوهستان، ژمارە ٢٣ –١٣/٨/٢٤ ، ساسونی ، پیشین ، ص ص ٣٨ – ٣٤

بەشی دووەم

ناكۆكی یەكانی سنوور و ڕكە بەری هۆزەكان

هەڵكەوتی ئاقاریی و بار و دۆخی سیاسی و كۆمەلایەتی ئارارات و دەشتەكانی دەور وبەری، كەش و هەوایەكی لە باریان بۆ هەڵدان و بەردەوامیی كۆچەری پێكهێنابوو. چونكە جگە لە لەوەڕگەی زستانی و هاوینی، هەڵكەوتی سیاسی ناوچە وەک مەیدانی كێشەی هێندێ دەسەلاتەكانی ناوچەیی، لە گەڵ نەزمی عەشایری لە گۆڕانهاتوو ڕێک دەكەوت. هۆزە خاوەن دەسەلاتە كانی ئەم ناوچەیە كە كار و كردەوەی مێژوویی ئەوان مەسەلەی سەرەكی ئەم لێكۆڵینەوەیە پێک دێنێ، بریتی بوون لە : عێلەكانی كوردی جەلالی، میلان، حەسنانلو و حەیدەرانلو. بەشێكی گرنگی ئەم هۆزانە(وەک تایفەی جەلالی و میلان)، تاپێش پەیمانی توركمانچایی لەو بەری ئاراز، واتە لە ناوچەی ئێرەوان دەژیان كە دوای سەركەوتنی ڕووسەكان، لە گەڵ ژمارەیەک لە عەشیرەتی دیكە و موسلمانی دانیشتووی شار و گوندی ئەو مەڵبەندە هاتنە ئێران.(١)

جەلالی یەكان لە گەڵ تیرەكانی وەک: مسركانلو، خەلیكانلو، حەسۆ خەڵف و ساكان، هاوینان لە دەور وبەری ئاراراتی پچوک و زستانانیش لە ناوچەیەكی بەربلاوی گوندەكانی دەور و بەری چەمی قەرە سو، و ناوچەی خوارووی ماكۆ لە دەور و بەری قەرەعەینی(كانی ڕەش) بلاو دەبوونەوە. هۆزی میلانیش لە پەنا جەلالییەكان لە ڕۆخەكانی چەمی ئاراز و چیای سوكاری ماكۆ دەژیان. جگە لە هۆزی عروسانلو، یەكی ترلە هۆزەكانی گرنگی ناوچە، هۆزی حەیدەرانلوبوو كە بە

دوو هەزار ماڵەوە گەورەترین هۆزی کورد لە ناوچەی نێوان موش و ورمێ دا دەژیا.
یەکی دیکەش حەسنانلوبوو لە نێوانی بتلیس و ئێراندا نشتەجێ بوو.(٢)

دەسەڵاتی سەرەکی مەڵبەند، بە دەست تایفەی بەیات ماکۆ وە بوو، کە لە زەمانی شاعەبباسی سەفەوی یەوە، نیزیکەی ٣٠٠ ماڵیان لە ناوچەی چخورسەعدی ئیرەوانەوە هێنابوونە ماکۆ.(٣) پاش ئەو تاریخە خانگەلی ماکۆ بە درێژایی مێژووی هەوراز و نشێوی ئەو مەڵبەندە بە کەلک وەرگرتن لە هێزی عەشیرەتگەلی ناوچە، بە تایبەت جەلالی و عروسانلو کە بەتایفەی دەوڵەتخوای ماکۆ حیساب دەکران، لە سنووری سەرووی رۆژئاوای ئازەربایجان بە کۆڵەکەی گرنگی دەسەلاتی ئێران دەژمێردران. لە قۆناخی هەوەڵی سەردەمی باسەکەی ئێمەشدا، اقبال السلطنەی ماکۆیی، جڵەوی کار و باری ناوچەی بە دەستەوە بوو.

سنوورەکانی ئێران وعوسمانی (*)

بە دەستپێکی تەقەلای نێوە راستی سەردەمی قاجاربۆ دیاریکردن و سەپاندنی سنوورەکانی ئێران و عوسمانی، هەڵکەوتی سیاسی هۆزەکانی ناوچەش گۆڕانی بە سەرداهات. ئازادی کردەوە کە لە مل بە ملەی دەسەلاتەکانی دراوسێدا، دەکرا کەڵکی لێ وەربگیرێ، تەنگە بەر کرا.

بە تایبەت پاش هێنانە گۆڕی گەلالەی پێویستیی نیشتەجێکردنی هۆزەکانی ناوبراو، وەک پێش مەرج بۆ رێکوپێکی سنوورەکان.

لە ساڵی ١٨٤٣زایینی کە وتووێژی ئێران و عوسمانی بۆ دیاریکردنی

---

*-خوێنەری بەرێز باش دەزانن کە هەموو کیشە لەسەرلێفەی مەلایە. هەموو سنووروناوچەومەڵبەندی کەلێرەدا باسدەکرێن، خاکی کوردستانەو بەئێران وعوسمانی ناودەبرێن وکێشەیان لەسەرە.

هەرچی وشەگەلی:عەشایر سنوورنشین، ئەشرار، یاخی، رێگر، تالانچی و...هتد لەم نووسراوە فارسی یەداهاتوە، چ هی خودی ئاغای بەیات بێ ویاوەرگیرابێ، هەمووی مەبەستی کوردە و لە جیاتی ناوی کورد ئەم وشانە بەکارهاتوون.

سنوورەكان بە بەشداریی نوێنەرانی رووسیا و بەریتانیا دەستپێكرا (كۆنفرانسی ئەرزەرۆم) مەسەلەی تابعیەتی عەشیرەتەكانیش باسكرا. سەر بە قەومی بوون و رێبازی كۆچی سالآنەی هێندێ لەو تایفە سنوورنشینانە جۆرێك بوو كە زۆر جار دیاریكردنی سنوورلە گەڵ رێباز و شێوەی ژیانی ئەوان جۆرنەدەهاتەوە. جگە لەوە سوننەتی كەلك وەرگرتن لە مل بەملەی دەسەلآتەكانی دراوسێ ئەوەندە كۆن و ریشەداربوو، كە هێندێ لە هۆزەكانی ئەم مەڵبەندە ئەگەرلە بواری لەوەڕگە و كوێستانیشەوە پێویستیان بە كۆچ و كۆچبار نەبوایە، لە بواری پێویستی سیاسی یەوە ئەوبەرەو بەریان دەكرد.

بە گوێرەی بەندی هەشتەمی پەیمانی ئەرزەرۆم(١٨٤٧ ز) بۆ نەهێشتنی تالآن و بڕۆی هۆزەكانی سەر سنوور، بڕیاردرا:« ئەو هۆزانەی كێشەیان لە سەرە و دەوڵەتیان دیارنیە، تەنیایەكجار دەسەلآت بدرێ بە خۆیان ئەم شوێنە دیاری بكەن كە دەیانەوێ لە مەودوا لێی نیشتەجێ بن. ئەو هۆزانەی كە دیارە سەر بە كام لان بە زۆری ببردرێنە خاكی ئەو دەوڵەتەی كە سەربەوین. (٤) بەلآم هەروەك لە رەوەندی ئاڵوگۆڕەكانی دواییدا دەركەوت، بە جێگەیاندنی نێوەرۆكی پەیمانی ناوبراو، و مەسەلەی دیاریكردنی تەكلیفی هۆزەكانی سەر سنووریش توشی تەنگ و چەڵەمەی زۆر بوو. لە سەرەتاوە كاربەدەستانی ئێران و عوسمانی هەریەكە تێدەكۆشان بە نیشاندانی ژمارەیەك لە عێل و عەشیرەتی سەر بە خۆیان، مەسەلەكە بە شێوەی دیپلۆماتی چارە سەر بكەن. (٥) بەلآم لە بەر ئەوەی شوێنی نیشتەجێیی زۆر لەو هۆزانە جێگای ناكۆكی بوو، مەسەلەی تابعیەتی هێندێ لە ئەوانیش، بە تایبەت جەلالی و حەیدەرانلو لە ناكۆكی ئێران و عوسمانی زیاد بوو.

لە نیوەی دووەمی سەدەی ١٩ی زایینی، واتە دوای شەڕەكانی كریمە١٨٥٤و شەڕی ئێران و ئینگلیز لە سەرمەسەلەی هرات ١٨٥٦ كاری كومیسیۆنی دیاریكردنی سنوور دەست پێكراوە. كاربەدەستانی عوسمانی هەوڵیاندا لە رێگای هانداانی نیزیكەی ٢٠٠ماڵی هۆزی جەلالی بۆ هاتنەدەر لە ژێرتابعیەتی ئێران و نیشتەجێ بوون لە خاكی عوسمانی، هەڵكەوتی سنووری خۆیان قایمتربكەن. بەلآم

www.kurdistanbm.com

زۆری پێ نەچوو کە بە گەڕانەوەی زۆریان بۆ خاکی ئێران، تەقەلای عوسمانی بێ ئاکام بوو.(٦) بە گوێرەی هێندێ ڕاپۆرتی دیکە، وادێتە بەر چاو کە یەکێ لە ئەرکە سەرەکیەکانی کومیسیۆنی هاوبەشی ١٨٩٢ز، کە بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەکانی سنوور پێکهاتبوو، دەبوایە بە گیر و گرفتی هۆزی جەلالی و حەیدەرانلو ڕابگات. بە تایبەت کە عوسمانیەکان هەوڵیان دەداکە هەڵکەوتی خۆیان لە ڕێگای ڕاکێشانی هێندێ هۆزەکانی سنوور پتەوبکەن. لە بەرئەوە کاتێک دەستەیەک لە عەشیرەتی جەلالی بە سەرۆکایەتی مستەفا بەگ چوونە خاکی عوسمانی، اقبال السلطنەی ماکۆیی هەولی دا بە هێنانی محەممەد سەدیق بەگ یەکی دیکە لە سەرۆکانی حەیدەرانلو، لە خاکی عوسمانی، تۆڵە بستێنێتەوە. محەممەد سەدیق بەگ ساڵی ١٩٠٣ لە گەڵ نیزیکەی ٥٠٠ ـــ ٦٠٠ ماڵی سەربەخۆی هاتە خاکی ئێران. اقبال السلطنە کردی بە حاکمی قەرەعەینی و ئەویش بەڵێنیدا کە نیزیکەی ٥٠٠ماڵی دیکەش بێنێتەوە ئێران.(٧)

لە گەڵ هەمووی ئەم ناکۆکی بیر و ڕا و مل بەملەی عەشیرەتی، کاری کومیسیۆنی دیاریکردنی سنوورەکانی ئێران درێژەی هەبوو. ئەوەش لە سەر پێداگرتنی نوێنەرانی رووسیا و بەریتانیابوو کە بە لە بەرچاوگرتنی ئاڵوگۆری سیاسی لە ئوروپا و ڕەنگە لە ناوچەکانی تری جیهانیش کێشە و هەراسازبێ، دەیانویست بە خێرایی ئەو مەسەلەیە چارەسەربکرێ. لە تەواوی ئەم قۆناخانەدا سیاسەتی بەریتانیا دەیویست مەسەلەکە بە قازانجی دەوڵەتی عوسمانی(هاوگری سوننەتی بەریتانیا) لە ناوچە ببڕێتەوە. لە ناوچەکانی سەرووی سنوورەکان، واتە ئەو ناوچانەی نیزیک سنووری رووسیا، رووسەکان تاڕادەیەک دەبوونە بەرهەڵست. لە گەڵ ئەوەش دیاریکردنی ئەم سنوورە بە ناتەواویشەوە لە گەڵ مافی مێژوویی ئێران یەکی دەگرتەوە. لە سەر بنچینەی بڕیاری کومیسیۆنی تێکەڵی دیاریکردنی سنوور کە لە نوڤمبەری ١٩١٣دەرچوو: «خەتی سنوور لە باکوڕ لە نیشانەی نمرە٧٧ سنووری رووس و عوسمانی کە لە نیزیک سەرداربلاغ و سەرووی لوتکەی نێوان ئاراراتی گەورە و ئاراراتی پچوک دەست پێدەکات. پاشان

بۆلای باشور بە سەرلوتکە چیاکاندا تێدەپەڕێ، دۆڵی دامبات وناوچەی یسارینج و زنجیرە ئاوڕێژەکانی یارم قیا دەگرێتەوە و بە لای ئێراندا دێت. پاشان خەتی سنووری ناوچەی بولاغباشی بۆ ئێران بە جێ دێڵێ و بەر دەوام بە سەر بەرزترین لوتکەدا تێدەپەڕێ و بۆلای ڕۆژئاوا و باتلاغی ڕۆژئاوای یارم قیا دەور دەداتەوە و لە چەمی ساری سوو دەپەڕێتەوە و بە نێوان گوندی(کوردباران)کە هی عوسمانییە و بازرگان کە هی ئێرانە، تێدەپەڕێ بە لوتکەی ڕۆژئاوای بازرگاندا سەردەکەوێ و لە درێژایی دا بەشبوونی ئاوی لوتکەکانی باشور، درێژە پێدەدا .(٨)

عوسمانیەکان هەرچەند لەو کومیسیۆنەدابوون و نوێنەریان زیرەوانی هەموو قۆناخەکان بوون و پەسندیان کردبوو، بە کردەوە هەڵوێستی دژی ئەم ڕێککەوتنەیان گرتە پێش. جگە لە بەشێکی بەرینی سنووری ڕۆژئاوای ئێران کە تەنانەت کاتی تێکۆشانی کومیسیۆن لە ژێر دەستی عوسمانی دابوو، بە دەستپێکی شەڕی یەکەمی دنیاگر و یەکێتی عوسمانی لە گەڵ دوژمنانی رووس و بەریتانیا، نەک هەر بڕیارەکانی کومیسیۆن لە لایەن دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی بە ڕەسمی پەسند نەکران، بەڵکوو هێزەکانی عوسمانی لە کاتی پێشڕەوی بۆ ناوچەکانی ڕۆژئاوای وڵات ، هەموو نیشانەکانی سنووریان تێکدا کە کومیسیۆنی تێکەڵ داینابوو.

www.kurdnameh.com

کۆتایی شەڕی دنیاگر ودەستپێکی دەورەیەکی دیکە لەگیروگرفتی سنوور

ئاژاوەی لە شەڕ هەڵگیرساو، تەنیادوای شەش ساڵ بە شکانی هێزی سمایلاغای سمکۆ هاوینی ١٩٢٣ و جێگیربوونی هێزەکانی دەوڵەتی لە ناوچەکانی ئازەربایجان دامرکایەوە. لەم دەورەیەدا، لە کاتێکا سەبارەت بە کردەوەی عوسمانیەکان و درێژەی دەست تێوەردانیان لە کار و باری عەشیرەتگەلی سەرووی رۆژئاوای ئێران (بەتایبەت پشتگری ئەوان لە سمکۆ)دڵە ڕاوکە هەبوو، هەرلەو کاتەشدا دەسەڵاتی لە زێدەیی کەمالیستەکان بۆ هێندێ لە کۆڕە سیاسییەکانی تاران مزگێنی پێوەندیی تازەی نێوان ئەم دوو وڵاتەی پێوە بوو: وەک نموونەیەک لەم گۆرانکارییە دەکرێ ئامارە بۆ ڕاپۆرتی باڵیۆزخانەی ئێران لە فەرانسە بکرێ کە بە سەرنجدانی هاوکاری سیاسی تورک و بۆڵشەویکەکان لەو کاتەدا وریایی دابوو بە کار بەدەستانی ئێران(٩):«مەعمورەکانی عوسمانی ئەوەندەیان رووسیابە هاویاری خۆ دەزانی دەیانویست بە بیانووی ئەوە کە خاکی ماکۆ بەرێژەوە و بۆ ژیانی ئەناتولی پێویستە، بەڵێنی دژایەتی نەکردنی رووسیا بۆ داگیرکردنی ماکۆ وەربگرن...»(١٠) هەر وەها لە هەیئەتێک یادبکرێ کە هەرلەو رۆژانەدا بۆپێکهێنانی پێوەندی دۆستانە لە گەڵ کەمالیستەکان و بە تایبەت پچڕانی پشتیوانی لە سمکۆ بۆئانکارا ناردرا.(١١)

لە کاتێکا کە پێوەندی ئێران و تورکیا هێشتا روون نەبوو، زنجیرەیەک پێکهەڵپرژان و مل بە ملە ی سنوورلە هەرتک لا دووبارە سەریان هەڵداوە. لە سەرەتای خاکە لێوەی ١٩٢٣لە نێوان تایفەی وەلایی و شێخیکانلو شەڕسازبوو. اقبال السلطنە حوسێن پاشاخانی ماکۆیی و ئەبولحەسەنخانی ئێلخانی نارد ئاشتیان کەنەوە. دوای ماوەیەک کە هێشتا ئەم کێشەیە نەبڕابۆوە، لە سەرەتای

www.kerimbisarani.com

مـانگی پوشـپـەڕدا لە نێـوانی تایفـەی خـەلیکانلو، و مـرکـانلو(هـەرتک لە عـێلی جەلالی)شەڕێکی گەورە سازبوو.کاتێ کە مرکانلوەکان لە سەر ڕێگای کوێستانێ لە سێ فرسەخی ماکۆ خستبوویان، خـەلیکانلو پەلاماریان دان و مەڕ و مـاڵاتیـان بە تاڵان بردن. تاهیراغا سـەرۆکی هۆزی مرکانلو، لای اقبال السلطنە شکایەتی کرد. ئەویش بۆ نـەهێشـتنی کێشـە و نـاخۆشی، ناردیە کن خـالیـداغا سـەرۆکی هۆزی خەلیکانلو. معتمدالوەزارە، کومیسـەری سنووری ئێران لە راپۆرتێکدا بۆ وەزارەتی دەرەوە دەنووسێ: «ئەگـەرقـەراربێ تایفـەی خلیکانلو سـەرە ڕای کـەمی خـەلک و ئەژمـاریـان دەست بە شـەرارەت بکەن و سـزادان و بەرپرسـیـیـەک نەبێ، وێدەچێ عەشـیرەتەکانی دیکەش بە گوێرەی سروشتی وەحشیانەیان چێتربن.» وەک تێبینی کرد بوو، هەر واشی لێهات. پاش ئەوەی کە خەلیکانلو مەڕ و مـاڵاتـی تایفـەی بلخ کـانلویان تـاڵان کـرد، ئەوانیش لە گـەڵ تـایفـەی جنگانلو یەکـیـان گـرت و دژی خـەلیکانلو کـەوتنەشـەڕ. وردە وردە هێندێکیـتـر لە تـایفـەکـانی دیکەش ڕەگـەڵ شەڕکەران کەوتن.

ئەم هەرایە لە ناوچەی سەرسنووری ماکۆ نە دەکرا کارنەکاتە سـەر پێوەندیی ئێران و تورکیا. تورکەکان کە بە هیچ جۆر اقبال السلطنەیان نە دەویست، هەرا وئاژاوەی ناوچە و ڕەنگدانەوەی لە نێو عەشـیرەتگەلی سـەر بە خۆیان کردەبیانو، وئەوەیان بە دنەدانی اقـبــال السلطنـە دەزانی. داوایان لە دەوڵەتی ئێـران کـرد: ..«پێشی ئەو کـەسـانە بگیرێ کـە هێـمنایەتی سنوور و پێوەندی دۆسـتـانە تێکدەدەن»(١٢) پاش مـاوەیەکی تر ئیدیعـایان کرد کە تایفەی قـەرەباش ئۆغلۆ، بە هاندانی اقـبـال السلطنـە لە نیزیک بایزید سنووری مـەجلیسـی مـەزنی تورکـیـایان پەلامار داوە و تاڵانیشیان بردوە.(١٣).

معـتـمدالوەزارە کومیـسـەری سنووری ئێران لە سـەرئەو باوەرە بوو کە بزۆزی خەلیکانلو، و پەلامـاردانی تایفـەکانی دیکەی هۆزی جەلالی بۆتە شـتێکی ئاسـایی: «.. وادیارە خـەلیکانلو هێندێ خـەیاڵیـان هەبوە کە نوێنەریان بۆ تەورێز نە ناردوە. مـاوەیەکـیش خـەریکی کـۆکـردنەوەی چەکـو جـبـەخـانە بوون.(١٤)ناوبراو لە

www.kerimhisami.com

راپۆرتێکدا، له گه‌ڵ ئامـاژه بۆ بوونـی ده‌ستی عـه‌شایری عـوسـمانی له‌م کـاره‌دا، گـۆڕانکاری ناوبراو به کـارێکی زیاترله ڕوو داوێکی نـاوچه‌یی داده‌نـێ:« وا دیاره کـورده‌کـانی ئه‌م مـه‌ڵبـه‌نده له ده‌ره‌وه و نێـوخـۆ پێکه‌وه ڕێک کـه‌وتوون و به دوای خـــه‌یاڵێکدا بۆ ئه‌و مـــه‌ســـه‌لانه هـه‌نگاو ده‌نێن»(١٥) هـه‌رله‌م بواره‌دا ئه‌میرله‌شکرئیسماعیلخان(امیرفضلی) حاکمی ئه‌یاله‌تی نیزامی ئازه‌ربایجان داوای له وه‌زاره‌تی خۆجێی کرد:..« یادداشتێک بۆبالیۆزخانه‌ی عوسمانی بنێردرێ که بۆپێشگری له‌م جۆره ڕووداوانه فه‌رمانی پێویست بده‌ن به مه‌عموره‌کانی سه‌ر سنووری خـۆیان.» له‌م ناوه‌دا گـۆڕانێکی تازه په‌یدابوو کـه ره‌نگه بـووبێـتـه هـۆی ڕوونکردنـه‌وه‌ی کـه‌لێک لـه ڕووداوه‌کـانی دوایی. له نێـوه‌ی پوشـپـه‌ری ئه‌و ساڵه‌دا، تورکه‌کان خه‌ریک بوون له بولاغباشی، یه‌کێ له پاسگاکانی سنووری ئێران له ده‌ور و به‌ری یارم قیا قولله و بنایه‌ک دروست بکه‌ن. اقبال السلطنه له راپۆرتێکدا بۆ ئه‌میرله‌شکر ئیسماعیلخان، دوای پێداگرتن له سه‌ر گرنگیی سنوری ئه‌م ناوچه‌یه و ئه‌مـه‌ش کـه له کـۆنه‌وه به‌شـێکی خـاکی ده‌وڵه‌تی ئێـران بوه و، له دیاری کـردنی کومیسیۆنی سنووریشدا وه‌به‌رئێران که‌وتوه، داوای کرد که له گه‌ڵ شابه‌نده‌ری عوسمانی وتو وێژبکا و نه‌هێڵێ ئه‌م قولله‌یه دروست بکرێ. ناتوانین ئه‌م شوێنه له کـیس خـۆبده‌ین..» ناوبراو وه‌بیـری ده‌خـاته‌وه هه‌رچه‌ند خـۆی ده‌توانێ خـه‌ڵک کۆبکاته‌وه و له‌م سنووره‌یان دابنێ، به‌ڵام له به‌رئه‌وه‌ی فـه‌رمووتانه به بێ ئاگاداری هه‌نگاوێک هـه‌لنه‌هێنم، چاوه‌ڕوانی فـه‌رمان ئه‌نجامی لێبڕاوم. خـێراوه‌ڵام بده‌نه‌وه. ئه‌گه‌رعوسمانیه‌کان ئه‌م قولله‌یه قایم بکه‌ن، نه‌هێشتن و وێرانکردنی دژواره.»(١٦)

ئه‌میرله‌شکرله ڕاپۆرتێکدا بۆ سـه‌رۆک وه‌زیر ده‌نووسێ:« له وانه‌یه پێشگری اقبال السلطنه دژواری پێک بێنێ. تکایه خێرا فه‌رمان بده‌ن تـادرنگ نه‌بوه پێشی بگرین» هـه‌رچـه‌ند وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه له لایه‌ن سـه‌رۆک وه‌زیره‌وه ئاگـادار کـراوه، به‌ڵام له بڕیاری وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه ئاگاداریه‌کمان به ده‌سته‌وه‌نیه. له ڕاستیشدا ئه‌و ده‌م به له به‌ر چاوگرتنی هێزه‌کان ته‌نیاکه‌سێک که توانیبای ئه‌م کاره‌بکات، هه‌راقبال السلطنه بوو. وه‌ک ده‌بینین کاربه‌ده‌ستانی ناوه‌ندی له به‌ر دژایه‌تی تورکه‌کان و

www.kerimhisami.com

پابەرژەوەندی دیکە، کە روون نیە، رازی بە دەست تێوەردانی ئەو نە بوون. اقبال السلطنە کە لای وابوو هیچ دەست درێژییەک بۆ سەرخەڵکی سەر بە دەوڵەتی عوسمانی نەکراوە، لە هاوکاری نەکردنی کاربە دەستانی عوسمانی بە تایبەت لە والی بایزید بە گلەیی بوو. بە قسەی ئەو، تورک پێوەندی دۆستایەتی لە بەر چاو ناگرن و بە ئاشکرا دوژمنایەتی نیشان دەدەن و دەست درێژیان بۆ سەر بولاغباشی ئاشکرایە. ئاخرییەکەی دوای گۆڕینەوەی چەند نامە لە نێوان وەزارەتی دەرەوە و باڵیۆزخانەی عوسمانی، لە هەوەڵی پوشپەردا، ئەمیرلەشکری سەرووی رۆژئاوا لە گەڵ شابەندەری عوسمانی بۆ چارەسەرکردنی سنووری ماکۆ و پێشگری لە دەست درێژی عەشایری عوسمانی و کوردەکانی ئێران، چوونە ماکۆ. لە ئەنجامی ئەو سەفەرەدا تارادەیەک ناکۆکی نێوان سنوورنشینەکان و سەقامگرتوویی ئەمنیەت دابینکرا. لەم سەفەرەدا بە بەشداری میرئالاحەیدەربەگ فەرماندەی هێزەکانی تورکیا و والی بایزید، کومیسیۆنێک بۆ پێڕاگەیشتن و داواکاری هەر تک لا پێکهات. پاش ماوەیەک دەوڵەت بە دانانی سەرباز لە بازرگان و شەیتاناوا، یارم قیا، قۆینبلاغ، نفتو، جەمالکەندی، پیراهن کەندی، (سنووری ئاواجیق،)، عەرەب (بەرانبەرشاتەختی)،و قۆیون قشلاق (بەرانبەر بە نەخچەوان زنجیرە پاسگایەکی سنووری دروست کرد. (١٧)

حکوومەتی نیزامی

لە گەڵ پتەوبوونی هەڵکەوتی دەوڵەتی ناوەندی و دامەزرانی پاسگاکانی نیزامی سنوور، سەردەمی دەسەلات و حوکمرانی چەند سەد ساڵەی اقبال السلطنە وبنەماڵەی لە ماکۆ کۆتایی پێهات. لە دوای سەفەری ئەمیرلەشکر عەبدولاخانی تەهماسبی حاکمی نیزامی ئەیالەتی ئازەربایجان بۆ ماکۆ، شەوی ٢٩ی مهری ١٣٠٢(ئوکتۆبری ١٩٢٣)اقبال السلطنە گیرا و بۆ تەورێز رەوانە کرا. لە ئاگاداری رەسمی ئەمیرلەشکردا، سەبارەت بە گیرانی ناوبراو گوترابوو: لەم دواییانەدا دەستی بە هێندێ کاری چاوەڕوان نەکراو کردبوو. ویستوویەتی لە نێوانی تایفەی

www.kerimhisami.com

کوردەکانی ماکۆ ئاگری شەڕ و کێشە هەڵبکات و هانیان بدابۆ شۆڕش و سەربزێوی..»(١٨)

بەڵگەی سەرەکی گرتنی اقبال السلطنه هەرچی بووبێ، ئەوەندەیە ناوبراو پاش ماوەیەکی کورت بە شێوەیەکی گومان لێکراو لە زینداندا مرد. پاش گرتنی اقبال السلطنه ئەمیرتەهماسبی ماوەیەکی کورت لە ماکۆمایەوە. حکوومەتی ماکۆی دابە یاوەرمعین السلطنه و ئێلخانیگەری عەشایریشی دا بە سولتان حەسەنخانی جەلیلوەند فەرماندەی نیزامی خۆیە. وادیارە بە دامەزرانی هێزەکانی ئەرتەشی لە ناوچەکانی سەرووی ڕۆژئاوای ئێران کە هاوکاتە لە گەڵ حکوومەتی ئەمیرتەهماسبی لە ئازەربایجان، پێکهەڵپرژانی سنووریش کەم دەبێتەوە. بۆ نموونەی ئەم هاوکارییە دەکرێ ئاماژە بۆ نامەیەکی باڵیۆزخانەی تورکیا بکرێ، کە لە بەفرانباری ١٩٢٥دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نووسیوە. لەم نامەیەدا باڵیۆزی تورکیا دەنووسێ:« حکوومەتی تورکیای دۆست ڕادەگەیێنێ کە بۆ پاراستنی هێمنی و ئاسایشی سنوورلەم دوییەدا فەرمانی پێویست دراوە بە مەعمورەکانی تورکیا..»(١٩)

وادێتە بەر چاو کە ئەو هێمنایەتییە نیسبییە، بەر لە وەی بەرهەمی جۆرە تێگەیشتنێک بێ زیاتر بەرهەمی کۆمەڵێک گیر و گرفتی خۆجێی و دەرەوە بوو، کە حکوومەتی تازە پێکهاتووی تورکیا لە گەڵیان پێوە ببوو. مستەفاکەماڵ پاشا لەو کاتەدا کە خەریکی قایمکردنی بناخەی حکوومەتی تازە بوو، لە بواری پێوەندی دەرەوەشدا لە گەڵ مەسەلەی کۆنفرانسی لۆزان و بەتایبەت مەسەلەی موسڵ پێوە ببوو.(٢٠) لەم قۆناخە تایبەتیەدا، واتە لە ساڵەکانی ٢٥ ــــ١٩٢٤ تورکیاهەوڵیداوە هەموو هێزەکانی لە سنووری موسڵ کۆبکاتەوە ولەم ڕێگایەوە کاربەدەستانی ئینگلیزی بۆلابردنی هێزەکانیان لە موسڵ بخاتە ژێرگوشارەوە. بەشێکی گرنگی ئەو هێزانە لە هۆزەکانی کورد پێکهاتبوون کە بەشێکیان لە وانە پێشتر بۆپشتیوانی لە ئارمانی تورکەکان لە سنووری ڕۆژئاوای ئێران چالاکیان هەبوو.(٢١) بەڵام ڕووداوێک هاتە پێش کە پێوەندی ئاسایی کورد و تورکی بە

جـارێک گـۆڕی. لە گـەڵ ڕاپـەڕینی شـێخ سـەعـیـد، سـاڵی ١٩٢٥ کـە بوو بـەهۆی سەرهەڵدانی بەربڵاوی کوردەکان و ئەنجامەکەشی سەرکوتکردنی بە سامی ئەوان بوو، قەڵشتێکی ئەوتۆ کەوتە نێوان کار بەدەستانی تورک و هێزەکانی کورد کە لە مەو دوا کەلک وەرگرتن لە هێزی عەشایری کوردی بۆ دەسەڵات نواندنی خۆجێی کە یەکێک لە کۆڵەکەی گرنگی ڕێبازی ناوچەیی تورکەکانی عوسمانی بوو، هەرگیز وەک خۆی لێ نەهاتەوە.

سەر چاوە کان

1- G,A.BournoutianEastern Armenia in theLast de-ە sades
ofPersisnRule,1807,18828.UndenaOublications,Malibu,California, i982, pp7i –73

٢ – هنوزدرموردتأریخ وجغرافیای عشایه مناطق شمالغرب.آذربایجان بررسی جامعی صورت نگرفته است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به ابراهیم اسکندری نیا، ساختار سازمان ایلات و شیوه معیشت عشایر آذربایجان غربی ارومیه انتشارات انزلی،١٣٦٦،ص ص٦٢ــــ ٥٠.

٣- شێخ محمد مردوخ کردستانی، تاریخ کرد و کردستان وتوابع یا تاریخ مردوخ، سنندج، کتابفرۆشی غەریقی، ١٣٥١، ٢ج،ج١، ص ص٨٦ــــ١١٤،

٤- واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان،ترجمة محمد قاضی، تهران، انتشارات نیلوفر، ١٣٦٦،ص ٣٥٠.

٥- محمدد ڕەحیم نصرت ماکۆیی، تاریخ انقلاب ازەربایجان وخوانێن ماکۆ، چاپخانەعلمیە. قم، بی تا، ص ص ٢٤-٢١

MarkSykes, The Caliphs Last Heritage,Argi Oress,N,Y,1973,pp, 554–86.

٦ -نصرت ماكۆیی، پێشێن، ل ٣-٤

٧ - دوكور آزەرمیدخت مشایخ فریدونی، مسائل مرزێ ایران و عـــراق وتأسیری آن در مناسبات دو كشور تهران، انتشارات امیركەبیر، ١٣٦٩ ، ل،٢٢١

٨ - برای آگاهی از فهرستی كه ایران ارائه داد كه عه شایر میلان، جه لالي و حه یدەرانلونیزدربر دارد بنگرید

Extracts from Correspondence Relative to the Turco –persian Boundary Relations 1843 _45, 2Parts, part 1,00910275,p,51

٩ - گزیدەی اسنادسیاسی ایران وعثمانی. واحدنشر اسناد دفتر مطالعات سیاسی وبین المللی. ێهران، ١٣٦٩، ج٢. ص ١١٦

١٠ - گزیده اسناد سیاسی ایران وعثمانی، ج٤ . ١٣٧٠ ص ص ٨٣-٢٨٠

١١ - مشایخ فریدونی، پێشو، ص ص ٢٢٨

١٢ - برای آگاهی بیشتر ازاین همكاری بنگرید به كاوەبیات«تبانی شوروي وتوركیا، فروپاشی جمهوری ئازەربایجان١٩٢٠، مجله نگاەنو»شمارة١٠مهروابان ١٣٧١، ص ص ١٤٩___١٣١

١٣ - سوادراپورتی كەبەوزارت امورخارجە فرستاده شده، ٦اوریل ١٩٢٢(فـــروردین ١٣٠١) Ambassade Extraordinaire de pre- 0 seNo 2

ارشیو موسسه مطالعات وپزوهشهای فرهنگی

١٤ - مهدی اعتماد مقدم. یادی ازگذشته، چاپ ایران. تجریش ١٣٥٤، ص ص ٩٧ -٥٩٥

١٥ - وزارت امورخارجه سواد یادداشت سفارت عثمانی نمره ٢٠٢ سلخ رجب ١٣٤١ اسناد ملی

١٦ - وزارت امورخارجە، سوادمراسله سفارت عثمانی، نمره ٢٦٨/٤١، مورخه ٤ رمضان ١٣٤١(٣١ فرومردین ١٣٠٢) اسناد ملی، ک (٢)٠٥٧٧٠.

١٧ - وزارت امورخارجە،اداره دوم سیاسی،سواد مشروحه اقای

www.kerimhisami.com

معتمدالوزاره،نمره ۱۹۹مورخه ۱۱بهج جوزا۱۳۰۲،اسنادملی،ک(۲)،۸۰۹۹

۱۸ – وزارت امورخارجه ادارەی دوم سیاسی ،سوادراپورت اقای معتمدالوزاره، نمره ۲۲٤سرطان ۱۳۰۲،اسنادملی،ک(۲)۵۷۷۰

۱۹ – ریاست وزرا ورقه تلگرافی،استخراج رمز تبریز، شماره ٤۲۵ جوزا ۱۳۰٤، موسسه مطالعات، ۱۳۲۹۲

۲۰ – ایالت نظامی ازربایجان، نمره۵۲٤۳،بەتاریخ برج سنبله ۱۳۰۲، اسنادملی،ک(۲) ۵۷۷۰

۲۱ – رۆژنامەی ستارەی ئێران، ۱٦ عقرب ۱۳۰۲

www.kerimhisami.com

بەشی سێیەم

دۆستایەتی دژوار

لە بەشی دووەمی ئەم توێژینەوەدا، پاش چاو گێرانێکی سەرپێیی بە ڕەوتی دژوارییەکانی مێژوویی سنووری ئێران وعوسمانی لە سنووری سەرووی ڕۆژئاوای ئێران، واتە کێشەی هۆزەکانی سەر سنوور و ناکۆکی دەوڵەتەکان لە سەرخاوە ن ملکیەتی هێندێ بەشی ناوچەکانی سنوور و درێژەی کەم و زیادی ئەو مەسەلەیە لە ساڵەکانی هەوڵی بزووتنەوەی کەمالیستەکانی تورکیا، ئاماژە بۆ دەستپێکی دەورەیەکی کورتی هێمنایەتی پێوەندی سیاسی و سنووریی دوو وڵاتەکە کرا. هێمنایەتیەکی کە زیاترلە گیر و گرفتی گرنگتری خۆ جێی و دەرەوی تورکیا سەرچاوەی دەگرت، تاجۆرە ڕێککەوتنێکی ڕوناکی نێوان ئێران و تورکیا. لە گەڵ ئەوەش لەم ماوەیەدا بۆ جۆرە ڕێککەوتنێک هێندێ هەنگاو هاوێژرابوون کە گرنگترین بەرهەمی ئەو هەنگاوانە پەیمانی(دۆستایەتی و ئەمنیەت) ی ئێران و تورکیابوو کە لە ٢٢ی ئەپریلی ١٩٢٦ لە لایەن محەممەدعەلی فروغی سەرەک وەزیری وەختی ئێران و مەمدوح شەوکەت بەگ بالیۆزی تورکیا واژۆ کرا.(١) نصراللەانتظام کە وەک نووسەری دەستەی نوێنەرایەتی ئێران لەم ئاهەنگەدا بەشداربوو، لە بیرەوەرییەکانیدا باسی نەخشی کاریگەری مەمدوح شەوکەت بەگ دەکات، لە واژۆ کردنی ئەم پەیمانەدا. بەرلە دانانی ئەو لە باڵیۆزخانەی تورکیا، محێدین بەگ کە عەسکەرێکی ناقۆڵا بوو، بۆباشبوونی پێوەندیی دوو وڵات تێ نەدە کۆشا. بەڵام بە دانانی مەمدوح شەوکەت بەگ لەم بارەوە پێشکەوتن هاتە دەست.

لە کەرتی ٥و٦ی ئەم پەیمانەدا کە پێشنووسەکەی بە خەتی تەیمورتاش نووسرابوو، بۆپێشگری لە پێکهاتن و ڕاگرتنی دەستەکانی نەیار لە خاکی دوو

www.kerimhisani.com

دەوڵەت هەر وەها هاوکاری ئەوان بۆ پێشگری لە خلافکاری و کردەوەی تایفەکانی دانیشتووی دەور و بەری ناوچەکانی سنوور، هێندێ ئەرک و بەڵێنی لە بەر چاو گیرابوون،(٢)

دوای ماوەیەک لە٢١ی بانەمەردا، کە هێشتا ئەم پەیمانە بە یەکجاری پەسند نەکرابوو، وەزارەتی نێو خۆ لە ئاگاداریەکدا بە تەواوی کار بە دەستانی حکوومەتی ئازە ربایجان و خەمسە و گیلان وئوستراباد و مازندەران و قەزوین و محالی سەلاسەی تونکابن ڕاگەیاند کە بە فەرمانی موبارەک، ڕوونووسی ئەم پەیمانە لە ژێرموتالا دایە، بە تەواوی وریابن کە مەعمورەکانی دەوڵەت بەپێچەوانەی ئەو هەنگاو هەڵنەهێن.(*)

لە ڕاستیدا ڕاگەیاندنی ئەم ئاگاداریە زۆر بە جێ بوو. چونکە بە شکانی ڕاپەرینی شێخ سەعید زۆر لە کوردەکانی لایەنگری ئەو ڕایانکردبوە ئێران و مەسەلەی کۆنی پەنا بەری عەشایری هەرتک لا دوو بارە زیندوو کرایەوە و بە کەمبوونەوەی گیر و گرفتی خۆجێیی ئانکارا، دەورەیەکی تازە لە نائارامی سەر سنووری تورکیا دەستپێکرا. لە ئاخری هاوینی ١٩٢٥ درێژەی لێدانی کوردەکان گەیشتە سنووری ڕۆژئاوای ئێران. کاتێ کە کوردەکان دەیانویست لە ڕێگای ئاواجیقەوە بێنە نێوخاکی ئێران، تەقەلای سوڵتان عیزەتولاخانی فەرمانەدەی پاسگای سنووری ئێران بۆ چەک کردنیان، تووشی هێندێ پێکهەڵپڕژانی

---

*- دەقی ئەم پەیمانە کە ڕاست بۆ دژایەتی و سەرکوتکردنی کوردەکان گرێدراوە و بەلام ناوی ناهێنن بەم جۆرەیە:«... ئەم دوو دەوڵەتە هیچ کارێکی دژی یەکتری نەکەن. هیچ پەیمان و قەراردادێکی نیزامی و سیاسی و ئابووری نە بەستن کە بە زیانی ئەویتریان بێ. لە کاتی پەلاماری نیزامی بۆ سەر یەک لەم دوو دەوڵەتە ئەویتر بێلایەنی خۆی بپارێزێت. ڕێگا نادەن لە خاکی یەک لەم ولاتەوە چالاکی دوژمنانە دژی ولاتەکەی تر بکرێ. هیچ یەک لەم دوو ولاتە ڕێگانادەن بە تێکۆشان و چالاکی هیچ دەستە و ڕێکخراوەیەک کە لە خاکی ئەوانەوە دژی یەک لەم ولاتانە بەرێوە بچێت. هەر وەها دژی ئەمجۆرە هەلسورانەی عەشیرەتەکانی سەرسنوور بە توندی هەنگاو دەنێن » بڕوانە کەریمی حسامی، پێداچوونەوە، بەرگی یەکەم، لاپەرە

توندبوو.(٤) له گەڵ ئەوەش ژمارەی ئەوانەی دەیانویست پەنا بۆ ئێران بێن ڕوو له زیادی بوو.

له ئاخری بانه مەڕی ١٣٠٥کارگوزاری ورمێ له ڕاپۆرتێکدا له گەڵ خەبەری هاتنی ژمارەیەک پەنابەری کورد بۆناوچەی قەتور، باسی دەستەیەکی دیکه دەکات کە دەیانەوێ بێنە ئێران. فەرماندەکانی نیزامی سەڵماس و ورمێ نازانن کە پەنابەریی ئەوانه له گەڵ کەرتی پێنجەمی پەیمانی دۆستایەتی دێتەوە یان نا؟(٥) وەڵامی سەرۆک وەزیر ئەوە بوو: « کە ئەگەر ئەوانەی تازە دێن چەک بکرێن و دوور له سنوور ڕابگیرێن و نەهێڵن کاری نابەجێ بکەن، له گەڵ بەندی پێنجەمی پەیمانی ناوبراو ناکۆکی نیە »(٦) وردە وردە ژمارەیەکی بەرچاو له کوردەکانی ئەو دیوی سنوور له ئێران بوونە پەنابەر، له وانه تایفەی عروس وتاکوری و جبڕان له ناوچەکانی ماکۆ، بەشێک له تایفەی تیلدن و سقری و شمسک له قەتور وتایفەی بۆتان و هیتریش له چاریە و شپیران له کن سمکۆ جێگیر بوون. (٧)

هەوەڵین مەسەله کە بۆ هەڵسەنگاندنی نرخی ڕاستەقینەی پەیمانی (دۆستایەتی و ئەمنیەت)ی ئێران و تورکیا، هاتە پێش، مەسەلەی عەشیرەتەکانی ناوچە بوو. چ مەسەلەی پەنابەریی ڕاکردوەکانی بزووتنەوەی شکاوی شێخ سعید وچ مەسەلەی سەربزێوی سەرلە نوێی سمکۆ، موشتەری قەدیمی تورکەکان و هەڵوێستیان له بەرانبەر ئەودا. بەشی هەوەڵی ئەم مەسەلەیە، واتە چۆنیەتی دامەزراندنی عەشایری پەنابەر بەبێ دژواری چارە سەرکرابوو. ئێستا دەماوە مەسەلەی پاراستن و درێژە پێدانی هێمنایەتی مەوجود. بەڵام بار و دۆخی وڵات بە گشتی و، وەزعی ئازەربایجان بە تایبەتی، لەو ڕۆژانەدا، جۆرێک نەبوو کە پاراستن ودرێژەپێدانی هێمنایەتی هاسان بکات.

زەمینەی خۆجێیی قەیران

له ڕاستیدا ئێران لەو ڕۆژانەدا دەورەیەکی قەیرانی تاقی دەکردەوە. مەسەلەی گۆرینی پاشایەتی هەرچۆنێک بێ کارێکی دژواربوو. بەشێکی گرنگ له هێزە

پێشکەوتنخوازەکان هیوایان بە جۆرە کۆمارێک بوو. لە بەرانبەردا بەشێکی بەرچاوی هێزەکانی سوننەتی و خۆپارێز لە درێژە پێدانی پاشایەتی قاجار ئیرادێکیان نە دەبینی. هەردووکیشیان لەو کارە نارازی بوون. لە باری ئابووریشەوە بەسترانەوەی بەشەکانی گرنگی ئێران بە بازرگانی سۆڤێتەوە و ئەم دژواریانەی لە ڕێکوپێک کردنی پێوەندییەکانی تازەی بازرگانی هاتبوە پێش، یەک لە مەسەلەکانی ڕۆژ بوو. ئازەربایجان یەکێ لەو خاڵە گرنگانە بوو کە هەم لە باری زۆری هێزەکانی پێشکەوتوو خواز و هەم زۆری خەڵکی کۆنە پەرست، و لە ڕوانگەی سیاسی و هەم لەبواری ئابووری و بەر بڵاوی پێوەندی بازرگانی لە گەل سۆڤێت،ئامادەیی و زەمینەی پەیدا بوونی قەیرانی هەبوو.

لە هەوەڵی پوشپەری ئەو ساڵەدا، بە ڕاپەرینی سەربازانی پادگانی سەلماس، هەوەڵین نیشانەی ئاشکرای ئەم قەیرانە گشتییە خۆی نواند. هەرچەند بە لابردنی محەممەد حوسێنخانی ئایروم لە فەرماندەیی لەشکری سەرووی ڕۆژئاوا و دانانی ئەمیرلەشکرئەحمەدی لە جێگای ئەو، ڕاپەرینی سەربازان سەرکوتکرا و بۆ نەزمی گشتی ناوچە هەنگاوی بەربڵاو هاوێژران، بەڵام قەیرانێکی ئەم مەڵبەندەی داگرتبوو، لە نارەزایی نیزامی زۆر زیاتر بوو.

شەریفودەولەی بەنی ئادەم والی ئازەربایجان لە ئاخری گەلاوێژی ١٣٠٥ لە ڕاپۆرتێکدا لە بارەی بار و دۆخی گشتی ئازەربایجانەوە دە نووسێ :«..سەبارەت بە بەسترانی ڕێگای بازرگانی هەژاری گشتی، بێکاری خەڵکێکی زۆر، بێزاری لە دادگە وهۆکاری دیکە، زۆری مردنی گاو وگۆل لە دەور و بەر، لە سەریەک باش نیە. تەبلیغاتچیەکانی بێگانە و ئاژاوە چیەکانی هەلپەرستیش ئاگری فەساد خۆش دەکەن. ناوبراو لە درێژەی ڕاپۆرتەکەیدا نووسی :«...منیش بە گوێرەی توانا بۆپێشگری لە ئاگری فەساد وئامۆژگاری پێویست و بە کارهێنانی نفوزی ئەخلاقی دریخی ناکەم. بەڵام کاتی ئەوە هاتوە کە کاربە دەستانی دەوڵەت بۆ کار و باری ئابووری و نەهێشتنی کەم و کوڕی مەسەلەکانی دیکەی ئەم ئەیالەتە گرنگە هەنگاوێکی بنچینەیی باوێژن.

www.kerimbisarani.com

خاڵێکی هەرە گرنگ کە ناو براو لە ڕیزی مەسەلەکانی ناوچەدا باسی نەکرد بوو، مەسەلەی عەشایر، بە تایبەت کوردەکانی ئازەربایجان بوو. ئەو مەسەلەیە هەرئەو دەم سەرنجی نصرولا بهنام، کارگوزاری دەوڵەتیی لە ورمێ ڕاکێشا و بوو بە مەسەلەی ڕاپۆرتێکی ئەو بۆ وەزارەتی دەرەوە. ناوبراوله بانەمەری ١٣٠٥، دوای ئاماژە بۆشەڕەکانی دوایی لە کوردستانی تورکیا و سەرکوتکردنی توندی کوردەکان، نووسی:«...چونکە دەوڵەتی تورکیا سەبارەت بە وەزعی خۆی لە کوردەکان ناهومێد بوو، بە باشیش تێگەیشت کە ئێستا کوردەکان ڕوویان لە دەوڵەتی ئێرانە، مەعمورەکانی تورکیا کەوتنە کار تاهەر چۆنێک بێ دەوڵەتی ئێرانیش هەر ئاوا لە گەڵ کوردەکان بجوڵێتەوە تا لەم بارەوە خەیاڵی ئەوان ئاسودەبێ وله پێشکەوتنی سیاسەتی دەوڵەتی ئێرانیش سەبارەت بە کوردەکان پێشگری بکرێ...» ناوبراو پێشبینی کرد کە ئێستا تورکەکان تێدەکۆشن:«...هەر چۆنێک بێ دەوڵەتی ئێرانیش لە گەڵ چەک کردنی کوردەکان موافەقەت بکا. ئەگەر لەم کارە ناهومێدبن، مەعمورەکانی تورکیا دەست دەکەن بە هاندانی کوردەکان کە ئاژاوە بنێنەوە و دەوڵەتیش ناچاربێ لێیان بدات.» ناوبراو بە سەرنجدانی سەفەری جۆربە جۆری حسامەدین بەگ وابەستەی نیزامی تورک بۆ ناوچە جیاوازەکانی مەڵبەند و هاتوچۆی دەستەیەک لە کوردەکانی تورکیا بە ناوی ڕاکردوو بۆ کن سمایلاغا، زەمینەی سەرهەڵدانی جموجۆڵی باسکراوی ناسیبوو.(٨) بەڵام بەرلەوەی باسی مەسەلەی سمکۆ، و تەئسیری ناله باری ڕاپەرینی ئەو لە سەر پێوەندی دووولات بکەین، جێی خۆیەتی دوو هۆکاری دیکەش کە کاریان کردۆتە سەر ئاڵۆزی ناوچە، باس بکەین. یەکەمیان مەسەلەی زیندوو بوونەوەی بزووتنەوەی پانتورکیستی لە ناوچە و ئەویتریشیان تەقەلای سەرلە نوێی تورکەکان بۆ ئیدیعای ئەرزی خۆیان لە سەرناوچەکانی سنووری ئێران.

هۆیەکانی دەرەوی قەیران

پان تورکیزم کە لە ساڵەکانی ئاخری شەڕدا ببوە ڕێبازی سەرەکی تورکەکان و

لە پەرەپێدانی قۆناخی کۆتایی شەڕدا بەرە و ئێران و قەفقاز دەورێکی سەرەکی هەبوو، لە گەڵ شکانی عوسمانیەکان لە شەڕی یەکەمی دنیاگردا، بۆ ماوەیک لە باوکەوت. لە ڕاستیدا زۆر لە تورکان —بە تایبەت لایەنگرانی مستەفاکەماڵ پاشا -گەیشتبوونە ئەم نەتیجەیە کە ئەو بەڵاو موسیبەتەی هاتۆتە پێش، جگە لە بەرهەمی سیاسەتی پان تورکیستی سەردەمی شەڕ شتێکی دیکەنیە. بۆیە لە سەردەمی شەڕی سەربەخۆیی و تەقەلای کەمالیستەکان بۆ پتەوکردنی دەسەڵاتی خۆیان، واتە هەرئەو سەردەمە کە ئێرانیش هیوای بە داڕشتنی بناخەیەکی تازە هەبوو لە پێوەندی ئێران و تورکیادا، بزووتنەوەی پێشووی پان تورکیستی نیشانێکی وای نەمابوو. بەڵام بە نەمانی قەیرانی سیاسی و سەقامگرتوویی ڕێژیمی تازە، هێندێ لە دەستە پان تورکیستەکان سەر لە نوێ کەوتنەوە خۆ. لە ١٩٢٤دا تەشکیلاتی تورک ئوجاقی کە کۆڵەکەی گرنگی ئەم بزووتنەوەیە بوو، دوای چەند ساڵ وێستان کەوتەوە کار. لە پەنا ئەویشدا هێندێ دەستەی پاشماوەی حیزبی مساوات لە باکۆ و دەور و بەر کە خۆیان خزاند بوە تورکیا، سەرلە نوێ دەستیان پێکردەوە.(٩)توندبوونی تاقمەکانی پان تورکیستی کە ئێستا بە گوێرەی پێویست پترکولتوری بوو، بە خێرایی ئاکامی کردەوەی خۆی نیشاندا. وەک دەزانین قورسایی گرنگی ئەو تێکۆشانە کەوتبوە سەر زمانی فارسی لە ئازەربایجان وتورکی جێی ئەوبگرێتەوە. سەرنجدەرەکان لەم بزووتنەوەیە ئاگاداربوون و دەیانویست بۆ بەربەرەکانی لە گەڵ ئەو تەگبیری پێویست بکرێ. لە ڕاپۆرتێکدا کە لەو ڕۆژانەدا بۆ وەزارەتی دەرەوە ناردرابوو، لە گەل پێداگرتن لە سەر پاراستن و پەرەپێدانی زمانی فارسی لە ئازەربایجان، داواکرابوو کە تێکۆشان و تەشکیلاتی کومیتەکانی تورک ئوجاقی لە ئێران و بڵاو کردنەوەی ڕۆژنامەی عوسمانی و قەفقازی کە هەستی تورکایەتی دەهارۆژێنن، لە ئێراندا قەدەخە بکرێن.» (١٠) بە گوێرەی ڕاپۆرتێکی دیکەی کە بۆ تاران ناردرا،ناوەندی ئەم تەبلیغاتە کونسولخانەی تورکیا بوو لە ورمێ. « سەرنجێکی کورت لە تەشکیلاتی گەورەی ئەوان لە ورمێ و زۆری ئەندامانی کونسولگەری و پتشکەوتنی

www.kerimhisami.com

ڕوتبەی کۆنسولی ورمێ لە هی تەورێز کە ناوەندی ئەیالەتە و تەبلیغاتی بەر دەوام کە بۆ یەکێتی تورک زمانان دەکرێ و ئیعتبارێکی کە بۆ پڕوپاگاندەی ئەو مەسەلەیە دەدرێ بە کۆنسولی تورکیا، باشترین شاهید و پشت ڕاستکەری ئەم ئیدیعایەن. لە تالاری میوانداری کۆنسولخانە و لە سەر دەرگای ئاپارتمانەکە بە خەتی ڕوون و ئاشکرا نووسراوە:« تورک زمانەکانی زەوی یەک بگرن.» ئەگەر کابرایەکی بێگانە بێتە ورمێ، کۆنسولخانەی تورکیا بە ناوەندی هێز و دەسەڵات دەزانێ.»(١١)

مەسەلەیەکی ترکە بوو بە هۆی زیادکردنی ناکۆکی ئێران و تورکیا، تازە کردنەوەی ئیدیعای تازە تورکان بوولە ناوچەکانی سنووری ئێران کە لە قۆناخەکانی پێشوشدا باسیان کراوە. لە ڕاستیدا هەر وەک کارگوزاری ورمێ لە هەوڵی خەرمانانی ئەو ساڵەدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی نووسیبوو:«... سەرەڕای بەستنی پەیمانی ناوبراو لە کار و کردەوەی مەعمورەکانی دەوڵەتی تورکیا دەردەکەوێ کە بیر و بۆچونی ئەوان گۆڕانی بە سەردا نەهاتوە و بەستنی پەیمانە کەشیان کردۆتە ئامرازی ئەنجامی ئامانجی قەدیمی خۆیان. چونکە سەر لە نوێ مەسەلەی دیاریکردنی سنوور، کە کومیسیۆنی تێکەڵ دیاری کردوە، دێننەوە گۆڕێ و بە جۆرێک دەری دەبڕن کە دیاریکردنی پێشوویان قبوڵ نیە...» لە بەرئەوە جگە لە وەی بەشێکی ناوچەی دراوسێی سوماو برادۆستیان لە بەر دەست دایە، داوای(قازلی گۆل و قولاغ بولاغباشی(لە سنوری ماکۆ) درێژە پێدەدەن. تەواوی بیر و ڕاشیان هەڵوەشاندنەوەی دیاریکردنی سنووری پێشوە. ئەگەر بێتو ئەم سێ خاڵە بە قازانجی ئەوان تەواو بێ، وردە وردە داواکاری خۆیان درێژە پێدەدەن تائەو کاتەی سیاسەتی خەرابی کۆنی خۆیان سەبارەت بەم سنوورە دەبەنە سەر.(١٢)

بەمجۆرە هەر وەک چاوەڕوان دەکرا و کارگوزاری ورمێ -ش پێشتر ڕایگەیاند بوو، جمو جۆڵی سمکۆ ڕۆژ بە ڕۆژ دڵەڕاوکەی زیاتر دەکرد. هەڵوێستی تورکەکانیش لەم بوارەدا، گرنگی بنچینەیی هەبوو. لە ئاخری خەرمانای ئەو ساڵە دەرکەوت، سمکۆ کەپاش نیزیکەی ساڵێک ئەمین ببۆوە، و خەریکی گوزەرانی خۆی بوو، سەرلە نوی خەیاڵی بەربەرەکانی هەیە. لە ڕاستیدا بار و دۆخی عەشایری

www.kerimhisami.com

سنووری ڕۆژئاوای ئێران به گشتی ئاڵۆز بوو. زۆربەی هێزەکانی عەشایری ئەم ناوچەیە، کورد یا شاسەیوان و یا تایفەکانی دیکە لە ئاڵۆزی دابوون. هێندێ لەو بزووتنەوانە وەک هێرشی پشدەریەکان بۆ سەردەشت ڕاستەو خۆ پێوەندیان بە ڕەوەندی گۆڕانی پاشایەتی و تەقەلای سالاردولە بۆ گێڕانەوەی تاج و تەختی قاجارە وە هەبوو. هێندێکیشیان هەر بزووتنەوەی نارەزایی بوون. هەرای سمکۆش کە لە کۆنەوە لە چوارچێوەی پێوەندی ئێران و عوسمانیدا گرنگی تایبەتی هەبوو، تێکەڵێک بوو لە هەلپەرستی و نارەزایی.

باڵیۆزی تورکیا پێشنیاری کرد بوو کە هێزەکانی تورک و ئێرانی لە سەر کوتکردنی کوردەکاندا پێکەوە هاوکاری بکەن. لەشکری سەرووی ڕۆژئاوای ئێران لە گەمارۆ دان و قەلاچۆکردنی کوردەکانی ئارارات یارمەتی تورکان بکات. تورکەکانیش لە بەرانبەر ئەوەدا لە سۆماو برادۆست بۆ سەرکوتکردنی سمکۆ یارمەتی هێزەکانی ئێرانی بدەن. بەڵام ئەمیرئەحمەدی بە سەرنجدانی پێوەندی کۆنی سمکۆ لە گەڵ تورکان و ڕاپۆرتی گەیشتوولە بارەی پێوەندی نیزیکی سولەیمان سەبری، سنورداری تورکیا لە گەڵ سمکۆ، دەرەتانی هاوکاری دوو دەوڵەتی بە مەرجێک دەبەستەوە. ئەوترسی ئەوەی هەبوو:« کە ئەگەرلە سەرهەست نەبین و ڕێگا بکەینەوە، لە وانەیە لە بنەوە لە گەڵ سمکۆ ڕێک کەون و لە جەنگەی شەڕدا لە جیاتی سەرکوتکردن هاوکاری بکەن و پێکەوە بە گژلەشکری ئازەربایجاندا بێن و تا شاری تەورێز بچنەپێش.»(١٣)

تورکەکان پێشنیاریان کرد بوو، کە ئەوان بە عەمەلیاتێکی هاو ئاهەنگ لەو دیوی سنوور، و ئێرانیەکانیش لە مدیوی سنوور هێزە سەرهەڵداوەکانی کورد پەلامار بدەن. بەڵام ئەمیرئەحمەدی پێشنیاری کرد کە ئێران تیپێکی سوار دەنێرێتە ئەو دیوی سنوور، تالە گەڵ هێزەکانی تورک سمکۆ پەلامار بدەن، تورکەکانیش تیپێکی پیادە بنێرنە ئەمدیوی ئێران، تالە گەڵ هێزەکانی ئێرانی، بەشی رۆژهەلاتی ئارارات گەمارۆ بدەن. بەلام لە بەرئەوەی مەسەلەکە تەنیابە سەرکوتکردنی ئەشرار(مەبەستی کوردەکانە ح)تەنگە بەرنەدەکرا، تورکەکان

قبوڵیان نەکرد.(١٤)
کاتێکی لە ئاخری ڕەزبەری ئەو ساڵە دا، ئەمیرئەحمەدی لە گەڵ هێزێکی سوار بە فەرماندەیی مەحمودخانی ئەمین و سێ فرۆکەی نیزامی و دەستەیەک چەکداری کورد(ئەمەرخانی شکاک) و شاسەیوان، سمکۆیان پەلاماردا و تورکەکان ڕێگای هەڵاتنیان بۆکردەوە، گومان و دردۆنگی کار بەدەستانی ئێرانی سەبارەت بە ناراستی تورکان وەراست گەڕا.(١٥)

دوڵەتە بچوکەکانی بەرەگەز ئێرانی

دوکتورمەحمودی ئەفشار لە بانەمەری ١٣٠٥(١٩٢٦) لە وتارێکدا لە بارەی نرخی ڕاستەقینەی پەیمانی(دۆستایەتی و ئەمنیەت)لە گەڵ دەربڕینی سەر سوڕمانی لە « دەرخستنی شادمانی» ڕۆژنامەکانی تاران سەبارەت بە بەستنی ئەوپەیمانە نووسی:«... ئەگەرلە کاتی بەستنی پەیمانی دۆستایەتیدا، دەربڕینی وشەی دۆستانە بۆ بە هێزبوونی سیاسەتی حکومەت باشە و گوناهی نیە، فریودانی میللەت لە ڕێگای دەربڕین و شاردنەوەی ڕاستی و هێندێ(درۆی تێکەڵ بە مەسڵەحەت) بە حەرام دەزانم. (*).. بەڵام بە داخەوە تەوەری دنیای ئیمڕۆ جۆرێکە کە دەتوانن درۆی(بەمەسڵەحەت بڵێن) بەڵام ڕاستی(فیتنە هاڵایسێن)

---

*-(درۆی مەسڵەحەت ئامیز) :! وەک ئێستا لە سەردەمی رادیۆ و تەلەڤیزیۆن و فاکس و ئینتەرنێت دا، هێندێ ڕێبەری حیزبە کوردییەکان ئەندامیان دەگیرێن، چەک دەکرێن، دەدرێتەوە بەحکومەتی کۆنەپەرستی خوێنرێژ، بەڵام گۆیا لە بەر (مەسڵەحەت) باسیان ناکەن و ڕاستی لە خەڵک دەشێرنەوە و میللەت بدرۆ فریودەدەن و هەمووشی گۆیا بە خاتری (مەسڵەحەتە)!! بەو درۆ گۆیا مەسڵەحەتییانە ئەندامانی حیزبەکەیان لە سەرلێ شێواوی و بێخەبەری رادەگرن و مێشکیان لە قالب دەدەن و بەم « درۆ مەسڵەحەتی یانە» ئاوی پاک بە تاوانباردا دەکەن. فریو دانی(مەسڵەحەتی!!)

ناتوانن دەر ببرن . ڕاستی نەک هێندەش (فیتنە هەڵایستێن) ئەوەیە ئەم پەیمانە پێشی هیچ مەترسیەکی نەگرتوە کە لە لایەن ڕۆژئاواوە هەرەشە لە ئێران دەکا. هیچ دەردێکی پێوەندی نێوان ئێران وعوسمانی دەرمان نەکردوە. پێوەندیی باشی ئێران وعوسمانی کاتێ وەراست دەگەڕێ کە عوسمانیەکان دەست لە داوای بەشێک لە وڵاتی ئێمە هەڵبگرن. ئەوەش سەرناگرێ مەگەر بە وازهێنان لە تەبلیغات وبڵاوکراوەکانی تورانیەت.»(١٦)

دکتورئەفشارلە سەرمەیلی پەرەخوازی تورکەکان، واتە پان تورکیزم و کردەوەی ئەوان لە سەرووی ڕۆژئاوای ئێران پێی دادەگرت. مەسەلەیەک کە باس و لێکۆلینەوەی ئەو، بتەوی و نەتەوێ هێندێ هۆکاری بەربڵاوتری ناوچەیی ولە وانە مەسەلەی کوردیشی دەهێناگۆڕێ. دوکتور مەحمودی ئەفشار لە وتارێکی دیکەداکە ماوەیەک پێش بەستنی پەیمانی ناوبراو، لە پوشپەری ١٣٠٤ لە بارەی ڕاپەرینی کوردەکانی عوسمانییەوە نووسیبووی، وەبیری خستەوە، ئەگەر لە بواری پێکهێنانی پێوەندییەکانی کولتوری و ئابووری ناوچە کورد نشینەکانی ئێران و نێو وڵات دا تێکۆشانێکی بەربڵاو ئەنجام بدرێ:«...ئەو دەم بۆ ئێمە هیچ زیانی نابێ ئەگەر ڕۆژێک کوردستانی عوسمانی سەر بەخۆ بێ و لە نێوانی ئێمە و دەوڵەتی تورک دا، دەوڵەتێکی بچوکی بە ڕەگەزئێرانی لەو سنوورە لە بەینماندا بێ. هەروەک پێکهاتنی دەوڵەتی ئەرمەنستان لە سەرووی ڕۆژئاوای ئێمە کە کۆنگرەی ئاشتی پاریس لە بەرچاوی دەگرت ئێمەی بە جارێک لە عوسمانی جیا دەکردەوە و تاڕادەیەک لە مەترسی زەرد ئاسودەی دەکردین. (١٧)

بێجگە لە دوکتورمەحمودی ئەفشار چەندکەس لە کاربەدەستای دەوڵەتیش کە سەبارەت بە هەڵکەوتی کاریان لە ئاڵوگۆڕەکانی سنووری وڵات ئاگادار بوون و ئەزمونیان هەبوو، لەم بارەوە بیر و ڕایەکی ئەو تۆیان دەربڕیبوو. لە بارەی مەسەلەی تازە بوونەوی تێکۆشانی سمکۆ و هێنانە گۆڕی تازەی داوای ئەرزی تورکەکان، ئاماژە بۆ ڕاپۆرتی نەسروڵابەهنام کارگوزاری ورمێ کرا. جگە لەوە ناوبراو لە ڕوو داوەکانی دوایی تورکیە و سەر کوتکردنی کوردەکان، نیشانەی لە

ئاڵوگۆڕێکی بنچینەیی و دەرەتانی هەڵوێستێکی تازەی ئێرانی هاتە بەر چاو، و نووسی:« پاش ئەوکارەی تورک لە گەڵ کوردانیان کرد، شێخەکانی ئەوانیان لە داردا و بە گوێرەی وتەی خودی کوردەکان، تورک سەبارەت بە بنچینەی ئایینی ئیسلامیش لالوت بوون، بە جارێک لە دەوڵەتی تورکیا ناهومێد بوون و هەموو کات لە دەرفەت دەگەڕێن تۆڵە بستێننەوە...» لە بەر ئەوە ناوبراو وریایی دا لە ئاست تەقەلای تورکەکان بۆئەوەی کە هەر چۆنێک بێ دەوڵەتی ئێرانیش هەرواله گەڵ کوردەکان بجوڵێتەوە کە لەم بارەوە خەیاڵیان ئاسودەبێ و پێشکەوتنی دەوڵەتی ئێران سەبارەت بە کوردەکان پێشی بگیرێ.(١٨)

یەکی دیکە لەو کەسانەی کە سەبارەت بە ئەزمونی زۆری لە کار و باری سنووری ئێران و عوسمانی لەم بارەوە بیر و ڕای تازەی دەربری، میرزا نەسروڵاخانی خەلعەتبەری(اعتلاالملک)بوو کە ئەو دەم حکوومەتی کوردستانی(**کوردستان مەبەستی سنەیەک. ح**)بە دەستەوە بوو. ناوبراو لە ڕاپۆرتێکی درێژدا کە لە پوشپەڕی ١٣٠٥ لە سنەوە بۆ تارانی نارد، پاش ئامازە بۆ مێژو وجوغرافیایی کوردستان، لە گەڵ پێداگرتن لە سەر کولتور و ڕەگەزی ئێرانیی کوردەکان بار و دۆخی نێونەتەوەیی ناوچەو هەڵوێستی دەسەڵاتە جۆر بە جۆرەکانی لە بەرانبەر ئەو مەسەلەیەدا، ڕوونکردەوە. بەشی سەرەکی ئەم ڕاپۆرتە بۆپێشنیارەکانی جیاواز تەرخانکراوە کە بۆ چاک کردنی کار و باری ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوری کوردەکان بە پێویست دەزانی. چونکە ئەو لە سەرئەو باوەڕە بوو کە:«... بێگومان ئەگەر ئەم وەزعەی ناهومێدی بەر دەوام بمێنێ، لە کاتی خۆیدا لە گەل دەنگێکی بچوک دەبنە هاو ئاواز. بە حوکمی سیاسەت لە گەڵ ویلایەتێکی ئەوا(**مەبەستی کوردستانە** ح)دەبێ بە مودارا ڕەفتار بکرێ و ئەوان حاڵی بکرێن کە ڕەگەزی کورد ئێرانییە و خوێنی ئەوان خوێنی ئێرانییە و ئەوان لە خاکی ئێران دادەنیشن و دەوڵەت بۆ ئاسایشی حاڵ و وەزعی ئەوان لە هیچ کات و شوێنێکدا درێخی ناکات..» ئەگەر دەوڵەت لە ئیسڵاحاتێکی ئاوادا سەربکەوێ، جگە لە وەی لەنپەرێکی توند لە بەرانبەر پروپاگاندەی ئەم وڵاتەدا دەکێشرێ ، سەرنجی

www.kerimhisami.com

کوردەکانی نێوچۆمانیش(بین النهرین)بۆلای خۆی رادەکێشێ.»(١٩)

لە ڕاستیدا وا دێتە بەر چاو کە لانی کەم هێندێ لە خاوەن ڕایانی بەرپرسانی وڵات، بە سەرنجدانی گۆڕانکارییەکانی دوایی مەسەلەی کوردیان نەک هەر بە نوختەیەکی لاواز نە دەزانی، بەڵکوو بە دووریشیان نە دەزانی کە دەرەتانی ئەوە هەیەببێتە نوختەی دەسەڵاتێکی ناوچەیی. چارەنووسی ئەم بیرو ڕایە، وئەسڵەن خودی کوردەکانیش لە ڕەوەندی گۆڕانکارییەکانی دوایی سنوورەکانی سەرووی رۆژئاوای وڵات، مەسەلەیەکە لە بەشەکانی دواییدا شی دەکرێتەوە.

سەرچاوەکان

١ - اسناد معاهدات دوجانبە ایران باسایردول - واحدنشر اسناد، دفترمطالعات بین المللی، تهران ١٣٧١ ج٥ص ص ٢١- ٢٨

٢ - اسناد معاهدات دوجانبە، پیشین، ص ٢٣

٣ - وزارت داخلە، ادارە شمال، شمارەهای ١٩٩٤تا ١٠٠٠، تاریخ اردیبهشت ١٣٠٥،اسنادملی ک(٢) ٦٦٧٤

٤ - رۆژنامەی حبل المتین، ٩ مهر، ١٣٠٤

٥ - وزارت امورخارجە، ادارە دوم سیاسی، نمرە ١٨٤، مورخ ٢٤اردیبهشت ١٣٠٥ اسنادملی

٦ - ریاست وزرا، نمرە ٩٠٤ مورخ ٢٧اردیبهشت ١٣٠٥

٧ - وزارەت امورخارجە، سوادراپۆرت کارگذاری رضائیە نمرە،٢٥٤،مورخ ٣١خرداد، ١٣٠٥ اسنادملی ک(٢)٢٠٩٠٢بڕوانە بەڵگەکانی پاشکۆ، بەڵگەی ژمارە ٢

٨ - وزارت امورخارجە، ادارە دوم سیاسی، سواد راپۆرت کارگداری ارومیە، نمرە ٥٧٠ مورخە ٨شهریور ١٣٠٥ موسسەمطالعات مرحلە سوم ٣٨٤

9 -JACUB M ,LANDAU,PAN-TURKISM IN TURKEY,A

www.kerimhisami.com

STUDY OF IRREDENTISM ARCHON BOOKS, CONNECTICUT,1981,PP,74–75

۱۰- وزارت امورخارجه نمره ۹۱۷۳کەطی نامەشمارە۲٥٤۹۰دراول حوت ۱۳۰۳برای استحضاروزارت معارف ارسال شدەاست اسنادملی ۱۱ - گزارش بدون تاریخ تحت عنوان«افکارعمومی ازربایجان» کەمربوط بهمین دوره است. موسسه مطالعات،۳٤۳۰٥ -ق

۱۲ - سوادراپورت کارگذاری ارومیه، موسسه مطالعات، ۳٤۳۰٥

۱۳- احمدامیراحمدی خاطرات نخستین سپهبدایران،۲جج۱، بەکوشش غلامحسین زرگری نژاد، تهران، موسسەپزوهش ومطالعات فرهنگی ۱۳۷۳ص۸۷. ۲۸٦

۱٤ - امیر احمدی ، همانجا

۱٥ - امیر احمدی همانجا

۱٦ - مجله اینده دورەاول، شماره ۱۰، اردیبهشت ۱۳۰٥ ص ص۷۱___۵۷۰

۱۷ - همان شماره، اول تیر ۱۳۰٤ ص ٦۲

۱۸ - سواد راپورت کارگذار ارومیه، موسسه مطالعات ۳٤۳۰٥ ___ق

۱۹ - وزارت داخله، سواد راپورت حکومت کردستان از سنندج نمره، ٦۹۲، تیرماه ۱۳۰٥، موسسه مطالعات، ۳۸و۳و۵۸۰۳۵.

www.kerimbisani.com

بەشی چوارەم

نارەناری سیاسی

وەک باسکرا لە پایزی ١٣٥٠(١٩٢٦)بە سەربزێوی سمکۆ و هاوکاری نەکردنی تورک بۆ سەرکوتکردنی ئەو، بەکردەوە بۆ کاربەدەستانی ئێرانی دەرکەوت کە پەیمانی« دۆستایەتی و ئەمنیەت » نرخێکی ئەوتۆی کردەوەیی نیە. نوکتەیەکی ترکە لەم قۆناخەدا روون بۆوە، ئەوە بوو کە تورک ئامادە نەبوون بڕیاری کومیسیۆنی سنووری ساڵی ١٩١٣بۆ دیاریکردنی سنوور قەبوڵ بکەن. لە ئاخری جۆزەردانی ١٣٠٦(١٩٢٧)تەیمورتاش بە رۆبیرت کلایۆ، وەزیری موختاری بەریتانیا لە تارانی ڕاگەیاند کە:«دەوڵەتی تورکیا بە ئێرانی ڕاگەیاندوە پرۆتکۆلی ١٩١٣ی قەبوڵ نیە. لە ئەنجامدا پاسگاکانی سنووری لە ناوچە جیاوازەکانەوە هێناوەتەوە سەرخەتی قەدیمی سنوور و دەستەی تالانچی کوردیشی هانداوە ئێران پەلاماربدەن.» بە قسەی تەیمورتاش ساڵی ڕابردوو بۆپێشگری لەم جۆرە ڕوو داوانە پەیمان ئیمزاکرابوو. هەرچۆنێک بێ دەوڵەتی ئێران بە سەرنجدانی ئەم وەزعە کە هەم لە گەڵ داگیرکرانی هێندێ ناوچەی سنوور و هەم لە گەڵ دەست وەشاندنی هۆزەکانی کوردی سەر بە تورکیا ڕوو بە ڕوو ببوو، لە بواری خۆجێی و دەرەوەدا هێندێ هەنگاوی هاویشتن.

لە ڕوانگەی خۆجێیەوە، دانانی ئەمیرلەشکر ئەمیرئەحمەدی بە سەرپەرشتی کار و باری لەشکر و دانانی عەلی مەنسور بە ئەیالەتی ئازەربایجان لە بەهاری ١٣٠٦، نیشانێکی ڕووناک بوو لەم گرنگیە کە دەوڵەت بۆ گۆڕانکاری ئەو سنوورەی دادەنێ. ئەمیرئەحمەدی لە بوونی شەریفودەولە ڕازی نەبوو. ئەولە خاکە لێوەی ئەو ساڵەدا، وەلانرا و مەنسوور کە یەکی لە پیاوە بە تەجروبەکانی بە توانای وڵات بوو،

www.kerimbisani.com

کرابە والی ئازەربایجان.

لە نیوەی هەوەڵی ساڵ بە سەرنجدانی پەرەگرتنی ڕاپەرینی ئارارات ، هەڵوێستی تورکەکان لە بەرانبەر گۆرانکاری سنووری ئێراندا، زۆر چالاکانە نەبوو. وەک باسکرا ڕاپەرینی ئارارات لە بەهار و هاوینی ١٣٠٦(١٩٢٧) لە بواری نیزامی و سیاسیدا چالاکی خۆی گورج وگۆڵترکرد. تەقەلای هێزەکانی تورک بۆ سەرکوتکردنی کوردەکان کە چەند جارێکیش گەیشتە دەست درێژی یان بۆ سەرخاکی ئێران، ئاڵۆزییەکی پێکهێنا کە بوو بە هۆی ئیعترازی دەوڵەتی ئێران. بەم حاڵەش سەبارەت بە باڵادەستی کوردەکان و شکانی هێزەکانی تورک، ئاڵۆزی سەر سنوور لە باری عەسکەرییەوە زۆرگرنگ نە بوو. تەنانەت لە هەوەڵی گەلاوێژی ١٣٠٥ لە ماکۆوە خەبەریاندا کە تورکەکان « پاسگای عەسکەری گورجی بولاغ و بولاغ باشی و هیتریان لە سنوورلابردوون، تەنیا کەمێکیان ماون.» گیر و گرفتێکی هاتە پێش زیاترمەسەلە دیپلۆماسی بوو. دەوڵەتی ئێرانیش دەیویست لەم چوارچێوەیەدا چاری بکات. لە نێوە ڕاستی بانەمەردا ڕاگەیەنرا کە میرزامحەممەد سادقی تەباتەبایی باڵیۆزی ئێران لە ئانکارا بانگ کراوەتەوە. کاتێکی خەبەری دانانی محەممەدعەلیخانی فروغی، یەکێ لە گرنگترین کە سانی دەزگا بۆ باڵیۆزی ئێران لە تورکیا بڵاوکرایەوە گرنگی مەسەلەکە لە ڕوانگەی دەوڵەتەوە تەواو دەرکەوت. لەم ناوەدا مەمدوح شەوکەت بەگیش گەڕایەوە بۆ تورکیاو حەسەن وەسفی بەک کار و باری باڵیۆزخانەی تورکیای لە تاران گرتە ئەستۆ. لە لایەکی دیکەوە تەیمورتاش وەزیری دەرباری پەهلەوی کە ڕێبەری بەشێکی گرنگی سیاسەتی دەرەوەشی بە دەستەوەبوو، لە وتو وێژێکدا لە گەڵ دەوڵەتانی بەریتانیا و سۆڤیت هەوڵی دا مەسەلەی ناکۆکی سنووری ئێران و تورکیا بێنێتە گۆڕێ و پشتیوانی دەوڵەتانی ناوبراو بۆ چارەسەرکردنی ئەو ناکۆکییە ڕابکێشێ (*)

(*)- لێرەدا نووسەری بەرێز لاپەڕەکانی ٧٤و٧٥و٧٦ی بۆباسی سیاسەت وناکۆکی ئێران وئینگلیز وبۆچونیان سەبارەت بەکێشەی سنووری ئێران وتورکیا وسنووری ئێران وعیراق

هەرچەند لە ڕەوەندی ئەم وتو وێژەدا سەبارەت بە باشبوونی پێوەندی ئێران و سۆڤێت پێشکەوتنێک هاتە دەست و بە چەشنێکی گشتی لە بە هێزبوونی هەڵکەوتی نێو نەتەوەیی ئێراندا کاریگەر بوو ، بەڵام لە ڕوانگەی چارەسەرکردنی مەسەلەکانی سنووری ئێران و تورکیا، یالانی کەم بۆ ویستی ئێران کە وەدەست هێنانی پشتیوانی هێزێکی دیکە بوو بۆپاراستنی مافەکانی، چ گرێی ئەوتۆی نەکردنەوە. چونکە سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێت سەبارەت بە کوردەکان لە بناغەوە لە سەر پشتیوانی لە تورکیا داڕژابوو. هەروەک تەنانەت لە جەنگەی قەیرانی ڕاپەرینی شێخ سەعیدیشدا ڕۆژنامەی ئیزڤێستیا بە ئاشکرایی وریایی دابە ئێران کە:«...دەوڵەتی ئێران ناتوانێ لەم کێشەیە هیچ وەدەست بێنێ. چونکە پشتی ڕاستەقینەی ئەو هەر ئەو ئیمپریالیزمەیە کە جیاخوازی کوردەکانی لە تورکیا هێناوەتە گۆڕێ و لەم ڕێگایەوە نەک هەرتەنیا بۆ کوردستانی ئێرانیش مەترسی پێکهێناوە کە کوردستانی ئێران سەرلە نوێ بکەوێتەوە سەر بزووتنەوەی جیاوازیخوازی، بەڵکوو بۆ نەخشەکانی ئینگلیزیش لە کێشەی موسڵ دەبێتە جێگای ڕاو ڕاوێن.»(١)

لە ڕاستیدا یەکێ لە ئامانجە هەرە گرنگەکانی سیاسەتی دەرەوەی سۆڤێت لەم قۆناخەدا، بریتی بوو لە نیزیکی و یەکێتی پتری ئێران و تورکیا و کەلک وەرگرتنی

ونیگەرانی ئینگلیز لەنیزیکی ئێران وئەفغانستان وسۆڤێت وتورکیا وگیروگرفتی بازرگانی نێوان ئێران وسۆڤیێت وهیتر تەرخان کردوە کەپێوەندیان بە کوردو مەسەلەی کورد لەتورکیاوئێرانەوە نیە. لەبەرئەوەی مەبەستی سەرەکی بەکوردی کردنی نووسراوەکەی ئاغای بەیات، ئاگاداری یەلەباروددۆخی کوردستان لەوسەردەمەداو ڕوونکردنەوەی مەسەلەی کوردوکێشەی نێوان ئێران وتورکیا لەسەرزێدونیشتمانی کوردە و ڕوونکردنەوەی ئەم واقعیەتە یەکەچۆن ئەم نەتەوە کەوناراپە بۆتە گەمەی نێوان ئەم دوودەوڵەتە شۆڤینیستییە ودەوڵەتەکانی زلهێز. بۆیە بەئیجازەی خوێنەرانی بەرێز و لە گەڵ داوای لێبووردن لە نووسەری هێژا، ئەم چەندلاپەرە هەڵداوێرم و لە نیوەی لاپەڕەی ٧٧وە کەباسی کورد و سیاسەتی سۆڤێت سەبارەت بەکورد دێتەگۆڕێ، باسەکەمان درێژە پێدەدەین.

موسکۆ لەو نیزیکیە. هەر لەو ڕۆژانەدا چیچرین (وەزیری دەرەوەی سۆڤیێت) بە بۆنەی بەستنی قەراردادەکانی ئێران و سۆڤیێت لە وتارێکدا گوتی : «.. لە هەل و مەرجی ئێستادا کە ئیمپریالیزمی جیهانی لە هەموو وڵاتەکانی دنیا بۆ پێکهێنانی جەبهەیەکی دژی ئێمە، هێزەکانی هانداوە، بەستنی ئەم پەیمانە ڕووداوێکی سیاسی گرنگە لە سەر هەموو جێگایەک شوێنی قوڵ دادەنێ.» ڕۆژی دوایی قەرەخان یاریدەری وەزارەتی دەرەوەی سۆڤیێت لە دیدارێکی چاپەمەنیدا لە گەڵ ئاماژە بۆئاڵۆزی بار و دۆخی نێونەتەوەیی و دوژمنایەتی دژی سۆڤیێت ڕایگەیاند: «... ئێستا تەنیا بار و دۆخی جێگای هیوای ڕۆژهەڵات و بە تایبەت ئێران و تورکیا – ئەم دوو وڵاتەی کە بە هەودایەکی هاوبەشی ئەمنیەتی پێکەوە پێوەندییان هەیە– لە پەشێوی بار و دۆخی کەم کردۆتەوە .»(۲) هەرچەند ئاڵوگۆڕی ناوبراو لە بواری هەلکەوتی ناوچەیی ئێرانەوە بە هەنگاوێکی گرنگ دەژمێردرا، بەڵام ئەوەی تەیمورتاشیش بە هەڕەشەی لاتاویی بە وەزیری موختاری بەریتانیای ڕاگەیاند کە: ئەگەر دەوڵەتی ئێران نەتوانێ لە سەر پشتیوانی بەریتانیا حساب بکا، ناچارە بۆ بەرگری لە خۆی ڕوویکاتە ڕووسیا، هیچی بە دواوە نەبوو. نەخشی ڕووسیا هەرئەوەندە بوو کە بە سەرنجدانی بار و دۆخی نێونەتەوەیی تەنیا لە توندبوونی ناکۆکی دوو وڵات پێشگری بکا کە بەشێکی خوارووی سنووری ئەویان دەپاراست. بەم حاڵەش گۆڕانکارییەکی کە لە ڕادەی ناوچەیی و بە تایبەت لە سنووری ئێران و تورکیا لە گۆڕیدابوو، ڕەوەندێکی دیکەی هەبوو.

قەیرانی سنوور

وادیارە لە نێوە ڕاستی خەرماناندا، وەزیری موختاری تورکیا بە وەزارەتی دەرەوەی ڕاگەیاند کە دەوڵەتی ئەو دەیەوێ بۆ سەرکوتکردنی کوردەکانی ئارارات هێزێک بنێرێ. داواشی کرد کە دەوڵەتی ئێران پێشی ڕاکردنی کوردەکان بگرێ بۆ وڵاتی خۆی.(یانی شتێکی وەک ئەوەی دەوڵەتی ئێران بۆ سەرکوتکردنی سمکۆ لە وانی ویستبوو، ئەنجامیان نەدابوو.) دەوڵەتی ئێرانیش وەڵامی دایەوە، سەرەرای

www.kermanshani.com

بەر تەنگی کات تێدەکۆشێ کە نەهێڵێ لە لایەن کوردەکانی ئێرانەوە یارمەتی بە ڕاپەریوەکان بکرێ و، هەوڵیش دەدا:« هۆزەکانی سنوورنشینی خۆی لە هێڵی سەرسنوور دوور خاتەوە و بۆ نێو وڵات ڕایان گوێزێ »(٣)

بەقسەی کار بەدەستانی ئێران جگە لەو هەنگاوانە دەوڵەت ئەفسەرێکی بەرزیشی ناردە ئەم ناوچەیە کە لەم کارەداله گەڵ فەرماندەی هێزەکانی تورکیا هاوکاری بکات. (٤) لە وانەیە مەبەست سەرتیپ حەسەنخانی موقەدەم، فەرماندەی تیپی یەکەمی لەشکری سەرووی ڕۆژئاوا بووبێت کە فەرمانی پێدرابوو تایفەی سکان و قزڵباش بۆ ناوچەکانی ناوەوە باربکات، تاپێوەندییان لە گەڵ قاچاغان نەمێنێ. (٥)

سەرەرای ئەم ئامادەییە کە لە کاتی عەمەلیاتی تورکە دژی کوردان بەڕێوە دەچوو، نەک هەرکلکەی عەمەلیاتیان بۆنێوخاکی ئێران پەرەی گرت و ناوچەیەکی وەک سەرداربولاغ بۆمباران کرا، بەڵکوو تورک ئیدیعایان کرد کە کوردەکان هێندێ عەسکەری ئەوانیان بە دیل گرتوە و بردوویاننە خاکی ئێران و ئەگەرلە ماوەی دوو ڕۆژاندادیلەکان بە چەکەوە نەدرێنەوە و قەرەبۆی زیانەکەش نەکرێتەوە، لە وانەیە « پێوەندی سیاسی قوت بکرێت.»(٦) تەنیاشتێکی لەم ئاگادارییە دا باس نەکرابوو، هۆی ڕاستەقینەی تورکەکان بوو. بە گوێرەی بیرەوەرییەکانی ئەمیرئەحمەدی وادیتە بەر چاو کە تورکەکان پێش ئەوەی بیانەوێ سنوورەکان ببەسترێن و هاتوچۆی کوردەکانی تورکیا پێشی بگیرێ، زیاتر ئەوەیان دەویست کە لە ڕێگای خاکی ئێرانەوە ڕاپەریوەکان گەمارۆ بدەن. بە گوێرەی نووسراوەی ئەمیرئەحمەدی«... تورکەکان دەیانویست لە خاکی ئێرانەوە، واتە لە بناری ئاراراتەوە لەشکر بێنن. چونکە جگە لەوە ڕێگای دیکەیان نەبوو. بەڵام ئەو لە گەڵ هێزی نیزامی و سوارانی جەلالی و میلان و سکانەکانی خاکی ئێران ڕێگای لێگرتن و ڕایگەیاند:« ڕێگا نادەم بە چەکەوە بە خاکی ئێراندا تێپەڕن. ئەوان بە ڕێگای دژوار و کوێرە ڕێداچوون و دەستیان نەگەیشتە سکانەکان و هێزی تورک توشی شکانێکی ئەوتۆ بوو کە لەشکرێکی تەواوی لە بەینچوو.»(٧)

بە گوێرەی ڕاپۆرتێکی دیکە لەو عەمەلیاتەدا«...کوردەکانی تورکیا نیزیکەی ٦٦٠عەسکەری تورکیان لە چیا گەمارۆدا و لە بەینیان بردن. ٥٠کەسیش دەگرن و گشتیان تیرە باران دەکەن. لە نێو ئەوانەدا دوو کەس نەجاتیان دەبێ و پەنا بۆ ئۆردووی ئێران دەبەن و لە وێوە دەچنەوە نێو لەشکری خۆیان.»(٨) لە وەڵامی ئێعترازی تورکیادا بە قسەی مین باشی شوکری بەگ، یەک لەوئەفسەرانەی کە بۆ ئێران ڕایکرد بوو، دەوڵەتی ئێران وەبیری خستەوە کە شەڕی باسکراو لە خاکی تورکیادا قەوماوە و ئێران بەرپرس نیە و مۆڵەتی ناو براویش قەبوڵ ناکات. لە گەڵ ئەوەش ئامادەیە دەستەیەکی پێکهاتوو لە نوێنەرانی هەرتک لا لەم مەسەلەیە بکۆڵێتەوە. شتێکی دیکە کە لە ئاگاداری ڕەسمی دەوڵەتی ئێراندا باسکرابوو، مەسەلەی ناکۆکی سنوور و پێویستی چارەسەرکردنی بوو، بۆ پێشگری لەو جۆرە ڕووداوانە. دەوڵەتی ئێران لە سەر ئەو باوەرە بوو، مادام ناکۆکی سنوور کە لە لایەن دەوڵەتی تورکیاوە سازکراوە، کۆتایی پێنەیە و دەست درێژی سنوور دارەکانی تورک بۆ سەر خاکی ئێران ڕانەگیرێ و مەسەلەی سنوور چارنەکرێ، و هەر وەها لە لایەن دەوڵەتی تورکیاوە پێشی دەست درێژی دەستەی ئەشراری تورکیا بۆ خاکی ئێران نەگیرێ، هاوکاری جیددی دەوڵەتی ئێران لە گەڵ تورکیا دەست نادات.

فروغی لەتورکیا

دوای ڕوو داوەکانی سەر سنووری خەرمانان و قەیرانی پەیدابوو لە پێوەندی ئێران و تورکیادا، فروغی کە بۆ بەشداری لە کۆمەڵی نەتەوەکان چوبوە ئوروپا فەرمانی پێدرا، بچێتە تورکیا. ناوبراو لە پاریسەوە گەیشتە ئانکارا و بە بەشداری مەمدوح شەوکەت بەگ(باڵیوزی تورکیا لە تاران)لە گەڵ توفیق روشدی بەگ دەستی بە وتووێژکرد. فروغی لە سەر ئەو دژواریانە پێی داگرت کە لەو ساڵانەی دواییدا لە نێوان ئێران و عوسمانی پەیداببوو. ناوبراو لە سەرئەو باوەرە بوو کە لە دەرفەتی پێکهاتوو، بۆ بە هێزبوونی بناخەی دەسەلات و سەربەخۆیی هەرتک وڵات

www.kerimbisani.com

و خۆ دوور خستنەوە لە پێکهەڵپڕژان کەلک وەر بگیرێ. چونکە ئەو مەسەلە» پاش وتو وێژێکی زۆر چارەسەرکرابوو، ئێستا دە بینین دەوڵەتی تورکیا ئەوەی نوێ دەکاتەوە. ئەو مەسەلەیە ئێرانیەکانی نیگەران کردوە کە دەوڵەتی تورکیا مەبەستی چی یە.....»مەسەلەیەکی تردەست درێژی عەشایری سەرسنووری تورکیایە بە خاکی ئێران و هێندێ ئاکاری دزێوی مەعمورەکانی دەوڵەتی تورکیان دەبێ چاریان بکرێ.

توفیق روشدی بەگ لە گەڵ پشتگری لە قسەکانی فروغی سەبارەت بە پێوستیی پێوەندیی دۆستانەی نێوانی دووڵات، بە ئاشکرا ڕایگەیاند: کە تا مەسەلەی ئەمنیەتی سنوور ڕوون نەبێتەوە، چارە سەرکردنی مەسەلەکانی دیکە سەرناگرێ. بۆئێمە مەسەلەی گرنگ ئەوەیە کە سنووری ئێمە ئەمین بێ و مەجبور نەبین لەشکر لە وێ ڕابگرین و خەرجێکی زۆربکێشین. دەمانەوێ بزانین ئێوە لەم بوارەدا هاوکاریمان دەکەن. یانا؟ توفیق روشدی بەگ ڕەخنەی لەوە هەبوو کە لە وتووێژی پێشوودا نوێنەرانی ئێران ویستبوویان لە پێشدا خەتی سنوور ڕوون بکرێتەوە پێشنیاری کرد کە هەرتک لایان پێکەوە چاربکرێن و بە چارێکی ئاسودە بین. لە بارەی چۆنیەتی چارەسەرکردنی مەسەلەی کوردەکانیش داوایەکی نامەعقولی لە ئێران نەبوو. توفیق روشدی بەگ گوتی:« هیچ تەکلیفی سەخت لە ئێوە ناکەین. نامانەوێ لە گەڵ کوردەکان شەڕ بکەن. نامانەوێ چەکیان بکەن. نا. هیچی دیکەمان ناوێ. تەنیا دەمانەوێ ئێوە ڕێگا مەدەن عەشایری خۆتان بێتە خاکی ئێمە. عەشایری ئێمەش بێتە خاکی ئێوە. ئەگەر هاتیشن، لە ناوچەی سنوور ڕایان مەگرن. مەسەلەن، سەد یا ١٥٠کیلۆمیتر، دووریان خەنەوە.» »(٩)

پاش ماوەیەک فروغی لە گەڵ شارەزا بوونی زیاتر لە گۆڕانکاری تورکیا لە سەرماوەزی ١٣٠٦ ڕاپۆرتێکی درێژی لە سەرهەڵویستی تورکیا سەبارەت بە گۆڕانکاری سنووری سەرووی ڕۆژئاوای ئێران نارد و ڕێگای چارە سەریشی پێشنیارکرد.یەکەم ئەوەیە: «مەسەلەی کوردەکان گەلێک لەوەی ئێمە بیری لێدەکەینەوە، لێرە گرنگی پتری هەیە. تورکەکان لە ڕابردوو دا یونانی و ئەرمەن و

سـرب و بولْغـار و عـەرەبيـان بە هۆی چارەرەشـيى خـۆيان زانيـوە و تێـدەكـۆشن نەهێڵن لە ژيانی تازەياندا ئەوە زيندووبێتەوە. سـرب و بولْغار و عەرەبيان لە دەست چوو، ئەرمەنيشيان لە توركيا نەهێشتوە، يونانيەكانيش وادەر دەكەن....» تائەوەی پێش سێ ساڵ«.لە پرتووشی سەربزێوی كوردان و كێشەی شێخ سەعيد بوون.

ئەوە بەڵايەكی زۆرگەورە بوو، بوونی توركيای خستبوە مەترسييەوە... سەبارەت بەو هەڵانەی كە پێش ئەوكارەساتە و دوای ئەويش كردوويانە، ئەم كێشەيە كۆتايی پێ نەهاتوە.

لە لايەكی ديكەوە بە سـەرنجدانی ئەوەی كـە فروغی لە سـەر ئەو باوەڕە بوو:« بيـری چەوتی كوردسـتـانی سـەربەخـۆ ئينگليزەكـان خـسـتـوويانەتە مـێشكی كوردەكـان و لەم بارەوە دڵە ڕاوكەيان خستـۆتە دەوڵەتی توركـيا. ديارە ئێـمـەش دەبێ وەك ئەوان نيگەران بين. بەڵام بەداخـەوە لەم كێشـەيەدا توركەكان لە جياتی ئەوەی ئێـمـە بە هاو دەردی خـۆيان بزانن، بە تەرەفـمـان دادەنێن. واتە لـە لايەكەوە وەك رووسەكان، يابە لاساكردنەوەی ئەوان ئێمە سەر بە ئينگليز دەزانن. لە لايەكی ترەوە لەم وتو وێژەی لە تاران لە گەڵ مـەمدوح شەوكەت بەگ كراوە، واتێگەيشتوون كە ئێمـە دەمانەوێ لە نێوان ئێران و تورك دا ناوچەيەكی كورد نشين پێک بێنين...» لـە بەرئەوە نيـگەرانيـــان هـەبوە لايان وايە«...كـــە دەوڵەتی ئێـــران نـايەوێ لـە دابينكردنـی سنوور هاوكارييـان لە گـەڵ بكات، وئێران بە پەيمـان شكێن دەزانن..» مـەبەستی سـەرەكيشيـان لە بەستنی پەيمان ئەوە بوو كە بە يارمـەتی ئێران«... لە شـەڕی ئـەوان ڕزگـاربن و سـەبارەت بە بوونی كـورد ئەو هـەمـوو زەحـمـەتەيان بە خۆڕايی نەڕوا كە بۆ پێكهێنانـی توركيايەكی تازە و خـاڵی لە بێگانەيان كێشـاوە. چونكە نـە دەتوانن كورد وەک ئەرمـەنی ببڕنەوە، نە دەتوانن وەک يونانيـان دەريان بكەن. موسڵمانە و ئاسيايی و لە گەڵ تورک هـاو ئايين و حەشيمەتێكی زۆر و چاری نايە. بۆ ئەوەی كـە نـاچار نەبن هـەمـيـشـە لەشكرێكی زورلەم سنووڕە ڕابگرن و خـەرجێكی زۆر بكێشن، دەيانەوێ بە يارمـەتی ئێران بە شێوەيەكی خۆش كۆتايی بەو بەڵايە بێنن. ئەو ئولتيماتۆمەی دايان بـە ئێرانيش لە ژێر تەئسيری ئەم بير و بۆ

www.kurdnahsani.com

چوونەی سەرەوە دا بوو. ئەگینا ئەوە هەر سیاسەتی تورکییە کە مەبەست و ئامانج باش لە بەرچاو دەگرن، بەڵام ئامراز و ڕێگای بە کارهێنانی خەراب هەڵدەبژێرن. هەر وەکوو ئەو شەیتانییەی لە ئێرانیش کردوویانە، لە بەرئەوە بوە. دیارە مەعمورەکانیشیان ئاقڵ و ساڵح و پاک نین. چەوتی و خەتایان لە هەڵەی دەوڵەتەکەیان زیاد کردوە...»(١٠)

هەڵسەنگاندنی گشتی فروغی لە بارەی قەیرانی سنووری ئێران و تورکیا ئەوە بوو کە هەر چەند هەرگیز نە دەکرا بڕوا بە نیەت و ئامانجی تورکان بکەی و ئەو خۆشی: «... هیچ دڵنیانیم کە ئەوان چاویان نە بڕیبێتە خاکی ئێران ولانی کەم تەمایان دەئازەربایجان نەکردبێ...» بەڵام لە بەر ئەوەی ئێستا زیاتر گیرۆدەی دژوارییەکانی خۆجێیی و مەسەلەکانی خۆیانن و لە گەڵ وڵاتانی مەڵبەندی دەریای ڕەش و میدیترانە و هێزەکانی تری ئورووپاییش پێوە بوون، جارێ نایانەوێ لە گەڵ ئێرانیش بەرەو ڕوو بن. بە تایبەت کە «... مستەفاکەماڵ پاشا هەڵوێستێکی ئاقڵانەی گرتۆتە پێش و بەرزە فڕی تورکەکانی پێشووی وەک پان ئیسلامیزم و پانتورکیزمی وەلا ناوە و هەموو تێکۆشانی خۆی بۆ پتەوکردنی بناخەی دەوڵەتو میللەتی تورک تەرخانکردوە...» هەر چەند لە وانەشە بەر دەوامی و بە هێزی زیاترلە دوا ڕۆژدا بۆ ئێران مەترسییەک پێک بێنێ و تورکیایەکی بە توانای دوا ڕۆژ کە لە دژوارییەکانی خۆجێیی و دەرەوە ڕزگاربێ، ئامانجی کۆنی خۆی لە بارەی ئێرانەوە درێژە پێبدا. «.. لە گەڵ ئەوە مەترسی نیزیک نابینم و لە سەر ئەو باوەڕەم کە ئێستا لە سەر کێشەی سنوور، تورک نایانەوێ شتێک لە خاکی ئێمە بپچڕن. بەم ڕوونکردنەوە بڕوام وایە کە مەسەلەی خەتی سنوور و ئەمنیەتی سنوور، بە زووترین کات کۆتایی پێبدرێ و درێژە پێدانی لە وانەیە گێچەڵێکی لێ سازبێ.»(١١)

لە بەرئەوە داوای کرد بوو بە زوویی لەم بارەوە و بە تایبەت سەبارەت بە کوردەکانیش مافی وتووێژ و دەسەڵاتی تەواوی بدرێتێ. وادێتە بەرچاو سەرەرای ئەوەش کە تەیمورتاش وتووێژی سەبارەت بە «سیاسەتی کوردیشی» وەک مەبەستێک لە بەرچاو گرتبوو کە دەبوایە ئەو باسی بکا، بەڵام وا دیارە لە

www.kerimbisani.com

قۆناخەکانی دیکەدا دەوڵەت مسۆگەری نە کرد بۆوە کە لە بارەی کوردەکانیش وتووێژبکات. هەر چۆنێک بێ ئێستاگەیشتبوە ئەم نەتیجەیە کە«... ئەگەر بەڕەسمی دەسەڵاتی نەدرێتێ کە مەسەلەی کوردیش باس بکا، تورک پەرێشان دەبن و گومانیان بە هێزتر دەبێ کە ئێران نایەوێ لە سەر مەسەلەی کورد لە گەڵیان ڕێک بکەوێ. بە تایبەت ئەگەر من بێ ئاکام لێرە بڕۆم هەڵکەوتی ئەوان زۆر خەراب و ناکۆکی و دڵ ئێشی نێوان دوو دەوڵەتان زیاتردەبێ.» ناوبراو لێی زیادکرد: «ئەگەر دەوڵەت لەوە نیگەرانە کە تورک داوای لێ بکەن کە کوردەکان نابود بکەین، جێی خۆی نیە، ئەوان داوای واناکەن ورەنگە لە سەر چەک کردنیشیان پێ دا نەگرن. چونکە دەزانن و تێگەیشتون کە ئەوە کارێکی دژوارە و بەم زوانە دەرەتانی نیە. داوای سەرەکی ئەوان ئەوەیە کە لە نێوان دوو دەوڵەت دا هاوکاری هەبێ. لە لایەک کوردەکان نەبنە هۆی زەحمەت دانی تورکیا، لە لایەکی تریش کوردەکان خۆیان نە توانن ئێران بکەنە پەناگای خۆیان دژی تورکیا. کە وابوو بۆ ئەم مەبەستە زیانی چییە کە هاوکاری بکەین ..»(١٢)

فروغی گۆڕانکاری خۆجێی شانۆی سیاسەتی تورکیاشی بە لە بار دەبینی. دەستەیەک لە بەرهەڵستکارانی مستەفاکەماڵ «دەیانویست مەسەلەی سنوور بکەنە ئامرازی پێشەوە چوونی ئامانجی خۆیان و سیاسەتی ڕۆژ هەڵات بە چەوت نیشان بدەن و بڵێن دۆستایەتی لە گەڵ ئێران فایدەی نیە. بە تایبەت ئەم بیر و ڕایە لە وەرا لایەنگری پەیدا دەکرد کە سیاسەتی ڕۆژهەڵات وپاڵدان بە رووسیش بۆ تورک بێفایدەیە و دەبێ لە وڵاتانی ڕۆژئاوا و بە تایبەت لە ئینگلیز نیزیک بنەوەوە. هەربۆیەش رووسەکان سەریان لێ شێوابوو، هەولیان دەدا ئێران و تورکیا نێوانیان زوو چاک بێتەوە.» ئەوە بوو کە دەوڵەتی عیسمەت پاشا و توفیق روشدی بەگ-یش مەجبور بوون لە ژێر گوشاری نیزامییاندا ئولتیماتۆم بدەن بە ئێران. بەڵام ئێستا بە گەیشتنی ئەو بە ئانکارا و دەستپێکی وتوێژ هەڵکەوتی دەوڵەتی عیسمەت پاشا سیاسەتی ڕۆژهەڵاتیی ئەو باشتر بوە و فروغی هیوادارە گیر و گرفتەکانی مەوجود چارەسەربکرێن.

www.kerimhisami.com

ڕەنگدانەوەی خۆجێیی وتووێژی فروغی

وادێتە بەرچاو کاربەدەستانی تارانیش بە هێنانەوەی خێرای ئەمیرئەحمەدی بۆ تاران، دوای قەیرانی سەر سنووری ناوبراو، نیگەرانی خۆیان لەم گۆڕانکارییە نیشان دابوو، و ئامادەییان هەبوو ڕێبازی پێشنیاری فروغی قەبوڵ بکەن. دانانی ئەمیرلەشکر خزاعی کە کەسایەتیەکی هێندە بە توانا نە بوو لە جێگای ئەمیرئەحمەدی بە سەرۆکی لەشکری سەرووی رۆژئاوا، نیشانەی ئەم نەرمییە بوو. لە لایەکی دیکەوە هەرلەم قۆناخەدا بوو کە سیاسەتی ناسین و سەرکوتکردنی بزووتنەوەکانی خۆجێیی کە پێوەندی یان بە شۆرشی ئاراراتەوە هەبوو، دەست پێکرا. بە ئاگادارییەکی کە ئاغابکۆف، سەرپەرشتی ڕێکخراوی جاسوسی و ئاگاداریی سۆڤێت لە ئێران لە بارەی نەخشی داشناکەکان بۆ ئامادەیی و ڕێکخستنی ڕاپەرینی ئارارات وەدەستی هێنابوو، و بە هۆی داویتیان باڵیۆزی سۆڤێت درابوو بە تەیمورتاش(١٣)بۆ پێشگری لە تێکۆشانی داشناکەکان هێندێ هەنگاو هاوێژران. لە سەرەتای بەفرانباری ١٣٠٦(١٩٢٧)وەزارەتی نێوخۆ داوای لە نەسروڵا خەلعەتبەری حاکمی کوردستان کرد، دوکتور ظهرابیان کە« بۆ تەبلیغاتی کورد و ئەرمەنی گومانی لێدەکرێ» و لەم دواییەدا چۆتە سەقز و لە گەڵ پەرویزی وێنەگرپێوەندی گرتوە، بخەنە ژێرچاوە دێری(١٤) حکوومەت وەڵامی دایەوە کە هەرتکیان لە ژێرچاوە دێری دان. لە گەڵ ئەوەش وەزارەتی نێو خۆ پاش ماوەیەک فەرمانی دا بە حاکمی کوردستان کە هەرتکیان ڕابگرن و لێیان بکۆڵنەوە و نەتیجەش ڕابگەیێنن. ئەوان هەر دووکیان گیران و پاش پرسیارلێکردن، فەرمان درا کە بە حەپسی بیاندەن بە ئوستانداری ئازەربایجان.(١٥) لە ئازەربایجانیش مەنسور لە سەر ئەو باوەرەبوو کە یەکێتی ئەرمەنی و کورد دژی تورکان، بە دژی ئێرانیش تەواو دەبێ. لە ڕاپۆرتێکدا ڕایگەیاند کە هەر دووکیان لە ژێرچاوە دێری دان. دوای چەند ڕۆژ لە وەڵامی پێداگرتنی سەرۆک وەزیرلە سەر وەدواکەوتنی مەسەلەکە، ڕاپۆرتی دا کە تائێستا لە سنوورەکانی ماکۆ، خۆی، ورمێ، ٩ کەس لە

www.kerimhisami.com

تەبلیغاتچیەکانی ئەرمەنی گیراون و لە تەوریز لە ژێر پرس و جو دان. ئەو کەسانەش کە دەولەت ڕایگەیاند بوو لە سابلاغ وەدوایان کەون دەگیرێن. بێجگە لەوە فەرمان درا بە کاربەدەستانی حکوومەتی ئازەربایجان، بە هاوکاری کار بەدەستانی پۆست بڵاو کردنەوەی« ڕۆژنامەی نیشتمانی ئەرمەنیان» لە ناوچەدا پێشی بگیرێ.(١٦)

لە لایەکی دیکەوە وەزارەتی نێو خۆ ئاگاداری دا بە ئەمیرحەشمەتی نیساری حاکمی کرماشان کە بە گوێرەی:« ڕاپۆرتی ژەنرال کۆنسولگەری ئێران لە بەغدا، کومیتەیەکی نهێنی سەر بە ئەرمەنی داشناکی بەغدا و هیتر، لە کرماشان دامەزراوە و بینباشی ئەفسەری تورک بە ناوی ئیحسان نوری و تورکێکی دیکەی کاراژ دار کاری تێدا دەکەن . داوای کرد بوو لەو مەسەلەیە بکۆڵنەوە. دیارە ئیحسان نوری پێش چەند مانگ، واتە لە پاییزی ئەو ساڵەدا خۆی گەیاند بوە ئارارات. بۆیە حکوومەتی کرماشان لە وەلامی وەزارەتی نێو خۆدا بێ خەبەری خۆی لە بوونی کومیتەیەکی ئەوتۆ، ڕاگەیاند بوو. هەروەک باسکرا ئەم گۆڕانکارییە ڕەنگدانەوەی ئەم وتووێژانە بوو کە ئەو دەم لە نێوان کار بەدەستانی تورک و ئێرانیدا بەڕێوە دەچو. دوو ڕۆژ دوای بڵاو بوونەوەی ئاگاداری دەوڵەتی ئێران سەبارەت بە پێوەندی ئێران و تورکیا، ڕۆژنامەی ئیتلاعات لە ١٨ی ڕەزبەردا بە نەقڵی قەول لە دەنگوباسی مۆسکو نووسی: کار بەدەستانی ئانکارا یادداشتی دەوڵەتی ئێرانیان بە خۆشی وەرگرتوە و بە شوێن هەنگاوەکانی ئێراندا، دیلەکانی ئەرتەشی تورکیا ئازاد کراون. لە ئاخری ئەو مانگەدا ڕاگەیەنرا کە بە دوای وتووێژی فروغی و کار بەدەستانی تورکیا دا لە بارەی مەسەلەکانی سنووریش ڕێککەوتنێک وە دەست هاتوەو« لەو نیزیکانە مەسەلەکانی ناوبراو کۆتاییان پێدێت.......»

بەڵام هەر وەک باو بوو ڕاگەیاندنی ڕەسمی دەزگای دەوڵەتی ڕاست نەبوو. بە گوێرەی ڕاپۆرتی نوێنەری سیاسی بەریتانیا لە ئەستەمبوڵ ، وتووێژی نێوان فروغی و کار بەدەستانی تورک، بۆ مەسەلەی کوردەکان و ناکۆکی سنوور تەرخان

کرابوو. بە گوێرەی ڕاپۆرتی ناو براو تورکەکان نەک هەر پروتوکۆلی١٩١٣یان قەبوڵ نەبوو، بەڵکوو تا ڕادەیەک ئیدیعای سەردەمی شەڕیشیان سەبارەت بە ئازەربایجان سەر لە نوێ زیندوو کرد بۆوە. فروغی کە پاش٢٥ڕۆژ وتووێژ لە ئانکارا وە چوو بۆ ئەستەمبوڵ و چاوەڕوانی گەیشتنی فەرمانی کاربوو، بە باڵیوزی بەریتانیای گوتبوو:« لە تورکیا پانتورکیزم گیانی سەختە.» بەمحاڵەش لە ڕاپۆرتێکدا کە هەر ئەو ڕۆژانە، فروغی بۆ تارانی ناردوە، نەک هەر سەبارەت بە « گیان سەختی» پان تورانیزم نیگەرانی نابینرێ، بەڵکوو بە پێچەوانە سەبارەت بە چارە سەرکردنی ناکۆکی بیر و ڕای نێوان ئێران و تورکیاش هیواداره. فرۆغی لە ٢٩ی ژانویەی ١٩٢٨دا لە ڕاپۆرتێکدا بۆ تارانی نووسی:« لەو ماوەیە کە لە تورکیابوە« مەستەکان زۆرگۆڕاون و تەنانەت نیزامیەکانیش کە بەر هەڵست و کۆسپی گەورە بوون، ئێستا نەرم بوون.» بە بڕوای ئەو هەر چەند لە وتووێژی سەبارەت بە سنوور و بولاغباشی هەر وتەکانی پێشوو دوو پات کراونەوە، بەڵام فەرقەکە هەست پێدەکرێ و لە ئاخریدا دڵنیابوە کە:«...ئێمە دەتوانین لەم بوارەدا بە گوێرەی مەبەستی خۆمان موافەقەت وەربگرین. بەڵام مەسەلە بەستراوەتەوە بە پێشەوە چوونی کاری ئاگری داغ و تایفەی جەلالی...» و لە درێژیدا پێی داگرت کە چارەسەرکردنی مەسەلەکانی ئێستا بەستراوەتەوە بە هاوکاری دەوڵەتی ئێران:«... لە سەر دەوڵەتی ئێران واجبە کە هەرچۆنێ بێ پێشی جەلالیەکان بگرێ و بە هۆی دوور خستنە وەیان لە سنوور تەگبیری دیکەش بکرێن کە لەم بەهار و هاوینە دا لە لایەن جەلالیەکانی ئێرانەوە و یا ئەوانەی سەر بە تورکیا کە هاتبنە ئێران، زیان بە تورکیا و تورکەکان نەگات. ئەگەر خوا بکا ئەم مەقسودە پێک بێت و پاشان لە بارەی هاوکاری دوو دەوڵەتەکە لە بارەی ئەمنیەتی سنوور موافەقەت پێک بێ، هیواداری تەواوم هەیە کە ئێمە بە ئامانجی خۆمان بگەین و پێوەندی ئێمە زۆر دۆستانەبێ»(١٧) سەرەڕای گیروگرفتی مەوجود، ڕەنگە سەبارەت بە نەرمی و هەڵپەرستی فروغی بوو بێ لە وتووێژی ئێران و تورکیا دا کە زیاتر لە دەور و بەری بەندی ٤ وەی پەیمانی ١٢٠٥(١٩٢٦)، واتە ئەو بەندانەی پێوەندییان بە تێکۆشانی

دهسته و گرۆی نەیار لە خاکی یەکتردا دەسوڕاوە، پێشکەوتنێک هاتبوە دەست. لە ئاخری خاکە لێوەی ١٣٠٧(١٩٢٨)بالیۆزی بەریتانیا لە ئانکارا لە ڕاپۆرتێکدا بۆ کار بەدەستانی لەندەن ڕایگەیاند کە لە یاریدەری وەزارەتی دەرەوەی تورکیای بیستوە، تورکەکان و ئێرانیەکان بە تەواوی گەیشتوونەتە یەک و ئەم ڕێک کەوتنەش نەک وەک پەیمانی تازە، بەڵکوو وەک پاشکۆی پرۆتکۆلێکی جیا لە پەیمانی ١٣٠٥دا رەنگدەداتەوە. گۆیا ڕێک کەوتوون کە سنوورەکانی دوو وڵات بە گوێرەی پرۆتوکۆلی ١٩١٣دیاری بکرێن. (١٨)

مەسەلەی دیاریکردنی سنوور و سەرەرای ڕاپۆرتی جۆر بە جۆر کە لە بارەی پێشکەوتنی وتوێژ و تەواو بوونی ئەوبڵاو کرانەوە، هەر وەک خۆی چارە سەر نەکرا. ڕاستییەکەشی ئەوە بوو کە دەوڵەتی ئێران بروای بە نیەتی واقیعی تورکان نە دەکرد. هە ر وەکو کاتێ لە ٢٥ی مانگی مای ١٩٢٨ پەیمانێکی دۆستی و هاوکاری ئابووری لە نێوان دەوڵەتی تورکیا و ئەفغانستاندا بەسترا، تەیمورتاش لە چاوپێکەوتنێکدا لە گەڵ داویتیان بالیۆزی سۆڤێت لە ئێران ڕایگەیاند کە بەستنی ئەو پەیمانە لە ڕوانگەی دەوڵەتی ئێرانەوە جگە لە پەیمانێکی نیزامی شتێکی ترنیە. وەک نیشانەی نیەتی دوژمنانەی دەوڵەتانی ناو براو سەبارەت بە ئێران وەردەگیرێ. جگە لەوە وەبیری هێناوە کە ئەگەر دەوڵەتی سۆڤێت تەواویەتی عەرزی ئێران لە بەرانبەر « دەست درێژی پانتورانیزم» ی تورکەکان دەستەبەر نەکا، ئەو دەم چارەی دیکە نامێنی جگە لە وەی بۆ دابینکردنی ئەمنیەتی وڵات لە گەڵ دەوڵەتی بەریتانیا بکەوینە وتووێژ. بە گوێرەی ئاگادارییە بەر دەستەکان، وا نایەتە بەر چاو کە رووسەکان ئەم هەرەشەیان بە جیددی وەرگرتبێ، چونکە ڕایەڵکەی جاسوسی ئەوان لە چەند و چۆنی بار و دۆخی سیاسی وڵات و دژواریەکانی نێوان بەریتانیا و ئێران ئاگادار بوو. هەر چۆنێک بێ رووسەکان بە کۆکردنەوەی هێز لە سەر سنوورەکانی نەخچەوان لە گەڵ ئارارات و درێژە پێدانی گوشاربۆ سەر ئەرمەنیەکانی ئێران، نیشانیان دا کە تورکەکان لە مەسەلەی ڕاپەرینی ئارارات و ئەنجامی گریمانیی ئەو بە پشتیوانی مۆسکۆ پشت ئەستوورن.

لە هەوڵی بانەمەردا ڕاپۆرت درا کە دەوڵەتی سۆفیێت بۆ پێشگری لە هاتوچۆی کوردەکان هێزی لە سنووری نەخچەوان کۆ کردۆتەوە(١٩) جگە لەوە هاوکات لە گەڵ تەقەلای کاربەدەستانی تورک بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە لە ڕێگای وتووێژەوە لە گەڵ سەرۆکانی کورد، ڕاپۆرت درا کە دەوڵەتی سۆفیێتیش بۆ ئەم مەبەستە دەستەیەکی ناردۆتە کن سەر هەڵداوانی کورد کە ئەوانیش هەر وەک هەیئەتی ناردراوی تورکان وەلامێکی لێبڕاویان وەرنەگرتەوە.(٢٠)

هەرچەند ئێران لە بواری هەڵکەوتی ناوچەییدا، لە بار و دۆخێکی جێگای هیوادا نە بوو، و هەر یەک لە دەسەڵاتە خاوەن بەرژەوەندەکان هەوڵیان دەدا بە کەلک وەرگرتن لەو هەل و مەرجە گوشار بخەنە سەر ئێران، بەڵام چەند هۆکارێکیش لە کەمکردنەوەی ئاڵۆزیی بار و دۆخەکەدا کاریگەربوون. یەکەم سەرنج ولێ ورد بوونەوەی کوردە ڕاپەریوەکان سەبارەت بە بێ لایەنی ئێران. لە بەشی دامەزرانی خۆیبوون دا، دیتمان کە « پێکهێنانی پێوەندیی دۆستانە لە گەڵ دەوڵەت ومیللەتی برای ئێران» وەک یەکێ لە شەش ئەسڵی سەرەکی ڕێکخراو پەسندکرا. ئیحسان نوریش لە بیرەوەرییەکانیدا چەند تێکۆشانێکی کوردەکانی بۆ پاراستنی بێلایەنی ئێران باسکردوە.(٢١) لە گەڵ ئەوەش کردەوەی نارێکی دەستەکانی کورد لە تەواوی ناوچەدا کە جار و بار وەک پەلاماری کوردەکانی لایەنگری تورکیا بۆ سەر خاکی ئێران، و دژواری لێک جیا کردنەوەیان، لە وانەیە لە پوچاندنەوەی تەقەلای ئیحسان نوری و هاڤالانیدا بێ تەئسیر نە بووبێت. هۆیەکی دیکە کە لە هێور بوونەوەی ئاڵۆزی سنوور کاریگەر بوو، تارادەیەک هێدێ بوونەوەی جەبهەکانی شەڕی ئارارات بوو. وەک دەزانین لەم قۆناخەداکە نیزیکەی دووساڵی خایاند، دەوڵەتی تورکیا زۆرتر هەولی دەدا لە ڕێگای وتوێژ و لێخۆشبوونی گشتێ ئەم ڕاپەرینە کۆتایی پێ بێنێ. لە بەر ئەوە درێژەی شەڕەکان و ئاڵۆزی سنووریش لە چاو قۆناخی سەرەتایی و کۆتایی پێهاتنی ڕاپەڕین کەمتربوو.

لە ڕاپۆرتەکان وا دەر دەکەوێ کە چالاکی بەرچاوی عەسکەری ئێران لەم سنووره تەنیا چالاکی تیپی سەلماس بوە. لە و ساڵە دا هێزێک بە فەرماندەیی

www.kermihisami.com

سەرتیپ موقەدەم لە دەور و بەری ئەلەند و سمکناوا و قەرە عەینی و ئاواجیق عەمەلیاتێکی هەبوە. بەمحاڵەش بیانووی کار بەدەستانی تورک هەر وا بەر دەوام بوو. تەنانەت جاریک باڵیۆزی تورکیالە سکاڵایەکدا لە پەلاماری دەستەیەکی کوردان بۆ سەر ناوچەی ئارالیق و ئیگدیر، کە دەگوترا خەلیکانلوی جەلالی بوون، بۆ وەزارەتی دەرەوەی نووسی : ئەگەر دەوڵەتی ئێران پێشی نەگرێ و خەلیکانلوەکان ئەم کارانەی خۆیان درێژە پێ بدەن،«... جارێکی دیکەش دەبێتە هۆی خەراب تێگەیشتنی نێوانی دوو وڵات و گیر و گرفت پێکدێنێ و ئەوەندە تێکۆشانەی کە بۆ چاک کردنی بارو دۆخیش کراوە، بە خۆرایی دەچێ.» (٢٢) سەرۆک وەزیر لە وەڵامی وەزارەتی دەرەوەدا ڕایگەیاند: «..... بەو تێکۆشانەی کە ئێستا بۆ باشبوونی پێوەندی هاوسێی و دۆستایەتی لە لایەن ئەم دوو دەوڵەتەوە دەکرێ، بۆ ئەوەی ئاکامی هەبێ، بە هوی دزییەک کە کاری ئاسایی ئەم تایفە بەد ئەخلاقەیە، رستەی دوایی یادداشتی جەنابی سەفیر پەسندناکەم(٢٢) بەمحاڵەش هەروەک باسکرا، سەبارەت بە وتووێژی دۆستایەتی و هێدی بوونی نیسبی جەبهەکانی ئارارات ،لەم دەورەیەدا ئاڵۆزییەکی ئەو تۆی سەر سنوور لە گۆڕێدا نەبوو کە بەر چاو بێت.

سەرچاوەکان

١ – بەنەقڵ لەرۆژنامەی حبل المتین، ٢٩ ربیع الثانی ١٣٤٤(٢٥ابان ١٣٠٤)

2 – Ibid, p, 127

٣ – ابلاغیە راجع بەروابط ایران وترکیە، اطلاعات – ١٩مهر ١٣٠٦

٤ – همانجا

٥ – وزارت داخلە، ایالت اذربایجان، سوادراپورت حکومت ماکو نمرە ٤١٧، مورخ ١٣٠٦/٧/١٥، اسنادملی ک، ٧٤٣٧، بنگرید بەاسناد ضمیمە، سند شمارە١٥

٦ – ابلاغیە راجع بە روابط ایران وترکیە، پیشین

www.kerimhisami.com

٧ – امیر احمدی پیشین ص

٨ – وزارت داخله، ایالت اذربایجان‌سواد راپورت کفیل حکومت ماکو بی نمره،١٦مهر ١٣٠٦، اسناد ملی

٩ – محمدعلی فروغی خلاصه مذاکرات باتوفیق رشدی... مجله یغما مهرماه ١٣٣٠ شماره هفتم، سال چهارم، ص ص ٩٧-٢٩٩

١٠ – محمدعلی فروغی، نامه دوم،اذرماه١٣٠٦(٢٤نوامبر١٩٢٧)تحت عنوان گزارش محرمانه ، مجله یغما، خردادمه ١٣٣٠ شمارەسوم، سال چهارم ص ص ٣٠- ١٢٩

١١ – همانجا، ص ١٣٣

١٢ – همانجا، ص ١٣١

١٣ – ک.س. اقابکوف خاطرات اقابکوف، ترجمه دکتر حسین ابوترابیان، تهران، انتشارات پیام، ١٣٥٧ ص ص ١٢٩ – ٢٥٥

١٤ – وزارت داخله، اداره غرب، نمره ١٠١٥ مورخ، ١٥دیماه ١٣٠٦، اسناد ملی، اسناد ضمیمه، بروانه بەڵگەی ژمارە٩

١٥ – وزارت داخله، ادارەغرب، نمره ١٢٦٩، تاریخ ٢٧اسفند ١٣٠٦ اسنادملی، اسنادضمیمه، بەڵگەی ژمارە ١١

١٦ – اداره تلگراف دولت علیه ایران،ازتبریزبەتهران،نمرەتلگراف٥٥،تاریخ اصل٢ تاریخ وصول١٣٠٦١١١٣ اسنادملی،اسناد ضمیمه، بەڵگەی ژمارە ١٢

١٧ – محمدعلی فروغی، نامە٨ بهمن ١٣٦٠ ٢٩ژانویه ١٩٢٨ مجلەیغما فروردین مار ١٣٢٨ ژماره اول سال دوم .، ص ص ١٣-١٤

١٨ – سفارت بریتانیا(آنکارا)بەوزارتخارجەبریتانیا شمارە١٨٢، ٨ آوریل ١٩٢٨– ١٩فروردین ١٣٠٧

١٩ – وزارت داخله،ایالت اذربایجان، سوادراپرت نظمیه ایالتی نمرە١٠٩مورخ١٣٠٧٢اسنادملی،ک ٧٤٣٥ اسناد ضمیمه بەڵگەی ژمارە ١٤

٢٠ – وزارت داخله، ایالت اذربایجان، سواد راپۆرت نظمیه ایالتی نمره

www.kerimbisani.com

۵۱۳/٤۲۳، تاریخ۱۱/٤/۱۳۰۷، اسنادملی ، اسنادضمیمه، بەڵگەی ژمارە ۱۵

۲۱ – وقایع ئارارات، کوهستان، ش ۲۷، ۲/۵/۲٤وش۳۲. ۱۳/۸/ ۲٤

۲۲– وزارت امور خارجه، سواد یاد داشت سفارت کبرای ترکیه به وزارت امور خارجه، نمره۱٦/٤۲ مورخه ۱۲ نیسان ۱۹۲۸ اسناد ملی ۲۰۵۵/۱۰–۱۰۲

۲۳ – ریاست وزرا، نمره ٤۱۵ تاریخ ۱/۲/۱۳۰۷، اسنادملی، ۲۰۵۵/۱۰ – ۱۰۲

www.kerimhisami.com

بەشی پێنجەم

کومیسیۆنی سنوور

لە سەرەتای ساڵی ١٣٠٨(١٩٢٩)پاش ماوەیەک وەستان، دەورێکی تازەی وتووێژی سیاسی لە نێوانی ئێران و تورکیا دەستپێکرا. لە سەرەتاوە لە ئاخری خاکە لێوەدا وتووێژ بۆ نوێکردنەوەی قەراردادی گومرگی و مەرجی نیشتەجێ بوونی خەڵکی دووولات بە رێوە چوو. پاشان دوای هێندێ چاک و خۆشی و چاو پێکەوتنی سیاسی لە ئاخری بانە مەڕدا پەیمانی« دۆستایەتی و ئەمنیەت» ی ساڵی ١٣٠٥ دوای تێپەڕبوونی سێ ساڵ بۆ لێکۆڵینەوە و پەسندکردنی یەکجاری درا بە مەجلیسی شورای میللی. ئەم پەیمانە لە دانیشتنی بانەمەری مەجلیسدا هاتە گۆڕێ و تاقە کەسێک کە دژی وێستا عەبدولایاسایی، نوێنەری سمنان و دامغان بوو. ئیرادی سەرەکی ناوبراو ئەوە بوو،چ دەستە بەرێک هەیە کە دەوڵەتی تورکیا لە بەرانبەر هاوکاری و هاورێیی کار بەدەستانی ئێراندا، هاوکاری نیشان بدا. ئەو پرسیارەشی هێنا گۆڕێ کە داخوا دەوڵەتی تورکیا:« ئێرانی خاتر جەم کردوە کە سمایلاغای شکاک و کەسانی وەک ئەو دەداتەوە بە مەئمورە نیزامیەکانی ئێران، یان نا ؟ گریمان ئەوە نەکرێ، پەسند کردنی ئەم پەیمانە چۆن جێگای دڵنیاییە ؟ » چونکە لەم بارەوە باسێکی ئەو تۆ نەکرا، یاسایی -ش دژایەتی خۆی وەرگرتەوە، پەیمانی ناوبراو پەسندکرا و ئیجازەی گۆڕینەوەشی درا .(١)

لە پەسندکردنی ئەم پەیمانە گرنگتر، رێک کەوتنێک بوو کە لە بارەی پێکهێنانی کومیسیۆنێکی هاوبەش بۆ دیاریکردنی سنووری نێوان ئێران و تورکیا سەری گرت. ئەگەر کومیسیۆنی ناوبراو لە بەجێگەیاندنی ئەم کارە دا سەرکەوتبایە، زۆر لە ناکۆکییەکانی مەوجود لە بەین دەچوون.

ڕێک کەوتن

لە خاکە لێوەی سالّی ۱۳۰۸(۱۹۲۹)بالّیۆزی ئێران لە ئانکارا و، وەزارەتی دەرەوەی تورکیا ڕێککەوتن کە کاری کۆمیسیۆنی دیاریکردنی سنوور لە سەربناخەی قەراردادی ۱۹۱۳ی ئەستەمبوڵ دابمەزرێ کە لە لایەن نوێنەرانی چوار دەوڵەتی ئێران و تورکیا و رووس و ئینگلیز واژۆ کراوە. دیارە سێ نوختەی(بولاغباشی و قەتور و سێرۆ سازدیک) بە جیا ڕاگەیەنران. تورک داوایان دەکرد کە ئەوان سالّی ۱۹۱۳ لە ژێرگوشاری هاو پەیمانانیدا ڕازی بوون ئەو نوختانە بدرێن بە ئێران. دەیانویست لەم بارەوە وتووێژ نوێ بکرێتەوە........

لە نێوە ڕاستی مانگی گەلاوێژی ۱۳۰۸(۱۹۲۹)نەسروڵاخانی خەلعەتبەری(اعتلائولولک) وەک نوێنەری دەوڵەتی ئێران لە کۆمیسیۆنی سنوور دیاری کراو بە دەوڵەتی تورکیا ناسێنرا. وا دێتە بەر چاو کە ئەم دەورەیەی وتوێژی سنوور، بە تێکۆشان و دەستپێشخەری تەیمورتاش دەستپێکرابێت. چونکە ئەولە ئاخری جۆزەردان لە ئانکارابوو لە وێوە بە وەزارەتی دەرەوەی ڕاگەیاندبوو کە اعتلائولولک لە هەوڵی یولی لە ناوچەدا ئامادەبێ. بڕیار درا کە وەزارەتی جەنگیش ئەوەی پێویستبێ یارمەتی بکا. دەستەی نوێنەرایەتی ئێران لە پازدەی پوشپەردا لە سەر سنووری نێوان ماکۆ و بایزید ئاماد بوو، بەلام دەستەی نوێنەرایەتی تورک هێشتا نە گەیشتبوو.

یەکێ لە خالّە گرنگ و سەرنجڕاکێشەکانی ئەم کارە، نەخشی چالاکی رووسەکانە. داوەریی دیاریکردنی سنوور بە کالێنین، سەدری هەیئەتی رەئیسەی شورای بەرزی سۆڤیەت ئەسپێرابوو. کۆنسولی رووسیش بۆ زیرەوانی لە وێ ئامادەبوو. اعتلائولولک لە ڕاپۆرتی خۆیدا دەڵێ: کۆنسولی ناوبراو لەوە شادە کە داوەریی بە کالێنین ئەسپێراوە، بەلام لە گەڵ ئەوەش لە دژکردەوەی ئینگلیزەکان نیگەرانە. ناو براو لە اعتلائولولک دەپرسێ:«... ئەگەر کاربگاتە داوەری، پێت وانیە کە ئینگلیزەکانیش بێژن چونکە لە پێشوودا ئیمە لە نێو ئەم کارە دا بووین،

www.kerimhisami.com

ئێستاش دەبێ هەبین؟»

اعتلائولولک لە وەڵامدا گوتبووی : « ئەوانە مەسەلەیەکن پێوەندییان بە کومیسیۆنەوە نیە و پێشم وانیە کە یەکەم: ئینگلیزەکان لە داوەری ئاگادارین، ئەگەر ئاگاداریش بوون، داخوازێکی ئاوایان هەبێ.»

ئاخرەکەی دوای نیزیکەی بیست رۆژ لە چواری گەلاوێژدا، بە جێگیربوونی دەستەی نوێنەرایەتی تورک لە گورجی بولاغ و دەستەی نوێنەرایەتی ئێران لە بازرگان، کۆبوونەوەی کومیسیۆنی سنوور دەستپێکرا. لە دانیشتنەکانی هەوڵەوە دەرکەوت کە تورکەکان داوای بولاغباشی و زەلکاوی یارم قیا دەکەن. تالەو رێگایەوە بتوانن « ئاژاوەی کوردەکانی ئاگری داغی گەورە » سەرکوت بکەن. لە بەرئەوە مەعمورەکانی دەوڵەتی ئێران بولاغباشی یان بە ملکی ئێران دەزانی و زەلکاوەکانی یارم قیاش قەت لە ژێر دەستی دەوڵەتی تورکیا د انەبوە، داوای ئەوان قەبوڵ نەکرا.

نوێنەرانی ئێران پێشنیاریان کرد جارێ با کاری دیاریکردنی سنوور لە باشوری بولاغباشی یەوە دەست پێبکەین. چارکردنی ئەو مەسەلەیەش هەر وەک لە قەرار دادی ئانکارا پێشبینی کراوە، بە داوەری بسپێردرێت. لە بەرانبەرئەوە دا تورکەکان پێشنیاریان کرد کاری دیاریکردنی سنوور لەو سەری باکوری سنوور، واتە لە رێژەوی چەمی قەرەسو وە دەست پێبکات. ئەوەش بڵێین بە دوای قەراردادی مۆسکۆدا(١٦ی مارسی ١٩٢٠)ی نێوان تورک و رووسان، ناوچەکانی قارس و ئەردەهان و باتوم دران بە تورک، ماوەی نێوان ئاراس - یش تا دەگاتە ئارارات، بەرانبەر بە خەتی سنووری پێشووی ئێران و رووسیا درا بە تورکان، لە بەر ئەوە بوو کە پێشنیاریان کرد دیاریکردنی سنوور لەم نوختەوە دەست پێبکا کە بە گوێرەی قەراردادی تورکمانچای بۆتە پوختەی دەستپێکی سنووری سەرووی رۆژ ئاوای ئێران و رووسیا. بریار درا دەستەی نوێنەرایەتی ئێران لەم بارەوە لە دەوڵەت ئیجازە وەربگرێ........

نوکتەیەکی ترکە لەم قۆناخەدا باسی هاتە گۆرێ، پێویستیی یەکەتی رێبازێکی

دیاریکراو بوو، له بەرانبەر کوردەکاندا. اعتلائولمولک هە روەک له بەشەکانی پێشوودا له باسی حکوومەتی ئەو له کوردستان (مەبەست سنە یە ح) وەبیرخرایەوە، یەک لەو کار بەدەستانەی دەوڵەتی بوو کە مەسەلەی کوردەکان تێگەیشتبوو. ئە و دەیزانی کە پاش سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی شێخ سەعید و توند و تیژی بێ وێنەی کە تورک لە سەرکوتکردنی کوردەکاندا بەکاری دەهێنن، دەرەتانی درێژە پێدانی سوننەتی کۆنی عوسمانی له ناوچەدا، واتە هاندانی کوردەکان دژی ئێران لە بەین چوە. لە سەر ئەم بۆ چوونە لە نیوەی گەلاوێژدا، بە ناردنی ڕاپۆرتێک لە بارەی ئەم گۆڕانکارییە و ڕوونکردنەوەی پێشینەی کار، داوای لە دەوڵەت کرد بوو بە پێچەوانەی هەوڵ و تێکۆشانی تورکان«...دەیانەوێ بە کوردەکان بڵێن دەوڵەتی ئێران ئامادەیە هەرکاتی تورک کوردێکی ڕاکردوو لە ئێران بخوازن، گورج تەسلیمیان دەکرێتەوە... دەبێ لە گەڵ ئەم تایفەیە بە خۆشی و مەحەبەتەوە ڕەفتار بکرێ و جارێ بە ڕێوە ببردرێن.»(٢) لە بەرئەوە وە بیری هێناوە کە جارێ مەسڵەحەت نیە نوێنەرانی ئێران لە گەڵ تورکان بچنە ئیگدیر و یا شوێنێکی دیکەی خاکی تورکیا. (*)

(*)-هەروەک ڕێزدار ئاغای کاوەبەیات دەنووسێ، نەسروڵاخانی ئیعتیلائولمولک یەک لەوکاربەدەستە ئێرانیانەبوە کەگۆیا باشتر لەمەسەلەکە تێگەیشتوە. هەروەک لەبەراییدا باسکراوە کاتێکی حاکمی سنەبوە سەبارەت بەمێژووکولتوورەگەزی ئێرانیی کوردان نووسیویە. ئەم ئاغا تێگەیشتوەی مەسەلەی کورد ویستوویەتی لەڕێگایەکی دیکەوە، واتەلەڕێگای فریودان وخاپاندن وچاونووساندن(کەشێوەوخەسڵەت وسیاسەتی بنەرەتی ئێرانیانە) ڕێگای چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد نیشان بدات. ئەوەتا لە ڕاپۆرتێکی خۆیدا دەنووسێ:« لەگەڵ ئەم تایفەیە بەخۆشی رەفتار بکرێ وجاری بەڕێوە ببرێن» ئەم (جارێ)یە زۆری تێدایە.واتەئێستا کەکاتی نەهاتوە قەلاچۆ یان بکەین، جارێ بافریویان بدەین وبەخۆشی بیانخافڵێنین. لەراپۆرتێکی دیکەدا ناوبراو پێشنیاردەکا ودەڵێ: دەوڵەتی ئێران هەرئەوەندە یارمەتی بەتورک بکات کەلەگەڵ کوردەکانی ئارارات نەکەوێتە شەڕوکێشەوە، پێشی دۆستایەتی ویارمەتی کوردەکانی ئێرانیش بگرێ لەگەڵ کوردەکانی ئارارات، ئەوەش بەجۆرێک کەکوردەکانی ئارارات تورە نەکات. ئیعتلائولمولک ئەوەشی لێ

بەپێچەوانەی چاوەڕوانی

لە کاتێکا دەستەی نوێنەرایەتی ئێران چاوەڕوانی گەیشتنی ڕێنوێنی تاران بوو، تورکەکان کردەوەیەکی چاوەڕوان نەکراویان گرتەپێش. لە سەرەتاوە لە هەوڵی گەلاوێژدا بە پێچەوانەی بار ودۆخی وەرزی ساڵ دەستەیەک لە عەشایری سەربە تورک لە ناوچەی هاوینە هەوارەوە هێنایاننە ناوچەی قشلاغ و بۆ گیا درەوونی دەور و بەری زەلکاوی یارم قیا ناردیاننە خاکی ئێران. پاش ئیعترازی مەعمورەکانی ئێران، ڕایانگەیاند کە ئەندامانی کۆمیسیۆنی سنوور کاریان بە کاری عەشایری نە داوە. لەم ناوەدا کار بەدەستانی تورکیا عەشایری کوردی ئێرانیشیان خستە ژێرگوشار. لە نێوەی مانگی گەلاوێژدا، خەبەرهات کە لە خانگدۆکی و گۆل، تورک داوایان لە حەسەناغای سەرۆکی خەلیکانلوی هۆزی جەلالی کردوە کە لەو ناوچەیە باربکات. کاربەدەستانی عەسکەری ئێران لە گەڵ ڕەخنە گرتن لەم بزووتنەوەی تورکان، داوایان لە کار بەدەستانی دەوڵەتی ئێران کرد کە وریایی بدەن بە دەوڵەتی تورکیا کارێکی وانەکەن کە ببێتە هۆی پێکهەڵپڕژانی هۆزەکان. هاوکات لە گەڵ ئەم گۆڕانکارییە فڕۆکە نیزامیەکانی تورکیاش بە بیانووی جیاواز لە دەور و بەری ئاواجیق دەستیان بە عەمەلیات کرد و پترلە ٨٠ بومبایان پێدادا کە پاش ڕەخنەی وەزارەتی دەرەوە ڕاگیرا. گۆیا وریایی درابوو بە تورکان کە ئەگەرئەم کارە درێژە بکێشێ، کاری کۆمیسیۆنی سنوور کۆتایی پێدەدرێ.

فروغی لە نێوە ڕاستی خەرمانان لە وتوێژێکدا کە لە بارەی مەسەلە

زیاد دەکا و دەڵێ:«.کوردەکانی تورکیا سەبارەت بەسیاسەتی تورک بەلای ئێراندا هاتوون، خزمەتگوزاری خۆیان بۆئێرانرادەگەیێنن، بەڵام نابێ قەت بڕوایان پێ بکرێ. جۆرێک ببزووینەوە کەنەکوردەکان نائومێد کەین و نە تورک گومانیان لێ پەیدا بێ.» ڕۆژگارێکی سەیرە !پاش ٧٠ساڵ سیاسەتی ئێران دەورانی پاشایەتی وپاسەردەمی ئیسلامی مەلایان. گۆڕانی بەسەردانەهاتوە، بریتی یە لە کوشتن و فریودان . کوردەکەش لەفریوخواردن وخزمەتگوزاری وگوێ لەمستی وپاشانیش پەشیمان بوونەوەو ڕەنج بەخەساری، هەڵوێست وئاکاروسیاسەتی خۆی نەگۆڕیوە.

جیاوازەکانی ناکۆکی ئێران و تورکیا لە گەڵ توفیق روشدی هەیبوو، ڕاپۆرتێکی بۆ وەزارەتی دەرەوە نارد و لە قەولی روشدی بەگەوە ڕایگەیاند«....کار بەدەستانی تورکیاش بە بڕوای دۆستی و پێوەندی باشی نێوان دوو دەوڵەت، دەیانەوێ کار و بارەکان بە باشی بە ئاکام بگەن، و بە تایبەت سەرۆکی ئەرکانی حەرب موشیرفەوزی پاشا بە تایبەت حەز دەکا ئەم ئاخافتنانە نەمێنن و نوێنەرانی هەرتک لا لە دیاریکردنی خەتی سنووردا سەرکەون.

توفیق روشدی بەگ بە ڕاستی وەبیری خستەوە کە پێڕاگەیشتنی مەسەلەکانی سنوور، ئەرکی کومیسیۆنی دیاریکردنی سنوور نیە. باشتر وایە هەر وەک لە قەراردادی دیاریکردنی سنووری دوو وڵات دا لە بەر چاو گیرابوو، کومیسیۆنێکی دایمی تێکەڵ بۆ پێڕاگەیشتنی ئەم جۆرە ڕوو داوانە و ناسینی هۆکارەکان پێک بێت. ئەم کومیسیۆنە دەیتوانی لە مەسەلەی بومبارانی خاکی ئێرانیش بکۆڵێتەوە. نوکتەیەکی تری گرنگ کە توفیق روشدی بەگ هێنایە گۆڕێ، مەسەلەی کوردەکان بوو. بە بڕوای ئەو ئێستا هەر تک دەوڵەتی ئێران و تورک پێویستە لە شێوەی سوننەتی ژێردەست ڕاگرتنی عەشیرەتگەلی کورد و کەلک وەرگرتن لە ئەوان دژێ لایەنی دیکە، دەست هەڵگرن. ناو براو گوتی « ئێستا زۆر لە کار بەدەستانی گەورە و پچوکی تورکیا هەن کە دایم هەوڵ دەدەن کە فلان ئاغا و یا فلان سەرۆکی کورد وەدەست بێنین ولە دەسەلاتی ئەوان لە ناوچە کەلک وەربگرین.(*)

(*)-خوێنەری بەرێز سەرنج بدا ئەوەپێش ٧٠ ساڵ کاربەدەستانی تورک نەخشەیان ئەوەبوە کەسەرۆک وئاغایەکی کورد پەیدابکەن وکوردیان پێ بچەوسێننەوە و ژێردەست کەن و دەسەلاتیان لەرێگەی ئەم کوردانەوە لەکوردستان پتەوبکەن، بیروڕای دیکەش هەبوە کەدەوڵەت ڕاستەوخۆ دەسەلات پەیدابکاو کوردان سەرکوت و قەلاچۆ بکات. ئەم سیاسەت و بۆچوونە لە ئێرانیش توزێ بەشێوەیەکی جیاوزسەبارەت بەکوردان بەرێوەچوە. پاش ٧٠ساڵ ئێستا دەبینین کەدیسان تورکیاو ئێران ئەمجارە لە ڕێگای سەرۆک حیزب و روناک بیرو خوێندەوار وسیاسی بلیمەتی کورد دەیانەوێ دەسەلات وویستی چەپەڵی خۆیان بەسەرکوردابسەپێنن. ٧٠ساڵ کوردهەر بەورەقەرێیەدا دەیکوتێ وهەربەهەوای بێگانە هەڵدەپەرێ.

www.kerimbisarani.com

بەڵام دەوڵەتی تازەی تورک دەیەوێ تەنیا دەوڵەت دەسەڵاتی هەبێ.» بۆچوونی ئەولەم دەسەڵاتەی تایبەتی دەوڵەت، سەرکوتکردنی تەواوی کوردانە. ئەم کارەش لە ڕوانگەی روشدی بەگەوە تەنیا لە سایەی تێکۆشانی هاو بەشی ئێران و تورکیا دەتوانێ سەربگرێ.(۳)یەکێ لەو خاڵانەی کە روشدی بەگ بۆ پێویستیی سەرکوتکردنی کوردەکان پێی لە سەردا گرتبوو، ئەوە بوو کە «...لە هێندێ ڕووداوەدا، لە وانەیە دەوڵەتێکی سێ یەم دەستی هەبێ و بخوازێ بۆ تێکدانی پێوەندیی دۆستانەی ئێران و تورکیا کوردەکان بکاتە ئامراز و داردەست...» ئەوەش ئاماژەیەکی ئاشکرابوو، بۆ چیرۆکی دەست تێوەردانی بەریتانیا لە ڕاپەرینی کوردەکاندا، لە بەرئەوە ئەگەر دەوڵەتانی ئێران و تورکیا لە بێدەنگکردنی کوردەکاندا هاوکاری بکەن، «... نفوذی دەوڵەتی سێ یەم لە سەرکوردەکان فایدەی نابێ کە بتوانن لەم نفوذە کەلک وەربگرن، و هێزی سێ یەم لە بەرانبەر بریاری دوو دەوڵەتی تورک و ئێران لە قەلاچۆکردنی ئەشرار و فەسادەکانی بە خەیاڵدا هاتوو بێدەنگ دەبێ...»(٤) لە درێژەی ئەو مەتڵەبانە دابوو کە دەوڵەتی تورکیا و یستی خۆی بۆ تێپەربوونی هێزی نیزامی خۆیان لە ڕێگای یارم قیاوە هێناگۆرێ. فروغی لەم بارەوە نووسی:«... ئەوەی لێم هەڵکراندوە ئەوەیە ئەرکانی حەربی تورکیا گرنگی زۆر دەدا بە ڕێگای یارم قیا و زەلکاوەکانی. دەیەوێ ئەگەر ئێران ڕێگای تێپەربوونی بداتێ، لەو ڕێگایەوە لەشکر بێنێ و کوردەکانی ئاگری داغ گەمارۆ بدا و تەواو قەلاچۆیان بکا و ئەمنیەتی خۆی دابینبکات.

ناوبراو لە درێژەی ڕاپۆرتەکەیدا نووسیبووی: بە روشدی بەگی گوتوە:«...مافی تێپەڕبوون بە ڕێگایەکدا کە هەمیشە لە وانەیە گیر و گرفت پێک بێنێ و مەعمورەکانی سنوور کەلکی خەرابی لێ وەرگرن، بۆ دەوڵەتی ئێران دەرەتانی نیە. دەوڵەتی تورکیا دەبێ لەم جۆرە داخوازیانە کە دەست درێژییە بۆ سەر خاک و ڕێگاکانی ئێران، چاو بپۆشێ...»(٥)

روشدی بەگ گوتبووی:«..دەوڵەتی ئێران لەم بارەوە هەرمەرحەمەتێک بکا، دەوڵەتی تورکیاش لە بەرانبەردا لە شوێنەکانی تر یارمەتی دەدا.» وا دیارە لەم

www.kerimhisami.com

قۆناخەدا وەڵامی فروغی سەبارەت بە داخوازی تورکەکان نارێ بوە.

ئەمنیەتی سنوور

لەم ناوەدا بەرلە وەی کومیسیۆنێکی تایبەتی هاو بەش بۆ پێڕاگەیشتنی پێکهەڵپرژانی سەر سنوور پێکبێ، ڕوو داوێکی دیکە هاتەپێش کە دوو بارە درێژە پێدانی کاری کومیسیۆنی دیاریکردنی سنووری خستە مەترسی یەوە. لە بیستی مانگی خەرمانان عەشایری تورکیا، بە بیانووی بردنەوەی گیای دروا و هاتنە خاکی ئێران. هێزەکانی ئێرانی جێگرلە پاسگای قەرەحەسەن و شەیتاناوا، داوایان لێکردن کە تا لە هێزەکانی ئێران لە بازرگان ئیجازە وەر دەگرن، ڕاوەستن. بەڵام لە جیاتی ڕاوەستان تەقەیان لێکردن. هێزەکانی ئێرانیش وەڵامیاندانەوە. هێزەکانی تورکیا بە لایەنگری لە عەشایری ناوبراو، پاسگای قەرەحەسەن و شەیتاناوایان پەلاماردا. ئەو سوارانەی لە لایەن سەرتیپ نەفخەمی یەوە بۆ لێکۆڵینەوە چوو بوون، کەوتنە بەر دەستڕێژ وتەنانەت یەکیشیان لێ کوژرا. ئیتر هەوڵی ئەندامانی دەستەی نوێنەرایەتی ئێرانیش بۆ پێشگری لە درێژە پێدانی پێکهەڵپرژان ئاکامی نەبوو تا دوای دیداری اعتلائولولک لە شوێنی دەستەی نوێنەرایەتی تورکیالە گورجی بولاغ و وەبیرهێنانەوەی شپرزەیی بار و دۆخ، کێشە کۆتایی پێهات. اعتلائولولک لە تێلگرافێکدا بۆ وەزارەتی دەرەوە ڕایگەیاند.«.. پاش ڕووداوەی دوایی بە ڕاستی تورکەکان کردەوەی دوژمنانەیان گرتۆتە پێش، ئیتر زەحمەتە بتوانن ببنە تەرەفی کار و پێوەندی دۆستانە..

هاوکات لە گەڵ ئەو هەنگاوانە(گۆڕینی مەعمورەکانی سنوور)، تەیمورتاش داوای لە اعتلائولولک کرد ڕوونووسی قەراردادی ئەمنیەتی سنوور بۆ سەرتیپ مقدم بنێرێ و ناو براویش لە بیر و ڕای خۆی سەبارەت بە نێوەرۆکی قەراردادی ناوبراو ئاگاداربکا.

اعتلائولولک لە ڕاپۆرتێکی درێژدا بیر و ڕای خۆی لە بارەی نێوەرۆکی ئەم قەراردادە نووسی و لە سێ نوسخەدا بۆ وەزارەتی دەربار و، وەزارەتی دەرەوە، و

سەرتیپ مقدم نارد. بەشی زۆری ڕوونکردنەوەی ئەو کە بۆ بەندەکانی ١ تا٦ تەرخان کرابوو، زیاتر لایەنی فەننی کار وەک چۆنیەتی دامەزراندنی پاسگایەکانی سنوور و شتی ئاوای ڕوون دەکردەوە. بەڵام اعتلائولملوک لە بارەی مادەی حەوتەم کە بە بڕوای ئەو گرنگترین بەشی قەرار داد بوو، نوکتەی شایانی سەرنجی باسکردبوو. بە گوێرەی ئەو مادەیە «لایەنەکانی پەیمان» وەستۆی خۆ دەگرن کە «بە تێکۆشانی هاوبەش بە دڵەوە بۆپێشگری لە ئاژاوەچیەتی و پەلاماری دایمی عەشایری ناوچەی ئاگری داغ و کۆتایی پێهێنانی یەکجاری ئەو کاربکەن. چۆنیەتی تێکۆشانی هاوبەشی ناوبراو و هۆکاری تایبەتی ئەو لە پرۆتکۆڵی پاشکۆی قەراردادەکەدا دیاری دەکرێن...»(٦)

بێ لایەنی

اعتلائولملوک لە ڕوونکردنەوەی بیر و ڕای خۆیدا سەبارەت بەو مادەیە، پاش باسی کورتە مێژوویەک سەبارەت بە بارودۆخی کوردەکان لە سەر دەمەکانی پێشوودا و چۆنیەتی کەلک وەر گرتنی سوننەتی عوسمانیەکان لەم وەزعە دژی دەوڵەتی ئێران، و گۆڕانکاری دوای سەرکوتکردنی کوردەکان کە لە ڕاپۆرتی پێشوشدا باسیانکرابوو، دێتە سەر مەسەلەی ڕاپەرینی ئارارات و هەوڵ و تەقەلای بەر دەوام بۆ سەرکوتکردنی و ناکامی تورکەکان. لە سەر ئەوباوەڕەیە کە:«...بۆمباران و عەمەلیاتی تۆپخانە لەم ناوچەیە وێستاوە و لە بەر نەبوونی ڕێگا کە دەستیان پێڕاناگات و ڕێگای ئەم ناوچەیە بە خاکی ئێراندایە و ئاژوخەی ئەوانیش بەئێراندا دەگات. ئەوەیەکەدەیانەوێ بەهۆی بەستنی ئەم قەرارداده بەئامانجی ڕاستی خۆیان بگەن. » ئێستا لەم هەل ومەرجەدا دەبوایە بەر لە هەموو شت سنووری دەست تێوەردانی ئێران ڕوون بێتەوە. ئەوله ڕاستیدا ویستیاری پاراستنی جۆرە بێلایەنیەکی بەلای کورداندا بوو. هەر بۆیە پێشنیاری کرد کە یارمەتی ئێران بە تورک، تائەو ڕادەیە بێ کە نەکەوێتەنێو شەڕ و دژایەتی لەگەڵ خەڵکی ئاگری. تەنیا سەبارەت بە پاراستنی سنوور، پێشی دۆستایەتی کوردەکانی

ئێران لە گەڵ ئاراراتییەکان بگرێ. بە جۆرێک کە کوردەکان تورە نەکات، گەیاندنی ئازوخە بەوان چاوەدێری بکات، چونکە بە کردەوە هەست پێکراوە کە کوردەکانی ئەم سنوورە سەبارەت بە دڵتەنگیان لە تورکەکان، بە لای ئێراندا هاتوون و فەرمانبەرداری و خزمەتگوزاری ڕادەگەیێنن. هەرچەند ئەم سیاسەتەی ئەوانیش کاتی یە، و نابێ هەر گیز بروایان پێ بکەی. دەبێ جۆرێک ببزوویەوە کە نە ئەوان ناهومێد بن و نە تورک وابزانن کە دەوڵەتی ئێران بەڵێنی خۆی ناباتەسەر.»

بۆ اعتلائولمولک دوو خاڵ مسۆگەربوون. یەک لە وان:« سەربەخۆیی کوردەکان ئیمڕۆ لە رادە بە دەر شایانی سەرنجە، و ئاخرەکەشی ڕۆژێک دێ کە گرنگی تەواو پەیدا دەکات.» ئەو یتریان ئەوەیە بێدەنگ کردنی کوردەکان لە سنووری ئازەربایجان بۆ دەوڵەتی ئێران خاوەنی گرنگی دەرەجە دووەمە...» یان بە عیبارەتێکی دیکە، ئەوە کە مەسەلەی ڕاپەرینی کوردەکان زیاترمەسەلەی تورکانە تائێرانیەکان، لە بەر ئەوە نەیدەویست خەیاڵ چاکی لە کن هێندێ کۆڕی کورد سەبارەت بە ئێران بێ سەبەب لە بەین بچێ

لەم ڕوانگەوە لە ئاماژە بۆ نێوەرۆکی قەراردادی ئەمنیەتی سنوور، پێشنیاری کرد کە جگە لە بەندەکانی باسکراو کە دەبوایە وەک جۆرە ڕێبازێکی سەرەکی لە بەرچاوبگیرێن، یەک دوو بەندی تایبەتیش بخرێنە نێوپرۆتوکۆڵ و بکرێنە پاشکۆی پەیمانەکە. مادە گرنگەکان بریتی بوون لە وەی کە مسۆگەر بکرێ. «.. ئەگەر کوردەکانی ئاگری بڵاو بن و پەنابۆ ئێران بێن، دەوڵەت ئەوان لە ناوچەی سنوور بۆ ناوەوەی وڵات دەگوێزێتەوە و لە هەموانیش گرنگتر لە بەرانبەر ئەو یارمەتیانە کە دەوڵەت لەم بارەوە دەیکا، کاربەدەستانی دەوڵەتی تورک واز لە نوختەی بولاغباشی بێنن کە بە هەق خاکی ئێرانە.»(٧)

ئەوە بیر و رای اعتلائولمولک بوو... لە سەرەتای پێکهاتنی کومیسیۆنی دیاریکردنی سنوور، جۆرە ناکۆکیەکی بیر و ڕا لە نێوان فروغی و اعتلائولمولک دا، هەست پێدەکرا. فروغی سەرنجی نەدەدا ئەو خاڵە گرنگانە کە اعتلائولمولک لە ڕوانگەی ستراتێژی گشتی ئێران لەو مەسەلەیەدا باسی کردبوون، و بە تایبەت

www.kerimbisani.com

هەڵکەوتی تازەی کوردەکان. وا دێتە بەر چاو کە روانگەی ئەو لەم بوارەدا هێشتا هەر لە سەر بۆچوونی ساڵەکانی هەوەڵی دوای شەڕی دنیاگر وێستاوە کە ناسیۆنالیزمی کوردی بە دەستکردی ئینگلیزەکان دەزانی. هەربۆیەش لە راپۆرتێکدا کە ساڵی ١٩٢٠ وەک نوێنەری ئێران لە کۆمەڵی نەتەواندا ناردوویە، دەنووسێ :«...لە بارەی کوردەکانەوە، عیراق و تورکیا لە گەڵ ئێمە هاو دەردن.» (٨) سەیر ئەوەیە تەنانەت دوای تێپەربوونی حەوت ساڵ و لە گەڵ ئەو هەموو گۆرانکارییەی بە سەربار و دۆخی کوردەکاندا هاتوە، هێشتا دەنووسێ :«...لە هەمووی خەرابتر ئەوەیە کە بیری سەر بەخۆیی کوردستان ئینگلیزەکان خستوویانەتە مێشکی کوردەکان و دڵە ڕاوکەیان خستۆتە دڵی تورکان و لەم بارەوە وەلەرزەیان خستوە. دیارە ئێمەش دەبێ وەک ئەوان بلەرزین.»(٩)

دیارەبەم شێوەلێکدانەوەیە ئەو خاڵانەی پێ قەبوڵ ناکرێ کە اعتلائولولک باسی کردوون. نەک هەر لە بارەی کوردەکانەوە، بەڵکوو لە بارەی ڕێبازی دیپلۆماتی مناسبیش ڕوانگەیەکی سوننەتی هەیە و نەرم و شلی بە چارە سەرکردنی تەنگ و چەڵەمان دەزانێ و دەسپێرێ ئەگەر ئەندامانی کومیسیۆن بتوانن گیانی هاو کاری و ڕێککەوتن نیشان بدەن، تاڕادەیەک هەستی یەکتر نەرم وباش بکەن و گەرمایی و هەڵچوونی تورکەکان لە بواری ئەمنیەتی سنوور و بێدەنگ کردنی کوردەکان کە بۆتە هۆی ویستی بێجێیی ئەوان، دابمرکێننەوە..» کار بەرەوباشی دەڕوات .(١٠)

ناهەقی نەبوو کە وابە ساکاری بڕوانێتە مەسەلەکە، چونکە دژوارییەکانی پێکهاتووی زیاتربە بەرهەمی کە للەرەقی نیزامیەکانی ئەوانی دەزانی کە هەموو بیر و هۆشیان ئەوە بوو دەسەڵاتی خۆیان بە سەرناوچەی ئاگری داغ دا بسەپێنن، ئەگینا مەدەنییەکان هێندە سەخت نین. بە داخەوە لەم وڵاتەدا مەدەنییەکان لە بەرانبەر نیزامییەکاندا عاجزن .

نووسەر پاش باسێکی دیکەی بۆچوونی فروغی و کێشەی دیاریکردنی سنوور و ناکۆکی بیر و بۆچوونی فروغی و اعتلائولولک، کە بۆ مەبەستی تایبەتی ئێمە بە زیاد زانرا و چەند لاپەرەمان لێ پاشقولدا.، دەگەڕێتەوە سەر باسی بیر و ڕای

www.kerimhisami.com

اعتلائولولک سەبارەت بەکوردان و دەنووسێ :

«... اعتلائولولک مەسەلەی کوردەکانیشی لە بیرنە کرد بوو. ئەو بێجگە لە ڕاپۆرتێک کە تایبەت لە بارەی بار و دۆخی تازەی کوردەکان و مەیلی ئەوان بۆ سەر بە ئێرانی بوونیان و پێویستیی پێشوازی دەوڵەت لەم گۆڕانکارییە، ئامادەی کردبوو، بۆ دەرباری نارد، مەسەلەی کوردەکان بۆ وەزارەتی دەرەوەش دێنێتە گۆڕێ و لە چوارچێوەی گۆڕانکاری تازەدا، باسی دەکات. ناوبراو بە ڕاستی وەبیری خستەوە کە تورکەکان تەنیا چاوەڕوانی کاری کومیسیۆنی ئەمنیەتی سنوورن. ئەگەرئەندامانی کومیسیۆنی ناوبراو هاوکاریان لە گەڵ بکەن، هیچ دڵنیایەک لە دەست دانیە پاش ئەوە سەبارەت بە کاری سنوور فیداکاری و یارمەتی بکەن. ئەگەر ئەو یارمەتیەشیان پێ نەکرێت کە چاوەڕوانی دەکەین، بیانوویان بە دەستەوەیە قسەی خۆیان بکەن. کە وابوو بەرژەوەندیی ئێران لە چیدایە.؟ داخوا دەبێ لە گەڵ ئەو کوردانەی کە«...تا دوێنێ ئامرازی دەستی تورکان بوون هەزاران گیر وگرفتیان بۆئێمە پێک دەهێنا، ئیمڕۆکە دڵیان لە تورکان یەشاوە و دەیانەوێ پاڵ وە ئێمەبدەن، ببینە تەرەف و بەگوێرەی ئاواتی تورکان بە دەستی خۆمان ئەوان بکەینە تەرەف کە هەمیشە بە دەستی تورکان لە گەڵ ئێمە بەربەرەکانیان دەکرد. یا دەبێ هەرچەند بشزانین کەفێڵمان لێ دەکەن، مودارا و میهرەبانی بکەین.؟» وەڵامی وی ئەوەیە:«...ئەگەر سیاسەت بە دەست من بایە، لە گەڵ کوردەکان نەدەبوومە تەرەف..»چونکە بە بڕوای ئەو«... هەرچەندە مەعمورەکانی کومیسیۆنی ئەمنیەت ئاقڵ و زاناش بن، لە بەرانبەر تورکەکاندا کە تەنیا دەیانەوێ ئێران لە گەڵ کوردەکان بکەنە تەرەف، ناتوانن بڕوای ئەوان بۆ لای خۆیان ڕابکێشن. کە وایە دەبێ هەوڵی تایبەتی ئێمە ئەوەبێ کە مەسەلەی دیاریکردن و ئەمنیەتی سنوور لێک جیابکەینەوە..»(١١)

لە کاتێکاکە اعتلائولولک لە سەر گرنگیی نەخشی کوردەکان لەم ئاڵوگۆڕە و پێویستیی جێاکردنەوەی(دیاریکردنەوەی سنوور)و ئەمنیەتی سنوور، پێی دادەگرت، لە هیچ ڕاپۆرتێکی فروغی دا کەمترین تێکۆشان بۆلێکۆڵینەوەی ئەم

www.kerimhisenei.com

هۆکاره و یالانی کەم ڕەخنه و شیکردنەوەی بیر و ڕای اعتلائولولک لەم بارەوە بەرچاو ناکەوێ. ئەوە لە کاتێکا کە تەواوی بەڵگە و شایەدی مەوجود، ڕاست باسی گرنگی ئەم مەسەلە تایبەتیە دەکەن. تەنانەت لە ئاخرین ڕاپۆرتی فروغی دا کە بە دەستەوەیە، جگە لە ڕەنگدانەوەی ڕەخنە نە گرتنی بۆ چوونی کار بەدەستانی دەوڵەتی تورکیا، شتێکی دیکە بەر چاو ناکەوێ. فروغی لە سەرەتای سەرماوەزی ۱۳۰۸بۆ وتووێژی مەسەلەی کۆتایی کاری کومیسیۆن چاوی بە توفیق روشدی بەگ کەوت. لەم دیدارەدا وەزیری کاروباری دەرەوەی تورکیا لە گەڵ هەڵسەنگاندنی هۆی سەر نەکەوتنی کومیسیۆن لە چارەسەرکردنی مەسەلەکانی سنوور، هیواداری دەربڕی کە بە دەستپێکردنەوەی کاری کومیسیۆن لەم نوختانەدا کە ناکۆکی یان لە سەرنیە، ئاستەنگێک نەیەتە پێش. فروغیش لە گەڵی هاودەنگبوو. خاڵێکی دیکە کە روشدی بەگ باسیکرد: پێوەندی ڕاستە و خۆی کاری «کومیسیۆنی دیاریکردنی سنوور» لە گەڵ پێشکەوتنی کاری«کومیسیۆنی ئەمنیەتی سنوور»بوو. بە بێچەوانەی اعتلائولولک کە بڕوای بەلێک جیاکردنەوەی ئەم دوو مەسەلەیە بوو، فروغی لە گەڵ بیر و ڕای روشدی بەگ هاو دەنگبوو. روشدی بەگ هەر وەک جارەکانی پێشوو بناخەی بۆ چوونی خۆی لە سەرناتەبایی بیر و ڕای نیزامی و مەدەنییەکاندا دەنا. دەیگوت ئەگەر خەیاڵی نیزامیەکان ئاسوودە بێ، ئاستەنگەکانیش کەم دەبنەوە. روشدی بەگ بەڵێنی دا:« لە بەهاری داهاتوودا هەوڵ دەدەم کە هەلکەوتی هێزەکانی ئێمە لە ناوچەی ئاگری داغ وەها قایم بێ کە ئەشراران بە تەواوی داماو بکا و لەم بارەوە نیگەرانی نەمێنێ و ئەگەر واشی لێهات دیارە خەیاڵی نیزامیەکانی ئێمە ئاسودە دەبێ . چونکە نابێ بیشارینەوە کە لەم هەرێمەدا کوردەکان خەریکی کارن و لە گەڵ ئەرمەنیەکانیش ڕێکن و هەم لە خاکی ئێمە و هەم لە خاکی ئێوە، واتە تەورێز دەستیان هەیە و کەرەسە و ئامراز بۆ خۆیان وەدەست دێنن. دیارە لە دەرەوەشڕا یارمەتیان پێدەکرێ. لە گەڵم هاودەنگی کە ناتوانین ئەم وەزعە دەدەربەرین. جگە لە وەی بۆ ئێمە فرە گرانە، بۆ ئێوەش دەتوانێ زیانی هەبێ.) لەم بارەوە بە تایبەت ناوێ ئەفسەرێکی پێشووی

www.kerimbisami.com

تورک دێنێ که خۆی کورده و ناوی ئیحسان بەگە، ئێستا بە هاودەستی ئەرمەنیان بۆ کوردان کاردەکا.) یەک لەو کارانەی کە روشدی بەگ بە جێگای هیوای دەزانی کە لە داهاتوودا کاری کومیسیۆنی دیاریکردنی سنوور بچێتە پێش، بوونی کومیسیۆنی ئەمنیەت بوو. چونکە خەبەریان پێگەیشتبوو کە بۆ هەوەڵین جارگیانی هاوکاری لە لایەن مەعمورەکانی ئێرانەوە بەرچاو دەکەوێ.

سەرچاوەکان

١ - اطلاعات، ٢٦ اردیبهشت ١٣٠٨

٢ - وزارت امورخارجه، اداره کمیسیون سرحدی، نمره ٣٠، تاریخ ١٣٠٨/٥/٢ موسسه مطالعات ،٢٣-٥٧٤٢٢

٣ - وزارت امورخارجه، سواد مراسلهسفارت ایران درانقره، نمره٦٢٣مورخه١٣٠٨/٦/١٤موسسه مطالعات ٥٧٥٠٢

٤ - همان ، ٥٧٥٠٣

٥ - همان، ٢٢.٥٧٥,٤

٦ - وزارتخارجه، اداره کمیسیون سرحدی، نمره٩٣، ٢٥مهر ١٣٠٨ موسسهاطلاعات ٧٥١٧

٧ - همان

٨ - بخشی ازاین گزارش تحت عنوان«اقلیت کشورها» درمجله یغما مهرماه١٣٢٩ شمارههفتم سال سوم منتشر شدهاست ص٢٦٥

٩ - نامه ٢اذر ١٣٠٦، یغما خرداد ١٣٣٠ شمارهسوم سال چهارم، ص ١٢٩

١٠ - وزارت امورخارجه، سواد مراسله سفارت کبرای ایران درانقره نمره ٩٧٧، مورخه ٢٨ابان ١٣٠٨ موسسهاطلاعات،٥٧٥٤١

١١ - گزارش ماموریت ، ٥٧٥٤٩

www.kerimhisami.com

بەشی شەشەم

گیانی هاوکاری

لە بەشەکانی پێشوو باسی سیاسەتی ناوچەیی سۆڤیێتی کراکە چۆن لە ساڵەکانی دەیەی١٩٢٠پێکهاتنی هاوکاری ئێران وتورکیاو ئەفغانستانی وەک کۆسپێک لە سەر ڕێگای نیەتی دوژمنانەی وڵاتانی ئیمپریالیستی ڕۆژئاوا لە بەر چاو بوو، و هەرلەم بوارەشدا دیتمان کە دوای قەیرانی سنووری خەرمانانی١٣٠٦رووسەکانیش لە کەم کردنەوەی ئاڵۆزی نێوان ئێران و تورکیادا تێکۆشانێکی بەرچاویان هەبوو. گۆڕانکاری دوایی سۆڤیێتی لە سیاسەتی خۆجێیی و دەرەوەدا پێویستی بە درێژە پێدانی سیاسەتێکی ئاوا هەبوو.

نیگەرانی دراوسێی باکور

لە ڕێ و ڕەسمی ئاهەنگی دەیەمین ساڵی شۆڕشی بۆلشەویکی کە لە١٠ی نوڤمبەری ١٩٢٧ لە مۆسکۆ بە ڕێوە چوو، ڕێبازێکی تازە بۆ پەرەپێدانی خێرای پیشەسازی و هاوبەشی کردنی ئیجباری سیستمی کشت و کاڵی یەکێتی سۆڤیێتی ڕاگەیەنرا کە پاش چەند مانگ وەک بەرنامەی پێنج ساڵەی ئابووری بە کار هێنرا. ئەم بەرنامەیە و بە تایبەت بواری کشت و کاڵی کۆمەڵی سۆڤیێتی کە بەشی زۆری کۆمەڵگای دێهاتی بوو، خستە ژێرتیشکی خۆی، و بوو بە هۆی ئاڵۆزی بەربڵاو. یەک لە ناوچەکانی کە سەبارەت بە هەڵکەوتی شاخاوی و سوننەتی خەباتی خۆ جێیی هەرایەکی بەربڵاو ی بەربەرەکانی لێ سازبوو، ناوچەکانی زنگزور و نەخچەوان لە سنوورەکانی ئێران و سۆڤیێتی بوو. دەستەکانی چریکی مسوڵمان و ئەرمەنی لە بەرپەرچدانەوەی سیاسەتی بێرەحمانەی سۆڤیێت کە بە ناوی هاوبەشیکردنی کشت و کاڵ بە ڕێوە دەچوو، ڕێزە پێکهەڵپرژانیکی بەربڵاویان لە

گەڵ هێزەکانی سۆڤێت دەست پێکرد. لە ڕاپۆرتێکدا کە وەزارەتی نێوخۆی ئێران لە بارەی ئاڵوگۆڕی سنووری باکور وەریگرتبوو، نووسرا بوو:«..لە ئەنجامی بڕیاری ئەم دواییەی حکوومەتی سۆڤێت بۆ پێکهێنانی مەزراکانی هەرەوەزی و ئەستاندنی بەرهەمی خاوەن مڵکانی گوندی، زۆر لە خاوەن مڵک و وەرزێر بڵاو بوون و توشی هەژاری بوون. وەک زانراوە کار بەدەستانی حکوومەتی سۆڤێت زۆر بە توندی دژی ئەو کەسانە دەبزوونەوە کە دژی بە ڕێوە بردنی مەزرای هەرەوەزین» هەر وەک باسکرا ئەم توند و تیژییە بوو بە هۆی سەرهەڵدان و یاخی بوون. لە ئاخری بەهاری ١٩٣٠کۆنسولگەری ئێران لە نەخچەوان ڕاپۆرتی دا: هەرچەندە ڕاپەرینی خەڵک دامرکاوەتەوە ولێخۆشبوونی گشتی ڕاگەیەنراوە، بەڵام هێشتا هێندێ دەستەی نەیارلە چیاکانی دوور و نیزیک دەسورێنەوە. » (١)

سەرهەڵدانی ئەم ڕوو داوانە لە نەخچەوان و زنگزور و ناوچەکانی تری خوارووی قەفقاز، کاری کردە سەرپێوەندی سنووری ئێران و سۆڤێت. لە پلەی یەکەمدا ڕووسەکان بۆ پینەکردنی هۆکاری ئەو نائارامیانە و شاردنەوەی هۆی ڕاستەقینەی مەسەلەکە، بەیتو باوی دەستی نهێنی ئیمپریالیزمیان هێنا گۆڕێ و دەستەکانی موهاجری دژی سۆڤێتیان خەتابار دەکرد. لە بەر ئەوەی کە دوای شۆرشی ١٩١٧ دەستەیەکی بەر چاو لەو ڕاکردوانە پەنایان بۆ ئێران هێنا بوو، بیانو گرتنی ڕووسەکان دەست پێکرا. هێندێ جار دەیانگوت سەرهەنگ کەلبەلیخانی نەخچەوان پاش سەرکەوتنی بۆڵشەویکان لە قەفقاز، لە ئێران بۆتە پەنابەر و لە ئەرتەشی ئێراند بۆتە سەرهەنگ، ئەردەوێلیشی کردۆتە ناوەندی مساواتیەکان. »(٢)

جار جاریش بە ڕێکخستنی کوشتنی نەیارەکانی کە پەنایان بۆ ئێران هێنابوو، بار و دۆخی سنووریان ئاڵۆز دەکرد. بەڵام لە وانە گرنگتر مەسەلەی تێکۆشانی داشناکەکانی ئەرمەنی بوو کە لە باری پێوەندی ناوچەیی زیاتر هەستی پێدەکرا. لە پەنا سکاڵای بەردەوامی دەوڵەتی تورکیا لە بوونی ئەرمەنیەکان لە ئازەربایجان، وەک ئاماژەی بۆکرا، دەوڵەتی سۆڤێتیش بە تایبەت دوای ئاژاوەی نەخچەوان و

زنگزور دەوڵەتی ئێرانی سەبارەت بە تەبلیغاتی داشناکەکان خستە ژێرگوشارەوە.
هەر وەک والی ئازەربایجان (مەنسور) لە خاکەلێوەی ١٣٠٩دانووسی: مەبەستی رووسەکان ئەوەبوو:«... دەنگوباسێکی سەبارەت بە ڕووداوەکانی ولاتی خۆیان لێرە بە هۆی موهاجران و یا ڕۆژنامەکانی بێگانە بلاو دەبنەوە و پێوەندیان بە تەشکیلاتی دژی سۆڤیێتی یەوە هەیە، بە دوور لە ڕاستی نیشان بدەن، ئەگینالە لایەن مەعمورەکانی ئازەربایجانەوە بێلایەنی لە بەر چاوگیراوە و لە تێکۆشانی سیاسی ئەرمەنی وموهاجرانیش لە سنووری ئەرکدا پێشگیری کراوە و هەنگاوی پێویست هاوێژراوە. بەمحاڵەش بیانو گرتن و گوشاری کار بەدەستانی سۆڤیێت درێژەی کێشا.

دژوارییەکانی خۆجێی و تاق کەوتنەوەی سیاسی سۆڤیێت کە بە پچرانی پێوەندی سۆڤیێت و بەریتانیا لە بەهاری ١٩٢٧ زیاترپەرەی گرت، کار بەدەستانی مۆسکۆ سیاسەتێکی ئاشکرای بەرگریان گرتە پێش. دەوڵەتی رووسیا لە بەر عەوام فریوی بێ یابۆ پینەکردنی سەرکوتکردنی خۆجێیی، یابە بیر و باوەر، ڕایگەیاند کە دنیای رۆژئاوا بۆ شەرێکی سەرانسەری دژی یەکێتی سۆڤیێتی خۆ ئامادە دەکات. لە کۆنگرەی شەشەمی ئینترناسیۆناڵی کۆمونیستی(کۆمینتێرن)کە ئاخری هاوینی ١٩٢٨ لە مۆسکۆ گیرا، ڕاگەیەنرا«...هێزەکانی سەرمایەداری و لە سەروی ئەوان بەریتانیا سەرەرای ناتەبایی نێو خۆیان، دژی یەکێتی سۆڤیێتی ئامادەی شەڕدەبن »(٣) ئەم بۆچونە نوێیە سیاسەتی تازەشی بە دواوە بوو. دەوڵەتی سۆڤیێت کە بە گوێرەی سیاسەتی ناوچەیی خۆی لە سەرەتاوە لە ئاست ناسیۆنالیزمی کورد بیر و بۆ چونێکی لە باری نەبوو، ئەوی بە ئامرازی بردنە پێشی سیاسەتی بەریتانیا دەزانی، ئێستا هاو دەنگ لە گەڵ ڕۆژنامەکانی تورکیا، دەوڵەتی بەریتانیای بە سەبەبکاری ڕاپەرینی ئارارات دادەنا و پێیان وابوو کە مەبەست لەم گۆرانکاریانە « پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستانە » کە « بە تەواوی لە گەڵ قازانجی ئیمپریالیستەکانی ئینگلیزی دێتەوە. چونکە ئیمپریالیستەکانی بەریتانی دەیانەوێ لەم ناوچەیەدا پاڵپشتێکی سوق الجیشی دژی یەکێتی سۆڤیێتی پێک بێنن...

www.kerimbisani.com

مەبەستی بنچینەیی ئامادەکردنی پێشەکی شەڕی گەورەیە دژی یەکێتی سۆڤێتی.» (٤)

یەکێ لە قوربانیانی ئەم شێوە بۆچوونە تازەیە، کوردەکانی سۆڤێت بوون. لە ساڵی ١٩٢١ناوچەی خودموختاری کوردنشین کە لە دەور و بەری شاری لاچین(لە سەر ڕێگای قەرەباغ بۆ ئێرەوان)پێکهاتبوو، و دەهات ببێتە کانونی بەردەوامی ژیانی کولتوری کوردەکانی ئەو ناوچەیە، لە بەریەک هەڵوەشا. هاوکات لە گەڵ ئەم بڕیارە سەرەتای بارکردن و لە بەریەک بڵاوکردنی کوردەکان بۆ ئەوپەری ناوچەکانی سۆڤێت دەستپێکرا. (٥)

دەوەری ناوچەیی ئەم سیاسەتە بریتی بوو لە موخالیفەتی جیددی لە گەڵ ڕاپەڕینی ئارارات کە هەر وەکو باسکرا لە خستنە ژێر گوشاری ئێرانەوە بۆ هاوکاریکردن لە گەڵ تورکان بۆ سەرکوتکردنی سەر هەڵداوان وردە وردە گەیشتە بەرەو ڕوو بوونی هێزی نیزامی لە سنوورەکانی سۆڤێت و ئارارات، بەرانبەر کوردەکان.

سەرەتای ساڵی ١٣٠٩(١٩٣٠)کە ساڵی ئاخرین بەرەنگاری تورک و کوردەکان بوو، ئاڵۆزی سنووری نێوان ئێران و سۆڤێت بوو بە جێگای نیگەرانی. لە نێوەی جۆزەردان دا هێزێکی ٦٠٠سواری ئەرتەشی سوور بە دوای دەستەیەکی ٥٠کەسیدا لە یاخیانی ئەومەڵبەندە کە لە سنووری زنگزور بۆ خاکی ئێران هەڵاتبوون، هاتنە ناوچەی قەراچە داغ(ئەرسباران)، و بە گەیشتنی هێزێکی دیکەی سۆڤێت عەمەلیاتی ناوبراو لە حاڵەتی ڕاو نانی دەستەیەکی هەڵاتوو تێپەڕی و بوو بە لەشکرکێشیەکی ئاسایی. لەو پەلامارەدا هێندێ گوندی ئێران تاڵان کران و خەڵکێکی زۆریش لە گەڵ چەند سەربازێک بە دیل گیران و بردیانن بۆ خاکی سۆڤێت. سەرتیپ موقەدەم لە ماوەی ٢٤سەعات دا بە بانگ کردنی هێزەکانی جێگرلە ماکۆ و هێزی تەورێز و چریکی شاسەیوان، نیزیکەی ١٢٠٠کەسی کۆکردەوە و لە درێژایی خەتی سنووردا ڕایگرتن. بەڵام بەرلە وەی سەرتیپ موقەدەم کارێک بکا، ڕووسەکان لە گەڵ دیلەکان بۆ خاکی سۆڤێت گەڕانەوە. بە

www.kerimhisani.com

دوای ئەم ڕووداوە دا سەرەتای هاوینێ خەبەری کۆ کردنەوەی هێزی عەسکەری لە سنوورەکانی سەرووی ئێران، لە ئاستاڕاوە بگرە تانیزیک جوڵفا ڕایدەگەیاند کە «...نیزامیەکانی سنووری سۆڤیێت لە بەرانبەر پردی ئاراز بە شەو مەتەرێزان هەڵدەکەنن» هاوکات لە ئەردەوێلیشەوە خەبەرگەیشت کە «...پاسگاکانی سنووری سۆڤیێت پڕبوە لە لەشکری ڕووس و هەمیشە خۆ نیشان دەدەن.» (٦)

دڵنیایی دراوسێی باکور

لە کاتێکا یەکێتی سۆڤیێتی لە گەڵ ئامادەیی بۆ بەرەو ڕوو بوونی شەڕێکی گەورەی ئیمپریالیستی، خەریکی سەرکوتکردنی نەیارەکانی خۆجێیی و ناوچەیی خۆی بوو، لایەنەکەی تری مەسەلەکە، واتە ئیمپریالیزمی بەریتانیا نەک هەرپشتیوانی لە ڕاپەرینی ئارارات نەدەکرد، بەڵکوو وەک لە بەڵگەکانی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا دەردەکەوێ، بۆ پێشگری لە هاوکاری دەستەی کوردەکانی عیراق لە گەڵ سەر هەڵداوانی ئارارات، هەنگاوی بەربلاویشی هاویشتبوو. (٧) وادیارە هەنگاوەکانی بەریتانیا ئەوەندە کاریگەربوون کە تەنانەت توفیق روشدی بەگ لە وتو وێژێکدا لە گەڵ هێلم سکرتێری دووەمی بالیۆزخانەی ئینگلیز لە ئانکارا لە گەڵ ئاماژە بۆ دڵنیایی خۆی لە لایەن دەوڵەتی بەریتانیاوە ڕایگەیاند:«..تورکیا لە لایەن عیراقەوە هیچ نیگەرانیەکی نیە.»(٨) لە ڕاستیشدا پاش ئەوەی تورکیا لە هاوینی ١٩٢٦بڕیاری کۆمەڵی نەتەوەکانی سەبارەت بە دانی موسڵ بە عیراق قەبوڵ کرد، پێوەندی تورک و بەریتانیا بەرە و باشی چوو، تەنانەت مانۆری وەک بەستنی قەراردادی بازرگانی و سیاسی و دیداری پلەی سەرووی دەوڵەتی نیوان ڕووسیا و تورکیا نەیتوانی ئەم ڕەوەندە بگۆڕێ............

تێکۆشانی هاوبەشی

ئاخــــرەکـــەی پاش چەندســـاڵ هەڵس و کــــەوت، لە هاوینی ١٣٠٩(١٩٣٠)بەربەرەکانی تورک و کوردەکان لە ئارارات بەرە و کۆتایی دەچوو، و

www.kerimhisami.com

هەڵوێستی دەوڵەتی ئێرانیش لە نێو گۆڕانکاری توند و خێرادا بار و دۆخی لێبڕاوی وەردەگرت. لە گۆڕانکاریەکانی ئەم دەورەیەدا، واتە جۆرە وتو وێژ و ڕێک کەوتنێکی کە لە مابەینی زستانی ١٣٠٨ تاهاوینی ١٣٠٩لە نێوان ئێران وتورکیادا سەری گرت، هیچ بەڵگە و ڕاپۆرتێکی ڕەسمی بە دەستەوە نیە. لە بەرئەوە لە گێرانەوەی گۆڕانکاریەکانی ئەم دەورەیەدا دەبێ هیوا داربین ڕەوتی ڕووداوەکان خۆیان گۆشەیەک لە چەشنی بیر و هزر و مەنتقی زاڵ بە سەر کردەوەی کاربەدەستانی دەوڵەتیدا نیشان بدە یەکێ لەو گۆڕانکاریانەی کە لە ڕوانگەی ڕوونتر کردنەوەی شێوەی بیر و بۆ چوونی کاربەدەستانی و خت سەرنجڕاکێشە، چیرۆکی دیتنی کلنل تی.ایی.لاورنس ـــ لاورنسی ناسراوی عەرەبوستان ـــ لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئێران و دژکردەوەی دەوڵەتە لە بەرانبەر ئەو مەسەلەیەدا.

لە ئاخری ڕێبەندانی١٣٠٨(١٩٣٠)عەلی مەنسور والی ئازەربایجان ڕاپۆرتی داکە بە گوێرەی ڕاپۆرتی حاکمی سەردەشت «کلنل لاورنسی ئینگلیزی لەم دوایەدا هاتۆتە کوردستان» ولە نێوکوردەکاندا خەریکی ماندانە.(٩)لە درێژەی ئەم ڕاپۆرتەدا ڕایگەیاند کە بە گوێرەی ئاگاداری زارەکی لە سەرۆکی گومرگی سابلاغ، کەسێکی ئاوا لە ناوچەی ڕەواندز بوە و گویا لەم دواییەدا بە قاچاخی سنووری بەزاندوە و تا دەورەی شنویە هاتوە و گەڕاوەتەوە.(١٠) بەو تەبلیغاتەی کە ڕۆژنامەکانی سۆڤیەتی وتورکی لە بارەی نەخشی دەوڵەتی بەریتانیا، و بە تایبەت کلنل لاورنس لە ڕاپەرینی کوردەکاندا سازیان کردبوو، دیاربوو زوو یا درنگ لە ئێرانیشدا ڕەنگی دەدایەوە.

لە گەلاوێژی١٣٠٩وەزارەتی دەرەوە لە ڕاپۆرتێکی لێکۆڵینەوەی خۆیدا لە ڕێگای باڵیوزی ئێرانەوە لە بەغدا، بە وەزارەتی خۆجێیی ڕاگەیاند کە چونکە لە وانەیە لاورنس بە ناوێکی ساختە ڤیزای وەرگرتبێ، ناکرێ بزانین لە کوێوە هاتۆتە ئێران. بەڵام«...لە بەرئەوەی لە ڕۆژنامەکانی بەغدا بڵاو کرابۆوە کە لە وانەیە کلنل لاورنس لە ماکۆ یا لە ڕەزائیە بێ ، گورج ئەیالەتی ئازەربایجان و فەرماندەی تیپی تێکەڵی کوردستان ئاگادار بکە. ڕەسمێکی لاورنسیش ناردرابوو. مەسەلە بە ئەیالەتی

www.kurdipedia.com

ئازەربایجان ڕاگەیەنرا. هەرچەندە ناوبراو ڕایگەیاند کە هیچ ڕاپۆرتێکی ڕاست لە بارەی پەڕینەوەی ناوبراو بۆ ئەم مەڵبەندە نەگەیشتوە، لە گەڵ ئەوەش ناردنی فرمانی دەوڵەتی بۆ گشت ئیدارەکانی شارەوانی و گومرگی بۆ ناسین و گرتنی ناو براو درێژەی هەبوو.

ئەوە کە لاورنس لەو ڕۆژانەدا چەند ساڵێک بوو وەک ئەفسەرێکی هێزی هەوایی بەریتانیا لە گۆشەیەکی ئینگلستان خەریکی پێشبرکێنی غارە ئەسپ و کاری ئەدەبی بوو، خۆی مەسەلەیەکی جیاوازە. لێکۆڵینەوەی سەر سوڕهێنەری چیرۆکی کلنل لاورنس لە ئێران، لاورنسی زۆر لە ناوچەکانی وڵات ناسران و گیران و بزر بوونی هێندێکیان لە حەوسەلەی ئەم لێکۆڵینەوەیە بە دەرە. ئەوەی لێرەدا شایانی سەرنجە، تێگەیشتن و شعوری سیاسی ئەو کاتە کە چۆن لە بەرانبەر فیشاڵی تەبلیغاتی بێگانەدا، دەستەوستان دەبێ. لە بارو دۆخێکدا کە پاراستنی بەرژەوەندی نیشتمانی ئەوپەڕی وریایی گەرەکبوو، بەشێکی زۆری توانای دەوڵەت بۆناسین و گرتنی «کلنل لاورنس» تەرخان دەکرا، کە بوون و نە بوونی لە ڕەوەندی گورانکاریە ڕاستەقینەکانی سنووری سەرووی ڕۆژئاوای وڵات هیچ تەئسیرێکی نەبوو.....

دوای شکانی کوردەکانی ئارارات هاوینی ١٣٠٩(١٩٣٠)لە شەڕی گەڵی زیلان، دەستەیەک لە هێزە شکاوەکانی ڕاپەریو، کە بە گوێرەی نووسراوەکانی ئیحسان نوری(ژن و منداڵی کورد)بوون، لە چاڵدران دەگەنە گوێستانی جەلالیەکانی ئێران و لە کن خالیداغا پەنا دەدرێن. فرۆکەکانی تورکیا کە ڕاویان دەنێن لە خاکی ئێراندا بۆمبارانیان دەکەن و لە لایەن هێزەکانی سەر سنووری ئێرانەوە توشی هیچ دژکردەوەیەک نابن. کاتێ خالیداغا بڕیاردەدا کە لە گەڵ تایفەی خۆی لە وێ باربکا و دوورتر لە سنوور لە ئاواجیق بچێتە قشلاغی هۆزی خۆی، فەرماندەی هێزەکانی ماکۆ پێشی دەگرێ و ناهێڵێ. یاوەر فەتحولاخان لە کاتی ڕاگەیاندنی فەرمانی فەرماندەی ماکۆ، حەمەدەمیناغای برای خالیداغا دەکوژێ و ڕادەکات. بەلام ئەو هێزەی لە گەڵ ئەو دەبێ، دەگیرێ و چەک دەکرێن. خالیداغا بە شەو هۆز

دەخاتە ڕێ و لە ڕێگای دۆڵی کاجوت، بەرەو قشلاغ دەکەوێتە ڕێ. لە ڕێگادا پاسگای دۆڵی کاجوت دەیەوێ پێشی بگرێ، بەڵام دوای شەرێکی کورت تەسلیمی جەلالیەکان دەبێ، و کوردەکان لە گوندی تانەلی جێگیردەبن. ئیحسان نوری دەنووسێ، دوای ئاگاداری لەم ڕووداوەیە، ڕۆژی دوایی خۆی گەیاندۆتە ئەو جێگایە و بە ناردنی ڕاپۆرتێک لە بارەی ڕووداوەکە بۆ سەرتیپ حەسەنی موقەدەم و ئەفسەر و نیزامیەکانی دیل ئازاد دەکرێن. جگە لە وە وادیارە خالیداغاش لە سەرۆکایەتی عێل وەلا دەنرێ و عومەراغای کوری گەورەی لە جێگای ئەو دادەنرێ. بەڵام سەرەرای ئەوە بەرەنگاری سەربازەکانی ئێرانی و جەلالیەکان درێژە دەکێشێ. (١١)

لەم ناوەدا هێزێکی ئێرانی بۆ سەرکوتکردنی کوردەکانی جێگرلە عیساقشلاغ کەوتنە کار و شەو کوردەکانیان گەمارۆدا و لە گەڵ بەیانی پەلاماریان دان. لەم هێرەشەدا چەند کەس لە کوردەکان، لە وانە حەسۆی ئەیوب ئامۆزای خالیداغا دەکوژرێن. خالیداغاو پیاوەکانی لە لاوە هێزەکانی ئێرانی پەلامار دەدەن و دەیانشکێنن. جارێکی دیکەش بە ناو بژێکەری سەرۆکانی ئارارات شەڕ و کێشە کۆتایی پێدەدرێت. بە گوێرەی نووسراوەی ئیحسان نوری، ئەم ڕووداوە پیلانێکی حیسابکراو بوو لە لایەن یاوەر فەتحولاخانەوە بۆ(شێواندنی زەینی فەرماندەی لەشکر(موقەدەم) و ستادی ئەرتەشی ئێران سازکرابوو، خزمەت بوو بە تورکان. لە ئەنجامدا«...کوردەکانی بە گشتی لە بەر چاوی دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێران بە یاخی ناساند، و یارمەتی رەزاشای بە هێزەکانی تورکیا بۆ نابوتی و سەرکوتکردنی ئاراراتیەکان مسۆگەرکرد.(١٢)

لە چەند و چۆنی ئەم ڕووداوە لە ڕوانگەی کاربەدەستانی ئێرانی، بەڵگەیەک لە دەست دانیە، بەڵام لە هێندێ ئاماژە بە ئاڵوگۆڕەکانی جێگای باس، وا دەردەکەوێ کە بۆچوونی ڕەسمی کاربەدەستانی ئێرانی لە سەرئەو باوەرە بوو، کە خالیداغا ویستوویەتی ڕەگەڵ هێزەکانی ئارارات بکەوێ، نەک بە پێچەوانە. ئەوان لە سەر ئەوباوەرە بوون کە خالیداغا:«.. لە گەڵ ئەوەش لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە ئەمنیەتی

وەرگرتوە و ماوەیەکیش ئارام بوە، لە نەکاو لە دەور و بەری ماکۆ دەستی بە ئاژاوە کردوە...» جگە لەوە«... خەبەریان پێدەگا کە ناوبراو لە گەڵ قاچاخچیانی ئارارات لە پێوەندی دابوە و ویستوویەتی لە گەڵ عێلی خۆی بچێتە ئارارات» وەک باسکرا بۆیە پەلامار دراوە. ڕۆژنامەی حبل المتین لە ڕاپۆرتێکدا دەنووسێ:« کوردەکانی تورکیا خالیداغای سەرۆکی تایفەی جەلالیان لە گەڵ خۆ کردۆتە یەک و، ویستوویانە بیبەنە ئارارات. ئەرتەشی ئێران خەبەری زانیوە وڕێگای پێگرتوە کە نەهێلێ بچێ.(١٣)

وەک لە ڕۆژنامەکانی ناوەندیدا، ڕەنگدانەوەی گۆڕانکاریەکانی سنوور دەردەکەوێ، لەو ڕۆژانە دا مەسەلەی خالیداغا و نەخشی شەخسی ئەو لە مەسەلەی ئارارات و پێوەندی نێوان ئێران و تورکیا دەورێکی گرنگی هەبوە. هەر بۆیە کاتێکی هەواڵدەری ئاناتۆلی تورکیا لە بارەی هاتوو چۆی خالیداغا بۆ سنوور و دابینکردنی ئازوخەی سەر هەڵداوان لە ڕێگای ئێرانەوە، ڕاپۆرتی بڵاوکردەوە، ڕۆژنامەی ئێران، لە گەڵ پێداگرتن لە سەر هاوکاری ئێران و تورکیا، ئیدیعای هەواڵدەری ئاناتۆلی وەدرۆ خستەوە. لەم ناوە دا گەڕانەوەی سمکۆ بۆ ئێران و مەترسی سەرهەڵدانەوەی بزووتنەوەی ئەو بار و دۆخی ناوچەی ئاڵۆزترکرد. سمکۆ دوای شکانی ئاخرین بزووتنەوەی لە ڕەزبەری ١٣٠٥(١٩٢٦)لە ڕێگای تورکیاوە دەچێتە خاکی عیراق و لە کن شێخ ئەحمەدی بارزانی دەبێتە پەنا بەر. لە مانگی پوشپەر لە گەڵ سوارەکانی دێتەوە شنۆ، وادیارە بۆ تەسلیم بوون و، وەرگرتنی ئەمان نامە گەڕاوەتەوە بۆئێران. بەڵام کاربەدەستای دەوڵەتی ئێران بڕوایان پێ نەکردوە و لە٢٧ی مانگی جۆزەردان بە فێڵ کوشتوویانە.(١٤) (*) لەڕاستی مەسەلە و پێوەندی گریمانیی ئەو لە گەڵ ئاڵوگۆڕی ناوچە، ئاگاداری و بەڵگەیەکی

(*)-وادیارە ئاغای بەیات لە چوونی سمکۆ بۆ عیراق زۆر ئاگادار نیە، باوەڕ ناکەم سمکۆ قەت لای شێخ ئەحمەدی بارزانی بوو بێتە پەنابەر. وەک لە بەڵگەکان دەر دەکەوێ سمکۆ ساڵی ١٩٢٦ لە تورکیا بوە. گەڕانەوەشی بۆئێران ساڵی ١٩٣٠ بوە کە لە شاری شنۆ داویان بۆ داناوەتەوە و بە فێڵ و نامەردانە کوشتوویانە.

باوەڕ پێکراو لە دەست دانیە. بەڵام وەک ئەو دەم باسدەکرا، تورکەکان لە بەرانبەر ئەوە دا کە لایان وابوو ئێران پشتیوانی لە خالیداغا دەکا، سمکۆیان ناردۆتەوە ئێران . ڕۆژنامەی حبل المتین نووسی: «..ئێستاکە تورکەکان بۆ سەرکوتکردنی کوردەکانی خۆیان کەوتوونەتە کار، سۆڤیێتی یەکان لە لاوەرا پروپاگاندەیان کردوە و بە تورکانیان گوتوە، کە ئێران وەک خالیداغا و هیتر بە چەک و قورخانە و خەڵک یارمەتی بە کوردە یاخیەکانی تورک دەکات. گویا تورکی ساکاریش بڕوایان کردوە، لە لایەک بە کاوێژکردنەوەی قسەی قۆڕی ڕۆژنامەکانی بێخەبەر کە ئێمە باسی ناکەین نەوەکو میللەتەکانی تورک وئێران دڵیان بێشێ، ولەلایەکی ترگۆیابە خەیاڵی تۆڵە ئەستاندنەوە سمایلاغای سمکۆیان کە بۆ ڕۆژێکی ئاوا پەنادا بوو، بە تەواوی ساز و پەرداخیان کردوە و هانیان داوە بۆ سنوورەکانی ئێران:::» کەکوژرا. (١٥)

لەو تاریخەوە ڕۆژنامەکانی ئێران کەوتنە ژێرکۆنترۆڵی دەوڵەتەوە. بە پێچەوانەی قۆناخەکانی پێشوو، دەستیان کرد بە بڵاو کردنەوەی ڕاپۆرت و دەنگوباس لە بارەی گۆڕانکاریەکانی سەرسنوور.وادیتە بەرچاو کاربەدەستانی دەوڵەتیی ئاخرەکەی هاتبوونە سەر ئەوە کە بە سەرنجدانی دەنگۆ لە بارەی ئەم گۆڕانکاریانە، و پێویستیی هەڵوێست گرتن لە بەرانبەری ئەودا، ڕێبازێکی ڕوونتریان گرتە بەر. لە پێشدابە نەقڵی قەول لە هەواڵدەری ڕۆیتەر هێندێ ڕاپۆرتیان لە بارەی شەری توند بڵاو کردەوە. پاشان سەبارەت بەڕابردووی بزووتنەوەکانی کوردو نەخشی ئیحسان نوری پاشا ئاگاداریان نیشاندا. دەنگۆ لە بارەی پەلاماری خاکی ئێران لە لایەن هێزەکانی تورک و ئاڵۆزی پێوەندی دوو وڵاتەوە، وەها پەرەی گرت کە لە ٢٦ی گەلاوێژی ١٣٠٩ وەزارەتی دەرەوەناچاربوولەبەیاننامەیەکی ڕەسمیداپەلاماری لەشکری تورک بۆ سەرخاکی ئێران وە درۆ خاتەوە، و بە ڕۆژنامەکانیش ڕابگەیێنێ کە لە کاتی بڵاو کردنەوەی خەبەری واگرنگدا، پێشەکی لە ڕاست و درۆی خەبەرەکە دڵنیابن.

لە ڕاپۆرتە بڵاوەکانی کە بە نەقڵ لە هەواڵدەرەکانی هەندەران سەبارەت بە گۆڕانکاریەکانی ناوبراو بڵاو بوونەوە، وادەر دەکەوێ کە تورکەکان دەیانویست

هەرتک ولآت بتوانن لە کاتی پێویست دا بۆ عەمەلیاتی دژی کوردەکان لەشکر بۆ خاکی یەکتر بێنن. بەڵگەی کاربەدەستانی تورک ئەوە بوو کە:«... هەرچەند لەم دوییانەدا دەوڵەتی ئێران لە لای خۆیەوە هەنگاوی گرنگی دژی دەستەی ئەشراری کورد هاویشتوە، بەلام دەوڵەتی ئێران لە ناوچەکانی سنووری تورکیا هێزی جەنگیی تەواوی نیە.»(١٦)لەم ڕاپۆرتانەدا لە بارەی ڕێککەوتنی ئێران و تورک، سەبارەت بە گۆرینەوەی هێندێ بەشی خاکی سنووری دوو ولآت و تێپەڕبوونی لەشکری تورک بە خاکی ئێراندا و هێندێ شتی ئەوتۆ، ڕەنگیان دەداوە کە هەموو جارێ ڕۆژنامەکانی ئێران وەدرۆیان دەخستەوە. لە گەڵ ئەوەش لە نێوە ڕاستی خەرمانانی ئەو ساڵەدا، زۆرلەو شتانەی لە ماوەی دوو مانگدا باسیان دەکراو وەدرۆ دەخرانەوە، وەڕاست گەڕان.

کۆتایی ئاژاوە

لە نێوەڕاستی خەرمانانی ١٣٠٩(١٩٣٠)هاوکات لە گەڵ هێرشی هێزەکانی تورک بۆ سەر شوێنی سەر هەڵداوان لە چەند لاوە، لە کاتێکا هێزەکانی کورد دەیانویست وەک سالانی پێشوو هێدی هێدی لەشکری تورک بکێشنە نێوە ڕاستی ئارارات و هیلاکیان بکەن ولە نێو بەردەلانی بە ترس و خڕ و دۆڵی قوڵدا بلاو و نابوتیان بکەن... لە پشتەوەڕا بە پێچەوانەی چاوە ڕوانی، لە سنووری ئێرانەوە، لە پێشدا دەنگی تۆپ و پاشان دەستڕێژی پیادە و شەست تیران بەرز بۆوە .(١٧) لە سەرە تاوە کوردەکان وایانزانی دیسان بە هەڵە لە گەڵ هێزەکانی ئێران تەقە سازبوە. بەلام لە ماوەیەکی کورت دا بۆیان دەرکەوت کە لە گەڵ هێزەکانی تورک بەرەو ڕوو بوون. تورکەکان بە ڕێک کەوتن لە گەڵ هێزەکانی ئێرانی، لە لای بولآغباشی یەوە بۆلای بەرزاییەکانی قۆزلو، و ئایوبێگ پێشڕەویان کرد. لە ڕاستیدا تورکەکان«...پشتەوەی کوردەکان و شوێنی پاشە کشەی ئەوانیان گرتبوو، و بە هێرشهینانی لە سەریەک توانیان لوتکەی ئاگری بچوک بگرن، و تابناری باکوڕ و باکوڕی ڕۆژهەلآت نیزیکەی فرسەخێک بەرینی و سێ فرسەخ درێژی بشکلێ

www.kerimhisami.com

زوزنەقەیی لە خاکی دەوڵەتی ئێران داگیر بکەن و لە ناوچەکانی ئایوبێگ ، شیلە، تورتک و سوڵتان تەپە، کە بەشێک بوون لە خاکی ئێران، پاسگای گوردانی و گروهانی یان دامەزراند.» (١٨)

پاش نیزیکەی بیست ڕۆژ شەڕی توند، بەربەرەکانی کوردەکانی ئارارات تێک شکا، هێزەکانی ڕاپەریو بڵاوبوون. هێزەکانی تورک بە سەر تەواوی ناوچە و بەشێکیش لە خاکی ئێراندا زاڵ بوون. پاش شکانی کوردەکانی ئارارات لە ئاخری خەرمانانی ١٣٠٩(١٩٣٠)خوسرەوبەگ باڵیۆزی تازەی تورکیا بۆ پێشکێش کردنی ئیعتبارنامەکانی چوەکن ڕەزاشا و هەستی بەرزی برایەتی و دۆستانەی مستەفاکەماڵی پێڕاگەیاند. ڕەزاشا لە وەڵامدا هێواداری دەربڕی کە پێوەندی برایانەی دوو وڵاتی دۆست و دراوسێ لە ڕابردوو پتەوتربێ. عیسمەت ئینۆنۆش لە کۆبوونەوەی مەجلیسی بەرزی تورکیادا، باسی نەخشی دراوسێکانی تورکیای کرد کە بە « لە بەر چاوگرتنی ڕاستیی پەیمانەکانی مەوجود لە سەرکوتکردنی کوردەکاندا هاوکار یان کردوە».(١٩)پاش ماوەیەک وێستان لە درێژەی کاری کومیسیۆنی سنوور، کە لە سەرەتای گەلاوێژدا بە سەرۆکایەتی موزەفەرخانی ئەعلەم(سەردارئینتصار) پێکهات بوو، وپاش چەند ڕۆژ سەبارەت بە ڕێکەوت لە گەڵ ئەویەری گەرمی شەڕەکانی ئارارات، لە تێکۆشان وێستابوو، ڕاپۆرت بڵاوکرانەوە.(٢٠)

سەرەتای گیر وگرفتەکانی ئێران

بەڵام بە سەرنجدانی گۆڕانکاریەکانی دوایی، نەک هەر وەک چاوەڕوان دەکرا لە پێوەندی نێوان دوو وڵاتدا پێشکەوتنێک نەبوو، بەڵکوو ئاستەنگی تازەش سەریان هەڵدا. تورکەکان کە بە سەر ڕاپەرینی ئارارات دا سەرکەوتبوون، گۆڕانکاریەکانی ناوچەیان بە وردی دەخستە بەر چاو، و هێشتا سەبارەت بە تێکۆشانی گریمانیی نەیارەکانیان دڵە ڕاوکەیان بوو. یەکێ لە پیاوە تێکۆشەرەکانیان ئیسماعیل حەقی کۆنسولی پێشووی تورکیا لە ورمێ ، کە لە زستانی ساڵی ١٣٠٩لە کاتیکا

www.kerimbisani.com

چاوەروان بوو دەوڵەتی ئێران کۆنسولگەری ئەو لە مەشهەد قەبوڵ بکا، لە تەورێز خەریکی تێکۆشانی جاسوسی بوو. یەک لە کارەکانی ئەو ناردنی دوو کەس بوو، بۆ بەغدا و موسڵ تا لە ڕوانگەی کاربەدەستانی ئینگلیزی سەبارەت بە وتووێژی ئێران و تورکیا لە بارەی مەسەلەکانی سنوور ئاگاداری وە دەست بێنێ. جگە لەوە گۆیا قاوبوو کە کوردەکان لە کەرکوک و موسڵ ئامادە دەبن لە ژێرچاوەدێری کولەنێل ئێدمۆندزی ئینگلیز لە بەهاری داهاتوودا، واتە بەهاری ساڵی١٣١٠تورکیا پەلامار بدەن. ناوبراو ئەوەشی لە ئەستۆبوو کە لەم بوارەش بکۆڵێتەوە.(٢١)

ئەم نیگەرانیە لە سەرهەستێکی کە تەواو ڕوون نیە چەندە ڕاستە و چەندەشی بیانوو گرتنە، لە پێشدا بە شێوەی ڕەخنەی توندی دەوڵەتی تورکیا، سەبارەت بە تێکۆشانی ئەرمەنیەکان لە ئازەربایجان، خۆی نیشاندا. وەزارەتی دەرەوەی ئێران لە نێوەی گەلارێزانی ١٣٠٩ بە وەزارەتی نێوخۆی ڕاگەیاند کە باڵیۆزخانەی تورکیا لە وەی کە:«..کومیتەی داشناکسیۆنی ئەرمەنی دانیشتووی تەورێزلە هیچ یارمەتیەکی نهێنی بە کوردەکانی ئاگری داغ دەست ناگێرێتەوە و پارە و چەک وئازوخەیان بۆ دەنێرێ... » سکالای هەیە.(٢٢)) وەزارەتی نێوخۆ لە گەڵ پێراگەیاندنی بابەتی سەرو بە عەلی مەنسوری والی ئازەربایجان و پێداگرتن لە سەرلێکۆڵینەوەی پێویست لەم کارە، فەرمانی دایە:«... لەم جۆرە خۆپێشاندانی داشناکەکان بە تەواوی پێشگری بکرێ و ئاگایان لێ بێت کە لە لایەن ئەرمەنیانەوە، نە بەئاشکراو نە بە نهێنی هیچ یارمەتیەک بە کوردان نەکرێ. لە حاشیەی نامەکەش رستەیەک بە ناوی « حەزرەتی ئەشرەف» فەرموویەتی : گۆیا وەزارەتی دەرەوەش لەم بارەوە بۆئێوەی نووسیوە و شپرزەیی ئەم وەزعەی وە بیرهێناونەوە و دیارە تەسدیقی دەکەی کە مەسەلەکە گرنگ و شایانی سەرنج و ئاگاداریی تایبەتیە. ئێوەش کە تەواو بێلایەنن، نابێ ڕێگابدەن کە بۆ هیچ کەس دەرفەتی هێندێ فێڵ و دنەدان و کردەوەی چاوەروان نەکراو بمێنێتەوە و بیانوویان بکەوێتە دەست»..... بەربەرچدانەوەی عەلی مەنسور توند و ئاشکرابوو. ئەو بە ئامارە بە ڕابردووی هەنگاوەکانی خۆی لەم بارەوە، وەبیری خستەوە : «...ڕاگەیاندنی

باڵیۆزخانی تورکیا، بە هەڵە بێ، یان بە ئانقەست، بە تەواوی بێجێی یە.... ئەگەر چاوە دێری تەواوی مەعمورەکان و هێزەکانی ئێرانی نەبوایە، تورکەکان نەیاندەتوانی بە لەشکرێکی وا کەم ئاژاوەی ئاگری داغ دابمرکێننەوە. ئاژاوەی ناوبراویش نیزیکەی دوو مانگە کۆتایی پێهاتوە، دیار نیە چەک و جبەخانە لە تەورێزەوە بۆ کوێ و بۆکێ دەنێردرێت، و عەمباری ئەو چەک و قۆرخانە خەیاڵیە لە کوی یە؟

ئەوەش ڕاست لە کاتێکا کە:«...دەوڵەتی ئێران هۆزەکانی کوردی جەلالی و عەشیرەتەکانی دیکەی مەڵبەندی ماکۆ چەک دەکات. دەکرێ بیرلەوە بکرێتەوە کە لە تەورێزەوە ناوەندی ئەیالەتی ئازەربایجان چەک بۆ ناوچەکانی ناوبراو بنێردرێ؟» مەنسورلای وابوو ئەم قسانە نەک هەر درۆن، بەڵکوو سووکایەتیشن بە ئابرووی دەوڵەت، دەبێ ڕەخنە لە باڵیۆزی تورکیا بگیرێ.... پاش ماوەیەک کاتێ مەنسور لە ئەیالەتی ئازەربایجان وەلانرا و لە کابینەی تازەی مخبرالسلطنەدا بوو بە وەزیری نێوخۆ، تەیمورتاش لە نامەیەکدا بۆ وەزارەتی خۆ جێیی لە گەڵ ئاماژە بۆ هاوکاری ئەم دواییەی کورد و ئەرمەنی لە ناوچەدا، وەبیری هێناوە کە:«..تائێستا زیاتر مەسەلەی کورد سەرنجی دراوەتێ و عەمەلیاتی ئەوان لە ژێر چاوەدێری دابوە سەبارەت بە فیرقەی داشناکسیۆن و هەنگاوی ئەرمەنیەکان بۆ یەکگرتنی تێکۆشان لە گەڵ کوردەکان سەرنجی نە دراوەتێ» بۆیە داوالە وەزارەتی نێوخۆ دەکابۆ لە ژێرچاوە دێری ڕاگرتنی تەشکیلاتی ناو براو، هەنگاوی گرنگ باوێژرێن. »(٢٣)

دیارە هەر وەک لە نامەی تەیمورتاش دا، ڕەنگی دابۆوە، بە کردەوەش کار بەدەستانی دەوڵەتی زیاتر سەرنجی کوردەکانیان دەدا، مەسەلەی سەرەکیش هەرکوردەکان بوون، و مەسەلەی ئەرمەنی لە بیانوو زیاتر نە بوو. ڕاستیەکەی ئەوەیە دوای ئەی ڕێبازەی کە کاربەدەستانی لەشکری ئێران بۆ هاسانکردنی لەشکرکێشانی تورکەکان بۆ سەر ڕاپەرینی ئارارات، نەک هەرگومان باشیی پێشووی عەشیرەتگەلی کوردیان لە ئاست ئێران لە دەست دا، بەڵکوو وردە وردە لە گەڵ لافاوی سەربزێوی وباخیبوونی بڵاوی هۆزەکانیش بەرەو ڕوو بوون.

www.kurdishsanat.com

تورکەکانیش جگە لە سەرکوتکردنی تەواوی کوردەکان ئامانجێکی دیکەیان نەبوو. مەسەلەی کوردەکانی ئێرانیان سەر لە نوێ بە شێلگیری زیاتر هێناگۆڕێ. مەسەلەی ئەم گۆڕانکاریە وەها پەرەی گرت، کە ئاخرەکەی لە سەرەتای مانگی ڕێبەندانی١٣٠٩باڵیۆزخانەی ئێران لە تورکیا ناچار بوو« دەنگوباسی کۆبوونەوەی عەشیرەتان و هێزی کوردان لە سەر سنوور و گێڕانەوەی ئیحسان نوری» وەدرۆ بخاتەوە.(٢٤) بەلام سەرەڕای وەدرۆ خستنەوەی ڕەسمی دەوڵەت، هەراو ئاژاوە نانەوەی کوردەکانی سەرووی ڕۆژئاوای ئێران ڕاست بوو.

عەمەلیاتی لەشکر

پایزی ١٣٠٩(١٩٣٠)جگە لە هۆزی جەلالیەکانی ئێران، دەستەیەکی بەرچاویش لە کوردە سەرهەڵداوەکانی ئارارات وەک: فرزندە ، ئەیوباغا، برایماغا،(برۆحسکی تێللۆ) بە تایفە و مەڕ وماڵاتیانەوە لە گەڵ ئیحسان نوری پەنایان بۆ ئێران هێنا و بە گوێرەی یاسای پەنابەری لە سنوورەوە ڕایانگوێزتن بۆ ناوچەکانی نێو ئازەربایجان، وەک: قەراجەداغ و ئەردەوێل و مشکین و خەڵخاڵ و دەور و بەری خۆیە. بە گوێرەی نووسراوەی سەر لەشکرمەحمودخانی ئەمین:«...ئەم گواستنەوەی عێلات هەر چەندە پێویست بوو، بەلام بە داخەوە هێندێ لە مەعموورە چاو چنۆکەکان دەرفەتیان هێنا و دەست درێژیان بۆ ماڵ و گیانی عەشیرەتەکان کرد. لە بەرئەوە ژمارەیەکی زۆر لە وان، لێقەوماو و یاخی بۆ ناوچەی سنوور ڕایان کرد و لە ژێر فەرماندەیی برۆحسکی تێللۆ و پیاوەکانی لە دەوڵەت هەڵگەڕانەوە.» (٢٥)

لە گەڵ شپرزەیی بار و دۆخ لە ئاخری زستانی ١٣٠٩سەرتیپ موقەدەم لە فەرماندەیی لەشکری سەرووی ڕۆژئاوا وەلانرا و سەرتیپ محەممەدخانی موحتەشەمی لە جێگای ئەو دانرا. لە سەرەتاوە هێزێک دەکرێتە مەعمور کە هێزەکانی فرزندە و ئەیوباغا و برایماغا و سەرهەلداوەکانی تری پێشووی ئارارات کە لە قشلاغی ئاخگۆل جێگیرببوون، پەلاماربدەن. هێزی ناوبراو لە کاتێکا خەریکبوو بەشەو بەرزاییەکانی دەور وبەری ئاخگۆل بگرێ، خۆی کەوتە بەر پەلامار

و ناچار بوو بکشێتەوە. بەڵام ڕۆژی دوایی بە هاتنی هێزێکی زیاترکوردەکان بڵاو بوون. هێزەکانی دەوڵەتی لە ڕۆژئاوای ناوچە چیای بزنیان گرت و پێشیان بە کۆچباری تایفەی بلخیکانلویان گرت، کە دەیویست بۆ تورکیابچێ. (٢٦)

لە ڕاپۆرتەکانی مەوجود دەردەکەوێ سەرەڕای ئیعترازی توندی تورکەکان کە سەبارەت بە ئالۆزیەکانی دوایی سنوور دەریان بڕیبوو، هێرشی لەشکر بو سەر کوتکردنی کوردەکان توندترلە پێشوو درێژەی کێشا. پاش کوشتنی سەرگورد حەسەنی قەویدل، کەفیلی فەرماندەی گوردانی سەر بە خۆی شمارە دووی هێزی ماکۆ لە ٨ی پوشپەڕی ١٣١٠لە « شەڕدا لە گەڵ ئەشراری ئارارات» هێزەکانی ماکۆ بە فەرماندەیی سەرهەنگ کەلبەلیخانی نەخچەوان لە قەرەعەینی(کانی ڕەش)، هێزێکی بۆ سەرکوتکردنی تایفەی حاجی سمایلی نادری نارد کە لە گەڵ دەستەیەک لە سەر هەڵداوانی ئارارات لە بەرزاییەکانی شێخ جێگیر ببوو. بەیانی ڕۆژی ١٧ی پوشپەڕ هێرشی لەشکر دەستی پێکرد و پاش شەڕ و لێکدانێک، هێزەکانی سەر هەڵداوان بەرزاییەکانی شێخیان بەجێهێشت و بۆ لای چیاکانی باشوور و خوارووی ڕۆژئاوای ئاور پاشە کشەیان کرد. هێزی لەشکرلە درێژەی عەمەلیاتەکەی دابە سەربەرزاییەکانی باکور و سەروی ڕۆژهەلاتی ئاوردا زاڵ بوو، و لە بەرزاییەکانی قشلاغ شوێنی سەر هەڵداوەکانیان لە یەکماڵە پەلاماردا و دوای پاشەکشەی کوردەکان بۆ خاکی تورکیا، بۆ قەرەعەینی(کانی ڕەش) گەڕانەوە.(٢٧)

لە شەڕێکی دیکەی نێوان لەشکر و کوردەکاندا لە نیوەی جۆزەردان هێزەکانی دەوڵەتی ناوچەی زێوەی خوارو و بەرزاییەکانی دومانلویان پەلاماردا. لەو شەڕەدا ئەیوباغا کوژرا و کوردەکان بۆ لای قرخلار پاشەکشەیان کرد. پاش ماوەیەک لە هەوەڵی گەلاوێژی ئەو ساڵەدا، هێزی ماکۆ گروهانێک سەرباز بۆ لێدانی کوردەکان کە لە بەرزاییەکانی ئاقداش جێگیر ببوون لە کانی ڕەش دادەمەزرێنێ. ئەو هێزە لە تەپکەکانی خوارووی ئۆروج کەندی لە گەڵ کوردەکان توشی شەڕ دەبێ و تا دەوری ئاقداش دەچێتە پێش. لە گەڵ داهاتنی شەو هێزەکانی دەوڵەتی دەگەڕێنەوە بۆ

ئۆروج کەندی و ڕۆژی دوایە کە درێژە بە پێشڕەوی دەدەن، دەبینن کوردەکان باریان کردوە بۆ لای تاش کەند و قەراجەداغ. هێزەکانی دەوڵەتی وەدوایان دەکەون ولە بەرزاییەکانی ڕۆژهەلاتی ساری ئۆجاق توشی شەڕ دەبن. لە کوردەکان برۆحسکی تێللۆ، و لە نیزامیەکانیش سەرهەنگ کەلبەلیخانی نەخچەوان دەکوژرێن. نازانین داخوا رووسەکان کوشتنی سەرهەنگ کەلبەلیخانیان پیرۆز بایی کردوە، یان نا. بەلام«.. تورکەکان بە بۆنەی کوژرانی برۆحسکی تێللۆ، و ئەم سەرکەوتنە پیرۆزباییان لە ئەفسەرانی ئێرانی کردبوو...»(٢٨)

لە گەلاوێژی سالّی ١٣١٠(١٩٣٠)کاتێ کە سەرهەنگ مەحمودخانی ئەمین لە جێگای کەلبەلیخان بوو بە فەرماندەی تیپی هەوەلّی لەشکری سەرووی رۆژئاوا، ئالۆزی تەواوی ناوچەی داگرتبوو. بەشێک لە هێزی ماکۆ بە فەرماندەیی سەرهەنگ هوشمند ئەفشار لە قەرە ئاوێنە جێگیرببوو. بەشێکی دیکە بە فەرماندەیی نایب سەرهەنگ هاشمی لە دانالو مۆلّ درابوو. دەستەیەکی چریکی خۆجێیی(لە کوردەکانی بەشێک لە میلان و یا تایفەی تورک زمان) لە دزە و دانالو وبازرگان و ئاواجیق و سمکناوا و قەرەقۆیون، بەرلە وەی لە بەرانبەرئەشرارردا چالاک بن، زیاتر ڕەعیەت و مسکین یان زەحمەت دەدا. بە گوێرەی نووسراوەی مەحمودخانی ئەمین، لەو شەڕی بلاو و بێ نەتیجانەی کە لە سالّەکانی دواییدا سەریان هەلّدا، گەلێک زیاترلە قازانجی هیچ و پوچ، زیان بە هێزەکانی دەولّەتی و خەلّک گەیشتبوو. جگە لەوە«... خەسارەت و شەڕارەتی ئەشرار لە بەر سەر نەکەوتنی لەشکر ڕۆژ بە ڕۆژ زیادی دەکرد و بە تالان و کوشتار لە جەبهەکانی شەڕ زیانی مالّی و گیانی وە خەلّک دەکەوت.»(٢٩)

رادێتە بەر چاو کە سەرهەنگ ئەمین بڕوای بە سیاسەتی ڕاکێشانی خۆشەویستی سەرۆکانی کورد هەبوە، ناوبراو پاش ئەوەی دەگاتە ناوچە و لە بار و دۆخ دەکۆلّێتەوە، دەگاتە ئەو نەتیجەیە کە:«... هەرەکەتی شەڕکەرانە دژی کوردەکانی ئەم ناوچەیە لە سەتاسەت سەرکەوتنی حکوومەتی تورک هاسان دەکا و لە ئاکامدا ئەوان بە ئامانجی سیاسی خۆیان دەگەن و لەشکری سەرووی

www.kerimhisami.com

ڕۆژئاواش بە دانی هەزاران زیانی مادی و مەعنەوی دەکەوێتە زەحمەت. جگە لەو هەموو خەسارە لە ڕادە بەدەرە نیزیکەی بیست فرسەنگ خاکی سەر سنووریش وێران و چۆڵ لە حەشیمەت دەبێ.»(۳۰) بەو حاڵەش هێشتا هەر لە سەر ئەوباوەرە بوو کە ڕەنگە بتوانێ لە ڕێگای بێ شەر و بەربەرەکانی، کوردە ڕاپەریوەکان ڕازی بکا کە لە لێوارەکانی سنوور بۆ ناوچەکانی نێوتری ئازەربایجان بار بکرێن، و تورکەکانیش مەجبور بکرێن خەتی داگیرکراوی سنوور بە جێ بێڵن.

لە خەرمانانی ۱۳۱۰ سەرهەنگ ئەمین لە دەور و بەری دانالو لە گەڵ هێندێ سەرۆکانی کورد، وەک کورەکانی برۆحسکی تێللۆ، عبدوڵا خەلەف فتۆ، شێخ رسول و سەیدرەسوڵ لە گەڵ دەستەی خۆیان کە لە سەرووی ڕۆژ هەڵاتی ماکۆ لە دەور و بەری یخلقان و قەلاجوغ جێگیرببوون، وتووێژی دەستپێکرد. ناو براو تەنانەت ئامادە بوو، بۆ ڕاکێشانی گومانچاکی ئەوان ڕێگابدا محۆبەکر و ئیبراهیم حوسێنی کە لە گەڵ تایفە و دەستەی خۆیان لە مشکین و قەراجەداغ نشتە جێ کرا بوون، بێنەوە نێو ئەوان. لە ئەنجامدا کوردەکان ئامادە بوون بار بکەن و تا ڕەزبەری ئەو ساڵە لە گوندەکانی مخنس و طلمخان لە ڕۆژ هەڵاتی ماکۆ و ئاغ بلاغ و کروکەندی و قزلجە و قەرەئاغاج لە خوار و و خوارووی ڕۆژئاوای قەرەئایینە نشتەجێ بوون.

سەیرئەوەیە کە تورکەکان تەنانەت بە وەندە نەرمی و ئاوڕ دانەوەش ڕازی نەبوون کە بۆ ڕێکوپێکی و کپکردنەوەی یەکجاری کێشەکە پێویست بوو. یەک لە ئەفسەرەکانی حسامەدین بەگ، وابەستەی پێشووی باڵیۆزخانەی تورکیا لەم ڕۆژانەدا بۆ ئازەربایجان، و بۆ وە دەست هێنانی ئاگاداری لەبار و دۆخی کوردەکان و ڕەفتاری دەوڵەت لە گەڵ ئەوان بوو. وادیارە ناوبراو لە هاتنی شێخ قادر بۆ ئێران و دەرەتانی کەلک وەرگرتنی دەوڵەت لە بوونی شێخ قادر بۆ ڕاکێشان و دابینکردن و نشتەجێکردنی دوو بارەی کوردەکان لە ئاغ گۆل (قشلاغی سنووری جەلالیەکان) نیگەران بوە. بەلام بە سەفەری ڕەزاشابۆ ئازەربایجان و ئەو فەرمانانەی دەریکردن، تورک نیگەرانیان نەما.

سەرھەنگ مەحمودخانی ئەمین لە خۆیە چوە کن رەزاشا و لە راپۆرتێکی درێژدا بار و دۆخی ناوچەی پێراگەیاند. سەرھەنگ ئەمین لە سەرئەو باوەرە بوو، ھەر وەک تێکۆشانی سەرکەوتووی ئەو بۆ بارکردنی کوردەکان و دوور خستنەوەیان لە ناوچەکانی سنوور نیشانی داوە، ھێشتا دەکرێ بە چارەسەرکردنی ھێمنانەی ئەم مەسەلەیە ھیوا داربی. بەڵام رەزاشا بیر و بۆ چوونێکی دیکەی ھەبوو. ئەمین دەنووسێ:«... ھەر چەند دەکرێ بە سیاسەتێکی باش ئەشرار دەستەمۆ بکرێن و بۆ ھەمیشە و بە خۆشی لەم ناوچەیە دووربکەونەوە و ئەم ئاژاوەیەش بکوژێتەوە، بەڵام چونکە ئیرادەی شایانە روحی بە فیدای بێ، لە سەر قەلاچۆکردنی ئەوانە، بە ھەر نرخێک بێ پێویستە ئەنجام بدرێ....»(٣١) ئەو نرخەی کە درا، رەنگە لە روانگەی ھێندێ کاربەدەستانی لەشکری و مەدەنی و شەخسی شا -ش، نرخێکی وای نەبێ، لە گومان باشی کوردان و بروایان بە بەڵێن و وادەی کاربەدەستانی دەوڵەتی، کەلکی خەراپیان وەرگرت و بە پێچەوانەی سوننەت و دابی عێلی، لە ناوچەکانی سەر سنوور کە لە رۆژی دژوار و تەنگانەدا، تاقە پەناگا و پەسیویان بوو، دوور کەوتنەوە.

سەرکوتکردنی یەکجاری

عەمەلیاتی سەرکوتکردنی یەکجاری کوردەکان لە سەرخاپاندنی زیاترلە پێشوو، و خافلکردنی تەواوی ئەوان نەخشەی کێشرا. ھەوەڵین ھەنگاویش رەزاشا ھاویشتی. لە ھەمان سەفەری خۆیەدا قەبوڵی کرد دوو کەس لە نوێنەرانی ئەشرار بۆ راگەیاندنی عەبدایەتی بچنەلای. « ئەوان سەر زارەکی کەوتنە بەر مەرحەمەتی شا..» راپەراندنی قۆناخی دواییش سەرھەنگ مەحمودخان وەستۆی خۆی گرت. پاش نیزیکەی دوو مانگ بەر نامە رێژی، پاش ئەوەی کوردەکان لە شکڵی دەستەی جیاواز و بڵاو لە ناوچەکانی سنوور ھاتنە دەر و دەستەکانی چالاکی سنووری قەرەئاوێنە، واتا کەسانی شێخ تاھیر لە ئاقبلاغ، دەستەی تاھیراغا لە قەرەئاغاج، دەستەی فرزندە لە مخور، کەسانی فارس لە کورد کەندی، دەستەی

تاهیراغا(کوری وسوعەبداڵ) وعەلی هەمزە لە سەدر و کەسانی سولەیمانی (برای حاجی کولشەن) لە سیلۆ نیشتە جێ بوون و دەستەکانی بەری ڕۆژهەلاتیش لە قشلاغەکانی مەخنەس و تەلخان جێگیر بوون و بەمجۆرە بوون بە ئامانجی نە بزووتووی هەرتک ستونی لەشکر و نەخشەی قەلاچۆکردنی یەکجاریان گەلاڵە کرا.(٣٢)

لە شەوی ١٠ی خەزەڵوەری ١٣١٠، هاوکات لە گەل زنجیرە عەمەلیاتێک لە ناوچە جیاوازەکانی دیکە، بەشی سەرەکی هێزی نیزامی لە دوو ستوندا، بە فەرماندەیی سەرهەنگ میرحوسێنی هاشمی و سەرهەنگ هوشمندی ئەفشار، بە شەو بەرزاییەکانی مەخنەس ـــ یان گرت و ڕۆژی دوایی کوردەکانیان پەلاماردا. قەرار وابوو کە:«... گوندەکانیان بە هۆی بەشەکانی دیاریکراو گەمارۆ بدرێن و تا نێوەرۆی ئەم ڕۆژە هەموویان زیندو و یامردوو بگیرێن و قەلاچۆ بکرێن.»(٣٣) هەر چەند لە بەر ڕەوینەوەی ئەسپی کوردەکان کە شەو و ڕۆژ لە دەورەی ئاوایی دەلەوەڕان، خافڵگیرییەکە تەواو بە ڕێوە نە چوو، و لە گەڵ نیزیکبوونەوەی هێزی نیزامی تەقە دەستپێکرا. بەلام لە شەڕێکی توندا نیزامیەکان بە دانی خەسارێکی قورس و کوژرانی سەرگورد حەسەنی بەنی سەدر و سەروان عەزیزولای بەدرخانی، شوێنی ناوبراویان گرت،(٣٤)

هەرچەند هێندێ لە کوردەکان توانیان ڕابکەن، بەلام ئەوە ئاخرین زنجیرە عەمەلیاتێکی گرنگی نیزامی بوو کە بۆ زاڵبوونی هێزی ئەرتەشی بە سەر سنووری سەرووی ڕۆژئاوای ئێراندا بەڕێوە چوو. وا دیارە کاری خۆشی کردوە. چونکە پاش ماوەیەک لە ئاخری سەرماوەزدا، توفیق روشدی بەگ خۆی هاتە تاران و لە نێو هیواداریەکانی زۆر کە ڕایگەیاندن، یەکیشیان ئەوە بوو کە«... مەسەلەکانی سنوور بە شێوەیەکی باش کە بەرژەوەندی ئێران و تورکیا بە تەواوی دابین کرابێ و چارەسەربکرێ.»(٣٥)

دوای چەند ڕۆژ دیدار و وتوێژ و میوانداری، روشدی بەگ لە چاوپێکەوتنێکی ڕۆژنامەگەریدا ڕایگەیاند:« مەسەلەی دیاریکردنی سنوور چاری کراوە و ئیترهیچ

www.kerimhisami.com

مەسەلەیەکی ناله بار لە گۆڕێدا نەماوە و لە مەو بە دوا دەبێ لە سەر مەسەلەکانی لە بار باس و کاربکرێ..» یەک لەو مەسەلە (نالەبارانە) مەسەلەی کوردەکان بوو کە توفیق روشدی لە وەڵامی پرسیاری هەواڵدەرێکی ئەڵمانی داگوتی «... ئیتر بە بەشێک لە مێژوو حیساب دەکرێ. چونکە کێشەکە بە یارمەتی و هاوکاری تەواوی دوو دەوڵەتەکە بە تەواوی چارە سەرکراوە و ئیتر جێگای نیگەرانی نەماوە.(٣٦)

لە ڕاگەیاندنی ڕەسمی دەوڵەت دا لە بواری دیاریکردنی سنوور، لە١٣/١١/١٣١٠دا، واتە چەند ڕۆژ دوای گەڕانەوەی رشدی بەگ بڵاو کرایەوە گوتراوە:«... بڕیار وایە دیاریکردنی سنوور هەر لە سەر هەمان بنەمایە جێ بەجێ بکرێ کە پێش ٣ساڵ لە نێوان فروغی و رشدی بەگ لە ئانکارا لە سەری ڕێک کەوتبوون کە:«....لە ناوچەی ئاگری داغ پارچە عەرزێک لە چیای ناوبراو بدرێ بە دەوڵەتی تورکیا و لە بەرانبەر ئەوەدا لە ناوچەی بارژ دەوڵەتی تورکیا هێندێ عەرز بدا بە ئێران. هەر وەها لە ناوچەی قەتوریش کە چەند ساڵ بوو لە نێوان ئەم دوو وڵاتەدا ناکۆکی لە سەربوو، و سنووری دیاری نەکرابوو، دەوڵەتی تورکیا ئامادە بوو هێندێ لە عەرزی جێگای ناکۆکی بدا بە ئێران وخەتی سنووریش لە وێ دیاری بکرێ و ناتەبایی سنووری دو وڵات بە تەواوی لە بەین بچێ. (*)

(*)- بە درێژایی مێژوو حکوومەتانی داگیرکەری کوردستان کێشەی نێوانی خۆیان لەسەر کوشتاری خەڵکی کورد ودارو بەشکردنی زێد ونیشتمان وعەرزی کورد چارەسەرکردوە. سەیرکردنی ڕووداوە باسکراوەکانی ئەم نووسراوەیە ڕوونی کردەوە کە دووحکوومەتی تورک وئێران پاش سەرکوتکردنی کوردەکان بەهاوکاری یەکتر،چۆن کێشەی نێوخۆیان بە بەخشینی خاکی کورد بەیەکتر چاردەکەن. نموونەی هەرەتازەشی پەیمانی شومی ئەلجەزایری نێوان سەدام حوسێن وشای ئێران بوو، کە بۆ لە بەینبردنی بزووتنەوەی ١٤ ساڵەی کورد وازیان لە ناتەبایی قوڵی خۆیان هێنا و بزووتنەوەی کوردیان تووشی هەرەس هێنان کرد. بەڵام ئەو هەموو ئەزموون و خەیانەتەی حکوومەتانی داگیر کەری کوردستان بۆ ڕێبەرانی ئێستای بزووتنەوەی کورد نە بۆتە دەرس و هەر وا بە فەرمان و پلانی دوژمنانی کورد و بۆ بەرژەوەندی کاتی و تەسکی حیزبایەتی کەوتوونەتە داوی دوژمنانی لە مێژینەی نەتەوەی خۆیان و بە هاندانی ئەوان بە ناوی (کوردایەتی و

www.kerimbisami.com

ئاخرەکەی کومیسیۆنی دیاریکردنی سنووری ئێران و تورکیاپاش ماوەیەک وێستان لە ئاخری ساڵی ١٣١١ کاری خۆی دەست پێکرد. دەستەی نوێنەرایەتی ئێران بە سەرپەرشتی موزەفەر ئە علەم(سردارانتصار)، بە هاوکاری دەستەی نوێنەرایەتی تورکیا کاری دیاریکردنی سنوور و نیشانە دانانی سنووریان لە تێکەڵبوونەوەی چەمی ئاراز و قەرەسو دەست پێکرد و تانیوەی ساڵی ١٣١٣ لە چیای دالانپەر، واتا سنووری هاو بەشی ئێران و تورکیا و عیراق کۆتایی پێهێنا. بە گوێرەی ئەم قەراردادە ئاراراتی بچوک کە لە کاتی لەشکرکێشی تورکان بۆ سەر هێزەکانی ئیحسان نوری کەوتبوە دەستی لەشکری تورک، درا بە دەوڵەتی تورکیا. لە بەرانبەر ئەوەدا دەوڵەتی تورکیا وازی لە داوا کردنی ناوچەی قەتور هێنا کە بە گوێرەی پرۆتوکۆلی ١٩١٣ درابوو بە دەوڵەتی ئێران.

بەم چەشنە دورەیەکی دیکەش لە ناکۆکی سنوور و سیاسی ئێران و تورکیا، کە لە هێندێ قۆناخدا گەیشتە قەیرانیش کۆتایی پێکهات. لە کتێبێکدا کە هەرلەو رۆژانەدا بە مەبەستی بەربەرەکانی لە گەڵ« بیروباوەڕی کۆمەڵێک لە لێکۆڵەرانی بەغەرەز»ی دەوڵەتانی ئیستیعماری لە بارەی کوردستانەوە بڵاو کرایەوە.(٣٧) بە ئاماژە بە گۆڕانکاریەکانی ئەم دواییەی ناوچەدا نووسرا:« دەوڵەتی خاوەن بەرژەوەند دەیانویست خۆشیی و بەختەوەری ئەو قەومانەی کە جگە لە گوێ لە مستی و سەر دانواندن بۆ دەوڵەتی خۆیان کۆتاییان نەکرد بوو، بیانکەنە دەستخۆشی مەبەستی سیاسی و بۆ پێشکەوتنی ئامانجی سیاسی خۆیان دەوڵەتیکی پوشاڵی لە نێوان ئێران و تورکیا و عیراق دا پێک بێنن، بەڵام چونکە بەرژەوەندی هاوبەشی دوو دەوڵەتی دوست و دراوسێی ئێران و تورکیا لە ئەنجامی بە جێگەیاندنی ئەم نیەتە مغرضانەدا پێشێل دەکرا، هیچ یەک لەو دوو دەوڵەتانە نەچوونە ژێربار و هەرای سیاسیش بێدەنگ بوو.(٣٨)

یەکبوونی کوردستان و یەکێتی نەتەوەیی) شەڕی یەکتر دەکەن و کورد کوشتنیان کردۆتە ئامانج و سیاسەتی نا پیرۆز و نا ڕەسەنی خۆیان.

سەرچاوەکان

١ – وزارت داخله،ایالت ازربایجان، سوادمراسله قنسولگری نخچوان، نمره٢٤٣،اول خرداد١٣٠٩،اسنادملی(ک)٤٢١١

٢ – وزارت امورخارجه، ادارەجماهیر شوروی، نمر ٣٠٣، تاریخ١٣٠٨/٥/١٧، اسنادملی(ک)٤٢١٩.

3 – MaxBeloff,Thr Foreign policy of Soviet Russia,1929–1941,vil,1,Oxford univerci ty,press,1965,pp,9–10

٤ – خبرگزاری مسکۆ، بەنقل ازاطلاعات،٢شهریور ١٣٠٩

5 – Kurdish Life,No9, winter 1994,n,y,pp,1–2

٦ – وزارت داخله،استخراج تلگراف تبریز، نمره٢٨٣،تاریخ١٣٠٩/٤/١، اسنادملی،(ک)٤٢١١

٧ – اسناد ضمیمه، سند شماره ٢٥

٨ – اسناد ضمیمه، سندشماره ٢٩

٩ – وزارت داخله،ایالت ازربایجان،نمره٦٠١، ٢٦بهمن٣٠٨–اسناد ملی ،ک ٣٠٦١

١٠ – وزارت داجله، ایالت ازربایجان، سواد راپورت نظمیه ساوجبلاغ نمره١٠٢، ١٣٠٩/٢/٢٣، اسناد ملی، ک، ٣٠٦١

١١ – وقایع ارارات، ص ص ٧ ـــ ٢٥٧

١٢ – همان ، ص ٢٥٩

١٣ – حبل المتین، ١٨شهریور ١٣٠٩، ص ٢١

١٤ – بۆئاگاداری لەبەیاننامەی رەسمی دەوڵەت بڕوانە: ڕۆژنامەی اطلاعات،

www.korimhisami.com

٣٠تیر و٦مرداد ١٣٠٩
١٥ - حبل المتین، ٢٨ مرداد ١٣٠٩
١٦ - اطلاعات، ٣٠ مرداد ١٣٠٩
١٧ - وقایع ارارات، کوهستان، ش، ٣٢ ــ ٢٤/٨/٢١
١٨ - سرلشکر محمود امین، «خاطرات» مهنامه‌ارتش شاهنشاهی، فروردین ١٣٥١، شماره ا، ص ٨٦
١٩ - اطلاعات ٢مهر ١٣٠٩
٢٠ - همان ، ٢٤مهر ١٣٠٩
٢١ - وزارت داخله، ایالت ازربایجان، موادراپرت نظمیه ایالتی، نمره٣١١٤-٤٤٩٤، مورخه١٣/١٠/١٣٠٩، ک(٢)،٢٥٣٧ به‌ڵگه‌کانی پاشکۆ، به‌ڵگه‌ی ژماره ٣٥
٢٢ - وزارتخارجه، اداره کل امورسیاسی، نمره ١٣١٥ ١٠/٧/١٢٩٤تاریخ ١٢/٨/١٣٠٩،اسنادملی ، ٢٩٣٠٠٢٢٣٤، به‌ڵگه‌کانی پاشکۆ، به‌ڵگه‌ی ژماره ٣٣
٢٣ - وزارت داخله، ایالت ازربایجان، نمره ٨٢٦، مورخ، ١٣٠٩/١١/٢٩. اسناد ملی٢٩٣٠٠٢٢٣٤،به‌ڵگه‌کانی پاشکۆ، به‌ڵگه‌ی ژماره ٣٤
٢٤ - اطلاعات، ١٢بهمن ١٣٠٩
٢٥ - سرلشکر محمودامین. «خاطرات» مهنامه ارتش شاهنشاهی، شماره١٠ دی ١٣٥٢، ص٨٦
٢٦ - سرهنگ احتسابیان، مهنامه ارتش، ص ١٨ــ١٩
٢٧ - بیگلری ، همان ، ص ٧٨
٢٨ - بیگلری، همان ص ٧٨، احتسابیان ص ١٩
٢٩ - امین همان، شماره یکم، فروردین ١٣٥٤، ص ٨٦
٣٠ - همان، شماره دوم، اردیبهشت ١٣٥٤، ص٨٤
٣١ - همان
٣٢ - همان ، ٨٧

www.kerimbisami.com

٣٣ – همان ، شماره دوم اردیبهشت ١٣٥٤، ص ٨٦

٣٤ – شرح دقیق فرامین وبرنامه‌عملیات این لشکرکشی دراسناد سرلشکرمعین منعکس شده‌است، همان شمارها ١تا٦،فروردین ـــ شهریور ١٣٥٤

٣٥ – اطلاعات، ٢٦ دی ١٣١٠

٣٦ – همان، ٢٩ دی ١٣١٠

٣٧ – علی اصغر شمیم همدانی، کتاب کردستان، تبریز، کتابخانه سعادت وسروش ١٣١٢، ص ٢

٣٨ – همان ، ص ٤٥ ـــ ٤

www.kerimhisami.com

پاشکۆیەکان :

چارەنووسی ئیحسان نوری

ئیحسان نوری پاش شکانی ڕاپەرین پەنای بۆ خاکی ئێران هێنا. هەرچەند لە هێندێ سەرچاوە ئەم هەنگاوەی ئەو بە ڕاکردن لێکدراوەتەوە، بەڵام بە سەرنجدانی ئەوەی کە ڕابرد، لێکدانەوەیەکی دوور لە ئینسافە. چونکە شکانی ڕاپەرین و کۆتایی پێهاتنی ئەم دەورەیەی خەبات تەواوئاشکرابوو. ئیحسان نوری دوای پەنابەری بۆ ئێران، ماوەیەک لە تاران لە ژێر پرسیار و لێپرسینەوە دابوو. پاشان وەک چەند کەسێکی تر لە پەنابەرانی ئارارات کە لە شارە جیاوازەکانی ئێران لە ژێر چاوەدێری دابوون، بۆ یەزد و ساوە دوور خرایەوە. لەم نووسراوە و بەڵگانەی ئەو سەردەمە کە بەجێ ماون باسی «٥٣ژن ومنداڵی ئەشرار ی ئارارات» دەکرێ کەلە پەروەردەخانەی تەورێز ڕاگیراون وهەروەهائەو کەسانەی خوارەوەش کە لە ژێرناوی« کوردەکانی ئارارات »دابۆ ناوچە جیاوازەکانی ئێران دوورخراونەوە و لە ژێرچاوەدێری دابوون: شێخ عەبدولقادر(تاران)، شەمسەدین (مەشهەد)، محەمەد بەگ(تاران)، ئیلخانی (تاران)، مصرۆ(سمنان)، ئەحمەدعەلی(سمنان)، ربابە خێزانی برۆحسۆ(تاران)، بەسرە خێزانی فرزندە کە لە تاران لە بەندیخانەدا مردبوو. (وزارتی داخلە، سوادگزارش کمیسیون رسیدگی بەاشخاص تحت نظر)بدون شمارە،بەتاریخ ١٣١٣/٣/٧ .اسنادملی(ن)٢..١٢٢

پاش ماوەیەک بە هاتنەپێشی روو داوی شهریوری١٣٢٠(١٩٤١)، لە سەرەتای ساڵی ١٣٢١ئیحسان نوری لە گەڵ یوسف عەلی مهاجر، خانم بسرە حسنانی، تەیمور جەلالی، شەمسەدین جەلالی، ئیلخانی جەلالی و محەممەد دەروێش داوایان لە وەزارەتی خۆجێی کردوە کە بە سەرنجدانی زۆربوونی لە رادە بەدەری موخارجی

ژیان، یامەعاشیان زیاد بکرێ یاله ژێرچاوە دێری بێنە دەر تاخۆیان ژیانی خۆیان بە ڕێوە بەرن.(١)

لە هەوەڵی پۆشپەری ئەو ساڵەدا ئیحسان نوری بە ناوی «مودیریەتی هەرەکاتی پێشووی هێزەکانی نەتەوەیی کوردستانی تورکیا» داوای لە سەرەک وەزیرکرد: «... یاکارێکی بە گوێرەی پایە و وەزعی خۆی بدرێتێ، یائازادی بکەن کارێکی ئازاد بۆ خۆی پەیدابکات وموخاریجی ژیانی خۆی وەدەست بێنێ.» یائەگەر دەوڵەت لە بەر هەر شتێک بێ«...خستنە ژێرچاوەدێری من بە پێویست دەزانێ موخاریجێکی ئەوتۆم بۆ دیاری بکا، لە گەڵ وەزعی من ڕێک بکەوێ. ناوبراو ڕایگەیاند لە بەرئەوەی«...مەدرەسەی بەرزی عەسکەری تورکیای لە ئەستەمبوڵ تەواوکردوە و لە گەڵ ئەو تۆپۆگرافیشم خوێندوە» بۆ کارکردن لە نەخشەکێشان هەولم داوە، بەڵام ناکامی نەبوە.(٢)

لەم ناوەداله سوپای ڕۆژ ئاواوە خەبەر گەیشت کە دەستەیەک لە کوردان بە سەر پەرشتی کوری سمکۆ و شەریفخانی (*) کوری سەید تەها بۆ بردنی ئیحسان نوری نوێنەریان ناردۆتە تاران. لە نێوان سەید عەبدوڵا ئامۆزای سەیدتها و سەیفولقوزات و قازی محەممەد و ئیحسان نوری – ش دا چاوپێکەوتنێک بەرێوە چوە، بەڵام شارەوانی پاش توێژینەوەیەک ڕایگەیاند کە ئەونایەوێ لە تاران بچێتە دەر.(٣) وەزارەتی جەنگیش بە شارەوانی ڕاگەیاند کە بە گوێرەی لێکۆڵینەوەیەکی کراوە، نە ئیحسان نووری دەیەوێ لە تاران بچێتە دەر و نە ئەوانەی چاویان بەو کەوتوە، خەیاڵی بردنی ئەویان هەیە.» لە بەرئەوە لە سەر بریاری کۆبوونەوەی شەشەمی پوشپەری ١٣٢١ی هەیئەتی وەزیران بۆ ئازادی حەوت کەس لە موهاجرانی تورکیا، واتە ئیحسان نوری و هاورێکانی موافەقەت کرا، و لە سەر ڕاسپاردەی وەزارەتی شەر بریاردرا تائەو کاتەی کارێکیان نە دوزیوەتەوە،

(*)- دەبێ ئەم ناوە راست نەبێ. چونکە پێم وانیە سەید تەها بە ناوی شەریفخان کوری هەبووبێ. وێدەچێ ئەمەرخانی شەریفی بووبێ، شەریفخان نووسراوە.

مانگانەی ئەوان و هەروەها مانگانەی ئیحسان نوریش کە ببوە ۱۵۰۰ ریاڵ، هەروا بیاندرێتێ.(٤)

لە چەند و چۆنی دوایی ژیانی ئیحسان نوری زانیاریەکی لە دەست دانیە. دەزانین لە ساڵەکانی ٢٥ - ١٣٢٣(٦٤ - ١٩٤٤) لە گەڵ رۆژنامەی کوهستان هاوکاری هەبوە و زنجیرە وتارێکی بە ناوی(مێژووی ریشەی رەگەزی کورد و رووداوەکانی ئارارات)نووسی.(٥)

وادیارە لە قۆناخێکدا بۆ کرمانیش دوور خراوەتەوە. پاشان لە ساڵەکانی ئاخری دەیەی ۱۳۳۰کە بە سەرنجدانی کۆدیتای عبدولکەریم قاسم و گۆڕانکاریەکانی عیراق، سیاسەتێکی تازە لە ئاست کوردەکانی ناوچەدا گیرایە پێش، رێگای درابگەرێتەوە تاران. لە و رۆژانەدا لە بواری ژیان و ئازادی کردەوەش لە چاو ماوەکانی پێشوو، ئاسودەییەکی پتری هەبوو. تەنانەت رێگای درا بۆ بەشداری لە کۆنفرانسەکانی نێو نەتەوییدا یەک دوو جاریش بچێتە دەرەوە. (*)

ئیحسان نوری لە ٢٩ی رەشەمەی ١٣٥٥(١٩٧٧/٣/١٩)لەتاران لەگەڵ مۆتۆرسوارێک خۆیان لێکداوکوژرا.

---

*- ئەوەش هەرلایەنێکی فێڵەزانی حکومەتگەلی ئێران و فریودانی کورد نیشان دەدا.کاتێکی بزووتنەوەی کوردلاوازوماتە، ئیحسان نوری وهاورێکانی بۆ شارە دوورکەوتوەکانی خوارووی ئێران دووردەخرێنەوە و تەنانەت بەشی ژیانی رۆژانەشیان یارمەتی پێناکرێ. بەڵام کاتێ دوای شۆرشی ١٤ی گەلاوێژی ٩٥٨ ی عیراق ، ئێران دەیەوێ کوردەکانی کوردستانی عیراق تووشی شەرو بزووتنەوەی چەکداری بکا، (بڕوانە:نهێنی یەکانی بەستنی پەیمانی ١٩٧٥ ئەلجەزایر، نووسراوەی سرهنگ ستاد عیسی پژمان) رێگادەدا بەئیحسان نوری پاشا، نەک هەر بگەرێتەوە بۆتاران، بەڵکوو دەینێرێتە دەرەوەش کە لە کۆبوونەوە و کۆنفرانسی خوێندکارانی کورد و هیتردا بەشداریش بکات. ئەم سیاسەتە لەلایەن حکومەتی ئێرانەوە ئێستاش هەر بەردەوامە وکوردی پێ فریودەدرێ.

www.kerimhisami.com

سەرچاوەکان

١ – وزارت جنگ، دفترنظامی، شماره ٧٦٥ــــ٢٦٠٤/٥، بەتاریخ ١٣٢١/٢/٣، اسنادملی(ن)١٠٣٠٠٢

٢ – نامــه مــورخ ١٣٢١/٤/١ احـســان نوری کــه به شــمــاره ٦٦٦٥ مــورخ ١٣٢١/٤/٤ دردفتر نخست وزیری ثبت شدەاست، اسنادملی(ن)١٠٣٠٠٢

٣ – وزارت کشـور اداره کل شـهربانـی، اداره اگاهـی. شـمـاره٩٥٣٨/٢٣٩٢، بەتاریخ ١٣٢١/٤/٢٥.

٤ – وزارت جنگ، رونوشت گــزارش دایره یک، شــمــــاره ٢٨٦٢، مــورخــه ١٣٢١/٦/٥، اسناد ملی(ن)١٠٣٠٠٢

٥ – پاش مـاوەیەک زنجیـره وتارەکـانی مـێژووی ریشـەی رەگـەزی کـورد وەک کتێبێک چاپ کرایەوە(تاران ئەنجومەنی ئێران ناسی کوردیـــمادی، چاپخانەی سپهر، ١٣٣٣، ١٤٥ ص)

www.kerimhisami.com

بەڵگەکانی پاشکۆ

نووسەری بەڕێز ئاغای کاوە بەیات لە کۆتایی کتێبەکەیدا ٣٧ بەڵگەشی هێناونەوە. هێندێ لەوبەڵگانە بە جۆرێک لەنێوئاخنی کتێبەکەشدا ڕەنگیان داوەتەوە وباسیان کراوە. هێندێکیان وەک هێندێ بەش ولاپەڕی کتێبەکە، پێوەندیەکی ئەوتۆیان بەمە بە ستی نووسین و وەرگێڕانەکەی ئێمە وە نیە، بۆیە بە گوێرەی سەلیقە وتێگەیشتنی خۆم بەڵگەکانیشم گوڵبژێرکردوە وئەوانەی بە گرنگم زانیون و پێم وابوە ڕووناکی دەخەنە سەر گۆشەیەکی تاریکی ئەم قۆناخەی مێژووی بزاڤی کورد و بۆ خوێنەری بە ڕێز کەلکیان دەبێت کردوومن بە کوردی و وا لە خوارەوە پێشکێشیان دەکەم. ک. ح

١ ـــ (ڕاپۆرتی فەرماندەی لەشکری سەرووی ڕۆژئاوا، ٥ ی گەلاوێژی ١٣٠٤ (١٩٢٥)

وەزارەتی داخلە، ئەیالەتی ئازەربایجان، سوادی نامەی ئیدارەی لەشکر، نمرە٣١٦٥، ڕێکەوتی ٥ی بورجی مردادی ١٣٠٤

پاش سەرخەت. نمرە٤١٢٧ لە گەل نێوئاخنەکەی تەماشاکرا. دزیەتی هێندێ مالآت لە خاکی رووسیا دوو مەسەلەی جیاوازبوون کە بە گوێرەی لێکۆڵینەوە هێندێ قاچاخچی ئێرانی کە لە ئاگری داغی خاکی تورکیا دەبن، بە هاودەستی چوارکەس لە کوردەکانی خەلیکانلو مالآتی ئەرمەنستانی ناوچەی ئیرەوانیان دزیوە و دوو کەس لە دزەکانی خەلیکانلو گیراون و ئێستا لە حەبسێ دان و دوو کەسی دیکەشیان چوونە کن قاچاخچیەکان بەشە مالآتی دزراو وەربگرن. خالیدئاغا

www.kerimhisami.com

سەرۆکی تایفەی ناوبراو هەرچواردزی تایفە خەلیکانلوی کۆ کردوونەوە و ئێستا گیراون. سەبارەت بە دزی دوەم کە لە نیزیک شاتەختی کوردەکان حەیواناتی رووسانیان بردوە، ڕاستە. کوردەکانی قاچاخی تورک کە لە خاکی تورکیابوون، هاتوونە قشلاغی چۆلی تایفەی جەلالی ولە وێوە لە ئاراز پەریونەوە و لە نیزیک شاتەختی مەڕ ومالاتیان هەڵگرتوە و گەڕاونەوە بۆ ئاگری داغ خاکی تورکیا، عەسکەری تورکیش ڕاویان ناون.

فەرماندەی لەشکری سەرووی رۆژئاو. سەرتیپ محەمەد حوسێنی(ئایرم) (اسناد ملی ک(٢) ٤٢٠١)

٤ ــــ (راپۆرتی نظمیەی ماکۆ، ١٦مهر ١٣٠٦)(١٩٢٧)

وەزارەتی نێوخۆ، رونووسی راپۆرت رێکەوتی ١٦ی رەزبەری ١٣٠٦

بەگوێرەی راپۆرتی نظمیەی ماکۆ کوردەکانی تورکیا نیزیکەی ٦٠٠ عەسکەری تورکیان لە چیا گەمارۆ داوە ولە بەینیان بردوو. نیزیکەی ٥٠کەسیان گرتوە و گوللە بارانیان کردون دوو کەس لە نێو ئەواندا ڕزگاریان بوە و خۆیان گەیاندۆتە ئۆردوی ئێران و لە وێوە چوونەوە نێو لەشکری خۆیان. (جێگای مۆری کابینەی ئەیالەتی ئازەربایجان ، (اسناد ملی، ٢٢٤٩٠٠١٠٢٠١٠/١٠٢٠١٠)

٦ ــــ (وەزارەتی نێوخۆ بۆ حکوومەتی کوردستان، ٢٧ی سەرماوەزی ١٣٠٦ (١٩٢٧).. (حکوومەتی کوردستان لێرەدا مەبەست سنەیە)

زۆرخێرا، بۆ حکوومەتی کوردستان. بە گوێرەی ئاگاداری گەیشتوو لە بەغداوە، یەکێ لە برایانی شێخ عەلیرەزای کوری شێخ سەعیدی کوژراوی سەرۆکی کوردان، لەم دوایـیەدا لە ڕەواندزەوە دەچێتە بەغدا و چاوی بە میجر ئێدمۆندز یاریدەری ڕاوێژکاری وەزارەتی نێوخۆی عیراق دەکەوێ و بۆ هاتنی ئێران مەعموریەتێکی نهێنی وەردەگرێ. پێشتریش یەکێ لەوان هاتۆتە ئێران. پێویستە لەم بارەوە لێکۆڵینەوەبکرێ ونەتیجەش ڕابگەیێنن. (اسناد ملی، ١١٠٠٢٩٧١)

٧ ـــ (وەزارەتی نێوخۆ بۆحکوومەتی کرماشان، ٢٦ی وەرماوەزی ١٣٠٦) (١٩٢٧)

.... بە گوێرەی راپۆرتی ژەنراڵ قونسولگەری بەغدا کومیتەیەکی نهێنی سەربەئەرمەنی داشناکسیونی بەغدا و هیتر لە کرماشان پێکهاتوە وئیحسان مینباشی ناوێک، ئەفسەری تورک وتورکێکی دیکە کە لە کرماشان کاراژیان هەیە ولە گەڵ قونسولخانەی تورک پێوەندیان هەیە، ئەندامی کومیتەی ناوبراون. پێویستە بە نهێنی لەو مەسەلەیە بکۆڵنەوە و چۆنیەتی رابگەیێن. بۆچی لەپێشدا لەم بارەوە راپۆرت نەدراوە.؟

خێرا رەمز بکرێ. (اسناد ملی، ٢٩٠٠٦٧٤٧)

١٢ ـــ (والی ئازەربایجان بۆ سەرۆک وەزیر، ٣ی رێبەندان ١٣٠٦) (١٩٢٧)

ئیدارەی تێلگرافی دەوڵەتی ئێران، لە تەورێزەوە بۆ تاران نمرەی تێلگراف ٥٥، تاریخ، ١٣٠٦/١١/٣

سەرەک وەزیر، ٢٩١ وەرگیرا. داشناکسیۆنەکان لە گەڵ کوردەکان یەکن. وا دیارە مەبەستیان دژایەتی تورکەکانە. بەلام ئەم یەکەتیە دژی ئێرانیش تەواو دەبێ. بۆیە ماوەیەکە مەسەلەکە خراوەتە بەرچاو. هێندێ تەبلیغاتچی داشناکسیۆنەکان کە هاتووچۆی کوردستانیان دەکرد، گیران و لە هەموو شوێنێ مەعمورەکانی لەشکری و مەدەنی تەشکیلات و کردەوەکانی ئەوانیان خستۆتە ژێر چاوەدێری. بەتایبەت لێکۆڵینەوەیەک لە گۆڕێ دایە کە دەرکەوێ داخوا لە سەرچاوەی بێگانەوە پارە دەگاتە داشناکەکان یان نا؟ (اسنادملی .ن.١٢٢٠٠٢)

١٣ ـــ (ئەیالەتی ئازەربایجان بۆسەرەک وەزیر، ٦ی رێبەندانی ١٣٠٦) (١٩٢٧)

ئیدارەی تێلگرافی دەوڵەتی ئێران. لە تەورێزەوە بۆ تاران، نمرەی تێلگراف ١٥٦ تاریخی گەیشتن ١٣٠٦/١١/٦

www.kerimlisani.com

سەرەک وەزیر ٢٩٣ گەیشت . مەسەلەکە لە ژێر موتالا و چاوە دێری دایە. تائێستا ٩کەس لە تەبلیغاتچیەکانی ئەرمەنی لە ماکۆ و خۆی و ورمێ گیراون لە تەوریز لە ژێر پرسیاردان. لە سابلاغیش ئەو کەسانەی ئامادەت بۆ کردبوون، لە ژێر زیرەوانی دان وبەم زوانە دەگیرێن و پرسیاریان لێدەکرێ. بە گوێرەی ئەو درکاندنانە نەخشەی یەکێتی کورد وئەرمەنی کە ناوەندی بێگانەی هەیە، لە ئازەربایجان لە باو کەوتوە و لە ڕاستیدا وەستاوە. چەند ڕۆژی دیکە کە دێمە لات، مەسەلەکەت بە زمان پێڕادەگەیێنم. (اسناد ملی.ن٢٢٠٠٢ ١)

١٤ ـــ (ڕاپۆرتی نظمیەی ئازەربایجان، ٢ بانەمەری ١٣٠٧) (١٩٢٨)

وەزارەتی نێوخۆ، ئەیالەتی ئازەربایجان، ڕونووسی ڕاپۆرتی نظمیەی ئەیالەتی، بێ نمرە، تاریخ ١٣٠٧/٢/٢

١ ـــ بە گوێرەی ئاگاداری گەیشتوو لە لایەن خەلیفەگەری ئەرمەنییان، کوردەکان دوو جار لە گەڵ لەشکری تورک توشی شەڕ بوون. لەشکری تورک لە قارس ڕاگیراوە. لە لای بایزیدەوە کوردەکان لە دوو شەڕدا سەرکەوتوون،

٢ ـــ رووسەکان بۆ پێشگری لە پەڕینەوەی کوردەکان بۆ خاکی رووسیا بۆ نەخچەوان کە لە بەرانبەر ئاراراتە، لەشکریان هێناوەتە ئەو دەور و بەرە. نمرە ١٠٩ ئەحمەد عەلی زەند .(اسناد ملی، ٢٩٠٠٧٤٣٧)

١٥ ـــ (ڕاپۆرتی نظمیەی ئازەربایجان، ١١ی پوشپەری ١٣٠٧

وەزارەتی نێوخۆ، ئەیالەتی ئازەربایجان، نمرە ٥١٣/٤٢٢، تاریخ ١٣٠٧/٤/١١ ڕاستەوخۆ. بە گوێرەی دەنگۆ لەم دوایەدا ئینگلیزەکان لە گەڵ ئارارات پێوەندیان پچڕاندوە. لەم ڕوانگەوە هەم دەوڵەتی سۆڤیتی رووس و هەم دەوڵەتی تورکیا بۆ ڕاکێشانی بیر و ڕای کوردەکانی ئارارات ناردوویانە. وەڵامی هیچیان نەدراوە تەوە. ڕاست و درۆی مەعلوم نیە. سەرۆکی نظمیەی سەرووی رۆژئاوا، ئەحمەد زەند.. (اسنادملی. ٢٩٠٠٧٤٣٧)

www.kerimhisami.com

٢٢ ـــ { اعتلاءالملک خلعتبری بۆدەربار، ١٠دی ١٣٠٨} (١٩٢٩)

وەزارەتی پایە بەرزی دەرباری پەهلەوی. لەم سەفەرەی دیاریکردنی سنووردا کە زۆربەی لە گەڵ کوردە سنوورنشینەکان پێوەندیم هەبوو، لە هەموو کات و هەلێکدا وتوو وێژم لە گەل کردوون و بۆ ڕەوشتی ڕاستی و خزمەتگوزاری دەوڵەت دەستم لە پشتێ سەرۆکەکانیان داوە و تێمگەیاندوون کە ڕەگەزی کورد، ئێرانی پاکە و پێویستە سەبارەت بەو ئاو و خاکە خزمەتگوزاربن و وەک ڕابردوو نەبنە ئامرازی دەستی خەڵکی دیکە و باش بزانن کە زەمانی ڕابردوو تێپەڕ بووە ئیمڕۆ دەوڵەت خاوەنی دەسەڵات وتوانایە وەرکەسی کاری سنوور تێکبدا، خۆی و عەشیرەتی لە بەین دەچێ. زۆربەی عەشیرەتەکان هەستیان بەو ڕاستیە کردوە، داخی ڕابردوو دەخۆن و تەواو تێگەیشتوون{کە لە خەڵکی دیکەی وڵات دواکەوتوو ترن}، خافڵبوونی ڕابردوو سەبارەت بە نەزانی بوە وهۆی ئەم دواکەوتوییەش نەبوونی مکتەب و مەدرەسەیە. بەم بۆنەوە زۆربەیان داوایان دەکرد کە دەوڵەت مەکتەب و مەدرەسەیان بۆ دروست بکا کە لە نیعمەتی زانست و زانیاری کەلک وەربگرن و خزمەت بە نیشتمانی خۆیان بکەن. هێندێ لە سەرۆکە بە هۆشەکانی وەک خالیدئاغای سەرۆکی خەلیکانلو کە ئیمڕۆ لە نێو کورداندا ئیعتباری هەیە. کاتێ لەم بارەوە باسمان دەکرد، ناوبراو بە ئاشکرادەیگوت: دەوڵەت سەبارەت بە کوردان مەرحەمەتی نیە. ئەگەر وانەبێ، بۆچی دەوڵەت سەربازیان لێ ناگرێ؟ بۆچی داوای ماڵیاتیان لێ ناکات؟ بۆچی مەکتەبیان بۆ دروست ناکا؟ ئەوانە هەموو بەڵگەن بۆ ئەوەی دەوڵەت لە گەڵ ئەوان لوتفی نیە. ئەگینا ئێمەش خەڵکی ئەم وڵاتەین، دەبێ لە مەرحەمەتی دەوڵەت کەلک وەربگرین. بەڵام دەوڵەت قەدەغەی دەکا کە گەنم بەئێمە بفرۆشن{ چونکە ئەو کوردانە لە ماکۆ و ئاواجیق گەنم بۆ ناوچەی ئاگری داغی تورکیا دەبەن ولە کڕینی گەنم لە ژێر چاوەدێری دابن}. من پێم گوت ئەوانەی دەیڵێی وانین. ئەم دامەزراو وتەرتیباتە لە سایەی سەردەمی ئالاحەزرەتی هومایونی شاهەنشاهین و هەموو خەڵکی وڵات دەگرێتەوە. بەڵام چونکە ئێوە لە سنوور دەژین ولە ناوەند دوورن. چەند ڕۆژ درنگتر پێتان دەگات. بەڵام دڵنیابن کە

دەوڵەت سەبارەت بە کوردان مەرحەمەتی هەیە و لە هەموو تەشکیلاتی تازە کەلک وەردەگرن. خاتری موبارەک لە بیر وبۆ چوونی کوردان ئاگادارە و باش دەزانن کە تورکان وە شک کەوتوون و تەواو ڕوویان لە ئێرانە.{گۆیا ویستی خودایە}هەرئەوانەی کە تا دوێنێ ئامرازی دەستی بێگانان بوون و بە شێوەی جۆربەجۆر دەبوونە هۆی چارەرەشی ئێمە، ئیمرۆ داوای مەکتەب لە ئێمەدەکن و دەیانەوێ لە ژێر کەرەمی شایانەدا، خزمەت بە نیشتمان و وڵاتی خۆیان بکەن. کە وابوو هەر چەندی بکرێ ئێمەدەبێ ئەم بیروباوەڕەی ئەوان بە هێزبکەین وئەوان بۆ لای خۆمان ڕابکێشین و سەرنجی هەموو کوردستان بە لای خۆماندا بێنین. لەم حاڵەدا پێموایە دانانی چەند مەدرەسەیەک، هەرچەندە مەکتەبی گەرۆکیش بن و، لە گەڵ ئەوان گەرمێن کوێستانێ بکەن تەواو لە گەڵ سیاسەتی وڵات بێتەوە. ن. خەلعەتبەری...{موسسە مطالعات ٥٧٥٤٧ }

٢٣ ــــ {باڵیۆزی بەریتانیا لەتاران بۆکۆمیسیۆنەری بەرزی بەریتانیا لەعیراق ٢٧ی خاکەلێوەی ١٣٠٩

پاشکۆی ژمارە ٥٢، سرآر. کلایۆ بۆسر اف همفریز، تاران، ١٦ی ئاوریلی ١٩٣٠

ئاغای بەڕێز،لە دانیشتنێکدا کە دوێنێ لە گەڵ وەزیری دەربارم هەبوو، حەزرەتی ئەشرەف، تەواو نیگەرانی ئەومەسەلەیە بوو کەناوی دەنا « بزووتنەوەی کوردان». ناوبراو گوتی: مەسەلەی کوردستانێکی یەککرتوو وەک مەسەلەی ئەرمەنستانی سەر بەخۆ، سەرلە نوێ بۆتە جێگای وتو وێژ. بە بڕوای ئەو کوردەکانی ئێران لەم بزووتنەوەیە بە دوورن، بەڵام هەڵوێستی تورکیا سەبارەت بە خەڵکی کورد هەمیشە بۆتە هۆی نیگەرانی دەوڵەتی ئێران. لە کاتی ئێستادا دەڵێن دەوڵەتێکی بە ڕواڵەت کوردی لە دەور و بەری ئارارات دامەزراوە و تەنانەت وەزیرێکی دەرەوەشی هەیە.

٢ ــــ هەرلەو کاتەشدا ئەو بیستبووی کە کاربەدەستانی ئینگلیزیـــ ش لە

عیراق لە گەڵ بزووتنەوەی کوردستانی سەربەخۆ جۆرە هاو دڵیەکی هەیە و لە گەڵ شێخ مەحمود پێوەندیشیان گرتوە. لەم دواییەدا رۆژنامەکانی تورکیا خەبەریان داوە کە کلنل لاورنس لە کوردستانە، و خەبەری ئەوەشی هەیە کە ئەو ڕاپۆرتە لە ڕۆژنامەکانی عیراقیشدا ڕەنگیان داوەتەوە. ناوبراو گوتی: سوپاس دەکا ئەگەربتوانم لەم بارەوە خەبەرێک لە بەغدا وەربگرم. لە پێشدا لە بارەی کلنل لاورنس پێمگوت: لەو چیرۆکانە ماندووبووم کە لە بارەی بوونی ئەولە ناوچە جیاوازەکانی ئاسیای ڕۆژئاوا وناوەڕاست دا، دەیبیسم. مەسەلەی هاودڵی کاربەدەستانی ئینگلیزیش لە گەڵ بزووتنەوەی پان کوردی بە راستی باوەر ناکەم. لە گەڵ ئەوەش لە بەر ئەوەی پرسیاری لە من کردوە، قسەکەی ئەو بۆ لێ ورد بوونەوەی بەغدا دەنێرم، تاکومیسیۆنەری بەرزی {بەریتانیالە عیراق}چاوی لێ بکات.

٣ ـــ هەروەها تەیمورتاش لە قسەکانیدا ئاماژەی بۆ « حیزبی مساوات » کرد بۆ قەفقازێکی سەربەخۆ کە ئێستا ناوەندی لە ئەستەمبوڵە. بەرنامەی ئەو دەستەیە سەبارەت بە ئێران هەمیشە نا دۆستانە بوە. چونکە ئازەربایجانێکی« یەکگرتوو» کە تەواوی ئەیالەتی {ئازەربایجانی} ئێران تازەنگان دەگرێتە بەر. ناو براو گوتی ئێستا پێویست نیە کە حیزبی «مساوات» ئەوەندە گرنگ بگیرێ. ئاگاداری لە هەر چەشنە دانوساندنێک لە نێوان ئەوان و بزووتنەوەکانی تر بۆ ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ و کوردستانێکی یەکگرتوو، دەتوانێ سەرنج ڕاکێش بێ.

٤ ـــ نوسخەیەک لەم نامەیە بۆ سکرتێری ئەسڵی وەزارەتی دەرەوە و وەزیری دەرەوە و وەزیری دەرەوەی حکوومەتی هیند ناردراوە. آر،ا چ.کلایو.

٢٥ ـــ { کومیسیونەری بەرزی بەریتانیا لەعیراق بۆ باڵیۆزی بەریتانیالەتاران، ٩ بانەمەری ١٣٠٩

سر اف. همفریز بۆ سر آر کلایۆ[لەرێگای ئیدارەی موستەعمەراتەوە، ١٧ی مایبەغدا، ٢٩ی ئاوریلی ١٩٣٠

www.kerimhisami.com

ئاغای بەرێز ! شانازیم هەیە بە نامەی ژمارە٥٧ ڕێکەوتی ١٦ی ئاوریلی ١٩٣٠ کە منت لە وتو وێژێک سەبارەت بە ناسیۆنالیستەکانی کورد لە گەڵ حەزرەتی ئەشرەف وەزیری دەربار و نیگەرانی ئەولە هاودڵی کاربەدەستانی ئینگلیزی عیراق لە گەڵ بزووتنەوەی سەربەخۆیی کوردستان ئاگادار کردوە.

٢ ـــ دەسپێرم ئەگەر حەزرەتی ئەشرەف جارێکی دیکە باسی ئەم مەسەلەیەبکاتەوە، تۆ دەتوانی وەبیری خەیەوە کە لە ئەنجامی ڕاسپاردەکانی شورای کۆمەڵی نەتەوەکان کاتی بڕیاردان لە بارەی کێشەی سنووری موسڵ لە گەڵ تورکیا، دەوڵەتی ئالاحەزرەتی {پاشای بەریتانیا}ئەرکدار بوە، هێندێ زێدەیی تایبەتی بۆ کوردەکانی عیراق، وەک کەلک وەرگرتنی ڕەسمی لە زمانەکەیان قەبوڵ بکات. لە بەرئەوە سروشتیە کە کاربەدەستانی بەریتانیا لە عیراق ئەرکەکەیان بە شێوەیەکی پێویست بەجێ بگەیێنن.

٣ ـــ هەروەک ئاگادارن کاربەدەستانی بەریتانیالە عیراق، لە وانە دوانی بەرلە من نەک هەربیری خودموختاری کورد کە لە نێو هێندێ ناسیۆنالیستە هەڵشەکانی کورد دا برەوی هەیە، پاڵ پشت ناکەن، بەڵکوو بە تایبەت تێکۆشاون کە لە گۆڕانی عیراق بە ناوەندی پلانی ناسیۆنالیستەکانی کورد بۆ پێکهێنانی ئاژاوە و گێرەشێوێنی لە نێو کوردەکانی خاکی دەوڵەتانی دراوسێ، پێشگری بکەن. چۆنیەتی ئەو هەنگاوانەی کە لەو بوارەدا لە ١٩٢٨هاوێژراون لە پاشکۆی نامەنهێنی یەکانی سرهێنری داب، بە ژمارەکانی ١٦٣٣، ڕێکەوتی ١٤ی یولی{٢٣ی پوشپەر} و١٨٢٥، ڕێکەوتی ١٠ی ئاوگوستی ١٩٢٨، لێ یان ئاگاداربووی. ڕەنگە خەراب نەبێ کە سەرنجی وەزیری دەربار بە تایبەت بۆ ڕووداوی باسکراو لە بەشەکانی ١١و١٢نامەی دوایی ڕابکێشی. جگە لەوە ڕاگەیاندنی ڕیزە ناوێک لە ناسیۆنالیستەکانی کورد و ئەرمەنی بۆ هەموو بەرپرسانی پاسپۆرت بۆ نەدانی ڤیزا بۆ عیراق لە سەر داوای ڕاستەو خۆی کومیسیۆنەری بەرز لە دەوڵەتی بەریتانیا بەرێوە چوو.

٤ ـــ بروام وایە ئەگەر حەزرەتی ئەشرەف وەزیری دەربار لەم مەسەلانە

www.kerimbisani.com

ئاگادارین، ئیتر لە بارەی هەڵویستی کاربەدەستانی ئینگلیزی عیراق سەبارەت بە بزووتنەوەی سەربەخۆیی کورد گومانی نامێنێ.

٥ ـــ نوسخەیەک لەم نامەیە بۆ وەزیری موستەعمەرات ناردراوە. لە گەڵ ڕێز. اف.اچ.همفریز، کومیسیۆنەری بەرزی عیراق.

٢٦ ـــ { ڕاپۆرتی وابەستەی نیزامی باڵیۆزی بەریتانیا، ٧ی پوشپەری ١٣٠٩ پاشکۆی ئەوەڵ ژمارە٥٩، لیـتنان کلنل داد، بۆسـرآر، کـلایو، قلهک، ٢٨یونی ١٩٣٠{٧ی پوشپەری ١٣٠٩}

ئاغای بەرێز ! شانازیم هەیە بەم بۆنەوە ڕاپۆرتێک لە وتووێژی خۆم لە گەڵ ڕۆبن پاشا ناو لە ٢٦ی یونی ١٩٣٠ پێشکێش بکەم.

نوسخەیەک{لەونامەیە}ڕاستە و خۆ بۆ مودیری عەمەلیاتی نیزامی و ئاگاداری وەزارەتی شەڕ و سەرۆکی ستادی ئەرتەشی هیند دەنێرم.

ڕاپۆرتی وتو وێژ لەگەڵ ڕۆبن پاشا لە٢٦ی یونی

لە٢٦ی ژۆئن بە گوێرەی قەراری پێشوو چاوم بە ڕۆبن پاشا ناو کەوت کە ڕایگەیاند لە١٩١٤لە ئەرمەنستان وەزارەتی جەنگی لە ئەستۆبوە، و ئێستابۆ مەعموریەتێکی نهێنی لە تارانە. ئەو هیوادار بوو کە لە دەوڵەتانی بەریتانیا و ئێران یارمەتی بۆ کوردەکانی تورکیا لە ئارارات وەربگرێ.

من خەبەرم پێگەیشت کە{کوردەکانی تورکیا}لە سێ چوارسالی ڕابردوودا خەریک بوون لە ژێردەسەڵاتی تورکان ڕزگاربن و ئێستا سەرەرای تەقەلای تورکەکان بۆ سەرکوتکردنیان، بە کردەوە کەمو زۆر سەربەخۆن.

لە سەرو بەندی مانگی یۆنی تورکەکان هێرشێکی بەرنامەییان دژی کوردەکان دەست پێکرد. بە گوێرەی بەرئاوردی ڕۆبن پاشا هێزی تورک دەگاتە ١٥٠٠عەسکەری ڕێکوپێک و٥٠٠٠هێزی غەیرە نیزامی. کوردەکان دوو ناوچەیان لە ژێرکۆنترۆڵ دایە، یەکێ لە سەرووی ئەرجیش و ئەویتریش ناوچەی چیای ئاراراتە لە لای ڕۆژئاوایە. ئەوان هیوادارن کە مابەینی ئەم دوو ناوچەیە بگرن و بیکەنە یەک

www.kerimhisami.com

ناوچەی شۆڕشگێڕی. هێزی تورک بە دوو بەش دابەشبوون. بەشێکیان لە خوارووی ئەرزەرۆم بەرەو ئارارات کاردەکا. بەشەکەی ترلە سەرووی رۆژئاوای گۆلی وان، بەرە و ئەرجیش و بایزید. مەیدانی عەمەلیات بۆ لەشکر دژوارە، تورکەکان بۆ پاراستنی هێزەکەیان لەو ناوچەیە تووشی دژواری بوون. سۆڤێت ڕێگای داوە لە ڕێگای شەمەندەفەری سۆڤێت ولە خاکی سۆفیەتەوە پێداویستی ئەرتەشی تورکیا دابین بکرێ. کوردەکانی تورکیا لە بەر کەمی چەک و جبەخانە لە ئاستەنگی دان. ئەوە تەنیا داخوازێکە دەتوانێ بەربەرەکانی ئەوان لە بەرانبەر تورکاندا مسۆگەر بکا. تاقە داخوازی ڕۆبن پاشائەوەیە کە بە چەشنێکی غەیرە رەسمی کەرەسەی شەر بگاتە کوردەکانی ئارارات.

کاتێ بە منی گوت کە ئەگەر دەوڵەتی بەریتانیا موافەقەت بکا، ئەو دەتوانێ بە نهێنی لە ڕێگای عیراقەوە چەک بگەیێنێتە کوردەکان. ناچار بووم پێی بێژم کە ئەم داخوازە گاڵتەیە و تەنانەت ناتوانم ئەوەی بە باڵیۆزی بەریتانیاش بڵێم. لام وایە ئەو هیواداربوو لە گەڵ دەوڵەتی ئێران سەرکەوتنی زیاتری هەبێ. هێڵی گشتی بەڵگەی رۆبن پاشا ئەوە بوو کە سۆڤێت تورکەکان لە مۆرەیەکی دەستی زیاتر حیساب ناکەن. ئەوان لە لاوە بۆ سەرکوتکردنی کوردەکان یارمەتی تورکان دەکەن تاخۆیان لە ئاخردا لە ڕێگای خۆتێخزاندنی هێمنانەوە بە سەرئەم ناوچەیە دا زاڵ بن. ئەو دەم سۆفێت لە هەڵکەوتێک دا دەبێ کە نفوزی خۆی لە رۆژهەڵات تالێوارەکانی خوارووی دەریای خەزەر و بۆلای باکور و عیراقیش درێژە پێدەدا. ئەمە هەرەشەیەکە رۆبن پاشاهیواداره لەو ڕێگایەوە لە تاران بگاتە ئامانجی مەعموریەتی خۆی.

پرسی. سی. آر. داد، لێتنان کلنل، وابەستەی نیزامی.

٢٨ – {راپۆرتی کونسولی تەورێز بۆباڵیۆزی بەریتانیا لەتاران، ٢٠ی گەلاوێژی ١٣٠٩}

پاشکۆی ئەوەڵ لەژمارە ٨٣، کونسول پالمر بۆ سر آرکلایو(ژمارە ١٤٥ نهێنی} تەورێز ١١ئاوگوست ١٩٣٠{٢٠مرداد ١٣٠٩}

www.kerimhisami.com

ئاغای بەرێز! شانازیم هەیە بە عەرزت بگەیێنم:

١ - گـوندەکـانی ئارارات لە بنارەکـانی(چیـای ئارارات) چۆل بوون و سـەر هەڵداوان لە گەل خاو و خێزانیان لە ٦٤ئۆردوی خێوەتی دا-نیزیکەی چل تاپەنجا ماڵ لە ئۆردوێکدا- بڵاوبوون.

٢ -برایم بـەگ، سـەرۆکی تـەواوی کـوردەکـانی جـەلالی{ تورکیـاوئێـرانیش }فەرماندەی گشتی یە.« فەرماندەی ستاد»ی ئەو ئیحسان نوری بتلیسی یە کە یەکێ لە ئەفسەرانی پێشووی تورکیایە. راوێژکاری ئەسڵی ئەو شێخ «خەلیل»(ناوی ساختە) خەڵکی ناوچەی بۆتان(خوارووی وان و سەرووی جزیرە)یە.

٣ - بە گشـتی نیزیکەی ٣٠٠٠چەکداریان هەیە کە بە هاسانی دەتوانێ لە تایفەکانی دەور و بەر بگاتە ٥٠٠٠کەس.

٤ - بولاغـبـاشی پاسگایەکی هێـزەکـانی ئێـرانیـە لەو سنورە و نیـزیکەی ١٢٠٠یارد لـە هـەوەڵـین پاسگای تورکــــان دوورە. تورک پاسگـای ناوبراویان لەوبەهارەدا چۆل کـردوە و ئێستا تائەو دیوی بایزید هیچ پاسەوانێکی تورکی لێ نیە. {بایزید]لە ژێر هەرەشەی دایمی کوردەکان دایە و زۆر جار دەست بە دەست دەبێ.«پۆستی بایزید» بە خوارووی شاردا تێدەپەرێ و تائێستا کوردەکان دەستیان لێ نەداوە.

٥ - دەشـتی بـایزید لە بەشـی ڕۆژهەڵاتی لە دەورەی سنووری ئێران نیـزیکەی {٣٦مـیلی چوارگـۆشـە} پان و بەرینە و قـامـیـشـەڵان و زەلکاوێکی ئەوتۆیە کـە تێـپەربوونی پێداناکرێ. لە دەور و بەری سێ یا چوارەمی مـانگی یول تورکەکـان بۆلای خــــواروی رۆژهـەڵاتی ئەم زەلکاوە چوونـە پێش و لـە وێوە ئۆردوگــــای کوردەکانیان تۆپ باران کرد. بەڵام کوردەکان پەلاماریان دان و پەنجاکەسیان لێ بە دیل گرتن و چوار شەست تیر و تۆپێکی سەحرایی - شیان لێگرتن.

٦ - پاش ٤-٥ ڕۆژ دیلەکـانیـان بـە سـڵامـەتی ئازاد کـرد. بەڵام ئەفـسـەرێکی تۆپخـانەی ئەرتەشـی تورکیـا، بە نـاوی سـمـایل کـە کـورد و خـەڵکی ئەرزەرومـە، نەگەرایەوە و ڕەگەڵ ئەوان کەوت.

www.kerimhisami.com

٧ – تورک چاوە ڕوان بوون لە کاتی سەرکەوتنی ئەم هێرشەدا، بە هیوای گرتنی بستوی بولاغباشی، ئێرانیەکانیش پەلاماربدەن.

٨ – دوو ڕێگا بە بولاغباشیدا بۆ ئارارات دەچن. یەکیان بە نێو زەلکاوەکان و بنارەکانی ئارارات دا دەڕوا و ڕێگاکەی دیکە بەلای سەرووی ئەم ڕێگایەدا دەڕوا. هەریەک لەو ڕێگایانە بۆ پیادە ٢٤سەعات دەخایەنێ. ڕێگای دوایی بێ ئاوە و ماری ژاراویشی هەیە.

٩ – وەک دەبینین بار و دۆخی باسکراو، عەمەلیاتی نیزامی لەم ناوچەیەدا زۆر دژوار دەکا.

١٠ – لە ئارارات ئەشکەوتی زۆر هەنە کە لە هەموویان گەورەتر بەرەو رووی روسیایە کە دەتوانێ جێگای سەرهەڵداوان وخێزان ومالاتیشیان ببێتەوە. ئەم ئەشکەوتە تەنیا دوو ڕێگای هەیە کە لە پاراگرافی ٨ داباسیکرا کوردەکان دەتوانن لە یەکیان بەباشی بەرگری بکەن، ئەوی دیکەیان بە هاوینێ هاتوو چۆی پێداناکرێ. بەزستانیش بەفرە.

١١ – لە ئۆردووی سمایل بەگەوە تا دەشتی بایزید نیزیکەی ٨میلە.

١٢ – کوردەکان ١٣ئاگربار (شەستتیر)یان هەیە. تۆپیشیان هەیە، بەڵام کەرەسەیان نیە.

١٣ – تورک دەڵێن ئێستا ١٥فرۆکەی شەڕیان وەکار خستوە. بەڵام لە یەکجاردا لە ٦ فرۆکە زیاتر نەبینراوە.

١٤ – کوردەکان بە دەستەی پچوک دابەشبوون و هەر یەکەیان بۆتە مەعموری ناوچەیەک. کوردەکان لەم ناوچانەدا مەڕ و مالاتی دەور و بەر بە تالان دەبەن. ئەومێگەلانە لە بەین نابەن. لە بەرانبەر پارە و یافیشەک دا –بە لە بەر چاوگرتنی کاتی دیاری کراو – دەیاندەنەوە بە خاوەنەکانیان. سمایل بەگ ڕێگانادا وەرزیرانی ئاشتیخوازی تورگ توشی زیان بن. مەیدانی هەڵسورانی ئەم دەستە هێرش بەرانە، لە باکور تائیگدیر و لە باشور– یشەوە تا دەور وبەری ئەرزەروم درێژەی هەیە.

www.kerimbisami.com

١٥ – ناوەندی فەرماندەیی تورکان ئێستا لە قەرەکلیسایە. وەک دەڵێن سالح پاشا فەرماندەی لەشکری نوهەم و ئێستا فەرماندەی گشتی ڕۆژهەڵاتە. پێشتر یەکیتر بە ناوی سوبحی پاشا فەرماندەی عەمەلیاتی پەلاماری مانگی یون بوە لە ئیگدیر.

١٦ – زەکی پاشا فەرماندەی لەشکری حەوتەمیش لەو عەمەلیاتەدا هاوبەشە.

١٧ – ئەکرەم بەگ فەرماندەی پێشووی پۆلیسی ئەستەمبوڵ، سەرۆکی ستادی سالّح پاشایە کە فەرماندەی لەشکری نۆهەمی عەمەلیاتی ڕۆژ هەڵاتە.

١٨ – وادێتە بەرچاو، هێندێ لەو کوردانەی کە چاویان بە پاسگای باسکراوی ئێرانیان{بولاغباشی} کەوتوە، باسیان کردوە کە کلنل لاورنس یارمەتی بە کوردەکان دەکات.

١٩ – سەر هەڵداوانی جەلالی بە گشتی سێ ناوەندیان هەیە. برایم بەگی ناوبراو لە چیاکان، خالیدبەگ لە بەشی ئێران، سێ یەمی کە ئێشتاناوی نازانین لە قەرەسو، لە نێوان دوو ناوەندی باسکراو دایە. وەک دەڵێن ئەوەی سێ یەمیان لە گەڵ رووسان پێوەندیی باشی هەیە. ئەو دەنگۆیەی کە لە بارەی کلنل لاورنس لە ڕۆژنامەکانی روسیادا بلاو بۆتەوە دەستکرد و ساختەیە.

٢٠ – ئەم ئاگاداریانە شاهیدێکی عەینی ئامادەی کردوون کە پتر لە ٦حەوتوو لە ئارارات بوە. لە گەڵ ئەوەش نیزیکەی سێ حەوتوولەم ڕوو داوانە ڕادەبرێ، چونکە کابرا دوای گەڕانەوەی بۆئێران نیزیکەی دووحەوتوو گیرا.

٢١ – ئیمرۆ کابرایەکیان هێنا کە من بۆ بە خزمەتگرتن بۆ جاسوسی کونسولگەری ورمێ باسم کردبوو.

٢٢ – هێشتالێرەوە هێزبۆ ماکۆ دەنێرن.

٢٣ – نوسخە بۆ باڵیۆزخانەی بەریتانیا لە ئانکارا و کومیسیۆنی بەرز لە بەغدا ناردران. لە گەڵ ڕێز، ستنهۆپ پالمر .

www.kerimhisami.com

٣١ ـــ کەفیلی باڵیوزخانەی مۆسکۆ بۆوەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا، ٢٧ی گەلاوێژی ١٣٠٩. ژمارە٨٠، ئاغای ستەرنج بۆئاغای ای ، هیندرسێن(لە١٨ی ئاوگوست گەیشت)

مۆسکۆ ١٨ژ ئاوگوستی ١٩٣٠ (٢٧ی گەلاوێژی ١٣٠٩

ئاغای بەرێز ! ستار،کلایۆ لە نامەی ژمارە٣٢٧رێکەوتی ١٤یولی ١٩٣٠ی خۆی{کە نوسخەی چاپکراوی بەمن گەیشتوە} خەبەری داوە کە وەزیری دەرەوەی ئێران بڕوای تەواوی هەیە دەوڵەتی سۆڤێت خەریکە بە هێنانە گۆڕی ئەو بوختانە نارەوایە لای تورکان کە دەوڵەتی ئێران سەر هەڵداوانی کورد هان دەدا و پشتیان دەگرێ، پێوەندی ئێران و تورکیا تێک بدا. بە شانازییەوە پێت ڕادەگەیێنم لەم دواییەدا لە ڕۆژنامەکانی سۆڤێتی دا ئامارەیەک بەو مەسەلەیە کراوە کە لە گەڵ قسەکانی فروغی خان جیاوازی هەیە. دیارە ئەوەش مانای ئەوە نیە کە ئەو لە هەڵە دایە.

٢ – ڕۆژنامەی« ئیزڤێستیا» لە١٤ی ئاوگوست تێلگرافێکی ئاژانسی تاسی لە ئانکارا بڵاو کردەوە دەری دەخست کە دەنگۆی ئاڵۆزی پێوەندی ئێران و تورکیا تەواو بێ بناغەیە و پێوەندی ئەم دوو وڵاتە هێشتا دۆستانەیە.

٣ – ئیزڤێستیا» لە تەفسیرێکا لە سەرئەم تێلگرافە نووسی: « لەم دواییەدا ڕۆژنامەکانی دەرەوە، دەنگۆیان بڵاوکردۆتەوە کە لە نێوان ئێران و تورکیادا خەریکە کێشەیەک سازبێ. سەرچاوەی ئەم دەنگۆیەش ڕاپەرینی کوردەکانی ڕۆژهەڵاتی ئاناتولیە دژی دەوڵەتی ئانکارا. دەستەی ئەم کوردانە لە خاکی ئێراندا پێکهاتوون و لە وێ وەک پەنابەر دەژین. هەر لەو شوێنە کە لاورنسی ناسراو ڕۆژێک لە وێ نشتەجێ بوو، و دەوڵەتی تورکیا لە یادداشتی خۆیدا ناتەبایی ئەم وەزعەی وەبیرهێنابۆوە. دەبێ وای دابنێین کە وتووێژی دەوڵەتەکانی ئانکارا و تاران، سەبارەت بەو مەسەلەیە گەیوەتە ئاکامێکی لە بار کە ئاژانسی ڕەسمی ئاناتولی توانی ئاگاداری سەرەوە ڕابگەیێنێ. ئێمەش بە بەشی خۆمان پاراستنی پێوەندی دۆستانەی نێوان دوو نەتەوەی براکە لە سیاسەتی خۆجێیی و دەرەوە دا

ئامانجی وەک یەکی زۆریان هەیە و لە بەرانبەر دوژمنێکی هاو بەشدا وێستاون ،ڕێز لێدەگرین. هەروەک هەواڵدەری رۆژنامەیەکی بیرلین ڕایگەیاند، ئیمپریالیستەکان بە مەبەستی تێکدانی پێوەندی ئێران وتورکیا، کوردەکانیان بۆ ڕاپەرین هانداوە. ئاگاداری گەیشتوولە ئاژانسی ئاناتولی دەری دەخات کە ئەم تەقەلایە سەرنەکەوتوە.»

٤ – ئەگەر مەتلەبی «ئیزڤێستیا» قەبوڵ بکەین، ئاگاداری ناو براو هەمان ڕاپۆرتی هەواڵدەری Borsen–Kurier برلین بوە لە تورکیا کە لە ژمارەی ١٣ی ئاوگوستی« ئیزڤێستیا» دا دووبارە چاپکراوەتەوە و لە وێدا گوتراوە کە پەلەکانی کورد بە ئاخرین جۆری ئاگربار و ڕۆلوێری ئینگلیزی چەکدارن و لە لایەن موهاجرێکی تورکەوە بە ناوی مەحمود ڕێبەری دەکرێن. ناوبراو وەک یەکێ لە پیاوانی کۆرێکی ئاینی – کۆنەپەرستی میسر–باسکراوە. لە درێژەی ئەم ڕاپۆرتەدا هاتوە کە لە مانگی فێورال کلنل لاورنس بە ناوی مەجید مەحمود چۆتە بەغدا و لە سەردانی نەخۆشێکی کورد دا پێشبینی کردوە کە لە رۆژرکانی ئادێ ڕووداوێک ڕوودەدا. پاشان لاورنس لە ئێران لە شاری ماکۆ دەرکەوتوە کە لە نیزیکی سنووری تورکیا وناوەندی سەرهەڵداوانە.

« ئامانجی ئەم ڕاپەرینە – سەربەخۆیی کوردەکان – لە گەڵ بەرژەوەندی ئیمپریالیزمی ئینگلیز یەک دەگرێتەوە کە دەیەوێ نوختەیەکی ستراتیژی دژی یەکێتی سۆڤێتی لەم ناوچەیەدا پێک بێنێ. جگە لەوە سەرکوتکردنی کوردەکان بۆ تورک زۆرگران تەواوبوە. مەبەست ئەوەیە لەم ڕێگایەوە ئابووری تورکیا ئەوەندە لاوازبێ کە بۆ یارمەتی ماڵی بە ئینگلستانەوە ببەسترێتەوە. بەمجورە بە ڕاپەرینی کوردەکان دەکرێ بە بەردێک دوو باڵندە بکوژی. قازانجی دووەمی شێواندنی پێوەندی نێوان ئێران وتورکیایە.»

لە کۆتاییدا هاتبوو کە تێکهەڵچوون لە گەڵ تورکیا مەسەلەیەکی لاوەکی زیاتر نیە. ئامانجی سەرەکی، سازکردنی زەمینەی شەڕە دژی سۆڤێت. هەربۆ ئەم مەبەستەشە کە دوژمنەکانی دەیانەوێ شوێنێکی لە باری ستراتێژی بۆخۆ وەدەست بێنن.

www.kerimbisani.com

٥ – گومانی تێدانیە ئیحساساتێکی وەها سەیرکە هاوسانی ئیزڤێستیایە، لێرە لە گەڵ پێشوازی یەکی گەرم بەرەو روو دەبێ.
لە گەڵ رێز .. ویلیام سترنج .

٣٢ – {کونسولگەری ترابوزان بۆباڵیۆزخانەی بەریتانیا لەئانکارا،٢٤یگەلاریزان ١٣٠٩}

پاشکۆ لەژمارە،٩٣کونسول متی یوز بۆسر جی کلرک ژمارە١٢٤ ترابوزان، ١٥نوامبر ١٩٣٠(٢٤ابان ١٣٠٩)

ئاغای بەرێز، شانازی راپۆرتم هەیە کە عەمەلیاتی عەسکەری دژی کوردەکان لە ناوچەی ئاگری داغ تەواوبوە. لە ناوچە جیاوازەکانی چیا بۆ پێشگری لە گەڕانەوەی کوردەکان لە خاکی ئێران و رووسیاوە، پاسگای نیزامی دانراون.
٢ – ئاگاداریم وەرگرتوە کە ئێستا عەمەلیاتی سەرکوتکردنی کوردەکانی دەرسیم هەربەو شێوەیەی کە ساڵی ١٩١٥لە گەڵ ئەرمەنی یەکان کرا، بەرێوەدەچێ. لە گەڵ رێزم، دبلیو، دی، دبلیورمتی یوز

٣٣ ـــ {وەزارەتی کاروباری دەرەوە بۆ وەزارەتی نێوخۆ، ١٢ گەلاریزانی ١٣٠٩}

وەزارەتی کاروباری دەرەوە، ئیدارەی گشتی کاری سیاسی، ئیدارەی رۆژهەلات، نمرە ١٣١٥/٧٧٠/١٢٩٤، رێکەوتی ١٣٠٩/٨/١٢

نهێنی. وەزارەتی نێوخۆ. یادداشتێک لە ژێرنمرەی٣٤٤/٦٦ لە باڵیۆزخانەی تورکیاوە بە وەزارەتی دەرەوە گەیشتوە کە کومیتەی داشناکسیۆنی ئەرمەنیەکانی تەورێز لە هیچ جۆرە یارمەتیەکی نهێنی بە کوردەکانی ئاگری داغ دەست ناگێرنەوە و پارە و چەک و ئازوخەیان پێدەگەیەنێ. بوونی کومیتەیەکی ئەوتۆ لەم سنوورە گرنگە بۆ پێشچوونی ئامانجی هەرتک لا بێ زەرەر نیە. هەر چەند وەلامی روونی باڵیۆزخانەی تورکیا دراوەتەوە، بەلام تکام ئەوەیە وەزارەتی دەرەوە لە نەتیجەی

www.kerimhisami.com

لێکۆڵینەوەی ئەو مەسەلەیە ئاگادار بکەن. هەروەها لە لایەن کونسولگەری دەوڵەتەوە لە موسڵ ڕاپۆرتێکیش سەبارەت بە بەشداری کومیتەی داشناکسیۆنی ئەرمەنی دانیشتووی سوریە و عیراق ،لە گەڵ سەربەخۆیی خوازانی کورد گەیشتوە و لەو بڕوایە دایە کە ئەرمەنیەکان لە ژێر چاوە دێری دوور نەخەنەوە و بە تایبەت کردەوەی شۆفیرەکانی ئەرمەنی کە لە سنووری کوردستان و ئازەربایجاندا هاتو چۆ دەکەن و یانیشتەجێن زیاتر بخەنە ژێر زیرەوانی. {مۆر} وەزارەتی کاروباری دەرەوە {اسنادملی.ک. ٢٩٣٠٠٢.٢٣٤

٢٤ ــ{ایالت آزربایجان بەوزارت داخلە، ٢٨ابان ١٣٠٩}

وزارت داخلە،ایالت آزربایجان، نمرە١١٩٩ بەتاریخ٢٨ابان ماە سنە ١٣٠٩

مستقیم ومحرمانە، وەزارەتی نێوخۆ، گەڕانەوە بۆ نامەی نمرە٢٤٤/٦٥٧ ڕێکەوتی ٢٤ی خەزەڵوەر، سەبارەت بە قسەکانی باڵیۆزخانەی تورکیا لە بارەی ئەرمەنیەکانی داشناکی تەورێز بە ڕێزتان ئاگاداردەکەم کە چۆنیەتی کێشە و بیر و ڕای تورکانو جاسوسانی سۆڤیێت لەم بارەوە پێشتر بە درێژی گوتراوە و دیارە پێشنەشی لە وەزارەتخانەی بەرێزدا هەیە. بۆیە ئێستا پێویست بە ڕوونکردنەوە ناکا، هەر ئەوەندە وەبیر دێنمەوە کە قسەکانی باڵیۆزی تورکیا، بە هەڵە یابە ئانقەست، بێ بناغەن. بە هێزترین بەڵگەی وریایی مەعمورەکانی ئازربایجان ئەوەیە کە ئەسڵەن هێنانە گۆڕی سیاسی ئەرمەنیان دژی بەرژەوەندی ئێرانیانە. جگە لەوە ئەگەر وریایی تەواوی مەعمور و هێزەکانی ئێرانی نە بایە، تورک نەیاندەتوانی بە لەشکرێکی نە زۆر ئاژاوەی ئاگری داغ دابمرکێنن. ئاژاوەی ناو براویش دوو مانگە کۆتایی هاتوە و دیارنیە لە تەورێزەوە چەک و کەرەسە بۆ کێ دەنێردرێ و عەمباری ئەم چەک و جبەخانەیە لە کوێیە ؟ داخوا دەکرێ گوێ بدرێتە ئەم جۆرە قسە قۆڕانە و بە مەیلی تورکان هێندێ کەس بخرێنە ئاستەنگی و لە ئاکامیشدا تورک کەلکی لێ وەرگرن. لە کاتێکا دەوڵەتی ئێران کوردەکانی جەلالی و عەشیرەتەکانی دیکەی مەڵبەندی ماکۆ چەک دەکا، داخوا دەکرێ بیرلە وە

بکرێتەوە کە لە تەورێزەوە ناوەندی ئەیالەتی ئازەربایجان چەک بۆ ناوچەی ناوبراو بنێردرێ. بە بڕوای من ئەم قسانە نەک هەر درۆن، بەڵکوو سوکایەتیشن بە ئابڕووی دەوڵەتی شاهەنشاهی. دەبێ بە جیددی رەخنە لە بالیۆزخانە بگیرێ. پێویستە ئەوەش روون کەینەوە کە تورکەکان بۆ ئەوەی هێندێ لە ئەرمەنی و یاقەفقازی یەکانی پێشوو کە بوونە تەبەعەی ئێران، بترسێنن و بیانهێننە ژێر دەستی خۆیان، هەڕەشەیان لێدەکەن کە دەتوانن بە دەستی مەعمورەکانی ئێرانی تووشی ئازاریان بکەن. ئاشکرایە لە کاتی ئاوادا ئەرکی مەعمورەکانی ئازەربایجان ئەوەیە کە پێشی دنەدان و دەست تێوەردانیان بگیرێ. بەڵام سەبارەت بە راپۆرتی قونسولی موسڵ ئەوەی پێوەندی بە حەوزەی ئازەربایجانەوە هەیە، هەمیشە لە ژێر چاوەدێری دایە و جێگای نیگەرانی نیە. بەڵام وەک قونسولی ناوبراو لە راپۆرتی خۆیدا ئەماژەی بۆکردوە ناوەندی داشناکەکان کە لە وێوە لە وانەیە لە تورکیا عەمەلیات بکەن، ناوچەکانی دەرەوەی ئێران وەک حەڵەب و بێروت و بەغدا و ناوەندی سەرەکیشیان پاریسە. ئەگەر دنەدانێک هەیە لەو ناوەندانەوە سەر چاوە دەگرێ و پێوەندی بە تەورێزەوە نیە. {ئیمزا} عەلی مەنسور. مۆری ئەیالەتی ئازەربایجان {اسنادملی.٢٢٣٤.٢٩٣٠٠}

٣٥ـــ{راپۆرتی نظمیەی ئازەربایجان، ١٣ی سەرماوەزی ١٣٠٩}

وەزارەتی نێوخۆ، ئەیالەتی ئازەربایجان، رونووسی راپۆرتی نظمیەی ئەیالەتی‌نمرە ٤٤٩٤/٣١١٤ رێکەوتی ١٣٠٩/١٠/٢٣

بەدوای نامەی نمرە٢٠١٢/٤٣٦٠. ٠٩/١٠/١٣.لە بارەی سمایل حەقی بە رێزەوە رادەگەیەنرێ، ناوبراو پێشتر شابەندەری دەوڵەتی تورکیابوە لە ورمێ و لەم دواییەدا کە لە تەورێز بوە بە یەکێ لە مەعمورەکانی ئەم ئیدارەی گوتوە کە ناوبراو بە شابەندەری دەوڵەتی تورکیا لە خوراسان دیاری کراوە. بەڵام سەبارەت بە رابردوویێکی کە لە ورمێ هەیبوە، دەوڵەتی شاهەنشاهی موافەقەتی نەکردوە و تا ئێستا {ئاگرمان}ی ناو براو لە لایەن وەزارەتی دەرەوە دەرنەچوە و تەکلیفی دیاری نەکراوە.

www.kerimhisami.com

وەک بیستراوە سمایل حەقی ناوبراو بۆ مەعموریەتێکی تایبەتی هاتۆتە تەورێز و دوو کەسی بە جاسوسی بۆ بەغدا و موسڵ و کەرکوک ناردوون تاله خەیاڵی ژەنراڵ هاملتۆن، فەرماندەی هێز و حاکمی سیاسی ئینگلیز لە بەغدا لە بارەی وتووێژی مەسەلەکانی سنووری ئاگری داغ ئاگادار بێ کە لە نێوان دوو دەوڵەتی ئێران و تورکیا دەست پێکراوە. هەر وەها وەک بۆتە قاو کوردەکان لە بەهاری ١٩٣١تورکیا پەلامار دەدەن و ئێستا لە موسڵ و کەرکوک خەریکن خۆ ئامادە دەکەن و کلنل ئدمۆندز نوێنەری ژەنراڵ هاملتۆن مەعموری ئانجامدانی ئەم کارەیە. هەرتک کەسی ناوبراو کە دەبوایە ئاگاداری پێویستی بۆ کۆبکەنەوە وپێی رابگەیێنن، لە موسڵ و بەغد اگیراون.

سمایل حەقی لە وتووێژدا دەری بڕیوە کە رووسەکان لە هەموو بەشێکی سیاسیدا یارمەتیان بە تورک کردوە ولە هێندێ مەسەلەشدا تەواو یەکدەنگن. هەر وەها هەموو ئاگاداریەک بە هۆی بێسیمەکانی قونسولی سۆڤێتی بۆ پیاوانی تورکیا وەردەگیرێن و لە ڕوو داوەکانی دنیا ئاگادار دەبن. بۆ ئاگاداری هەر وەک پێشتر پێتان ڕاگەیەنراوە، سمایل حەقی لە تەورێزەوە بەرە و هەمەدان دەرکەوتوە، بە تێلگراف بە نظمیەی هەمەدان خەبەر دراوە کە ئاگاداری کردەوەکانی بن.

سەرۆکی نظمیەی شمال غرب، سرهنگ عبدلله سیف. روونووس وەک راپۆرتە.مودیری رەمزی ئەیالەتی. اقبال رضی.{مۆر}ی ئەیالەتی ئازەربایجان. {اسناد ملی (ک) ٤٠٧٦}

٣٦ – {وزارت دربار بۆوەزارەتی نێوخۆ، ٢٩ ڕێبەندان ١٣٠٩}
{وزارت دربار پهلوی}نمره ٢٨٦ . ١٣٠٩/١١/٢٩

نهێنی. وەزارەتی نێوخۆ. دیارە ئەو وەزارەتە لە یەکدەنگی نێوان کوردەکان و ئەرمەنیان ئاگادارە کە لە ڕێگای جۆربەجۆرەوە بۆ وەدستهێنانی سەربەخۆیی کوردستان و ئەرمەنستان بە هاوکاری یەکتر تێدەکۆشن. بە تایبەت ئەم مەسەلەیە لە ئەیالەتی ئازەربایجان کە پێوەندی سنووری لە گەڵ ناوچەکانی کوردستان و

www.kerimbisami.com

ئەرمەنستان هەیە و مەیدانی تێکۆشانی عناصری ناو براوە، زیاتر بەر چاوە و پێویستی بە سەرنجدانی ورد تری کار بەدەستانی خۆجێیی هەیە بۆ پێشگری لەو کارانە کە ڕەنگە لە ئاخردا زیان بە دەوڵەت بگەیێنن.

وەک ئاغای وەزیری نێوخۆ کە ئەیالەتی ئازەربایجانیشی لە ئەستۆ بوە و بە باشی ئاگاداری مەسەلەکانە، دەزانن کە تائێستا زیاترسەرنجی عنصری کورد دراوە و هەڵسوورانی ئەوان لە ژێرچاوەدێری دابوە و سەبارەت بە فیرقەی داشناکسیۆن و هەنگاوی ئەرمەنیان بۆ یەکگرتنی تێکۆشان لە گەڵ کوردان ئاوڕی وە سەر نە دراوە. لە بەرئەوە دەستوری جیدی بدەی بە مەعمورەکانی خۆجێی کە بە توندی لە هەڵسورانی فیرقەی ناوبراو بۆ تێکۆشانی هاوبەش لە گەڵ کوردەکان پێشگری بکەن و تێکۆشانی هەرتک فیرقە بە شێلگیری بخەنە ژێر چاوە دێری.

{مۆر}وەزیری دەرباری پەهلەوی،{ئیمزا} تەیمورتاش.

{لەپەراوێزدا}نهێنی، ٠٤٩١ نامەی ژمارە٢٨٦ . ٢٩ /٠٩/١١ سەبارەت بە پل وپای کورد و ئەرمەنی لە ناوچەکانی ئازەربایجان گەیشت. هەروەک پێشتریش بە ئەیالەتی ئازەربایجانتان ڕاگەیاندوە و چونیەتی هەنگاونان و ڕوونکردنەوەکانی ئەم بابەتە تان پێڕاگەیەنراوە، مەعمورەکانی ئازەربایجان هەمیشە مەسەلەی هاوکاری و یەکێتی کورد و ئەرمەنیان لە ژێر چاوەدێری دابوە و بە توندی پێشیان گرتوە. بە تایبەت سەبارەت بە ئەرمەنیان کە لە شاری تەوریز و هێندێ ناوچەکانی نیشتەجێن، هەرچەندە لە کوردستان دوورن ، لە گەڵ ئەوەش وریایی کراوە کە نەتوانن پێکەوە دانوساندنیان هەبێ و ئەگەر پێشتریش پێوەندی یان هەبووبێ، پچڕاوە. هەر وەک لەو ساڵانەی دواییدا چەند جار پەیکەکانیان گیراون و نووسراوەکانیان ڕاگیرکراون کە جارێکیان بۆ وەزارەتی دەرباری پەهلەویش ناردراوە. ئەرمەنیەکان لە شارەکانیش لە ژێرچاوەدێری دان و تەنانەت ماڵی هێندێکیان چەند جار پشکنراوە بە دایمی لە ژێر چاوەدێری مەعمورەکانی نظمیە دانە. وێناچێ بەم زیرەوانیە ئەوان بتوانن کارێکی زیانبار بکەن. هەر وەک نووسیوتانە دەستوری توند بە ئەیالەتی ئازەربایجان درا کە لەم بارەوە ئەو پەری

وریایی به کاربێنێ و له هەموو چالاکی یەکی ئەرمەنیان به توندی پێشگری بکات...
{اسناد ملی ۲۹۳۰۰۲۲۳٤}

۳۷ ـــ {نظمیەی ئازەربایجان بۆوەزارەتی نێوخۆ، ۳ یخەرمانانی ۱۳۱۰ }
{وەزارەتی نێوخۆ، ئەیالەتی ئازەربایجان، ڕوونووسی ڕاپۆرتی نظمیەی ناوچەی سەرووی ڕۆژئاوا، ژمارە۵۵۹۵/۳۹۰۲/ڕێکەوتی ۱۳۱۰/٦/۳۰

نهێنی و ڕاسته و خۆ، ئەیالەتی ئازەربایجان... سەبارەت به حسام الدین بەگ ئەتاشەی پێشووی باڵیۆزخانەی تورکیا ئاگادار دەکرێی هەرچەند ناوبراو له ماوەی مانەوەی له تەورێزدا چاوی به کەسانی گومان لێکراو نەکەوتوە بەڵام به گوێرەی لێکۆڵینەوەی دەرەوە دەردەکەوێ مەبەستی گرنگی ئەو له هاتنی ئەم سنووره وەدەست هێنانی ئاگاداریه له بار و دۆخی کوردەکان و هەڵوێستی دەوڵەت له گەڵ ئەوان و لێکۆڵینەوه له بارەی هەڵسورانی ئەرمەنیەکانی داشناکی تەورێزه. جگه لەوه هێندێ وتووێژی له بارەی هاتنی شێخ قادر بۆ ئێران ونەگەڕانەوەی ئەو کردوه و مەبەستیشی ئەوه بوه که مەعمورەکانی دەوڵەتی ئێران به هۆی شێخ قادرەوه دڵنیاییان داوه به کوردان که دوای لێخۆشبوونی گشتی له لایەن شاوه، سەرله نوێ ئەوان له ئاغگۆلی نیشتەجێ دەکەنەوه و لەم ڕووه زیان به عەمەلیاتی پێشووی تورکان دەگات. سەبارەت به سەفەری خەلیفەی ئەرمەنیانیش بۆ تاران ڕایگەیاندوه که له ئاکامی سەفەری ئەود ابڕیار دراوه ئەرمەنیەکانی داشناک له گەڵ کوردەکان یەک بگرن و دژی دەوڵەتی تورکیا بۆ ڕاپەرین هەنگاو بنێن. هەر وەها له بارەی سوتانی عەمباری زەخیرەی نظامیه و بیر و ڕای کار بەدەستان سەبارەت به تورکان توێژینەوەیەکی ئەنجام داوه. له سەفەری ورمێ-یش هەست به چالاکیەکی نەکراوه و له۲٥ی خەرمانان له ڕێگای خۆیەوه بۆ لای ماکۆ ڕۆیشتوه. سەرۆکی نظمیەی ناوچەی سەرووی ڕۆژئاوا، سرهنگ عبدالله سیف، مۆری نظمیه {اسناد ملی .ک(۲) ۲٥۳۷}

www.kerimbisami.com

ئەوسەرچاوانەی ئاغای(بەیات) کەلکی لێ وەرگرتوون:

-اسناد منتشر نشده

- سازمان اسنادملی ایرا، اسناد وزارت کشور و نخست وزیری

- موءسسەپزوهش ومطالعات فرهنگی، اسناداعتلاء الملک خلعتبری وغیره.

Extrcts from Crrespondence relative to the TURCO–PERSIANBOUNDARY RELATIONS,1843–45,2PARTS,PART 1, 00910275.P.51.

منابع فارسی

- اقابکف،گ.س.،خاطرات اقابکف، ترجمه دکترحسین ابوترابیان، تهران.انتشارات پیام، ١٣٥٧

- ابراهیمی بزرگ،« من کلنل لورنس ا نگلیسی رادستگیرکردم«، سالنامه دنیا،١٣٣٥، ص ص ٤٩ــــ١٤١.

- احتسابیان ، سرهنگ احمد،«تاریخچه نیروی تامینیه(ارتش)ایران» مجله ارتش شاهنشاهی،٣-١ ،سال پنجم،فروردینـــــخرداد١٣٢٥ اسکندری نیا،

- ابراهیم، ساختار سازمان ایلات وشیوهای معیشت عشایر اذربایجان عربی، ارومیه، انتشارات انزلی، ١٣٦٦

- اعتمادمقدم، مهدی، یادی ازگذشته، تجریش،چاپ ایران، ١٣٥٤

- افشار محمود،گنجینه مقالات، جلداول. مقالات سیاسی یا« سیاستنامه جدید»، تهران،مجموعه انتشارات ادبی وتاریخی موقوفات دکتر محمودافشاریزدی، ١٣٦٨

- امیراحمدی، احمد، خاطرات نخستین سپهبدایران، بەکوشش غلامحسین زرگری نژاد،تهران،موءسسه پزوهش ومطالعات فرهنگی، ١٣٧٣

- امین، سرلشکرمحمود،«خاطرات»، مهنامەارتش شاهنشاهی، دی

www.kerimhisami.com

۱۳۵۳،اردیبهشت ۱۳۵٤
– انتظام، نصرالله‌انتظام، بەکوشش بهروز طیرانی و محمدرضاعباسی، تهران، انتشارات سازمان اسنادملی ایران، ۱۳۷۱
– بایبوردی، سرهنگ حسن، تاریخ ارسباران، تهران، انتشارات ابن سینا، ۱۳٤۱
– بیات کاوه، « تبانی شوروی و ترکیه، فروپاشی جمهوری ازربایجان ۱۳۲۰»
-- مجله نگاهنو، شماره۱۰، مهر‌ـــابان ۱۳۷۱، ص ص ٤۹ ـــ۱۳۱، شورش عشایرفارس(۰۹ـــ ۱۳۰۷)،تهران،نشرنقره، ۱۳٦۵
– بیگلری، سرتیپ حیدرقلی،خاطرات یک سرباز، تهران، چاپخانه ارتش، ۱۳۵۰
– پژمان،سرهنگ ستاد عیسی، کردها و کردستان، گذشته‌های تاریخی، موقعیت جغرافیایی، وضع اقتصادی،مسائل اجتماعی وارایش ارمانهاودگرگونیهای سیاسی، ۳جلد، پاریس، انتشارات ژن ،ج۳(سیاسی)، ۱۹۹۲/۱۳۷۱
– دفترمطالعات سیاسی و بین ا لمللی(واحد نشراسناد)، اسناد معاهدات دوجانبه ایران و سایردول، ٥ج، تهران، ۷۱ ـــ۱۳٦۹، ج٥،
– گزیده اسنادسیاسی ایران و عثمانی، ٦ج،تهران،۷۰ـــ۱۳٦۹ ،ج۲و٤،
– زاره‌واند، افسانه پانتورانیسم، ترجمه محمدرضازرگر، بامقدمه کاوەبیات، تهران، انتشارات بینش باهمکاری انتشارات پروین،۱۳٦۹
– زرگرعلی اصغر، تاریخ روابطسیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، ترجمه کاوەبیات، تهران انتشارات معین وپروین، ۱۳۷۲
– ساسۆنی، کارو،جنبشهای ملی کرد و روابط ارامنه و کردها، بی جا،بی تا،
– شمیم همدانی، علی اصغر، کتاب کردستان، تبریز، کتابخانەسعادت وسروش، ۱۳۱۲
– شیفته،نصرالله، سەمردعجیب، سمیتقو، لورنس، سید فرهاد،تهران،۱۳۲٦

www.kerimhisami.com

– صفی پور،علی اکبر، نبرد شهریور،جزوه‌های۹تا۱٦ ،تهران،بنگاه مطبوعاتی پروانه، ۱۳۲٤

– فـرخ،سـیـدمـهـدی،نظری بـه‌مـشـرق،جلداول، تاریخ سیاسیافغانستان،۱۳۱٤،تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۳۰

– کندال و دیگران، کـردها، ترجـمـه ابراهیم یونسی، تـهـران، انـتـشـارات روزبهان، ۱۳۷۰

– کوچرا، کریس، جنبش ملی کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۳

– مخبر، محمدعلی،مرزهای ایران، تهران، چاپخانه کیهان، ۱۳۲٤

– مـردوخ کـردسـتـانی،شـیخ مـحـمـد،تاریخ کـرد و کـردسـتـان و توابع باتاریخ مردوخ، ۲ج،سنندج، کتابفروشی غریقی، ۱۳۵۱ ، ج۱

– مشـایخ فـریدونی،اذرمـیدخت، مـسـا ئل مـرزی ایران و عـراق و تاثیران در مناسبات دوکشور،تهران، انتشارات امیرکبیر،۱۳٦۹

– مکی، حـسین، تاریخ بیـسـت سـالـه ایران، ٦ج،تهـران،ج۲، بـنگاه ترجـمـه و نشرکتاب، ۱۳۵۹

– منشـورگـرگـانی، م.ع.، سـیـاسـت دولت شـوروی درایران، ج۱ ،تـهـران، چاپـخـانه مظاهری، ۱۳۲٦

– نصـرت مـاکـویی، مـحـمـدرحـیم، تاریخ انـقـلاب ازربایـجـان و خـوانین مـاکـو، چاپخانه علمیه، قم، بی تا

– نوری اسـفندیاری، فـتـع الله، رسـتـاخـیز ایران، (مـدارک، مـقـالات و نگارشـات خارجی،۱۳۳۳ــــ۱۲۹۹)،تهران، بی نا،۱۳۳٦

– نیکیـتین، واسیلی، کرد و کردستان، ترجـمـه مـحـمـد قاضی، تهران، انتشـارات نیلوفر، ۱۳٦٦.

کتابهای خارجی

_Arfa,Hassan,THE,KURDS,ANHISTORIKAL AND PO-

LITICAL SUTDY,OXFORD UNIVERCITY*PRES 196*
_BELOFF,MAX,THE FORIGIGN POLICY OF SOVIET RUSSIA 1929, VOL,1,OXFORD UNIVERCITY PRESS, 1965
_Bournoutian,G.A,Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule1807–1828Undena Publications,Majibu, Californi 198
_Chirguh, Dr, Bletch, La Question Kurd, ses Origines et ses causes,leCaire, 193(
_Forbes, Rosita, Conflict, Angora to Afchanistan, Cassell and Co.Ltd., London, 193
_Landau, M. Jacob, Pan–Turkism in Turkey, A study ofIrredentism, Archon Books.Cinnecticut, 198
_Laqueur, Walter Z., Communism and Nationalism in Middle East7 Rautledge and Kegan Paul, 196
Lewis, Geoffry, Modern Turkey7Ernest Benn Ltd, 1974.
_Mammadzade, Mirza bala, Ermenilar veIran7 Baki, Azarnasr, 199
_Nouri Pasha, Ceneral Ihsan, La Revolte Del, Agridagh``Ararat``(1927–30)Preface deI,ch,Vanly, Editions Kur Ceneve, 198(
_Natting, Anthony, Lawrence of Arabia, Signet Books, N.Y., 196
_Olson, Robert, The Emergence of Kurdish Nationalism, 188o,–1925, Univercity of Texas Press, 199
_Rezun, Miron, The Soviet Union and Iran, Soviet Policy in Iran from the Begning of thePahlavi Dynasty Until the Soviet Invasion in 1941, Westview Press, 1988.
_Silopi, Zinnar,Kurdustan Kurt Milletinin 60Senedenbir Esaretten Kurtulus Savasi Hatirati, Stewr Basim–evi, 1969
–سلوپی، زنار، فی سبیل کردستان(مذکرات)، ترجمه ر. علی المکتبه التقدمیه الکردیه__٢__. دارالکاتب
_Kurdish Nationalism, :" In- Siyamend, Othman, stigators andHistorical influence"",reproduced inArmenian Rview, Spring1982, vol.24, No,1, 165.
_Sykes, Mark, TheCaliphs Last Heritage, Arrgo Press, N,y., 1973
_VanBruinessen,Martin, Agha,Shaikh and State, The Sosial and Political Structureof Kurdistan, Zed Books Ltd london, 1992.

نشریات
– اینده ، (دوره اول)۱۳۰۵
– اطلاعات، ۲۰ __ ۱۳۰۵
– حبل المتین، ١٣٠٤ و٣٠٩
– ستاره ایران، ١٣٢٤
– کوهستان ، ١٣٢٤
مجله ارتش ، ١٣٢٥
مهنامه ارتش شاهنشاهی، ٥٤ __ ١٣٥٣
یغما ، ٣٠ __ ٢٨

www.kerimmisami.com

بزاڤی رزگاریخوازی کورد دوای شکانی ڕاپەڕینی ئارارات

نووسینەکەی ئاغای کاوە بیات تا ئێرە بە گوێرەی بەڵگە و دوکومێنتی باوەڕ پێکراو ڕەوەند و چۆنیەتی ڕاپەڕینی ئەرارات و ئەنجامی خەبات وتێکۆشانی کوردمان لە کوردستانی باکوڕ بۆ ڕووندەکاتەوە و دەری دەخات کە چارەنووسی تێکۆشانی کورد لەم بەشەی نیشتماندا چۆن دەبێتە گەمەی نێوان دەوڵەتانی تورکیا و ئێران. ئینگلیز و سۆڤێتی پێشوش لە ڕوانگەی بەرژەوەند و سیاسەتی خۆیانەوە دە بنە تەماشاچی و یاریدەری سەرکوتکردن و لە بەینچوونی گەلێکی بندەست و بەشخوراو کە دژی زوڵم و زۆر داری حکوومەتی تورک خەبات دەکا و بۆ ئازادی و سەر بەستی وڵاتی خۆی ڕاپەڕیوە..

وەک لە لاپەڕەکانی پێشوو، لە وەرگێڕانی بەشێکی کتێبی ئاغای کاوە بەیات دا باسکرا، ڕاپەڕینی ئارارات بە هاوکاری ڕاستەو خۆی لەشکری ئێران و تورکیا لەساڵی ١٩٣٠دا، لە دەشتی زیلان لە شەڕێکی دژوار و نابەرانبەردا توشی شکان و هەرەس دەبێ. بە گوێرەی هێندێ سەر چاوەی ئاگادار خەساری کوردەکان دەگاتە ٩٠٠ کوژراو، و٢٤٠٠ بریندار و٣٦٠ کەسیش بێ سەر و شوێن دەبن. خەسار و کوژراوی لەشکری تورک گەلێک لەوە پتر بوە و گەیوەتە ٢٨٠٠ کوژراو و٤٠٠٠ بریندار و ١٧٠٠ دیل. ١٢ فڕۆکەی شەڕی خراونەتە خوار و چەک و قۆرخانێکی زۆریشیان لێ گیراوە.

لە نێو مێژوو نووس و نووسەرانی کورد دا، توێژینەوەیەکی خەست و زانستی لە سەر ڕاپەڕینی ئارارات نەکراوە و یا من چاوم پێنەکەوتوە.. ئاکام و ئەزموونی

www.kerimbisani.com

دەستــپـێک و شکانی بۆ بزووتنەوەی رزگـاریخـوازی کـورد شی نەکـراوەتەوە. رێبەرانی کوردیش لە سیاسـەتی هەڵەی خۆیبوون و رێبەرایەتی راپەرینی ئارارت سـەبارەت بە پشت بەستن بە دەوڵەتانی دوژمنی کورد دەرسـیان وەر نەگرتوە. ئەم رێبازە چەوتەی پشت بەستن بە دەوڵەتە داگیرکەرەکانی کوردستان و هـەڵپەرین بە سازی ئەوان تا ئێستاش لە نێو بزاڤی رزگاریخوازی کورد دا، هەر بەر دەوامە.

بۆ روونبوونەوەی زیتری کارەساتی داخداری ئارارات، بە پێویستم زانی چەند لاپەرەیەکـیش لە نووسـراوەی رۆژنامـە نووسـی فـەرەنسی کـریس کـۆچرا بە ناوی (روخانی کۆماری ئارارات) سـیپـتامـبری ١٩٣٠ بکەم بە کوردی و بیخـەمـە سـەر لاپەرەکـانـی پێـشـوو، بۆ ئەوەی خـوێنەرانـی کـورد زیاترلە گـەڵ بەشـێکـی دیکەی مێژووی خوێناوی نەتەوەکەمان شارەزابن.

«رووخانی کۆماری ئارارات(سیپتامبری ١٩٣٠)

لە نیوەی مانگی ئاوگوست دەوڵەتی تورکیا هاتە سەر ئەوە کە ئیتر گوێ نەداتە ویست و حـەزی دەوڵەتی ئێـران. فـەرمـانی دا بە ژەنراڵ سـاڵح پاشا ئەو کـوردانە پەلامار بدات کە لە ئارارات پەنایان گرتوە. رۆژی حـەوتەمی سـیپـتـامـبری ١٩٣٠ ساڵح پاشـا فـەرمـانی هێرشی یەکـجاری بۆ سـەروی ئارارات دەردەکا. لە دەیەمی سـیپـتامـبر هێزی سـاڵح پاشا پێگەی نێوان دوو ئارارات واتە (زینوێ سـەردار بولاک) دەگرێ. ئەوە بە مانای کۆتایی کارە. کوردەکان کە دەکەونە بەر راوە دووی هێزی تورک، بەرەو خوار رادەکەن. ئیحسان نوری« فەرمـاندەی گشـتی هێزەکانی کـورد» پەنا بۆ ئێـران دەبا و تا ئـاخـری ژیانی (نیـوەی ئـەپریلی ١٩٩٦) لە تاران ژیاندەباتە سەرەر.

بەڵام لە راسـتـیدا هـیچ شـتێ کۆتایی پێنەهاتوە. تـورک ریوایەتی درۆ لە سـەر رووداوەکـان دەگـێـرنەوە. مـێـژوو نووسـانـی کـوردیش نـایانەوێ هێندێ رووداوی

ناخۆشی ئەم کارەساتە ڕوون بکەنەوە. ئەوان بە تایبەت بە سەر ئەم مەسەلەیەدا بازد دەدەن کە ئیحسان نووری لە چ کاتێکدا قەرارگای فەرماندەیی بە جێ هێشتوە و پەنای بۆ ئێران بردوە. لە کاتێکا ڕۆیشتنی ئەو بۆ ئێران وەک ڕاکردن وایە. بە درێژایی ساڵی ١٩٣١ لە ناوچەکانی سەر سنووری ئێران وئارارات شەڕ درێژەی هەیە و بە گوێرەی هێندێ زانیاری وادێتە بەر چاو کە ئیحسان نوری لە کاتێکی زۆر ناسک دا، لە پایزی ١٩٣٠ لە مەیدان ڕایکردوە. کۆمیتەی خۆیبوون کە کردەوەی فەرماندەی دەستنیشانی ئەو بۆتە هۆی سەر شۆڕی، ئیتر نەیویستوە کەسێکی دیکە لە جێگای ئەو بکاتە فەرماندەی ئەو کەسانە کە هەروا شەڕ درێژە پێدەدەن. هەر ئەوانە پشت ئەستوردەکا کە لە نێو خۆیاندا دیاری کراون. (١)

لێکدانەوەی کۆماری کوردیی ئارارات گەلێک خەفەت هێنەرە. کوردەکان لە(زیلان و ئارارات) تووشی شکان و هەرەس دەبەن. زۆربەی کادر و سەنگەری ئاراراتیان لە دەست داوە. ئەو چەک و قۆرخانەی کە لە ماوەی چەند ساڵدا کۆیان کردۆتەوە، فەوتاوە و لەکیس چوە. سەرەڕای نەبوونی زانیاری تێر و پڕ لە بارەی شێوەی شەڕ کردنیان، دەکرێ بگوترێ کە کوردەکان بە گشتی بە تاکتیکی شەڕی جەبهەیی و بەرەنگار بوونی بە نەزم لە جیاتی شەڕی پارتیزانی، لە تەواوی کوردستاندا توشی خەتایەکی لە قەرەبوو نە کراوە هاتوون.

www.kerimhisami.com

کشانی شەڕ بۆ ناو ئێران(بەهاری ١٩٣١)

دەوڵەتی ئێران سانسۆرێکی گەلێک توندی خستبوە سەر ڕووداوەکانی سەر سنوور. بەڵام زوو دەرکەوت کە وەزعەکە هێندەش ڕێک و پێک نیە. لە نیوەی مانگی مارسی ١٩٣١ دوای پەلاماری کوردەکان بۆ ناوچەی ماکۆ، فەرماندەی نیزامی تەورێز هێزێکی گەورەی یارمەتی بە فەرماندەیی ژەنراڵێک بۆ ناوچە دەنێرێ. دیپلۆماتەکانی تاران چاوەڕوانی ئەوەن کە بەفرەکان بتوێنەوە و شەڕ دەست پێبکرێتەوە.

دەوڵەتی ئێران سیاسەتی خۆی دەگەڵ سیاسەتی تورکان دەکاتە یەک و کوردە

جەلالیەکانی دانیشتووی ناوچەی نێوان ئارارات و سنووری سۆڤێت بە کۆمەڵ ڕادەگوێزێ. لە سەرەتای ئەپریلی ١٩٣١موسافیرێک توشی کاروانێکی کوردە دوور خراوەکانی باکوور دەبێ بە درێژایی دە کیلۆ میتر هەموویان ژن و منداڵن و پیاویان دەنێو دانیە. سەبارەت بە زۆریی عارەبانە و حەیوانات دیاریکردنی تەواوی تاراوەکان دژوارە. بەڵام بە تەخمین ژمارەیان دەگاتە پێنج هەزار کەس. (٢)

خالیدئاغا یەکێ لە سەرۆکانی عێلی جەلالی نایەوێ گوندەکانی چۆل بکا، لە گەڵ کەس و کاری خۆی پەنا بۆ تورکیا دەبات. هەر لەو کاتەشدا موسافیرێکی دیکە کە بە ناوچەی بایزید و ئیگدر دا تێدەپەڕێ، تەواوی ناوچە پڕ لە سەربازی تورک دەبینێ. لە لای ئارارتیشەوە دەنگی دەستریژی تۆپ و ڕەشاش و هەرای شەڕ دەبیستێ. لە لایەکی ترەوە دەردەکەوێ کە تورکەکان پتر لە دە کیلۆ میتر هاتوونە نێو خاکی ئێران و لە بارەی گۆڕینەوەی ئاراراتی بچوک لە گەڵ بەشێکی ناوچەی قەتور لە گەڵ کار بە دەستانی ئێران خەریکی چەنە لێدانن.

هێزەکانی مەوجود لە ناوچە :

ژمارەی هێزەکانی دەوڵەتی ئێران ساڵی ١٩٣١ لە ناوچەدا دەگەنە ٢٨٠٠ سەرباز. دوو هەزار سەربازی خزمەت تەواو کردووشیان بانگ کردوونەوە لە گەڵ ٣٠٠ کوردی سەر بە دەوڵەت. (بە زاراوەی ئێستا جاش). هێزی هەوایی ئێرانیش ٣ فرۆکەن کە بۆ گەڕان و شارەزایی کەلکیان لێ وەر دەگرن.

هێزی کوردەکان بریتیە لە ٦٠٠ - ٧٠٠ کەس لە عێلی جەلالی و حەیدەرانلو، لە گەڵ ٣٠٠ کەس لە کوردەکانی ئارارات کە بە تفەنگی تازەی ئەفتۆماتی خەشاب ٢٥ فیشەک خۆر چەکدارن. فەرماندەی ئەوان کەسێکە بە ناوی فەرزندە کە لە لایەن کومیتەی خۆیبونیشەوە پەسند کراوە. سەرۆکی ستادیشیان یەک لە کوڕەکانی برایماغای جەلالیە کە بە(برۆ) ناسراوە.(٣) ئەرمەنی داشناکیش هەر وەک ساڵی ١٩٣٠ پێوەندی و کەل و پەلیان بۆ دابین دەکەن.

www.kerimbisamr.com

هەوەڵین قۆناخی ئۆپەڕاسیۆنی ئێرانیەکان(مای- یونی ١٩٣١)

هێزەکانی ئێرانی بۆ پێشگری لە تێکۆشانی سمایلاغای جەلالی بۆ کۆ کردنەوەی شۆڕشگێڕانی ئارارات، لە نیوەی مانگی مای ١٩٣١ دژی قەرە عەینی (کانیە رەش) دەست بە هێرش دەکەن. کاتێ سمایلاغا لە پێشرەوی ئێرانیەکان ئاگادار دەبێ، بە دار ودەستەوە پەنا بۆ تورکیا دەبات. ئێرانیەکان ناوچە چۆلکراوەکە داگیر دەکەنەوە.

١٩ی مانگی مای کوردەکانی جەلالی بە یارمەتی خەباتگێڕانی کوردی تورکیا ئۆردوگای ئێرانیەکان پەلامار دەدەن. بە گوێرەی وەزمانهاتنی کەرەمخانی سەیاح سەرۆکی کومیسیۆنی ئەمنیەتی سنووری ئێران و تورکیا، ئەم پەلامارە بۆ ئێرانیەکانی موسیبەتی بە دواوە بوە. نیزیکە ١٢٤تا ٢٠٠ سەربازی ئێرانی کوژراون، ٣٠٠ کەسیشیان بریندار بوە. بەلام بە قسەی سەرچاوە دیپلۆماتەکانی بەریتانیا ئەژمارەی کوژراوی ئێرانیەکان سێ ئەوەندە بوە. زیانی کوردەکان کەم بوە. تەنیا حەوت مەیتیان لێ بە جێماوە. (کوردەکان هەمیشە کوژراوەکانیان هەڵدەگرن ولە مەیدان لایان دەبەن.) بە دوای ئەوەدا سانسۆرێکی زۆر توند دەخرێتە سەر دەنگو باسی ئەم ئۆپەراسیۆنە. ئەو سەربازانەی دەنگو باسی ئەم شەڕە بلاو بکەنەوە دەدرێنە دادگای زەمانی شەڕ. سەیر ئەوەیە، ئێرانیەکان کە لە ئاخردا سیاسەتێکی توندیان دژی کوردەکان گرتۆتە پێش، گلەیی لە تورکان دەکەن کە هاوکاری تەواویان نەکردوون. بە تایبەت سەرهەنگ کەرەمخانی سەیاح تورکەکان تاوانبار دەکا کە سیاسەتێکی ئاشتیخوازانەیان لە ئاست کوردان گرتۆتە بەر. هەر ئەو کابرایە لە کاتی ئوپەڕاسیۆنی ئەرتەشی ئێران لە ١٩ی مای تا ٩ی یونی لە شێوەی ڕەفتاری تورکان گلەیی دەکات. (٤)

دووهەمین قۆناخی ئۆپەڕاسیۆن(یولی ١٩٣١)

سەرەڕای وتاری توند و تیژ، هاوکاری نێوان ئەرتەشی تورک و ئێران پەرە دەستێنێ. لە کاتێکا ئەرتەشی تورک خەریکی ڕاوەدوو نانی کوردەکانە، بە قسەی

سەرۆکی کۆمیسیۆنی سنوور، سێ ئەرک بۆ ئەرتەشی ئێران دیاری کراون :

– بەستنی سنووری ئێران بۆ پێشگری لە کوردەکان بە هەر شێوەیەک بێ.

– چۆلکردنی ناوچەکانی سنووری ئێران لە کورد و قەدەغە کردنی هۆبە چیەکان

– شەڕ دژی ئەو کوردانەی کە لە ناوچەدا خەریکی (ڕاو و ڕووتن)

لە سەرەتای مانگی یول، هێزەکانی ئێران قەرەعەینی دەگرنەوە. بەڵام لە چواری یول دەکەونە بەر پەلاماری کوردەکانی ئێران و تورکیا و زیانێکی قورسیان پێدەگات. ڕۆژی دوایی کوردەکان گوندێکی ئێران پەلامار دەدەن و ٥٠ کەسیان لێدەکوژن. ئێرانیەکان سەربازانی تورک تاوانبار دەکەن کە جلی کوردییان لەبەر کردوە و بە هاواری کوردانەوە هاتوون. تورکیش هەر لەو کاتەدا رووسەکان تاوانبار دەکەن کە گۆیا چەکیان داوە بە کوردەکان. (٥)

هاوکاری تورکیا و ئێران دژی کوردەکان

سەرەڕای گۆڕینەوەی تۆمەت و بوختان ئانکارا و تاران پترلێک نیزیک دەبنەوە. ئێرانیەکان لە گەڵ ئەوە نین کە تورک چەندی بۆیان بکرێ کوردەکان بەرەو ئێران ڕاو بنێن. بەم بیانوە کە ناوچەکە زۆر شاخاوی نیە و لە بەین بردنیان لەوێ هاسانترە.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٢ دوو هەیئەتی تورک بە ڕەسمی سەر لەئێران دەدەن. یەک لەوانە بە سەرۆکایەتی جەلال بایار،سەرکۆماری داهاتووی تورکیا، قەراردادی ماڵی وئابووری لە گەڵ ئێران ئیمزا دەکا. ئەوی دیکەیان بە سەرۆکایەتی توفیق رشدی وەزیری دەرەوەی تورکیا بەو مەبەستە هاتبوە ئێران کە ناوچەی ئاراراتی بچوک لە جیاتی هێندێ خاکی تورکیا بە شەش گوندی کورد نشینەوە لە ئێران وەر بگرێت، مەسەلەکە بە خۆ تێهەڵقوتاندنی ڕاستەو خۆی رەزاشا چارە سەر دەکرێ . (٦)

وەک لە ڕوانینی بەڵگەکاندا دەر دەکەوێ لە شکانی ڕاپەڕینی ئارارات دا، تاوانی

www.kerimhisami.com

حکوومەتی ئێران و شەخسی رەزاشا لە جنایەت و تاوانی مستەفاکەماڵ و حکوومەتی تورک کەمتر نەبوە. هەر لە وێوە چەوتی سیاسەتی خۆیبوون بۆ پشت بەستن بە دەوڵەتی ئێران و (میللەتی برای فارس و هاو رەگەز) و، وە پشت گوێ خستنی پشتیوانیی کورد ئیتر بە جوانی روون بۆتەوە و بە داخەوە تا ئێستاش رێبەرانی بزووتنەوەی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان، هەر لە سەر ئەو سیاسەتەی پشت بەستن بە دوژمنی نەتەوەکەیان رۆیشتوون و هیچ سەر کەوتنێکیشیان لە بواری خەباتی نەتەوایەتیدا وەدەست نە هێناوە. هۆی سەرەکی ئەم سەر نەکەوتنە بە رای من دەبێ لە وەدا بدۆزرێتەوە کە سەرەرای لافیتە و دروشمی جوانی «کوردایەتی و نەتەوایەتی» بەر لە هەموو شت بەرژەوەندی حیزبایەتی تەسکیان لە بەر چاو بوە. بۆ قازانجێکی کەم و ماوە کورتی حیزبی بەرژەوەندی گشتی نەتەوەییان خستۆتە پشت گوێ و نەک هەر ئەوە بەڵکو زۆر جار بە سودی دوژمن و زیانی کورد کاریشیان کردوە.

«..... ناکرێ ئەوەش لە بەر چاو نەگرین کە نیزیکبوونەوەی حیزبی داشناکی ئەرمەنیش لە بزووتنەوەی ئارارات تەئسیری مەنفی لە سەر راپەرین نەبوو بێت. هەر چەندە رێبەرانی بزووتنەوەی ئارارات بە مەبەستی وەرگرتنی یارمەتی و پشتیوانی لە داشناک نیزیک بووبنەوە، بەڵام دەوڵەتانی تورک و ئێران و سۆڤیتیش نیزیکی و یەکێتی کورد و ئەرمەنیان بە زیانی خۆیان زانیوە و بۆ لە بەینبردنی راپەرینی ئارارات هاوکاریان کردوە. حیزبی داشناکی ئەرمەنیش بە نۆرەی خۆی ویستوویەتی بە قازانجی خۆی لەم نیزیکبوونەوەیە کەلک وەربگرێت. لە کاتێکا بە کردەوە دەرکەوتوە کە نیزیکبوونەوەی بزووتنەوەی کورد لە حیزبی داشناک بۆ کورد خێری تێدا نەبوە.شایانی سەرنجە کە (واهان پاپازیان)یەکێ لە رێبەرانی حیزبی داشناک، بە نیشانەی یەکێتی نێوانی کورد و ئەرمەنی لە کۆنگرەی دامەزرانی خۆیبووندا بەشداری کردوە. ئەم یەکێتیە بۆ رێبەرانی کورد کە بە توندی پێویستیان بە دابینکردنی سەرچاوەیەک هەبوو بۆ یارمەتی و پشتیوانی کارێکی بنگەهی بوو. بەریتانیا ئیتر دەستی بە سەر چاڵاوە نەوتیەکانی موسڵدا گرتبوو.

www.kerimhisami.com

پێوەندی نێوان فەرانسە و ئانکارا زۆر باشبوو. لە گەڵ ئەوەشدا ئەم دوو دەوڵەتە(واتە فەرەنسە و بەریتانیا ح) ئەم بەیتو باوەیان بڵاو دەکردەوە کە ڕۆژئاوای شارستانی لە وانەیە یارمەتی بە کوردان بکات. دیارە لە ڕاستیدا ئەوە بەو مانایە بوو کە دەسەڵاتە ڕۆژئاواییەکان دەیانتوانی لە نفوزی خۆیان لە سەر ڕێبەرانی کورد بۆ وتو وێژی دوا ڕۆژ لە گەڵ ئانکارا کەلک وەربگرن. وادێتە بەر چاو کە حیزبی داشناک بە پشتیوانی ڕۆژئاوا پشت ئەستوور بوو بێت. ڕەنگە لە بەر ئەوەش بێ کە نەک هەر بۆ ئازادی ئەرمەنستانی تورکیا تێدەکۆشا، بەڵکوو دژی دەسەڵاتی سۆڤێتیش بە سەر ئەرمەنستانی رووسیادا خەباتی دەکرد. ئەم حیزبە ساڵی ١٩٢٠ لە ئەرمەنستانی سۆڤێت وەدەر نرابوو. لەم بارەوە تێکۆشانی لە گەڵ بەرژەوەندیی نەیارانی سۆڤێت یەکی دەگرتەوە. بەڵام حیزبی داشناک لە کوردستان پێگەیەکی کۆمەڵایەتی نەبوو، لە کاتێکا خۆیبوون لە لایەن کۆمەڵانی هەراوی خەڵکەوە پشتیوانی لێدەکرا. بەڵام دەستی وەسەر چاوە و دەرەتانێک ڕانەدەگەیشت کە بۆ درێژە پێدانی خەبات پێویستی بوو. لە ئەنجامی ڕێککەوتنی نێوان ڕێبەرانی میللی کورد و ئەرمەنیدا، و ڕەنگە بە ویستی ئەرمەنیەکانیش بوو بێت کە ناوچەی ئارارات لە دراوسیەتی ئەرمەنستانی سۆڤێتی بۆ ناوەندی ڕاپەڕین هەڵبژێردرابێ. هۆیەکی دیکە کە کاری کردە سەر ئەم هەڵبژاردنە، سەرنجدانی ئەم ڕاستیە بوو کە پێکهێنانی هێڵی پێوەندیی نێوان ئارارات و ئێران کە بەڵێنی یارمەتی بە بزووتنەوەی کورد دابوو، هاسانتر بوو. شای ئێران بە یارمەتی ئەم ڕاپەڕینە هەموو شتێکی وەدەستهێنا. ڕکە بەری خۆی، واتە تورکیای مستەفا کەماڵی لاواز کرد. نفوزی ئەو لە سەر بزووتنەوە دەرەتانی ئەوەی بۆ پێکهێنا کە لە کوردستانی ئێران پێشی ڕاپەڕینی سمکۆ بگرێ. » (٧)

دوای سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی ئارارات هێندێ لە ڕێبەرانی بزووتنەوە دەتوانن خۆ بگەیێننە ئێران. هەر وەک باسکرا لە وێش توشی کوشتار و ئازار و بەندیخانە دەبن. هێندێ دەگیرێن و ئیعدام دەکرێن. بە گوێرەی ڕاپۆرتی (ال رامبوا) لە بازێری (وان)سەد کەس لە خوێندەوارانی کورد دەخەنە ناو تەلیس و زارکی

دەدروون و دە گـۆلی (وان) یان داوێن. حکوومـەتی تورک چەند مـانگیش دوای شکانی ڕاپەڕینی ئارارات دێهاتی کورد بۆمـباران دەکا و دەیانسوتێنێ . ناوچە کـورد نشـینەکـان بە جـارێ وێران دەکـرێن. هەزاران کـەس کـە لە ڕاپەڕینیـشـدا بەشدار نەببوون، دەگیرێن و دەکوژرێن و دوور دەخرێنەوە.

مـحمد ئەسـعەد بوزهوت وەزیری دادی تورکیا ڕادەگەیێنێ: « ئێمە لە وڵاتێکدا دەژین بە نـاوی تورکـیـا کـە وڵاتـی هـەرە ئازادی جـیـهـانـە. من وەک نوێنـەری ئێـوە هـەست دەکـەم بتوانم بیر و ڕای خـۆم ڕک و ڕاست دەر ببڕم. من لەو بڕوایە دام کە تەنیـا تورکـەکـان ئاغا و ئەربابی ئەم وڵاتـە بن. ئەوانەی لە ڕەگـەزی ڕەسـەنی تورک نین لـەم وڵاتەدا تەنیـا دەتـوانن یەک مـافـیـان هـەبێ، مـافـی ئەوەی کـە خـوڵام و خزمەتکار بن.»(٨)

دیاره سـەبارەت بە بەرنامـە و سیاسـەتی خۆیبوون و ڕاپەڕینی ئارارات بیر و ڕای جیـاواز هـاتـوونـە سـەر کـاغـەز و بـاسکراون. «.... بەشـێک لـە تـاوانی کـوشت و کوشـتـاری دوای ڕاپەڕینی ئاراراتیش دەزگـای ڕێبـەرایـەتی کـورد، واتە خۆیبوون دەگرێتەوە کە پێش ئەوەی دەرەتانی سیاسی و مـادی پێویست بۆ ڕاپەڕین ئامـاده بکرێ، ڕاپەڕینیـان دەسـتـپـێکرد. کـورت ڕوانیی خـۆیبـوون بوو بـە هـۆی نـیـزیکی و پێوەندی زیاتری نێوان تورکیا و ئێران و یەکێتی سۆڤیێتی. بەڵام بە سـەرنجدانی بەرنامـەی ئارامسـازی کە لە سـەرانسـەری کـوردسـتـان بەڕێوە چوو، تـەنیـا هـەر لە ناوچەی ڕاپەڕین تەنگە بەر نەکرا، دەبێ قبـوڵ بکەین ئارارات تەنیـا بوو بە بیانوی ئەوە کە ئانکارا بە جێگەیاندنی بەرنامەی (تواندنەوە) وەپێش بخات. » (٩)

ئەم بۆچوونەی کـەنداڵ نەک هـەر بۆ ڕاپەڕینی ئارارات و سـیـاسـەتی ڕێبـەرانی خۆیبـوون، بەڵکوو بۆ زۆربەی ڕاپەڕین و سـەرهـەڵدانی کوردەکان تاڕادەیەکی تەواو ڕاست دێتە بەر چاو .

کـارکرد و دەنگی ڕاپەڕینی ئارارات هـەر لەو مـەڵبـەندەدا تەنگە بەر نابێ و کـار دەکاتە سـەر هـەستی کورد لە بەشەکانی دیکەی کوردستانیش. کۆمەڵێکی پچووکی نهێنی کە لە موکریان دامەزراوە و قازی مـحـەممەد و مەلا ئەحمـەدی فەوزی و قازی

کاکە حەمەی بۆکان و شێخ ئەحمەدی سریلاوا و سەیفە لقوزات و هیتر دەجولێنێ، پێوەندی لە گەڵ ئاراڕات دەگرن و بە گوێرەی توانا یارمەتیان پێدەگەیێنن. دیارە تێکۆشانی ئەم کۆمەڵەیە لە لایەن پۆلیسی ڕەزاخانەوە هەستی پێدەکرێ و بەلام نایانەوێ بە ناوی کورد و یا بزووتنەوەی کوردستان ڕاویان بنێن. دەیانەوێ بیلکێنن بە بزووتنەوەی ئەرمەنی و ناوی کورد نەیەتە گۆڕێ. لە تیلگرافێکدا کە عەلی مەنسور والی ئازەربایجان بۆ سەرەک وەزیری ئێرانی ناردوە دەنووسێ :« .. لە سابلاغیش ئەو کەسانەی کە ڕاتگەیاند بوون لە ژێر چاوە دێری دان، بەم زوانە بانگ دەکرێن و پرسیاریان لێ دەکرێ. بەم جۆرە باسی نەخشەی یەکێتی کورد و ئەرمەنی کە ناوەندێکی دەرەوەی هەیە لە ئازەربایجان لە گوڕ کەوتوە و لە ڕاستیدا پوچاوەتەوە.. » (١٠)

دوای شکانی ئاراراتیش کە ئیحسان نوری پاشا دەچێتە تاران، قازی محەممەد و سەیفی قازی و حاجی سەید عەبدولا ئەفەندی وەدوای دەکەون و دەیانەوێ بیهێننەوە کوردستان کە ئەرتەشی ئێران ڕێگا نادات.

لە سوریاش خەڵک پشتیوانی خۆی لە ڕاپەڕینی ئارارات ڕادەگەیێنێ. حاجۆ یەکێ لە ڕێبەرانی کوردی سوریا لە گەڵ چەند چەکدارێکی دەکەسی لە سنوور دەپەڕێتەوە و لەپێنجەمی ئاوگوستی ١٩٣٠ لە ناوچەی نسیبەین گوندێک دەگرێ و بەیاننامەیەک بە پشتیوانی سەر بەخۆیی کورد بلاو دەکاتەوە و داوا لە کوڕدان دەکا بۆ یارمەتی هاونیشتمانانی خۆیان لە ئارارات ڕابن و شەڕ بکەن.

لە عیراقیش شێخ ئەحمەدی بارزانی لە یولی ١٩٣٠ چەند سەت کەس لە شەرکەرانی کورد بە هاواری ئاراراتەوە دەنێرێ. لە ٢٦ی یولی ١٩٣٠ دەوڵەتی تورکیا لە سەر ئەم کارە بە ڕەسمی گلەیی لە باڵیۆزی بەریتانیا دەکات. شێخ ئەحمەد لە مانگی ئاوگوستی ئەو ساڵەدا دەستەی دووەمی شەڕکەرانی خۆی بۆ یارمەتی کوردستانی تورکیا بە ڕێدەکات. ئەم دەستەیە لە گەل ئەرتەشی تورک توش شەڕدەبێ و ناتوانی پێشڕەوی بکات. دوای شکانی ڕاپەڕینی ئاراراتیش شێخ ئەحمەدی بارزانی گەلێک لە نیشتمانپەروەرانی کوردستانی تورکیا پەنا دەدا

www.kerimhisami.com

که له ئاراراتەوە ڕوو دەکەنە کوردستانی عیراق. دەوڵەتی تورکیا لە سەر ئەم پەنادانە، بە توندی ڕەخنە لە دەوڵەتی عیراق دەگرێ. وەزیری دەرەوەی عیراق دوو سەفەران بۆ ئانکارادەکا. «.لەم سەفەرانەدا ڕێبەرانی تورک داوا لە دەوڵەتی عیراق دەکەن کە بۆ کۆتایی پێهێنان بە جموجۆڵی یاخیەکان لە ناوچەی بارزان کە هێندێ لە کوردەکانی تورکیای لێ گیرساونەوە و بوونە هۆی ئاژاوە و تێکدانی ئاسایشی ناوچە، بۆ عەمەلیاتێکی نیزامی هەنگاو هەڵێنێ. دەوڵەتی عیراق کە نایەوێ لەم سنووره بزووتنەوەی کورد دەرفەت بێنێ و پەرە بگرێ، ویستی تورکەکان قبوڵ دەکا و لە ناوچەی بارزان دەست بە عەمەلیاتی لەشکری دەکا.» (۱۱)

کاربەدەستانی ئینگلیزی لە عیراق لە بارەی یارمەتی شێخ ئەحمەدی بارزانی بە ڕاپەڕینی ئارارات و ڕەخنەی تورک هیچ ناڵێن و خۆ بێدەنگ دەکەن. بەڵام بوختان و دەنگۆی ئەوتۆ بڵاو دەکەنەوە کە گۆیا لە بەر ئەوەی شێخ ئەحمەد خەریکە دینێکی تازە بنیات بنێ، لافاوێک ناوچەی بارزانی وەلەرزە خستوە. ئیدمۆندز ئەفسەری ئینگلیزی لە عیراق لە گۆڤاری میدل ئیست ژورنال ۱۹۵۹ دا دەنووسێ: «... دەوڵەتی عیراق بڕیاری دابوو لە پێش تەواو بوونی دەورانی سەر پەرشتیدا ۱۹۳۲ دەسەڵاتی خۆی تا سنوور پەرە پێبدا. بەجێگەیاندنی ئەم بڕیارە هاو کات بوو لە گەڵ(شتە سەیرەکانی مەزهەبیی تازەی شێخ ئەحمەد) پاشان بە لێبڕاوی ڕادەگەیێنێ: بە هیچ هێزێکی خەیالییش ناکرێ سەر بزێوییەکانی بارزان تا ساڵی ۱۹٤۳ وەک شتێکی ئیلهام وەرگر لە ناسیۆنالیزمی کورد بزانرێت.»

بۆ کورد واهاتوە. حکوومەتانی داگیرکەری کوردستان و دەوڵەتە ئیستعماریەکانی پشتیوانیان، لە ئاست داخوازی ڕەوایەتی و خەبات و ڕاپەڕینی میللی نەتەوەی کورد، یا خۆیان بێدەنگ کردوە ونەیانویستوە و نەیانهێشتوە دەنگ بداتەوە، یا بۆ بەد ناوکردنی بزووتنەوەی کورد تۆمەت و بوختانی نارەوا و بێشەرمانەیان بڵاو کردۆتەوە. هەر لە سەر بناخەی ئەم بوختان و تۆمەتە درۆیانە بوە کە :«.. مەعمورێکی سیاسی گومانلێکراو شێخ ڕەشیدی لۆلان دڵنیا دەکا کەشێخ ئەحمەدی بارزان بۆ لە بەینبردنی موسڵمانان لە گەڵ ئاسۆرییەکان بۆتە

هاودەست و ناوبراو بۆ شەڕی دژی شێخ ئەحمەد هاندەدا. شێخ رەشید لە بەر ساکاری و دەمار گرژی، دەبێتە دەسکەلای ئەو مەعموورە فیتنە هەلایسێنە و بارزان پەلامار دەدا. بەلام لە ٢٦ی نوڤەمبەری ١٩٣١ زیانێکی قورسی پێدەگات.» (١٢) حکوومەتی عیراق ئەو کێشەیە دەکاتە بیانوو لە مانگی دیسامبری ١٩٣١ ئەرتەشی عیراق بارزان گەمارۆ دەدا بەو تەمایە کە چەکدارەکانی شێخ ئەحمەد خافڵگیر بکا. بەلام ڕاست بە پێچەوانەی بەرنامە و نەخشەی داڕێژراوی لەشکری عیراق، خۆیان دەکەونە کەمینی کوردەکان و دەشکێن. چەند کەسیان لێ بەدیل دەگیرێن کە قایمقامی (بلە)یان لە گەڵ دەبێ. ڕۆژی دوایی هێزی هەوایی بەریتانیا بارزان بۆمباران دەکات. بەلام شێخ ئەحمەد پەیامی ئاشتی بۆ دەوڵەتی عیراق دەنێرێ و پێشنیار دەکات کە دیلەکان ئازاد بکا.

دەوڵەتی عیراق داوا لە کومیسەری بەرزی بەریتانیا دەکا کە فرۆکەکانی ئینگلیز بە سەر ناوچەی زێبار و بارزاندا بفڕن و هاوکاری تەواوی لەشکری عیراق بکەن. ئەرتەشی عیراق لە نۆهەمی مانگی فیوریە ناوچەی بارزان پەلامار دەدا. بەلام لەم پەلامارەشدا دەشکێ و ١٤٠ کەسیان لێ دەکوژرێ و زۆریش بریندار دەبن.

لە مانگی مارسی ١٩٣٢ دەوڵەتی عیراق بە شێخ ئەحمەد ڕادەگەیێنێ کە دەیەوێ دام ودەزگای دەوڵەتیی لە ناوچەی بارزان دابمەزرێنێ و داوای لێدەکا لە ماوەی ٤٨ سەعات دا، خۆ بەدەستەوە بدا. شێخ ئەحمەد گوێ ناداتە فەرمانی حکوومەت و لە ١٥ی مارسی ١٩٣٢ هێزێکی پیادە و تۆپخانەی لەشکری عیراق بە پشتیوانی هێزی هەوایی بەریتانیا دەگاتە ناوچەی شیروان و تا مانگی یونی ئەو ساڵە شەر درێژە دەکێشێ. فرۆکەکانی ئینگلیزی بێ وچان ناوچەی بارزان بۆمباران دەکەن. لە ٢١ی یونی شێخ ئەحمەد لە گەڵ ٤٠٠ کەس لە شەڕکەرانی خۆی لە سنوور دەپەڕێتەوە و خۆ تەسلیمی کاربەدەستانی تورک دەکا. لە پێشدا شێخ ئەحمەد دەبەنە ئەستەمبوڵ و پاشان دەیبەنە ئەدەنە. هێندێکیش لە پیاوەکانی بە بیانوی ئەوە کە لە ڕاپەڕینی ئارارات دا بەشداریان کردوە و دوایە چوونە لای

شێخ ئەحمەد، دەخەنە بەندیخانەوە. «... بەم چەشنە سەربزێوی شێخ ئەحمەدی بارزان کە ببوە قوربانیی پیلانی دوو لایەنە، کۆتایی پێدێت. لە ئەنجامی پیلانی دوو قۆڵی حکوومەتەکانی تورک و عیراق و پیلانی بێدەنگیەکی کە مەبەستی ڕاستە قینەی ئەم بزووتنە وەیە دادەپۆشێ، ئاخرین شەخسیەتی دەسەڵاتداری کورد لە ناوچەی گرنگی بارزان لە بەین هەڵدەگیرێ.»(١٣)

لە ئاخری ساڵی ١٩٣٢ هێندێ لەو کەسانەی لە تورکیا لە گەڵ شێخ ئەحمەد گیرا بوون، ئازاد دەکرێن. شێخ محەممەد سەدیق وەمەلا مستەفاش لە گەڵ ئازاد کراوەکان دەبن. ئەوان دەگەڕێنەوە ناوچەی بارزان و نیزیکەی ٣٠٠ کەس لە دەوری خۆ کۆ دەکەنەوە و سەر هەڵدان بۆ ژیانێکی ئازاد و ئاسایشی دەست پێدەکرێتەوە. مەلیک فەیسەل لە بەغدا، داوا لە باڵیۆزی تورک دەکات کە بۆ دامرکاندنەوەی ئاگری ناوچەی بارزان یارمەتی عیراق بکا، بەڵام ئەم هەوڵەی مەلک فەیسەلیش ئەنجامێکی نابێ. تا بەهاری ١٩٣٤ خەبات دژی هێزەکانی عیراق لە ناوچە درێژەی دەبێ. لە ساڵی ١٩٣٤ برایانی بارزانی تەسلیمی حکوومەتی عیراق دەبن . لە پێشدا دووریان دەخەنەوە بۆ ناسریە و پاشان دەیان گێڕنەوە بۆ سولەیمانی. لە گەڵ ئەوەش تا ساڵی ١٩٣٦ ناوچەی بارزان ئارام و هێدی نابێ. ساڵی ١٩٤٣ مەلا مستەفا بارزانی لە سولەیمانی ڕادەکا و لە ڕێگای کوردستانی ئێرانەوە خۆ دەگەیێنێتەوە ناوچەی بارزان و ئەم جار خەبات بۆ ئازادی بە شێوەیەکی تازە و بە پێوەندی لە گەڵ ڕێکخراوی سیاسی ئەو دەمی کوردستانی عیراق (حیزبی هیوا) و بە ناوی (کومیتەی ئازادی) بە سەرۆکایەتی بارزانی مستەفا دەست پێدەکرێتەوە.

. زۆربەی ڕاپەڕینەکانی کورد بە بێ لە بەر چاو گرتنی هەل و مەرجی بابەتی و ئامادەیی بار و دۆخی سیاسی ومادی و لێکدانەوەی بابەتی دەست پێکراون و توشی شکان هاتوون. کورد لە جیاتی ئەوەی بار و دۆخی سیاسی خۆجێیی و جیهانی لێک بداتەوە و توانا و دەرەتانی هێزی خۆ ماڵی و دوژمن بە جوانی هەڵسەنگێنێ و بناخەی بۆچوون و ویستەکانی لە سەر واقعیەت دابڕێژێ، زیاتر

www.kerimhisami.com

دەکەوێتە داوی دوژمن و بە دروشمی بریقەدار وقسەی زلەوە دەنووسێ و دەیەوێ بە سەر قۆناخە کانی ڕۆژدا باز بدات و لەو بەر بکەوێتە عەرز و تا جارێکی دیکەش ڕادەبێتەوە خوا کەریمە.! سەرەڕای ئەو هەموو شۆڕش و ڕاپەڕین و فیداکارییەی کە کورد کردوویەتی، نەیتوانیوە لە بواری کولتور و ڕۆشنبیری وبیر و بۆچوونی سیاسی ڕێنیسانیسێک پێک بێنێ و شۆڕشێکی فیکری و ڕۆشنبیری بەر پا بکات. نەیتوانیوە شێوەی دێموکراسی و دیالۆکی شارستانیی لە نێو خۆیدا برەو پێ بدات. نەیتوانیوە بۆ بەربەرەکانی دوژمن،ڕیزی هێزەکانی خۆی بکاتە یەک و لە نێو خۆیدا یەکێتی و تەبایی پێک بێنێت. زیاتر لە سەر ئەوە ساخ بۆتەوە(شۆڕش) بکا و دەست داتە تفەنگ و ڕوو بکاتە چیا. لە جیاتی ئەوەی شۆڕشەکەشی ئاڕاستەی دوژمنی نەتەوەکەی بکا و لە پێناو وەدەست هێنانی ئازادیدا خوێن برێژێ، بەرەنگاری خۆی بۆتەوە و خوێنی لاوانی خۆی ڕشتوە. لە نێو دەستە و تاقم و حیزبەکاندا بۆتە شەڕ و کوشتار و دوژمنیش پاڵی لێداوەتەوە. پێویست ناکات پەنجە بۆ ئەزموون و ڕووداوی داخداری بەرچاو و دیار ڕابکێشین. بە بۆچوونی من هۆی سەرەکی ئەم نەخۆشی و دەردە بێ دەرمانە، دەگەڕێتەوە بۆ ژیان و گوزەران و چەرمەسەرییەی کورد لە ژێر دەستی حکوومەتانی زۆردار و دیکتاتۆر و بێ کولتوردا بردوویەتە سەر، لە چوارچێوەی کولتور و ڕۆشنبیری و ڕەوشت و ئاکاری ئەو حکوومەتانەدا ژیاوە و لە گەڵی ڕاهاتوە. کاتێکیش بۆ ڕزگاری لەو ژێر دەستی و کۆیلەتییە ڕاپەڕیوە، لە جیاتی ئەوەی هاوکات لە گەڵ خەبات و شۆڕشی ڕزگاریخوازی، خۆی لە چنگ کولتور ونەریت و ڕەوشت و شێوەی بەڕێوە بەریی سیستمی داگیرکەر و زۆردار دەرباز بکات، بە پێچەوانە لە نێو خۆیدا کە تۆزە دەسەڵاتێکی کەوتە دەست، هەر ئەم شێوە ئاکار و ڕەوشت و بە ڕێوە بەرییەی لە گەل خەڵکی خۆی بەکار دێنێ، کە دوژمن لە گەڵ نەتەوەی کوردی بەکار هێناوە.

www.kerimbisarani.com

سەرچاوەکان:

١- پەیامی تێلگرامی تاریخی ١٦ی ژوئیەی ١٩٣١ی ستانهوپ پالمر کونسولی بەریتانیا لە تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستان ١٥٢٧٩-٣٧١- بە نەقل لە کریس کۆچیرا، جنبش ملی کرد، ترجمە ابراهیم یونسی ١٣٧٣، ل ١٢٨-١٢٧

٢- پەیامی تێلگرامی ١٧ی ئەپریلی ١٩٣١ی بالیۆزی بەریتانیا لە تاران بۆ وەزارەتێ دەرەوەی ئینگلستان، ١٥٣٦٩، ٣٧١، هەمان سەر چاوە،ل ١٢٨

٣- پەیامی تێلگرامی ١٦ی ئەپریلی ١٩٣١، کونسولی بەریتانیا لە تەورێز بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستان، ١٥٣٦٩-٣٧١ سەرچاوەی پێشوو. ل ١٢٩

٤- وتو وێژێکی بڵاو کەاوە لە ئێران. ١٠ ژوئیەی ١٩٣١، هەمان سەر چاوە، ل ١٣٠

٥- پەیامی تێلگرامی ١٦ی ژوئیەی ١٩٣١ی کونسولی بەریتانیا لە تەورێز هەمان سەر چاوە ، ل ١٣١

٦- حەسەن ئەرفەع، لە دەورانی پێنج پاشادا، هەمان سەر چاوە، ل ١٣١

٧- کەندال، کوردەکان ، وەرگێرانی برایمی یونسی، ١٣٧٠، ل ، ١١١

٨- رۆژنامەی میللیەت، ١٦ی سپتامبری ١٩٣٠

٩- کەندال، سەرچاوەی پێشوو، ل ، ١١٤- ١١٣

١٠- کاوە بیات. اسناد ملی ن ٣..١٢٣، ١٩٣٠

١١- کریس کوچیرا هەمان سەر چاوە ، ل ، ١٣٢-١٣١

١٢و ١٣ کریس کوچیرا، هەمان سەر چاوە. ل ، ١٨٤- ١٥١

www.kerimhisami.com

ڕاپەڕینی دەرسیم

لە نێو ڕاپەرینەکانی کورد دا، کە زۆربەیان بێ بەرنامەی حیساب کراو و بێ لێکدانەوەی بارو دۆخ و هەڵسەنگاندنی هێز و توانای دوژمن و خۆماڵی و بە بێ لە بەرچاو گرتنی سیاسەتی ناوچەیی و جیهانی سەریان هەڵداوە و بە داخەوە بە ئامانجیش نە گەیشتوون، ڕاپەڕینی دەرسیم بە هێندێ فەرق و جیاوازی دێتە بەر چاو. بەو مانایە کە دەکرێ بڵێین دەستی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان لە هاندانی ڕاپەرینیدا نیە. دەوڵەتە ئیستعمارییەکانی ڕۆژئاوا بەرژەوەندیکی خۆیانی تێدا نابینن و هیچ بەڵگەیەکیش بە دەستەوە نیە کە دەستیان دە هەڵگیرسان و یا سەرکوتکردنی ڕاپەرینی درسیمدا هەبووبێ. ئەوەی دەکرێ کە لێرەشداسیاسەتی دەوڵەتای ڕۆژئاوایی پێ مەحکوم بکرێ، هەر ئەوەندەیە کە پەردەیەکی مات و بێدەنگیان بە سەر ڕاپەڕینی دەرسیم و جنایەت و کوشتاری حکوومەتی تورکدا کێشاوە و باسیان نەکردوە. ئەوەش هەر درێژەی ئەم سیاسەتەیە کە دەزگای پروپاگاندەی دەوڵەتانی ڕۆژئاوا لە بارەی هەموو خەبات و شۆرش و ڕاپەرینێک گرتوویانەتە بەر کە لە چوار چێوەی بەرژەوەندی ئەواندا نە بووبێ و یا بۆسیاسەت و بەرژەوەندی ئەوان زیانی بووبێت.

«...دەرسیم لە ڕاستیدا هێلانە هەلۆیەک بوو لە سەر چیا بەرزەکانی کوردستان کە کەمتر دستی حکوومەتی تورکی پێڕاگەیشتبوو. ناوچەی دەرسیم هەمیشە جۆرە دەسەڵاتێکی ناوچەیی هەبوە و لە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیدا خودموختاربوە. خەڵکی دەرسیم نە چوونە نێو «سوپای حەمیدیە» و لە شەڕی نێوان تورک و رووسیا و شەڕی سەربەخۆیی تورکیاشدا بەشدار نە بوون. لە پارلمانی تورکیادا

پێنج نوێنەریان هەبوە و ویستوویانە هەر ئاوابێ قرە و هەرا ژیانی خۆیان درێژە پێبدەن. دوای شکانی ڕاپەڕینی ئارارات ئیتر حکوومەتی تورک بەرنامەی تواندنەوەی کورد بەڕێوە دەبا. بە گوێرەی ئەو بەرنامەیە کە وەزارەتی خۆجێیی نەخشەی دەکێشێ چوار ناوچە دەگرێتەوە.

«.... ناوچەی ژمارە (١) هەموو ئەو مەڵبەندانە دەگرێتەوە کە پێویستە حەشیمەتی تورک لە وێدا زیاد بکرێت. ئەم مادەیە بە ئاشکرا مەبەست کوردستانەوە.

ناوچەی ژمارە(٢) هەموو ئەو مەڵبەندانە دەگرێتەوە ئەو خەڵکەی لەوێدا نیشتە جێدەکرێ، کە لە کولتوری تورکدا بتوێنەوە. (کولتوری قەومی تورک).

- ناوچەی ژمارە (٣) ئەو مەڵبەندانە دەگرێتەوە کە تورکەکان دەتوانن بە خۆرایی (واتە بەلاش)بەڵام بە بێ یارمەتی کاربەدەستانی حکوومەت لە وێدا نیشتە جی بن.(شوێنەکانی پڕ پیت و بەرەکەتی ناوچەکانی کوردستان بە خۆڕایی پێشکێشی تورکان دەکرێ.)

- ناوچەی ژمارە(٤)تەواوی ئەم ناوچە و مەڵبەندانە دەگرێتەوە کە دەیانەوێ چۆڵ بکرێن. ئەم ناوچانەش دەگرێتەوە کە لەبەر هۆی لەشساخی و هۆکاری تری ئەمنیەتی و نیزامی و سیاسی و کولتوری هاتوو چۆ بۆ ئەم ناوچانە قەدەغە دەکرێ.(ئەم بەندە شوێنە ڕژد و شاخاویەکانی کوردستان دەگرێتەوە. » (١)

دوای هەرەسی ڕاپەڕینی ئارارات چەند سەت کوردێک ڕوو دەکەنە چیا و کەژەکانی ناوچەی دەرسیم بۆ ئەوەی خۆ لە کوشتار و یا دوور خستنەوە دەرباز بکەن. دەوڵەتی تورکیا ساڵی ١٩٣٤ ژەنراڵ کەنعان پاشا، فەرماندەی سوپای چوارەمی دیاربەکر دەنێرێتە شرناک و ماوەی پێنج ڕۆژ بێ پسانەوە چیاکان بۆمباران دەکات. چەند کەسیش بۆ چاو ترساندنی کوردان لە (ئەلعەزیز) لە دار دەدا.

لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٧ دەوڵەتی تورکیا حکوومەتی نیزامی دادەمەزرێنێ و فەرماندەکانی نیزامی دەکرێن بە حاکمی ویلایەتەکان. ئەوان بۆ عەمەلیاتی نیزامی و یا لەدار دانی خەڵک دەسەڵاتی تەواویان دەدرێتێ. جگە لە زمانی تورکی فێر

بوون به زمانەکانی تر و کتێبێ بێگانەش قەدەخە دەکرێن. سانسۆڕ و خنکاندنی دەنگوباس لە بارەی ناوچەی دەرسیمەوە ئەوەندە توندە کە کاتێ لە نێو تەواوی رۆژنامەکانی قوستەنتەنیە رۆژنامەی سۆن تێلگراف لە ٢٣ی مانگی مای ١٩٣٧ ئاماژەی بۆ دەکات، دەستبەجێ دادەخرێ. بۆیە هەتا ئیمڕۆش کەس نازانێ ڕاپەڕینی دەرسیم بە ڕاستی لە چ کاتێکدا دەست پێکراوە.(٢)

بە گوێرەی وتەی دوکتور نوری دەرسیمی سەر هەڵدان لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٦ کاتێ دەستپێدەکرێ کە ئەرتەشی تورکیا دەیەوێ لەناوچە گرنگەکانی دەرسیم پادگانی نیزامی دابمەزرێنێ. سەید رەزا کە ئەرکی سەرۆکایەتی تایفەکانی لە سەرشانە، لە بەرانبەر ئەم بڕیارەی حکوومەت دا دەیەوێ بەربەرەکانی بکات. لە گەڵ ژەنراڵ عەبدوڵا ئالپ دۆغان، سەرۆکی ژاندارمەری دامەزراو لە ئەلعەریز دەکەوێتە وتو وێژ. لە ڕەوەندی گفت وگۆدا، سەید رەزا لە مەبەستی شەڕ خوازانەی حکوومەت ئاگا دار دەبێ. دێتە سەر ئەو بڕیارە کە دوکتور نوری دەرسیمی بۆ ئاگادار کردنی بیروڕای گشتی جیهانی بۆ ئوروپا بنێرێ.

پاش ئەم دیدارە ژەنراڵ ئالپ دۆغان لە بەیاننامەیەکدا داوا لە عەشیرەتەکان دەکا کە ٢٠٠ هەزار تفەنگ بدەنەوە بە دەوڵەت. هەر لەوکاتەشدا دەزگای جاسوسی حکوومەتی تورک عەشیرەتەکان دژی یەکتر دەهارۆژێنێ. لە دوو شوێن خەڵک دەڕژێنە نێو پادەگانی تازە دروستکراو وژاندارمەکان چەک دەکەن. سەید رەزا داوا لە ژەنڕاڵ دۆغان دەکا کە بەیاننامەی چەکدانەوە هەڵوەشێنێتەوە ودەزگایێکی ئیداری لە ناوچە دابمەزرێنێ کە مافی میللی کورد دەستە بەر بکا. دژکردەوەی دەوڵەت فرە خێرایە چەند هەنگی ژاندارمەری بۆ دەرسیم دەنێرێ، ئەرتەش لە سەر سنوورەکان ناوچەی دەرسیم کۆ دەکاتەوە. فڕینی فرۆکەی نیزامی رۆژانە بە سەر دەرسیمدا خەڵک تووڕە و بێزار دەکا. لە سەرانسەری ناوچە پێک هەڵپڕژانی پچوک لە گەڵ هێزەکانی دەوڵەتی روو دەدەن. سەبارەت بە کەش و هەوای زستان عەمەلیاتی نیزامی ڕادەگیرێ. بەڵام دەرسیم گەمارۆ دراوە.

www.kerimhisami.com

هاتنی بەهار و توانەوەی بەفر، پەلاماری لەشکری بە دواوەیە، لە ناوچەی مازگرد پێک هەڵپرژان دەستپێدەکرێتەوە. لە بەهاری ساڵی ١٩٣٧ کوڕێکی سەید رەزا بە ناوی(برایم) لە هوزات دەچێتە پێگە تورکەکان تا پەیامی باوکی سەبارەت بە ڕاگرتنی عەمەلیاتی نیزامی بە فەرماندەی لەشکر ڕابگەیێنێ. لە گەڕانەوەدا دەکەوێتە کەمینی ئەفسەرانی تورک وکوردەکانی (کورگانی) کە پاڵیان وەتورکان دابوو، تەقەی لێدەکەن و دەکوژرێ. کوژرانی برایم دوژمنایەتی نێوان تورک و کوردەکانی دەرسیم توندتر دەکا. سەید رەزا ناوچەی (کورگان) گەمارۆ دەدا و داوای بکوژانی کوڕەکەی دەکا. بەڵام پیاوکوژەکان لە لایەن حکوومەتەوە پشتیان دەگیرێ. تورک هێزێکی گەورە لە ناوچە و دەور و بەر کۆ دەکەنەوە. ژمارەی هێزەکانی حکوومەت دەگاتە حەوت سوپا. ناوەندی فەرماندەیی ئەو هێزە دیاربەکرە. بەڵام تیپەکانی سوپا لە ئورفە و سیرت و وان و ئەلعەریز بڵاو دەکرێنەوە. « ... وا دێتە بەر چاو ئەم هەنگاوەی حکوومەت بەو مەبەستە بووبێت کە لە پەرەگرتنی ڕاپەڕین بۆ باشور پێشگری بکرێ. ببێتە لەمپەرێک لە بەرانبەر مانۆری کوردەکانی سوریا. پێشتر شێخ عبدالرحیمی برای شێخ سەعیدی پاڵو، لەم بارەوە هێندێ هەنگاوی کاریگەری نابوو. بەڵام کوردەکان کە ژمارەیان کەم بوو، لە بەرانبەر تورکاندا شکا بوون.» (٣)

سەید رەزا جارێکی دیکەش بە ئالپ دۆغان ڕادەگەیێنێ. ئەگەر بێتوو مافی میللی کورد ڕێزی لێ بگیرێ و قاتڵانی کوڕەکەی بدرێن بە دادگا، ئامادەیە تەواوی ئەفسەر و سەربازانی بە دیل گیراو ئازاد بکا و ئەوەی بە تاڵانیشیان گرتوە، بیدەنەوە بە دەوڵەت. بەڵام ژەنراڵ دۆغان داوای تەسلیم بووونی بێ قەید و شەرت دەکا لە گەڵ دانەوەی هەشتا هەزار تفەنگی ماووزەر. شەر دەست پێدەکرێتەوە.

کوژرانی عەلی شێر و تەئسیری لە سەر ڕاپەڕین.

عەلی شێر لە باری نیزامی و نفوزی لە نێو خەڵکدا مێشکی ڕاپەڕین و نەخشەی نیزامی بوو. ناو براو لە تایفەی شێخ حسنان و لە گوندی عمرانی نیزیک

(كۆچكرى) هاتبوه دنيا وله مەدرەسەى ناونجى سيواس دەرسى خوێند بوو. له زەمانى سوڵتان عبدالحميد دا سەبارەت بە هۆندنەوەى شيعر ناو بانگ دەر دەكا و دەبێتە ميرزاى مستەفا بەگى سەرۆكى تايفەى كۆچكرى و پاش كوشتنى ئەو بە دەستى والى دەرسيم، بوو بە ماموستاى كورەكانى. عەلى شێر لەم رێگايەوە نفوزێكى زۆر لە نێو عەشيرەتى كۆچكرى پەيدا دەكا و كار دەكاتە سەر يەكگرتنيان. پاش كشانەوەى هێزەكانى رووسيا، ساڵى ١٩١٧ لە كوردستانى توركيا، كاربەدەستانى تورك بۆ خۆ پاراستن لە هارۆژانى خەڵكى دەرسيم وايان بە باشدەزانين كە لە ناوچەى ئاوەچك، لە كردەوەكانى عەلى شێر چاو بپۆشن. بەڵام عەلى شێر لە پێناو ناسيۆناليزمى كورد دا، تێكۆشانى خۆى درێژە پێدەدا. ساڵى ١٩٢٠ چوونى دەرسيم بۆ نێو(كۆمەڵەى نەتەوەيى بەرزى كوردستان) را دەگەيێنێ و داوا لە رێبەرانى قوستەنتەنيە دەكات كە لە دەرسيم لقى كۆمەڵە بكەنەوە. ساڵى ١٩٢١ بە نووسينى نامە و تێلگراف بۆ دەوڵەت و داواى بە جێگەياندنى بريارەكانى پەيمانى سيڤر خەباتێكى توندى دەست پێدەكات. كۆنفرانسى جۆر بە جۆرى بە زمانى كوردى پێكدێنێ.

پاش چەند مانگ بە تاوانى بەشدارى لە ئاژاوەى كۆچكرى بە مەرگ مەحكوم دەكرێ. بەڵام دە توانى رابكا. ساڵى ١٩٣٧ عەلى شێر تەنيا بەرێوە بردنى عەمەلياتى نيزامى پێ بەس نابێت. بۆ يەكێتى و كۆ كردنەوەى خەڵك لە دەورى سەيد رەزا، بابەتى زۆر و گرنگى نووسين و شێعرى نيشتمانى دەهۆنێتەوە و بڵاو دەكاتەوە.

لە مانگى يونى ١٩٣٧ سەيد رەزا داوا لە عەلى شێر دەكات، بۆ(راكێشانى دەوڵەتى فەرانسە و ئينگلستان) بۆ ناوبژى كەرى و پێشگرى لە خوێنرێژى زياتر بچێتە ئێران و يا عيراق. بەڵام شەوى پێش وەرێكەوتنى بە هاندانى ژەنراڵ ئالپ دۆغان لە ئەشكەوتى ئاگدات بە دەستى (رابەر)ى برازاى سەيد رەزا دەكوژرێ، ناوبراو لە بنەوە لە گەڵ توركان رێككەوتبوو، بێلايەنى خۆى راگەياند بوو. كوشرانى عەلى شێر زيان و خەسارەتێكى گەورە بوو بۆ بزووتنەوەى كورد. پاش

www.kerimhisami.com

کوشرانی عەلی شێر ناوەندی شەری توند دەکەوێتە ناوچەی تایفەی بەختیار. بەڵام هێرش و سەر کوتکردن زۆر توندە. تورک لێڕەوارەکانی ناوچە ئاگر تێبەردەدەن. سەرۆکی تایفە بەختیاریش بە ناوی شاهین دەکوژرێ. لە دۆڵی(ئیکسور)
هەزاران ژن و منداڵ پەنا بۆ ئەشکەوتان دەبەن. تورک لە زاری ئەشکەوتەکاندا ئاگر دەکەنەوە و ژن و منداڵ هەموویان لە ئەشکەوتەکاندا دەخنکێن و لە بەین دەچن. درندەیی تورک دەگاتە ڕادەیەک خەڵکی (کۆریچا) کە بێلایەن مابوونەوە و تەنانەت (کورگانەکانیش) کە ڕەگەڵ دەوڵەت کەوتبوون، لە دەوری سەید رەزا کۆ دەبنەوە. بەڵام ئەو تایفەش کوشتار دەکرێن. تورک تەنانەت دیلەکانیش وەبەر دەسرێژی شەست تیر دەدەن. ژن و منداڵان لە کادێناندا ئاگر تێبەر دەدەن،.
فەرماندەکانی تورک شوێنی مانەوەی سەید رەزا هەڵدەگرن و لە حەوا و لە زەوی بۆمباران و تۆپبارانی دەکەن. سەید ڕەزا دەیەوێ خۆ بگەیێنێتە (ئاوەچک) بەڵام تەقەلای ئەوبۆ شکانی ئاڵقەی گەمارۆ لە (قزڵجە) گرانی بۆ تەواو دەبێ. هەزاران کەس لە هاورێیانی و خێزانی و یەک لە کورەکانی و سێ نەوەی دەکوژرێن.
لەم بار و دۆخەدا سەید رەزا لە کەش و هەوایەکی گومانلێکراودا دەکەوێتە بەر دەستی تورکان. وا قاوە کە گوێا والی ئەرزنجان لە هەوەڵی سیپتامبری ١٩٣٧ڕادەگەیێنی کە حکوومەتی تورکیا بڕیاری داوە ویستی خەڵکی دەرسیم بە جێبگەیێنێ و زیان و خەسارەتی خەڵکیشی ببژێرێ و ئاگر بەسیش ڕابگەیێنێ. سەید رەزا بڕوا بە قسەی تورکان دەکا و بۆ وتو وێژ لە گەڵ والی دەچێتە ئەرزنجان و لە پێنجەمی سپتامبری ١٩٣٧ دەگیرێ. لە ئەلعەزیردەست دەکرێ بە لێکۆڵینەوەی دەوسیەی سەید رەزا. لە ڕەوەندی لێکۆڵینەوەدا تورک هەولیان دەدا پای سۆڤێت بخەنە ناو کێشەکەوە و سەبارەت بە بوونی ئەفسەرانی سۆڤێتی و یارمەتی سۆڤێت بە شۆرشگێرانی دەرسیم، سەید رەزا وەزمان بێنن. بە لام سەید رەزا پێ لە سەر ئەوە دادەگرێ کە بنەماڵەی ئەو هەر گیز گوێ لەمستی بێگانان نەبوە و سەدان ساڵ بە حوکمی هەستی نیشتمانپەروەرانە لە پێناو بەرژەوەندی بەرزی خەلکدا شەڕی کردوە. بەڵام بەداخەوە بێ ئاکام بوە.

پاش چوار ڕۆژ دادگایی لە چواردەی مانگی نۆڤەمبر لە گەڵ دە کەسیتر لە سەرۆکانی ڕاپەڕین لە دار دەدرێ. سەید ڕەزا لە ژێر داری ئیعدام دا دەڵێ :«.. تەمەنم ٧٥ ساڵە و دەچمە ڕیزی شەهیدانی کوردستانەوە. دەرسیم شکاوە. بەڵام کوردستان و کوردەکان دەمێننەوە. لاوانی کوردستان تۆڵەی ئێمە دەستێننەوە. لەعنەت لە خاینانی ستەمگەر..»(٤)

حکوومەتی تورک سانسۆرێکی ئەوەندە توند دەخاتە سەر ڕووداوەکانی تورکیا و ڕاپەڕینی دەرسیم، تەنانەت دیپلۆماتەکانی بێگانەش ناتوانن بە تەواوی لە کارەساتی دەرسیم ئاگادار بن. تەنانەت لە بارەی ژیان و کەسایەتی سەید ڕەزاشەوە زانیاری تەواو نەهاتۆتە دەست. هیچ بەڵگە و نووسراوەیەکی باوەڕ پێکراوی خودی سەید ڕەزا و ڕێبەرانی ڕاپەڕین نەکەوتوونە دەست ڕۆژنامە نووس و بڵاو نەکراونەوە.

تاقە بەڵگەیێکی کە بە هەڵکەوت لە ئارشیوی وەزارەتی دەرەوەی ئینگلیزدا وەدەست هاتوە، نامەیەکی سەید ڕەزایە کە ئەویش بە تەواوی ڕوون نیە بۆ کام دەوڵەت و بۆ کێ نووسراوە. نێوەرۆکی نامەکە نیشان دەدا کە سەید ڕەزا پیاوێکی تێگەیشتوو بوە و لێکدانەوەی لە سەر ڕووداوەکان سیاسیانە و ڕوون بوە. ئەم نامەیە لە ڕاستیدا وەک بەیاننامەی ڕاپەڕینی دەرسیمە کە داوای یارمەتی لە دەوڵەتێک دەکا، کە نامەکەی بۆ نووسراوە و بەڵام ئەو دەوڵەتە و یا ئەو کەسە لە یارمەتیدان درێخی دەکات.

دەقی نامەی سەید ڕەزا

« سالانی ساڵە دەوڵەتی تورکیا دەیەوێ نەتەوەی کورد بتوێنێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە خەڵکی کورد سەر کوت دەکا، چاپەمەنی و بلاڤۆک و زمانی کوردی قەدەخە کردوە. خەڵکێکی بە زمانی دایکیان دەپەیڤن، ئازاریان دەدا. بە ڕاگواستنی زۆرەملی وبەردەوام، حەشیمەتی ناوچە بە پیت و بەرەکەتەکانی کوردستان بۆ سەرزەمینی بێ ئاو و ویشکارۆی ئەناتۆلی دەگوێزێتەوە و لەوێ دەستە دەستە لە بەین دەچن.

www.kerimbisami.com

لەم دواییەدا دەوڵەتی تورکیا ویستوویەتی بێتە ناوچەی دەرسیم کە بە گوێرەی ڕێک کەوتن لە گەڵ دەوڵەت تا ئێستا لە ئازار و ئەزیەت بە دوور بوە. خەڵکی کورد لە بەرانبەر ئەم کردەوەیەدا، لە جیاتی فەوتان لە ڕێگای دوور و درێژی دوور خستنەوە، بۆ پارێزگاری خۆیان دەستیان بۆ چەک بردوە. هەر وەک لە ساڵی ١٩٣٠ لە ئارارات و دۆڵی زیلان و بایزید یشدا وایان کرد.

ئێستا سێ مانگە شەڕێکی توند لە ناوچەی مندا هەڵگیرساوە. سەرەڕای نا بەرانبەری لە ئامراز و کەلو پەلی شەڕ وبە کار هێنانی فڕۆکەی بۆمبا هاوێژ وبۆمبای سووتێنەر و گازی خنکێنەر لە لایە ن دەوڵەتەوە، من و هاو نیشتمانانم تەقەلای هێزەکانی تورکمان بێ ئاکام کردوە.

فڕۆکەکانی تورک، لە بەرانبەر بەربەرەکانی ئێمەدا، دێهات بۆمباران دەکەن، دەیانسووتێنن، ژن و مندالانی بێ دیفاع دەکوژن. دەوڵەتی تورکیا تۆڵەی شکانی هێزەکانی خۆی بەمجۆرە لە خەڵکی کورد دەستێنێتەوە. زیندانەکان لە خەڵکی بێ ئازاری کورد پڕ کراون. خوێندەواران وەبەر دەستڕێژ دەدەن و یا لە داریان دەدەن و یا بۆ ناوچە دوورەکانی تورکیا دووریان دەخەنەوە.

سێ میلیۆن کوردی کە لە نیشتمانی خۆیاندا دەژین وجگە لە ژیانێکی هێمن و بە ئاشتی و ئاسایش و پارێزگاری ڕەگەز و زمان وکەلتور و داب ونەریتی خۆیان شتێکی ترناخوازن، ڕوودەکەنە جەنابی بەرزتان و داواتان لێدەکەن کە بۆ کۆتایی پێهێنان بەم بێدادی وستەمە، نفوزی ئەخلاقی وبەرزی دەوڵەتی خۆتان بۆ پشتیوانی لە نەتەوەی کورد بە کار بەرن.» ئیمزا : فەرماندەی گشتی دەرسیم سەید ڕەزا. »

لە نامەی ٣١ی یولی ١٩٣٧ی سەید ڕەزادا، جێگای نووسین« دەرسیمی کوردستان» دیاری کراوە. نامەکە بە زمانی فەرەنسی و بە ماشێن نووسراوە. نامەکە ڕووی لە (وەزارەتی کار و باری دەرەوەیە) بێ ئەوەی ناوی وڵاتەکە بەرێت. ئەو نامەیە کە لە ئارشیوی وەزارەتی کار و باری دەرەوەی ئینگلستاندا هەیە، نووسخەی دووهەمە بە ئیمزای سەید ڕەزا. لە وانەیە سەید ڕەزا ئەم نامەیەی بۆ

چەند وەزارەتخـانـی دەوڵەتانی ئورووپایی ناردبێ. ئەو نامـەیە بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستـان ناردراوە. تا ۲۱ی سپتـامبری ۱۹۳۷ نە گەیشتوە. وەک لە یاد داشتی کارمـەندێکی وەزارەتخانەی ئینگلیز دەر دەکەوێ، نامەکە لە نێو پاکەت دا نەبوە. مەعلومیش نیە کەنگێ گەیوەتە لەندەن. دەوڵەتی ئینگلستان نامەکەی بۆ دەوڵەتی تورکـیا ناردۆتەوە و بە دەوڵەتی ناوبراویشـی ڕاگەیاندوە کـە وەڵامی نامـەکـەی نەداوەتەوە. وەزارەی دەرەوەی ئینگلستان. ۲۰۸۷٤ ۳۷۱»(٥)

پاش لە داردانی سەید رەزا و هاوڕێیانی، چەندکەسیش لە سەرکردەکانی ڕاپەڕین بە حـەبسی دوور و درێژ مـەحکوم دەکـرێن. بەڵام ڕاپەڕین هـەر درێژەی هەیە. لە نیـوەی سـاڵی ۱۹۳۸ دەوڵەتی تورکـیا بەشی زۆری هێـزی هەوایی و سێ سـوپای لەشکر لە ناوچەی دەرسـیم کـۆ دەکاتـەوە. خـەڵکی دەرسـیم تا ئاخـری مـانگی ئوکـتـۆبری ۱۹۳۸ کـە هەمـوو ئامـرازێکی بەرگـریان لێ تەواو دەبێ بەربـەرەکـانی دەکەن. هێرش و سـەرکـوتکردن لە ڕادەی ئاسـایی تێدەپەڕێ. ئەرتـەشی تورک لە ئەشکەوت و عەمباراندا خەڵک دەسووتێنن. لێرەوارەکان کە ببوونە پەناگای خەڵکی بێ دیفـاع و ڕاکردوو، گەمارۆ دەدەن و ئاگریان تێبەردەدەن و خـەڵک دەسـووتێنن. گـەلێک لە ژن و کـیـژانی دەرسـیم بۆ ئەوەی نەکـەونە دەست جنایەتکارانی تورک خۆیان دەروباری (مۆنزور) داوێن و دەخنکێن. دەرسیم بە تـەواوی وێران دەکرێتە گوێرەی هـەڵسەنگاندنی حیزبی کۆمونیستی تورکیا لە ماوەی ۱۳ سـاڵ ڕاپەڕین و سەرکوتکردندا پتر لە یەک میلیۆن و نیو کورد کوژراوە و دوور خراونەوە.

ئاندرە فـۆنتـێن سـیـاسـی و ڕۆژنامـەنووسی بەناوبانگی فـەڕەنسـی دەنووسێ: «.... کـوردەکان سێ جـار ڕاپەڕین. سـەرکوتـکردنی ئەوان بە شـێـوەیەکی ئەوەندە توند و تیـــژ و دڵڕەقی بەڕێوەچوو کـــە ئەم دێڕانەی بە قــەڵەمی(بینوا مـیـشن)Benoist_Mechin یەکێ لەو کـەسـانەی کە بە ئەتاتورک هەڵا دەڵێ، نووسـراوە، بە جـوانی نیـشـانی دەدا، ناوبراو دەنووسـێ «..ئەتاتورک لە پێـشـدا ۷ وپاشان ۸ و ئاخرەکەشی ۹ لەشکری ئامادە کرد و ناردنی بۆ کوردستـان. فەرمانی پێدان بۆ ئەوەی جیـاوازیخـوازی سـەر کـوت بکەن و ناوچەکـە سـەرانسـەر وێران

www.kerimbisani.com

پیاوەکان ئەشکنجە کران و لە دار دران، دێهاتەکان سووتێنران، خەرمانەکان تاڵان کران، ژنان سووکایەتیان پێکرا و بە دەڵڕەشی کوژران. ئامانجی حکوومەتی ئاشکرا نابود کردنی رەگەزی کورد بوو تا جارێکی دیکە گروپێکی قەومی دیاریکراو لە کۆماری تازەدا بوونی نەبێت..»(٦)

دوای سەر کوتکردنی راپەڕینی دەرسیم، ئیتر لە باکوری کوردستان راپەڕین و سەربزێویی گرنگ کۆتاییان پێدێت. کوشتار و دوور خستنەوەی بە کۆمەڵ و نیزامیگەری مەڵبەندی کوردستان و ئەشکنجە و ئازاری بەردەوامی، کار دەکەنە سەر روحیەی خەڵک و ئیتر بۆ گەیشتن بە ئازادی رێگای راپەڕین و سەر بزێویی بێ بەرنامە و بێ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی هێز و بار و دۆخی جیهانی و خۆ جێیی بە پەسند نازانرێت. حکوومەتی تورکیاش رەوشت و شێوەی فاشیزمی هێتلەری لە سیاسەتی خۆجێیی و بەڕێوەبردنی وڵاتدا دەگرێتە پێش. بە ناوی ئەمنیەت و پاراستنی وڵات قانوونی قەدەخە کردنی تێکۆشانی (خەرابکارانەی وەک کۆمونیزم و ئانارشیزم) و مانگرتنی کرێکاران و یەکێتیەکانی سنفی دێنێتە کایەوە. لە کوردستان دێوەزمەی رەشی میلیتاریستی پشوو لە خەڵک دەبڕێ.

هەواڵدەری رۆژنامەی« سۆن پۆستا»ی تورک کە چۆتە ناوچەی دەرسیم لە راپۆرتێکدا دەنووسێ:«... چوومە تونجەلی. (دەرسیمی پێشوو) چۆل و هۆل کەسی تێدا نەبوو. تەنیا کەسانێکی لەوێ دەبینران، پۆلیس و مەئموری باج و سەرانە ئەستاندن بوون. ویستم لە گەڵ خەڵک پێوەندی بگرم و لە شێوەی ژیان و روحیاتیان ئاگادار بم. بەڵام بەداخەوە هیچ شتێکی سەر دەمی پێش راپەڕین نەما بوو. ئیتر پیشەسازی و کولتور و سەودا و بازرگانی لە ناوچەدا نابینرێت. خەڵکێکی بێکارم دەبینی کە هەموو ژیانیان لە دەور و بەری چەند سەر بزن بەڕێوە دەچێ. هیچ چەشنە شارستانیەک نەگەیوەتە ناوچە. قوتابخانە نیە، دوکتور نیە، خەڵک نازانن دەرمان چیە. ئەگەر باسی حکوومەتیان دەگەڵ بکەی، ئەوان بە پۆلیس و مەئموری باج و مالیاتی تێدەگەن. ئێمە هیچ نادەین بە خەڵکی دەرسیم، تەنیا لێیان دەستێنین. ئێمە هەقمان نیە ئاوا لە گەڵ ئەوان بجزووینەوە..» (٧)

www.kermanisami.com

دوای ڕاپەڕینی دەرسیم کەڕێبەرانی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە باکوری کوردستان کوژراون و یا لە دار دراون، ئیتر لە هیچ یەک لە بەشەکانی کوردستان بزووتنەوەی چەکداریی لە ئارادا نیە و دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان لە گەڵ ڕاپەڕین و بزووتنەوەی جیدی کورد بەرەو ڕوو نین. بەڵام ئەم ئارامی و هێمنایە تیە کاتیە لە ڕوانگەی حکوومەتانی داگیر کەری کوردستانەوە، وەک پزیسکی ژێر خۆڵە مێش دێتە بەر چاو و لە دڵە ڕاوکەیاندا ڕادەگرێ. پەیمانی شومی سەعدئاباد (١٩٣٧) ئەنجامی دڵە ڕاوکە و نە بوونی دڵنیایی ئەو حکوومەتانەیە لە ئاست ڕووداوەکانی خۆ جێی و دەرەوەی سنوورەکانی خۆیان. هەر چەندە مەبەستی سەرەکی ئەو پەیمانە گەمارۆدانی سنوورەکانی سۆڤێتی پێشوو بوە، بەڵام وەک لە مادەی حەوتەمی پەیمانەکەدا دەردەکەوێ، پێشگری و سەر کوتکردنی هەموو چەشنە ڕێکخراوە و بزووتنەوەیەکی نێو خۆیی کە مەترسی بۆ سەر ئەو حکوومەتانە هەبێ، ئامانجی بنە ڕەتی ئەم دەوڵەتانە بوە کە ڕاستەو خۆ کورد دەگرێتەوە و دژی بزووتنەوەی کورد هاتۆتە کایەوە.

www.kerimhisami.com

ڕاپەڕینی نوێی بارزان ساڵی ١٩٤٣

وەک لە لاپەڕەکانی پێشوودا باسکرا حکوومەتی عیراق ساڵی ١٩٣٦بارزانیاکان دوور دەخاتەوە بۆ ناسریە و پاشان لە ساڵی ١٩٣٩ دا دەیانهێنێتەوە سولەیمانی و لە وێ دەست بە سەر دەبن. مەلا مستەفا نا توانێ کە هەتا هەتایە مل بۆ دەسەڵاتی دیکتاتۆری ڕێژیمی بەغدا ڕابکێشێ بە تایبەت کە بەشێکی نیشتمانەکەشی(کوردستانی ئێران) ئازاد بوە و حیزبی نەتەوەیی کورد (˚کۆمەڵەی ژ ک)ی لێ دامەزراوە ولقی لە کوردستانی عیراقیش دامەزراندوە. ئیتر لە سولەیمانی ڕادەکا و لە ڕێگای کوردستانی ئێرانەوە خۆ دەگەئێنێتەوە بارزان.

مەلا مستەفا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە پێشدا دەچێتە گوندی کولیچ و میوانی کاک مامەندی قادری دەبێ. کاک مامەند زۆری ڕێز لێدەگرێ و یارمەتی دەدا .لەوێ دەنێرن بە دوای مامەند مەسیح دا کە پێشتر لە گەڵ کۆمەڵێکی زۆر لە بارزانیان و عەشیرەتی دیکە ڕوویان کردبوە کوردستانی ئێران و لە ناوچەکانی سندوس و شنۆ دەژیان. مامەند مەسیح ئەو دەم لە گوندی ئاخچەزێوە لە نیزیک نەغەدە دەژیا . وسووی تاژیان پیاوی کاک مامەند دەچێتە گوندی ئاخچە زێوە و مامەند لە گەڵ خۆی دەباتە کولیچی ماڵی کاک مامەندی قادری کە مەلا مستەفاش لە وێ دەبێت. لە وێوە مەلا مستەفا لە گەڵ مامەند مەسیح و وسوی تاژیان کە بۆشارەزایی ڕێگا لە گەڵ خۆی دەبەن، دەکەوێتە ڕێ و دەگاتەوە ناوچەی بارزان. لە بارەی گەڕانەوەی بارزانی نەمر بۆ بارزان و دەستپێکی شەڕ و وتو وێژ و نامە گۆڕینەوەی لە گەڵ حکوومەتی عیراق و کار بەدەستانی ئینگلیزی دانیشتووی عیراق گەلێ بابەت نووسراون و بیروڕای جیاواز دەر براون و هاتوونە سەر کاغەز. هەر چەند بە لای

منەوە تا ئێستا توێژینەوەیەکی قوڵی زانستی و بابەتی لە سەر خەبات و تێکۆشان و ئامانجی نەتەوەیی ئەو کەڵە پیاوە و ئەو سەردارە مەزن و کۆڵنەدەرەی کورد نەکراوە و منیش لە توانامدا نیە لێرەدا هیچی زیاتر بخەمە سەر نووسراوەکانی پێشوو. مەبەستی سەرەکی نووسینەکەی من ڕەنگە هەر ئەوە بێ کە بەڵکوو بە گوێرەی توانا بکارم باسی ئەوە بکەم کە چۆن بزووتنەوەی کورد لە هەموو بەشەکانی کوردستان کەم یا زۆر کەوتوونەتە نێو گەمەی حکوومەتانی داگیر کەری کوردستان و دەوڵەتانی ئیستعماری. خەبات و تێکۆشان و فیداکاری کۆمەڵانی خەڵکی کورد بۆتە فیدای بەرژەوەند و قازانجی زلهێزەکانی جیهان و ڕێبەرانی بزووتنەوەی کوردیش قەت دەرسیان لەو کارەسات و ڕووداوانە وەر نەگرتوە.

پاش گەڕانەوەی بۆ بارزان مەلا مستەفا ڕادەگەیێنێ کە بۆ شەڕ و ئاژاوە نەگەڕاوەتە وڵاتی خۆی، بەڵکوو دەیەوێ لە زێد و نیشتمانی خۆیدا بە هێمنی و بە ئازادی بژی و هێندێ داخوازی کۆمەلایەتی و ئابوری و کولتوریش بۆ باشکردنی بارو دۆخی ژیانی کوردستان پێشنیار دەکا کە مافێکی سەرەتایی هەموو ئینسان و نەتەوەیەکن و هیچ زیانیش بە دام و دەزگای حکوومەتی عیراق و دەسەلاتی ئەو لە کوردستان ناگەیەنن.

بەلام حکوومەتی بەغدا لە جیاتی قبولکردنی داخوازە ڕەواکانی بارزانی، لە ئوکتۆبری ١٩٤٣ هێزێکی گەورەی ژاندارم و ئەرتەش بە فڕۆکە و تۆپخانەوە دەنێرێتە سەر بارزانی کە ڕەنگە ئەو دەم هەر دوو سەد چەکدارێکیشی بە دەورەوە بوو بێت. هەر چەندە لە هەوەڵین هەنگاودا هێزەکانی عیراق زەبرێکی باشیان وێدەکەوێ، بەلام بۆ ئەوەی شەڕ و کێشە لە گەڵ حکوومەتی عیراق پەرە نەستێنێ، بارزانی لە نامەیەکدا داوا لە باڵیۆزی بەریتانیا لە بەغدا دەکات کە نفوزی خۆی بەکار بێنێ بۆ ئەوەی شەڕ و لەشکر کێشی بەر دەوام نەبێ و حکوومەتی عیراق داخوازیەکانی قبوڵ بکات. کار بەدەستانی بەریتانیا بۆ ئانجامدانی ویستی مەلا مستەفا و پێشگری حکوومەتی بەغدا لە درێژە پێدانی شەڕ، نەک هەر هیچ هەنگاو نانێن، بەڵکوو بە بیانووی جۆر بەجۆر خۆ دەکەنە لایەنێکی شەڕ و ڕاستەو خۆ بە

www.kerimhisami.com

ناردنی فرۆکە و بۆمبارانی ناوچەی بارزان پشتیوانی لە حکوومەتی عیراق دەکەن.
لە ئەنجامی ئەم پیلان و پشتگری بەریتانیا لە حکوومەتی عیراق، مەلا مستەفا ناچار دەبێ ناوچەی بارزان بەجێ بێڵێ و ڕوو بکاتە بەشێکی دیکەی نیشتمانی خۆی لە ڕۆژ هەڵاتی کوردستان کە لە لایەن ڕێبەرایەتی حیزبی دێموکراتی کوردستان و کۆمەڵانی خەڵکەوە بە گەرمی پێشوازی لێدەکرێ.

لێرەدا بۆ لە ژێر پێنانی مافی ڕەوای گەلی کورد و سەر کوتکردنی ڕاپەڕینی بارزان بیانووی سەیر و دوور لە واقعیەت دێنە گۆڕێ. وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا بە کۆرنوالیس بالیۆزی خۆی لە بەغدا ڕادەگەیێنێ کە بە بارزانی بڵێ:
«... هەنگاوەکانی ئەو کەم کەم دەبنە هۆی دژواری و تێکدانی تێکۆشانی جەنگیی دەوڵەتی ئالا حەزرەتی پاشای ئینگلستان..»(٨)

کۆرنوالیس نامەیەکی توند بۆ بارزانی دەنووسێ و دەڵێ :«.... بەم کارانە تێکۆشانی شەڕیی ئینگلستان دەخەیە مەترسیەوە وداوای لێدەکا کە تەسلیم بێ.»
نە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا و نە کۆرنوالیسی بالیۆزی ئینگلیز ڕوونی ناکەنەوە مەلا مستەفا کە لەو پەڕی سەرووی عیراق و لە کوردستانێکی شاخاوی و چیا وکەژ و دوور لە ناوچە و مەڵبەندەکانی شەڕ، بە ٣٠٠-٤٠٠ چەکدارەوە و بە ویستی مافێکی ڕەوای سەرەتایی ژیان، بۆ چی « تێکۆشانی جەنگیی دەوڵەتی بەریتانیا دەخاتە مەترسیەوە و چ زیانێک بە دام و دەزگای دەوڵەتی ئینگلیستان دەگەیێنێ..؟!

لە وەش سەیرتر وەدەنگهاتنی دەوڵەتی ئەمریکایە کە«..بار و دۆخی سەرووی عیراق » نیگەرانی کردوە. سەرۆکی ئیدارەی ڕۆژهەڵاتی نیزیکی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا لە وتو وێژێکدا لە گەڵ دیپلۆماتێکی ئینگلیزی لە واشنگتۆن باسی نا ئارامی باکوری عیراق دەکات کە رووسەکان دەستیان تێدایە و لەوە دەترسێ کە دەست تێوەردانی نیزامی بەریتانیا لە سەرووی عیراق « دەرەتانی چارە سەرکردنی مەسەلە وەستاوەکانی ڕۆژ هەڵاتی نیزیک» بخاتە مەترسیەوە.

ئارچیباڵد ڕۆز ڤێلت یەکێ لە مەئمورە ناسراوەکانی سیا لە نامەیەکدا کە لە

www.kerimhisami.com

بەغداوە بۆ خێزانی ناردوە، دەنووسێ:«.... دوای شەڕ ڕۆژ هەڵاتی ناوەراست بۆتە خەبەر سازترین ناوچەی جیهان . چونکە هەمیشە لەوانەیە ئاڵوگۆڕ و ژانە سەر لەم ناوچەیە ڕوو بدات. بەیاننامەیەکی کە دوێنێ لە ڕۆژنامەکانی عیراقدا بڵاو کراوەتەوە، بە ئاشکرا باسی سەرهەڵدانی شەڕ دەکا، شەڕێک کە لەوانەیە لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا کەس لیێ ئاگادار نەبێ. شەڕی نێوان ئەرتەشی عیراق و مەلا مستەفا بارزانیە، کوردێکی تەبیعەت ئاگرین و کەللە ڕەق جێگای خۆی لەو چیایانە قایم کردوە کە لە ڕوانگەی ستراتیژییەوە باشترین هەڵکەوتیان هەیە. هەڵوێستی ئەم چیایانە بۆ پەلاماری کوتو پڕ و خافڵگیرانە ئیدەئاڵە. ئێمە سەرمان سوڕماوە کە داخوا زانایانی دار و دەستەی مەلامستەفا خەریکی ئەوەش دەبن کە لە ڕازی بۆمبی ئاتۆمیش سەر دەر بکەن، یان نا؟!» (٩)

بەمجۆرە دەبینین بزووتنەوەی بارزانیش لە سۆنگەی پیلان وکەین و بەینی سیاسەتی ئینگلیز وعیراق و ئەمریکادا توشی هەرەس و تێشکان دەبێ و ئیتر تا ساڵی ١٩٦١بزووتنەوەی چەکداری لە خوارووی کوردستان جێگای خۆی دەدا بە خەبات و تێکۆشانی سیاسی وهێمنانە. خەباتی چەکداری دەوەستێ، بەڵام تێکۆشانی سیاسی کوردەکان درێژەی هەیە.

www.kerimbisani.com

سەرچاوەکان

١- گۆڤاری هاوار، دیمشق، ١٩٣٤، ژمارە ٨

٢و٣-، کریس کوچیرا هەمان سەر چاوە، ل ، ١٥٥- ١٥٩

٤- د، نوری دەرسیم. بە نەقڵ لە کوچرا ، ل ، ١٦٢

٥- کریس کۆچیرا هەمان سەر چاوە، ل ، ١٥٧-١٥٦

٦-ئاندرە فۆنتی، نظم نوین جهانی، وەرگێرانی عەبدولرەزا هوشەنە مەهدەوی، تاران ١٣٧١، ل، ١٩٢

٧- کەندالّ کوردەکان، سەر چاوەێ پێشوو، ل ، ١٢٤

٨- نامەی ١٣/١٢/١٩٤٣وەزارەتی دەرەوەی ئینگلستان بۆ کورنوالیس، بە نەقڵ لە کوچیرا هەمان سەر چاوە،ل، ١٧٤

٩- ئارچیبالد رۆزڤلت، شوق اموختن، ترجمە صهبا سعیدی، ١٣٧١، ل، ٢٥٣.

www.kerimhisami.com

بزووتنەوەی نیشتمانی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٦

دوای شکانی ڕاپەڕینی سمکۆی شکاک و هاتنە سەر کاری ڕەزاخانی میر پەنج وەک پاشایەکی ملهوڕ و دیکتاتور، ئیتر بزووتنەوەی سیاسی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە تەواوی سەرکوت دەکرێ. هەر لەساڵی ١٩٢٦حکوومەتی ڕەزاشا بۆ پێشگری لە ڕاپەڕین وبزووتنەوەی سیاسی لە کوردستانی ئێران پەیمانی«ئەمنیەت و دۆستایەتی» لە گەڵ حکوومەتی مستەفا کەمال دەبەستێ. پەیمانی ١٩٢٦ی نێوان ئێران و تورکیا بۆ ماوەی پێنج ساڵ دەبەسترێ وساڵی ١٩٣٢ جارێکی دیکەش نوێ دەکرێتەوە تا ساڵی ١٩٢٧ کە پەیمانی شومی سەعدابادی بە ئەندامی زیاترەوە لێدێتە بەرهەم. بە گوێرەی ئەو پەیمانە کە بە ناوی« ئەمنیەت و دۆستایەتی» ناسراوە:«..ئەم دوودەوڵەتە دژی یەکتر هیچ پەلامارێک نادەن. ناچنە نێو هیچ پەیمانێکی نیزامی وئابووری و سیاسی کە دژ بە یەکێک لەم دوو دەوڵەتە ببەسترێ.وڵاتانی هاو پەیمان ڕێگا نادەن خاکی ئەوان ببێتە مەکۆ و پێگەی ئاژاوە و بزووتنەوەی دوژمنکاری دژی یەک لەم دوو وڵاتە پێک بێت. ئەم دوو دەوڵەتە دژی چالاکی و جم و جوڵی تایفە و عەشیرەتەکانی سەر سنوور(کە ڕاست کوردەکان دەگرێتەوە ح)هەنگاوی پێویست داوێژن.»(١)

بە دوای ئەو پەیمانەدا حکوومەتی ڕەزاشا بە پێڕەوی لە سیاسەت و ڕەفتاری مستەفا کەمال زمان و ئەدەب وجل و بەرگی کورد یاساخ دەکا و هەموو شوێنەوارێکی نەتەوەیی کورد کوێر دەکاتەوە. مەلا خەلیلی گۆڕئۆمری یەکێ لە زانا پایە بەرزەکانی ناوچەی مەنگوڕان ساڵی ٩٢٩١ دژی فەرمانی ڕەزاشاڕادەپەڕێ ولە گەڵ عەشیرەتی مەنگور شەڕێکی توند دژی حکوومەتی پەهلەوی دەست پێدەکا و

www.kerimnisani.com

ئاخرەکەی دەشکێ و بزووتنەوە سەر کوت دەکرێ.

حکوومـەتی رەزاشـا دوای پەیمانی سـەعداباد کـە مـاد«٧»ی راسـتـەوخـۆ بۆ بەرەنگاری و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی کورددانراوە، لە سـەرانسەری کوردستان دەست دەکـا بە گـرتنی کـەسـانی ناسـراو ونێـو بە دەرەوەی کـورد و بە ناوی قاچاخچی وبیانوی جیاواز دەیانخاتە بەندیخانە و یا دووریان دەخاتەوە.(٢)

شەڕی دووەمی دنیاگر ئەگەر بۆ ولات و میللەتانی ئوروپا کوشتار و وێرانیی لە رادە بەدەری بە دواوە بوو، بۆ گـەلێک وڵات ونەتەوەکـانی ئاسـیـاو ئەفـریقـای ژێر دەستی کۆڵۆنیـالیزم و ڕێژیمە دیکتاتۆرەکان، شنە بایەکی ئازادی بوو کە تەم ومژی بندەستی و کۆیلەتی لە سەر ڕوکاری ئەوان دەرەواند. رۆژهەڵاتی کوردستانیش لە فێنکایەتی ئەم شنەبایە بێبەش نەبوو. بەهاتنی ئۆردووی هـاو پەیمانان بۆ ئێران و تێکچوونی شیـرازەی حکوومـەتی رەشی رەزاشـا، کورد دەسـتـی هـاتەوە بەر خۆ و هێندێ لە ڕوناکبیر و نیشتمانپەروەرانی کورد لە مەهاباد بە تەڕ دەستی کەوتنە خۆ ولە سپتامبری ١٩٤٢ کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد(ژ. ک)یان دامەزراند.

کۆمـەڵەی ژ.ک چ لە بارەی شێوەی ڕێکخستن وکاری تەشکیلاتی و چ لە بواری ئامـانج و سـتـراتیـژیەوە لە گـەڵ هـەموو ڕێکخراوە کوردییەکانی پێش خۆی فـەرقی هەبوو. لە مـاوەیەکی کـورتدا لە لایەن کـۆمـەڵانی خـەڵکەوە بە گـەرمی پێـشـوازی لێـدەکرێ و تەنانەت لە کوردسـتـانی عـیراقـیش لقی خـۆی دادەمـەزرێنـێ. فـەرق و جیـاوازی هـەرە گرنگی کۆمـەڵەی ژ . ک لە گەڵ ڕێکخـراوە کوردییـەکانی پێش خۆی لانی کـەم لـە دوای شـەڕی یەکـەمی دنیـا گـرەوە، لە ئامـانج و پرۆگرامـدا لەوەدا خـۆ دەنوێنێ کە بە ڕاشکاوی یەکگرتنەوەی کوردسـتـانی لەتو پەتکراو دەکاتە ئامـانجی خۆی. ئەمەش لە یەکەمین ژمارەی گۆڤـاری نیشتمان گـەلاوێژی ١٩٤٣بڵاو کەرەوەی بیـری کۆمەڵەی ژ . ک دا بە جوانی ڕوونکراوەتـەوە.گۆڤـاری نیـشـتمـان لە ژێر سـەر دێڕی« ئامانجی ئێمە » دا دەنووسێ :

« ئەی برای کوردی خۆشـەویست ! کۆمـەڵەی ژ . ک بە پێچـەوانەی هـەموو بەر هـەڵست و قـۆرت و چـەڵمـەیەک، وەکـو دوژمـنایەتی خـۆ بەخـۆ، دوو بەرەکی، خـۆ

خۆری، پوڵ پەرستی و بێگانە دۆستی کە لە ڕێگای پێشکەوتن وسەر کەوتنی کورد دا هەیە، بە هەموو هێز و توانای خۆی تێ ئەکۆشێت تا زنجیر و کەڵەمەی دیلی و ژێر دەستی لە ئەستۆی نەتەوەی کورد دامالێ و لەم کوردستانە لەت و کوتەی ئێستا کوردستانێکی گەورە و ڕێک و پێک بێنێتە بەرهەم کە هەموو کوردێک بە سەر بەستی تێدا بژیت .»(٣)

فەرقێکی دیکەی کۆمەڵەی ژ . ک لە گەڵ ڕێکخراوەکانی پێش خۆی دیاریکردنی ڕێباز و شێوەی خەبات و تێکۆشانە. زۆربەی بزووتنەوەکانی کوردی پێش کۆمەڵەی ژ . ک و تەنانەت دوای ڕووخانی کۆماری کوردستانیش بە بێ لەبەر چاو گرتنی بار و دۆخی خۆجێیی و نێو نەتەوەیی و بە بێ لێکدانەوەی هێز و توانای خۆماڵی و دوژمن و هێندێ جاریش بە هاندانی دوژمنی کورد ڕێگای چیایان گرتوتە بەر و چەک و قوڵە تفەنگیان کردۆتە ڕێبازی سەرەکی خەبات و لە قوربانیکردنی لاوانی کورد و وێرانی کوردستان بە دەر، دەستکەوتێکی بەرچاویان وەدەست نە هێناوە. کۆمەڵەی ژ . ک بۆ گەیشتن بە ئازادی بۆ چوونێکی دیکەی هەبوە و ڕێگایەکی دیکەی نیشانداوە: «... زۆر کەس وائێک ئەدەنەوە کە ئەبێ نەتەوەی کورد بە زۆر و نیروی چەک لە دیلی ڕزگار بکرێت. بەڵام ئەوانە هەموو بە هەڵە چوون و ڕێگای ڕاستیان لێ ونبوە، چونکو چەک و تفاقی شەڕ کە لە چەنگ کورد دایە لە بەرانبەر چەک و تفاقی شەڕی ئەمانەی بوونە بەر هەڵستی سەر بەستی ئێمە کار ناکات. ئەبێ کورد بزانێت ئیمرۆ تفەنگ لە چاو گوللە پژێن و تۆپ وتانک و فرۆکە و... و تۆقتۆقەیەک زیاتر نیە. تەنیا ڕێگایەکی ئەبێ کورد بەرەو سەر بەستی پێیا بڕوا شەقامی شارستانیتیە، ئەم ڕێگا ڕاست و ڕەوان ئەچێتە ناو مێرگی ئازادی و سەر بەستی »(٤)

ئەوبۆچوونەی کۆمەڵەی ژ.ک، لێکدانەوەیەکی قوڵی شارستانیەت و نیشاندانی ڕێگایەکی ئەوەندە ڕاست و پان و بەرینە، تەنانەت پاش پتر لە پەنجا ساڵیش بی خەبات و تێکۆشانی ئیمرۆی کورد، بۆ گەیشتن بە ئازادی نرخ و بایەخی خۆی هەیە.کۆمەڵەی ژیانەوەی کورد پاش سێ ساڵ تێکۆشان لە مانگی ئوکتۆبری ١٩٤٥

جێگای خۆی دەدا بە حیزبی دێموکراتی کوردستان.

ئەم جێگا گۆڕینە و هۆی نەمانی کۆمەڵەی ژ . ک تا ئێستاش لە ژێر تەم و مژ و تاریکیدا ماوەتەوە و نووسین و دەربڕینی بیر و ڕای جیاوازیش تا ئێستا نەیانتوانیوە ئەم تەم ومژە لە سەر ئەم ڕووداوە بڕەوێنن. بە بۆچوونی من جگە لە سیاسەتی شۆڤێنیستی جەعفەر باغرۆف سەرکۆماری ئەو دەمی ئازەربایجانی سۆڤێتی کە بۆ ئازەربایجانی ئێران نەخشەی تایبەتی کێشابوو، سیاسەتی گشتی دەوڵەتی سۆڤێت سەبارەت بە مەسەلەی کوردتەئسیری نالەباری ڕاستەو خۆی هەبوە لە گۆڕینی کۆمەڵەی ژ. ک بە حیزبی دێموکراتی کوردستان.(٥)

«... لە دوازدەی سیپتامبر، سەروان نماز عەلییۆڤ فەرماندەی پادگانی سۆڤێت لە میاندواو، سەرۆکانی عەشایری کورد و قازی محممەد و سەیفی قازی بە رواڵەت بۆ چاو پێکەوتنی کونسولی سۆڤێت لە تەورێز داوەت کرد. کاتێ گەیشتنە تەورێز بەو کوردانەی کە لەم ڕووداوە سەریان سوڕ مابوو ، گوترا بچنە ئیزگەی ڕێگای ئاسن و بە پەلە لە قەتاریان ئاخنین و بردیاننە باکۆ. لە باکۆ سێ ڕۆژ لە دەرەوەی شار لە ویلایەکیان دانان و بە گەڕانی نێو شار و دیتنی بەرنامەکانی تیاتر و ئۆپیرا ڕایان بوارد. ڕۆژی چوارەم بردیاننە کن باغریۆف سەر کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێتی. باغریۆف لە بارەی ستەمی حکوومەتی ڕەزاشا سەبارەت بەکوردان باسێکی درێژی کرد وگوتی: دەوڵەتی سۆڤێت حیزبی تازە دامەزراوی دێموکرات کە ئامانجی دابینکردنی ئازادییە بۆ ستەم لێکراوەکان یارمەتی دەدا. داوای لە وانیش کرد کە بچنە ناو ئەو حیزبەوە. (مەبەستی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان بوە. ک.ح) ناو براوحیزبی تودە وکۆمەڵەی مەحکوم کرد. حیزبی تودەی بە دەستەیەکی ئاژاوەچی و بێ خاسیەت ناو برد. کۆمەڵەشی بە حیزبێک دانا کە ڕیشە وساز بوونی لە عیراقەوەیە و بە پشتیوانی و لە ژێر چاوەدێری دەزگای زانیاری بەریتانیادا پێکهاتوە و جگە لە ئامرازی دەستی ئیمپریالیزمی بەریتانیا شتێکی دیکە نیە. بە کوردەکانیشیان گوت کە لە بارەی ئەم سەفەرەوە هیچ شتێ باس نەکەن.

www.kerimbisami.com

دامەزرانی حیزبی دێموکراتی کوردستان

بەرهەمی سەفەری سەرۆکانی کورد بۆ ئازەربایجانی سۆڤێت زوو دەرکەوت. قازی محەممەد کەمێک پاش گەڕانەوە کۆبوونەوەیەکی لە کەیخودا و گەورە پیاوانی کورد پێکهێنا و دامەزرانی حیزبی دێموکراتی کوردستانی ڕاگەیاند. داوای لە بەشدارانی کۆبوونەوە کرد کە بێنە ناو ئەم حیزبە. دامەزرانی حیزبی تازە بۆ بەهۆی هەڵوەشانی کۆمەڵە وهاتنی ئەندامانی ئەو بۆ نێو حیزبی دێموکرات...»(٦)

لە ڕاپۆرتێکدا کە کونسولی سۆڤێتی لە ورمێ لە ١٩٤٥دا بۆ وەزارەتی دەرەوەی یەکێتی سۆڤێتی ناردوە، دەردەکەوێ کە کاربەدەستانی سۆڤێتی لە کوردستان پێش سەفەری سەرۆکانی کورد بۆ باکۆ، بۆ گۆڕین و یا نە هێشتنی کۆمەڵەی ژ.ک دەست بە کار بوون و بە چاو پێکەوتنی پیاوە ناسراوەکانی کورد زەمینەیان بۆ نەمانی کۆمەڵەی ژ .ک ئامادە کردوە. هەربۆیەش هیچ بەڵگەیەک بە دەستەوەنیە نیە کە هیچ.یەک لە ئەندامانی کۆمەڵەی ژ.ک. و یا سەرۆکانی کورد کە لە سەفەری. باکۆ لە گەڵ قازی محەممەد بوون، ڕەخنەیان لە تێکدانی کۆمەڵەی ژ.ک. گرتبێ و یا دژی دامەزرانی حیزبی دێمووکرات دەنگی هەبوو بێ.

هاشم ئۆڤ کونسولی سۆڤێت لە ورمێ لە ڕاپۆرتی خۆیدا دەنووسێ:

«..... بە پێی دەستوری مۆسکۆ لە مانگی ئاب پێوەندیمان لە گەڵ کۆمەڵەی ژ . ک گۆڕیوە. لە چاو پێکەوتنێکدا لە گەڵ ناسراوەکانی کورد ئێمە بە شێوەۆیەکی پارێزەرانە(احتیاط) تێمانگەیاندن کە ئێمە پێمانوایە بیر و باوەڕی « سەر بە خۆیی کوردستان»کاتی خۆی نیە و واقعیش نیە. لە بەر ئەوە زیاتر لە لایەن دوژمنانی کوردەوە پشتیوانی دەکرێت و هەر ئەوانیش کەمتر لە هەموو لایەک بیر

لە ئازادی و سەربەخۆیی ڕاستە قینەی گەلی کورد دەکەنەوە. بە مەبەستی باشتر کردنی ژیانی گەلی کورد ئێمە بە پێشکەوتوخوازەکانی کۆمەڵەی ژ . ک پێشنیار دەکەین بۆ مافی یەکسانیی کورد لە چوار چیوەی یاسای ئێراندا لە سەر بنچینەی دێموکراتیانەی وڵات هەوڵ بدەن...»(٧)

پێداگرتنی باغرۆف لە سەر گۆڕینی ناوی کۆمەڵەی ژ . ک و دامەزراندنی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە سەر وێنەی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان و گۆڕینی بەرنامە و ئامانجی کۆمەڵە، هەروەک ئاماژەی بۆکرا،دەبێ هەربگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی ناڕوونی سۆڤێت لە سەر مەسەلەی کورد. پێداچوونەوەی بەڵگەکان ڕوونی دەکەنەوە کە بیر و بۆچوونی سۆڤێت سەبارەت بە مەسەلەی کورد تا ڕادەیەکی زۆر دوور لە واقعیەت و لێکدانەوەی زانستی بوە. کاربەدەستانی سۆڤێت بزووتنەوەی کوردیان بە ئامرازی سیاسەتی ئینگلیز زانیوە. «... مەسەلەی کوردەکان ئەو دەم گەلێک سەرنجی ئێمەی ڕاکێشا بوو. بە تایبەت لە ڕوانگەی بەشی دەرەوەی « گ . پ. ئو» (ئیدارەی گشتی سیاسی وڵات) (Gossoudarstvennoye Politeskoye Oupravleenie) سەیری مەسەلەی کوردمان دەکرد و ئەگەر سەقامگرتویی کوردەکانمان لە ناوچەیەک کە کەوتۆتە نێوان چوار وڵاتی تورکیاو ئێران و عیراق و رووسیا لێکدەدایەوە، مەسەلەکە سەرنجراکێشتر دەبوو. چونکە ناوچەی نیشتە جێی کورد لە عیراقەوە تا قەفقازی داگرتوە. بۆیە لە کاتی ساز بوونی شەڕ لە نێوان ئینگلستان و سۆڤێت، هەڵکەوتی کوردەکان دەیتوانی لە نێوان دوو دەوڵەتی شەڕکەردا دەورێکی گرنگی هەبێ و ئێمە دەمانتوانی بە پشتیوانی کوردەکان خاکی عیراق پەلامار بدەین کە بە گوێرەی زانیاری « گ.پ. ئو» پێگەی هەوایی ئینگلیزەکان لە وێ ساز کرابوو.

لە سەر ئەم خەیاڵ و بۆ چوونە دەوڵەتی سۆڤێت لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٧ کەوتە بیری ئەوە کە لە ناوچەیەکی بچوکی کورد نشینی خاکی خۆی « کۆمارێکی سەر بە خۆی کورد» ساز بکا تا لەو ڕێگایەوە بە ڕاکێشانی کوردەکانی نیشتە جێی وڵاتانی دراوسێ بۆ لای خۆ و هاندانی هەستی ئەوانەی کە ساڵانی ساڵە داخوازی <<

کوردستانی سەر بە خۆ» بوون، بتوانێ تەواوی مەڵبەندی کورد نشینی سێ وڵاتی ئێران و عیراق و تورکیا لە خاکی خۆی زیاد بکا. بەڵام وەزیری دەرەوەی سۆڤێت بەو دەلیلە کە ئەم مەسەلەیە بۆ وڵاتانی ئێران و تورکیا ناخۆش دەبێ، لە گەڵ ئەم نەخشەیە موافەقەتی نەکرد و بە ئیجباری بەرنامەیەکی دیکەی بەمجۆرەی خوارەوە پێشنیار کرد: «... بۆ ئەوەی بتوانین جێ پێیەکی قایم لە باری تەبلیغاتیەوە لە نێو کوردان پەیدا بکەین. پێویستە لە پێشدا بە وردی ڕوحیەی سەرۆکەکانی کورد موتالا بکەین و بە کەلک وەر گرتن لە خاڵی لاوازی ئەوان تێبکۆشین ڕایەڵکەی جاسوسی بەر بڵاو لە سەرانسەری ناوچەکەدا پێک بێنین. پاش بەجێگەیاندنی وردی ئەم کارە سەرەتاییە بتوانین پەیمانێکی نهێنی لە گەڵ کوردەکان ببەستین و بە گوێرەی ئەو پەیمانە لە یارمەتیەکانی ئەوان دژی دوژمن کەلک وەر گرین...» (٨)

دەبێ هەر لەسەر ئەم بۆچوون و سیاسەتە چەوتە بوو بێ وەک باسکرا، دوای هاتنی ئەرتەشی رووس بۆ مەڵبەندی کوردستان، لە ساڵی ١٩٤٢ هێندێ لە دەرەبەگ و سەرۆک عەشیرەتی کوردیان بۆ باکۆ داوەت کرد و هەر یەکەی بە دیاری وکادۆیەکی بێ نرخ ناردیاننەوە.

هەر چۆنێک بێ حیزبی دێموکرات لە گەڵ دامەزرانی خۆی هێندێ دیاردەی وێکنەچوو و دژ بە یەکتر (ضد ونقیض) لە گەڵ خۆی دینێتە نێو کۆمەڵگای ئەو ڕۆژەی کوردستان و هەر لەو کاتەشدا هێندێ هەنگاوی بەرزی ئازایانە ی نەتەوەیی و نیشتمانی هەڵدێنێ کە لە مێژووی ڕابردووی خەباتی نەتەوەی کوردا بێ وێنە بوە.

حیزبی دێموکراتی کوردستان گۆڕانێکی قوڵ بە سەر ئامانج و بەرنامەی کۆمەڵەی ژ . ک دادێنێ. لە جیاتی درێژە پێدانی بەرنامەی کۆمەڵە کە« پێکهێنانی کوردستانێکی گەورە و یەکگرتوە» خودموختاری دەکاتە بەرنامەی تێکۆشانی خۆی: « لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندی هیچ دوژمنایەتی و ناکۆکی نیە و.... تەنیا ئەیەوێ لە ڕێگەی ئاشتییەوە بۆ دامەزراندن وپەرە پێدانی فەرهەنگ و تەندروستی و کشت و کاڵی گەلی کورد... تێبکۆشێت و بۆ ئەمەش داوای مافی خودموختاری نەتەوایەتی ئەکات.. » (٩)

www.kurdnkisami.com

خود موختاری، فیدرالی یا سەر بەخۆیی

حیزبی دێموکرات لەو کاتەدا کە خۆدموختاری دەکاتە بەرنامەی تێکۆشانی خۆی، هەر لەو کاتەشدا هەنگاوی بەکردەوەی ئەو تۆ هەڵدێنێ کە لە گەڵ داب و سیستمی خود موختاری نایەنەوە و تەنانەت لە فیدرالیش تێدەپەڕن. چونکە خۆدموختاری و فیدرال پێویستە لە سەر بناغەی ڕێککەوتنی نێوانی حکوومەتی ناوەندی و هێز و خەڵکی خۆدموختار خواز و فیدراڵی خواز دابمەزرێ. کاتێ مەسەلەی ئازەربایجان لە بارلمانی ئێراندا دێتە باسکردن، دوکتور مصدق سەبارەت بو ڕووداوەکانی ئازەربایجان لە وتاری خۆیدا دەڵێ: «.... دەوڵەتی خۆدموختار دەبێ بەگوێرەی پرسی گشتی دابمەزرێت. قانونی ئەساسی ئێمە ئیمرۆ ئیجازەی پێکهاتنی دەوڵەتێکی ئاوا نادات. لەوانەیە ئێمە ڕێفراندۆم بکەین. ئەگەر میللەت دەنگی بۆدا، با وڵاتی ئێمەش ئێران وەک دەوڵەتەکانی یەکگرتووی ئەمریکای باکور و سویس ببێتە دەوڵەتی فیدراڵی. ناکرێ بڵێین لە وڵاتێکدا بەشێک فیدراڵ یا خود موختار بیت و بەشێکیش دەوڵەتی ناوەندی. قانونی ئەساسی قەراردادێکی کۆمەڵایەتیە. (Cotrat collectif) ئەم کۆنترات کۆلێکتیفە تا لە لایەن کۆمەڵانی خەڵکەوە باش نەکرێ و یا هەڵنەوەشێتەوە، بەڕێوە دەچێ. من هەرگیز دژی ئەوە نیم کە وڵاتی ئێران ببێتە دەوڵەتێکی فیدراڵ. لەوانەیە دەوڵەتی فیدراڵ باشتر بێ کە هەر ئەیالەتە یەک یاچەند دەسەڵاتی ناوچەیی هەبێ. ئەم ئەیالەتانەش لەگەڵ دەوڵەتی ناوەندی ڕێک بکەون، دەوڵەتی ناوەندیش پێوەندییە نێونەتەوایەتیەکان بەڕێوە بەرێ. بەلام هەر گۆڕانێکی لە قانونی ئەساسیدا پێک بێ، پێوویستە لە ڕێگای ڕێفراندۆمیکی گشتی ئەنجام بدرێ...» (١٠)

www.kerimbisani.com

وەک دەزانین حیزبی دێموکرات بە پشتیوانیی کۆمەڵانی خەڵک لە مانگی دیسامبری ١٩٤٥ ئاڵای دەوڵەتی ئێران لە سەر بانی ئیدارەکانی حکوومەتی دێنێتە خوار و ئاڵای کوردستان کە پێچەوانەی ئاڵای ئێرانە لە جێگای ئەوبەرز دەکاتەوە. ناوچەی ژێر دەسەڵاتی بزووتنەوەی کورد لە دەسەڵاتی حکوومەتی ناوەندی تاران پاک دەکاتەوە. لە ڕۆژی ٢٢ی جەنیڤەری ١٩٤٦(دووی ڕێبەندانی ١٣٤٥ بە بەشداری بیست هەزار کەس لە کوردی هەموو بەشەکانی کوردستانی لەت و کوتکراو ، کۆماری کوردستانی ڕادەگەیێنێ و قازی محەممەدی سەرۆکی حیزبی دێموکرات بە سەر کۆمار دیاری دەکات و بە گوێرەی ڕێ و ڕەسمی وڵاتانی جیهان قازی محەممەد سوێندی سەرکۆماری دەخوات و دەڵێ : « من بە خودا و بە کەلامی عەظیمی خودا و بە نیشتمان و بە شەڕافەتی میللی کورد و بە ئاڵای موقەدەسی کوردستان سوێند دەخۆم کە تا ئاخرین هەناسەی ژیانم و ڕژاندنی ئاخر تنۆکی خوێنم بە گیان و بە ماڵ لە ڕێی ڕاگرتنی سەربەخۆیی و بەرز کردنەوەی ئاڵای کوردستان تێبکۆشم.» (١١)

ڕۆژنامەی کوردستان ڕۆژی دووی ڕێبەندان بە:«..ڕۆژی جێژنی سەربەخۆیی و ئیستیقلالی کوردستان ودرەوشینی ئەستێرەی خۆشبەختی کوردان..» دەناسێنێ.(١٢)

حکوومەتی میللی کوردستان لە سەرۆک وەزیر و هەیئەتی وەزیران پێک دێت و ئەرتەشی میللی کوردستان(هێزی بەرگری) دادەمەزرێ، ناو و دەرەجە و لیباسی ئەفسەرانی ئەرتەشی ئێران دێتە گۆڕین و بۆ هێزی بەرگری کوردستان ناو و دەرەجە و لیباسی تایبەت بە کۆماری کوردستان دیاری دەکرێن. مەلا مستەفا بارزانی کە دوای خەباتێکی سەخت و شەڕێکی دژوار ڕووی کردبوە ڕۆژ هەڵاتی کوردستان و بە خۆ و هێز و لایەنگرانیەوە ببوە پێشمەرگەو هێزی سەرەکی پاراستنی کۆماری کوردستان، لە لایەن سەر کۆمارەوە بە فەرماندەی گشتی هێزی چەکداری کوردستان دیاری دەکرێ. بارزانی ئەمر بەم بۆنەوە لە وتارێکی کورت دا، شانازی بەم ئەرکە پیرۆزە دەکا و دەڵێ :«.... ئەمرۆ لە کاتێکا پیرۆز باییتان

لێدەکەم کە لە پێتەختی دەوڵەتی کوردستانم و ئاڵای پاکی ئازادی لە سەر نیشتمان و میللەتەکەمان ئەلەرێتەوە. بۆ من شانازیەکی گەورەیە کە وەک پێشمەرگەیەک لە شۆرشی کوردستاندا بەشدارم. شانازی گەورەتر ئەوەیە کە بۆ پارێزگاری نیشتمانم بە فەرماندەی هێزی پێشمەرگە هەڵبژێردراوم .. » (١٣)

کۆماری کوردستان زمانی کوردی لە ئیدارە و قوتابخانان کە تا ئەو دەم لە دەورانی حکوومەتی رەزشادا یاساخ و باسی سەر بوو، دەکاتە رەسمی. کتێب و رۆژنامە ی چاپەمەنی کوردی دەست بە تێکۆشان دەکەن. قانون و رێ و شوێنی تایبەت بە بار و دۆخی کوردستان پەسند دەکرێن. پەیمانی دۆستی و هاوکاری لە گەڵ حکوومەتی میللی ئازەربایجان دەبەسترێ. کوردستانی ئێران دەکاتە ماڵ و نیشتمانی هەموو کوردێک لە هەر چوار پارچەی کوردستان و بە قەولی ئارچیباڵد رۆزڤێلت:«.. خەونی ناسیۆنالیستەکانی کورد بە بوونی کوردستانێکی سەربەخۆ لە دیسامبری١٩٤٥تادیسامبری١٩٤٦لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی بچوک لە کوردستانی ئێران وەدیهات. چۆنیەتی دامەزران و پێکهاتنی کۆماری کورد، تەمەنی کورت و پڕ لە رووداوی ئەو، هەر وەها تێکچوونی کوت و پڕ و لەناکاوی، یەکێ لە بەسەر هاتە هەرە روونکەرەوەکانی رۆژ هەڵاتی نێوە ڕاستی سەر دەمی ئێمەیە.» (١٤)

بەڵێ لە کاتێکالە کۆمەڵگایەکی دواکەوتووی دەرەبەگی و عەشایریدا، گەلی کورد لەم بەشەی کوردستان لە هەل و دەرفەتی پێشهاتوو دەیەوێ کەلک وەر بگرێ و بە شێوەیەکی هێمنانە و دێموکراتیانە دام و دەزگای نەتەوەیی خۆی دابمەزرێنێ و ژیانێکی ئازاد و دوور لە ژێردەستی بۆ گەلی کورد دابین بکا، چارەنووسی کۆماری کوردستان و مافی دیاریکردنی چارەنووسی گەلی کورد بە دەستی خۆی لەم بەشەی کوردستاندا دەکەوێتە نێو گەمەی دەوڵەتانی رووس و ئەمریکا وئینگلیز لە لایەک و ئێران و رووس و ئازەربایجان لە لایەکی دیکەوە. ئاکامی ئەو گەمە پێنج قۆڵیەش دەبێتە هۆی لە بەینچوونی کۆماری کوردستان و لە دار دانی سەر کۆمار و هاورێیانی و گەڕانەوەی دەسەڵاتی ڕەشی حکوومەتی دیکتاتۆر و شۆڤێنی ئێران و پێشێلکردنی ئازادی و مافی ئینسانیی و نەتەوەیی گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

www.kerimbisami.com

هێندێ لایەنی هۆکاری تێکچوونی کۆماری کوردستان

سەبارەت بە پێکهاتن و لە بەینچونی کۆماری کوردستان لە مەهاباد زۆر شت نووسراوە. گەلێک لە نووسەر و سیاسی بێگانە و خۆماڵی بیر و ڕای جیاوازیان لەمبارەوە دەر بڕیوە. بەڵام ئەگەر بە وردی لەو نووسین و بۆچوونانە ورد بینەوە، هیچیان بە تەواوی نە چوونە بنج و بناوانی بە سەر هاتی کۆماری کوردستان و بابەتێکی تەواو پوخت و پاککراویان نە داوەتە دەست خوێنەرانی کورد. هۆی هەرە گرنگی ئەم ناتەواویەش ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ دەستپێڕا نەگەیشتنی بەڵگە و نووسراوە و دوکۆمێنتی کۆمار و ڕازی پێوەندییەکانی کۆمار لە گەڵ زلهێزەکانی دەسەڵاتداری ئەو ڕۆژەی ئێران کە بریتی بوون لە ئەمریکا و رووس و ئینگلیز. نووسراوە ودۆکۆمێنتی ئارشیوی کۆمار لە گەڵ هاتنەوەی ئەرتەشی ئێران هەمووی سووتێنراون و نە کەوتۆنەتە دەستی خەڵک. ئەو بەڵگە و دۆکۆمینتانەش کە لەم پێوەندییەدا کەوتوونەتە ئەرشیوی وەزارەتخانەکانی ئەمریکا و ئینگلیز و روس، تا ئێستاش بەشی زۆریان لە نهێنیدا ڕاگیراون و بڵاو نەکراونەوە. لەم دواییانەدا هێندێ بەڵگە سەبارەت بە کۆمەڵەی ژ.ک و کۆماری کوردستان لە ئەرشیوی وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیاو روسیا هاتوونە دەر، بەڵام هێشتا هۆیەکانی سەرەکی ڕوخانی کۆماری کوردستان بەو بەڵگانەش بە تەواوی ڕوون ناکرێنەوە.

زۆربەی نووسەرانی بێگانە و خۆماڵی خەتا و تاوانی تێکچوونی کۆماری کوردستان بە گشتی دەخەنە سەرئەستۆی سیاسەتی سۆڤێتی پێشوو، ئاوێکی پاکیش لە مەڕ بزووتنەوەی کورد بە سیاسەت و هەڵوێستی ئەمریکا و ئینگلیز دادەکەن و یا هەر باسیان ناکەن کە ڕاستەو خۆ دەستیان لە تێکدانی کۆماری

www.kerimhisami.com

کوردستاندا هەبوە. یا لە شیکردنەوەی بابەتیی بار و دۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و کولتوری ئەوسای کۆمەلگای کوردستان خۆ دەبوێرن. هێندێ لە نووسەرانیش لە سەر ئەو باوەڕەن کە سیاسەتی یەکێتی سۆڤێتی ئەوسا لە ئازەربایجان و کوردستان جەعفەرباغرئۆف سەر کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێتی نوێنەرایەتی کردوە. ئەویش بە بیر و باوەڕی شۆڤێنیستی ویستوویەتی ئەگەر بۆی بکرێ ئازەربایجانی ئێران تێکەڵ بە ئازەربایجانی سۆڤێتی بکاتەوە.

هێندێکی ترلە شارەزایانی سیاسی ئەو دەمی ئێران لایان وایە کە سیاسەتی وەزارەتی دەرەوەی سۆڤێت لە گەڵ هەڵوێستی ڕێبەرانی کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێتی لە بارەی مەسەلەی ئازەربایجانەوە یەکی نەگرتۆتەوە.«.... دوای ڕووداوی ئازەربایجان کاتێکی ئیرەجی ئەسکەندەری لە بالیۆزخانەی سۆڤێت لە تاران لە گەڵ عەلی ئۆف ڕەخنە لە سیاسەتی سۆڤێت دەگرێ، ناو براو لە وەڵامی ئەسکەندەری دا دەڵێ: مەسەلەی ئازەربایجانی لە گۆڕیدا نیە. مەسەلەی تەواوی ئێران بۆ ئێمە لە گۆڕێدایە. بەمحاڵە دەتوانێ زەمینە بۆ هەنگاوە شۆرشگێرەکانی دیکە ئامادە بکات. وادەر دەکەوت کە لە نێوان بالیۆزخانەی سۆڤێت لە تاران و کاربەدەستانی ئازەربایجانی سۆڤێتی سەبارەت بە و مەسەلەیە ناتەبایی بیرورا هەبوە....» (١٥)

ئەم سیاسەتە چەوت وچەپەڵەی کە نەک هەر بزووتنەوەی ئازەربایجانی تەفر و تونا کرد، بەڵکوو بوو بە هۆی لە بەینبردنی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردستان و سیاسەتی سۆڤێتیشی لە ئێران داتووشی شکست و ڕیسوایی کردلە بنەماوە دەگەڕێتەوە بۆ چەوتی سیاسەتی سۆڤێت سەبارەت بە مەسەلەی کورد وتەنانەت دژایەتیشی لە گەڵ سەر بەخۆیی کوردستان، بە بیانووی بێتامی نەفامانە و ئەم سیاسەتەش سەری بە وەزارەتی دەرەوەی سۆڤێتەوە بەندبوە وچەوتی وناتەبایی ئەم سیاسەتە لە وێوە سەرچاوەی گرتوە. سەیرێکی نامەی مۆلۆتۆف بۆ نوێنەرانی بوڵیۆزخانەی سۆڤێت لە ئێران، سیاسەتی وەزارەتی دەرەوەی یەکێتی سۆڤێتیمان سەبارەت بە بزووتنەوەی نیشتمانی کورد لە ئێران بۆ ڕوون دەبێتەوە:

www.kerimhisami.com

«....... هەڵەی نوێنەرەکانمان دەرخەری ئەوەیە کە ئەوان هێشتا لە پێوەندییەکانی کۆمەڵایەتی و نەتەوەیی لە ئێران تێناگەن. ئەوان لە خۆیان ڕوون نەکردۆتەوە کە خەباتی کوردەکانی ئێران بۆ خود موختاری و سەر بەخۆیی بە پێی ناوەرۆکی کۆمەڵایەتییەکەی، دیفاعێکی کۆنە پەرستانەیە لە فیئۆداڵ-عەشیرەی جیاوازیخوازی کورد، دژ بە سیاسەتی سەنتراڵیزم لە ئێران. کوردەکان بە چەند گروپێک دابەشبوون کە زۆر جار عەشیرەتەکان لە نێو خۆیاندا دوژمنایەتیان هەیە و یەکێتی نەتەوەییان نیە. جیاوازیخوازی کوردان لە ئێران هەمیشە لە ڕۆژ هەڵاتی ناوەڕاستدا بۆتە بیانوێک بۆ سیاسەتی ئینگلیز و تورکەکان. هەر چەند خەباتی نەپساوەی کوردەکان بۆ جیا بوونەوە لە ئێران لە ڕابردووشدا هەر هەبوە.. بەڵام لە لایەن بەکرێگیراوانی ئینگلیز و تورکیاوە بۆ وەر گرتنی هێندێک پشکی ئابوری و سیاسی جوراوجۆر لە ئێران بەڕێوە چوە. سەرۆکەکانی کورد کە خەڵکی ئاسایی کورد گوێ بۆ فەرمانەکانیان شل دەکەن، زۆربەیان سەر سپاردەی دەوڵەتە جۆراو جۆرەکانی ئیمپریالیستین و بگرە لە ناویشیاندا ڕاسپاردەی دەوڵەتە فاشیستەکان کەم نین.

فیئۆداڵ - سیرواژەکانی کورد دەسەڵاتی زەویداریی و دەسەڵاتی عەشیرەتیان لێک گرێداوە. سەر کردەکانی کورد بە گوێرەی بەرژەوەندیی خۆیان، بەهاسانی ئەربابەکانی خۆیان دەگۆڕن. لە بەر ئەوە نابێ ئاکاری سەرۆکەکانی کورد کە وا ئێستا لە گەڵ نوێنەرانی ئێمە خەریکی خۆش و بێشن، جێی بروا بێت. چونکە ئەوان کاتێ لە خەباتی خۆیان کەڵک وەر دەگرن، کە پاڵ وەهێزەکانی ئەرتەشی سوور بدەن. ئەو کارە لەوانەیە کار بەدەستەکانمان توشی هەڵە بکات کە لە ڕووی بێ ئەزموونی و خۆش باوەڕی پێیانوایە کە هەموو، یان بەشێک لە سەرۆکەکانی کورد بە ڕاستی لایەنگری سۆڤێتن. ئەو بڕوایە ئەگەر نە گۆڕدرێ، یان تێنەخوێندرێتەوە ڕەنگە لە کردەوەدا ئاکامێکی زۆر زیانباری بۆ ئێمە هەبێ. کوشتار وبریندار کردنی سەربازەکانی ئەرتەشی سوور لە لایەن کوردانەوە، درێژە دان بە تاڵان بە پێچەوانەی ئاکاری بڕیار دراوی فەرماندەرێتی ئێمەوە سەبارەت بە

ئاودیو کردنی مەڕ و ماڵات بۆ تورکیا و هتد.... لە لایەن کوردانەوە، دەبێ کار بەدەستانمان لە باوەڕی چاو بەستوانە لە ئاست کورد و ڕێبەرەکانیانەوە دوورە پەرێز بن.

بۆ پێشگری لەتێوە چوونی هەڵەی نوێنەرەکانمان،دەبێ بە لێبڕاوی لە هێڵی نادروستی خۆش و بێش لە گەڵ کوردان دووری بکرێ و لە پێناو پتەو کردن و پەرە پێدانی پێوەندییەکانمان لەگەڵ دانیشتوانی خۆجێیی لە ڕادەی یەکەمدا ئازەرییەکان هەنگاو بنرێت. هەر وەک ئاشکرایە ئازەربایجانییەکان زۆربەی خەڵکی ئازەربایجان پێک دێنن و پێوەندییەکی زۆر نیزیکیان لە باری ئەتنۆگرافی و مێژووییەوە لە گەڵ ئازەربایجانی سۆڤیتیەوە هەیە.. هەمیشە بەشی زۆری هێزی بزووتنەوەی دێموکراتیک لە ئێران پێک دێنن. کار بەدەستەکانمان لە ئازەربایجانی ئێراندا نابێ بڕوایان بە سەرۆکە کۆنە پەرست و خۆ فرۆشەکانی کورد هەبێ. بەڵکوو دەبێ حیساب بۆ ماکەی پێشکەوتوو لە نێو دانیشتوانی ئازەربایجاندا بکەنەوە. ئەوە بەو مانایە نیە کە ئێمە لە تەواوی پیوەندییەکانمان لە گەڵ کوردان وکەلک وەر گرتن لەو پێوەندییانە بۆ بەرژەوەندی خۆمان چاو بپۆشین. بەڵکوو دەبێ لە کارە سیاسیەکانمان لە باکوری ئێراندا لە سەر ئازەربایجانیەکان حیساب بکەین. بە تایبەت لە نێو ئەواندا دەتوانرێ کەسانی باوەڕ پێکراو و لایەنگری ئێمە لە جیاتی کوردان بدۆزینەوە. لە پێناو ئەم مەبەستەدا، دەبێ بە لێبڕاوی لە پشتیوانی کردنی کوردان دوورە پەرێزی بکرێ و هیچ چەشنە کۆسپێک لە ئاست دەسەڵاتدارانی ئێرانی سەبارەت بە ڕاگرتنی هێمنایەتی پێکنە هێنرێ. بە پێچەوانەوە دەبێ لە ئازەربایجاندا بۆ لە ناو بردنی تاڵان و ڕاو ڕووت لە لایەن کوردانەوە هاوکاریان لە گەڵ بکرێ، یا ناوچەیێکی هێمن بۆ دانیشتوانی خۆ جێیی لە دەست درێژی و پەلاماری کوردان پێک بهێنرێ. دەبێ دان بەوەدا بنێین کە پشتیوانی کردن و یارمەتی بە کوردان لە پێناو هەوڵ و تێکۆشانیان بۆ وەدیهێنانی خود موختاری ودامەزرانی کوردستانێکی ئازاد دروست نیە. چونکە لە هەل و مەرجی ئێستای ئێراندا ئەوە داخوازێکی بێ بناغە و دواکەوتوانەیە. بە کورتی

www.kerimhisami.com

پێویسته له ئازەربایجاندا گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی له کار و باری نوێنەرەکانمان، ئەویش له ڕێگای پەره پێدانی پێگەکانمان له نێو خودی دانیشتوانی ئازەربایجاندا پێک بێت.

پێویسته زۆربەی کاربەدەستانی باڵیۆزخانه و کونسولگەرییەکان و فەرمانبەرانی نیزامی و فەرماندەرانی یەکانەکانی ئەرتەشیمان له ئێران له نێوەرۆکی ئەم نامەیه ئاگادار بکرێن و دوای تێگەیشتن دەبێ نامەکه بۆ کۆمیسارییای گەلیی له کار و باری دەرەوەدا بنێرنەوه. کۆمیسەری گەلی کار و باری دەرەوەی یەکێتی سۆڤێتی. و.م. مۆلۆتۆف ژماره ١٤٢-م ٣١ ئاوگوستی ١٩٤٢،» (١٦)

وەک دەبینین ئاوەکه له سەرچاوەوه لێڵ و قوڕاوه و جەعفەرباغرئۆف سەرەڕای شۆڤێنیستی وبەرچاوتەنگیی خۆی، لەئاست مەسەلەی کورد و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد، پیرەوی له سیاسەتی ناوەندی کردوه.

بەگوێرەی شیکردنەوه ولێکدانەوەی ڕووداوەکان وبارو دۆخی سیاسی و کۆمەلایەتی ئەو زەمان و هەڵسەنگاندنی بەڵگه و نووسراوەکان ڕەنگه مرۆڤ بتوانێ له پاڵ ئەم بەڵگانەدا چەند هۆی دیکەش بۆ تێکچوونی کۆماری کوردستان دەستنیشان بکات.

یەکەم - بار ودۆخی خۆجێیی کوردستان :

ئەلف- کۆردستانی ساڵەکانی ١٩٤٢-١٩٤٦ بریتی بوو له کۆمەڵگایەکی دوا کەوتوو که پێوەندییەکانی دەرەبەگی له دێهاتی کوردستاندا باو بوو. سەرۆک عەشیرەت و دەرەبەگ و خاوەن مڵکی گەوره به تەواوی به سەر گیان و ماڵی خەڵکدا زاڵ بوون. له بواری ئابووریشەوه له وەزعێکی شپرزەدا دەژیا. بەرهەمی گرنگی ناوچەکانی کوردستانی ئێران توتنه. توتن له عەمبارەکانی دەوڵەتیدا کۆ ببۆوه و دەوڵەت نەیدەکڕی. له ڕاستیدا جۆره ئابلوقەیەکی ئابووری خستبوه سەر کوردستان . نه خوێندەواری دانیشتوانی کوردستان خۆی له ٪٩٠ خەڵک دەدا. کوردستانی ئێران به پێچەوانه بەشەکانی تری کوردستان له باکوڕ و باشوڕ به

قۆناخی بزووتنەوەی شۆرشگێری ڕاپەڕین و سەرهەلداندا تێنەپەڕیبوو.

ب – حیزبی دێموکرات کە ڕێبەرایەتی کۆماری کوردستانی لە ئەستۆ بوو، بە پێچەوانەی کۆمەڵەی ژ.ک لە نێو کۆمەلانی خەڵک و لە سەر هەستی قوڵی نەتەوایەتی ڕیشەی دانەکوتا بوو. حیزبی دێموکرات وەک ڕووداوێکی کوتو پڕ دوای سەفەری هێندێ لە سەرۆک عەشیرەت و دەرەبەکی کورد بە سەرۆکایەتی قازی محەممەد بۆ باکۆ، لە سەر پێشنیار و تەنانەت فشاری جەعفەر باقر ئۆف سەر کۆماری ئازەربایجانی سۆڤێت هاتبوە کایەوە. ڕێبەران و ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی لە سەرۆک عەشیرەت و دەرەبەگ و خاوەن ملکان پێکهاتبوو. لە هەوەڵین کۆنگرەی حیزبی دێموکراتی کوردستاندا کە لە ٢٥ی ئوکتۆبری ١٩٤٥ بەسترا، ئەم کەسانەی خوارەوە بە نوێنەرایەتی حیزب و خەڵک بەشداریان کردوە:

١- ماکۆ و ئارارات : ئاغای عومەرخانی جەلالی، ئاغای شێخ حەسەن، ئاغای شێخ کی، ئاغای حەسەناغای دری، ئاغای عبدولاغای ملان، ئاغای فەخری.

٢- سۆما و برادۆست ودەشت و مەرگەوەر : ئاغای عومەرخانی شەریفی، ئاغای تاهیرخانی سمکۆ، ئاغای عەباساغاو فنک، ئاغای قۆیتاساغای مەمەدی، ئاغای حاجی وەتمان، ئاغای شێرۆ، ئاغای عەبدی، ئاغای حەسەن تێلۆ، ئاغای عەزۆ، ئاغای حەسەن هەنارە، جەنابی ئاغای سەید عبدولا ئەفەندی.

٣- شنۆ:ئاغای موساخانی زەرزا،ئاغای قەرەنیاغای زەرزا،ئاغای میرزاسەعید،ئاغای قازی خضری،ئاغای کاک هەمزە.

٤- سندوس: ئاغای ئەحمەدی کاخدری، ئاغای قاسماغای پیرۆتی، ئاغای محەمەد ئەمیناغای پیرۆتی.

٥- لاجان: ئاغای عبدولاغای قادری، ئاغای کاک مامەندی قادری، ئاغای کاک حوسێنی محەممەدی، ئاغای پیرۆتاغای ئەمیر عەشایری، ئاغای محەمەد ئەميناغای پیرۆتی،.

٦- پیران: ئاغای محەمەدئەميناغا، ئاغای قەرەنیاغا.

٧- مياندواو: ئاغای محەممەد حوسێنخانی سەیفی قازی.

www.kerimbisami.com

٨- بۆكان: ئاغای عبدالرحمانی شەرەفكەندی، ئاغای رەشیدی عەلیزادە

٩- مەنگوڕ: ئاغای برایماغای ئەدهەم، ئاغای مام حەسە، ئاغای كاك سولەیمان، ئاغای كاك هەمزە، ئاغای میناغا.» (١٧)

زۆربەی ئەم نوێنەرانەی هەوەڵین كۆنگرەی حیزبی دێموكرات و دەرەبەگەكانی ئەندامی كۆمەڵەی ژ. ک دوای پێكهاتنی كۆماری كوردستان پشتیان دە حكوومەتی میللی كوردستان كرد و تەنانەت ڕێگای خەیانەتیشیان گرتە بەر.

ج - پێكهاتی(تەركیبی) ڕێبەرایەتی و هێندێ ناتەبایی نێو سەركردایەتی كۆماری كوردستان:

«.... ئەوانەی لە ڕێبەرایەتی حیزبی دێموكراتی كوردستاندا بوون بە گشتی نە تاقیكردنەوەی تێكۆشانی سیاسیان هەبوو،نە تاقیكردنەوەی ڕێكخستنی تەشكیلاتی و نە فێری هەڵسوڕاندنی كار و باری دەوڵەتی ببوون. بەمجۆرە جوڵانەوە لە یەكێک لەپاشكەوتووترین ناوچەكانی ئێران، واتە كوردستان پەیدا ببوو كە لەگەڵ دەوڵەتی مەركەزی بەربەرەكانی دەكرد.... بۆیە جوڵانەوەی ساڵەكانی ١٣٢٤-٤٥ هەر لە سەرەتاوە ئیمكانی سەر كەوتنی كەمبوو. كە وابوو یەكێک لە هۆیەكانی هەرە گرنگی تێكچوونی كۆماری كوردستان و سەر نەكەوتنی (ئەگەر نەگوترێ هۆی هەرە گرنگ،) كزی نێو خۆی جوڵانەوە و لاوازی نێو خۆی حیزبی دێموكراتی كوردستان بوو كە لە زەعفی نێو خۆی كۆماری كوردستانیشدا بەدی دەكرد..... پەرە ئەستاندنی زۆر خێرای جوڵانەوە و پێكهاتنی زۆر خێرای كۆماری كوردستان تەركیبی نا لەباری لە بەڕێوەبەرایەتی حیزب و كۆماری كوردستاندا پێكهێنابوو. زۆربەی زۆری بەڕێوە بەران بۆ یەكەم جار بوو كاری سیاسی و تەشكیلاتیان دەكرد. تاقیكردنەوەیان نەبوو. هەر بە گشتی تاقیكردنەوەی سیاسی و تێكۆشانی حیزبی كە كوردستانی ئێران بێجگە لە سێ ساڵ تێكۆشانی كۆمەڵەی ژ.ک ڕابردووی نەبوو. ناچار بە ڕێوە بەرانی ئەوتۆ هاتبوونە سەر كار كە پایەی تێگەیشتن و تاقیكردنەوەی سیاسی و حیزبی یادەوڵەتیان لە ڕادەی ئەو مەسئولیەتەدا نە بوو كە كەوتبوە سەر شانیان...» (١٨)

www.kerimhisami.com

د - کورتی تەمەن و بەر تەنگی پانتای خاکی بەر دەستی کۆمار :

وەک دەزانین تەمەنی دەسەڵاتی کۆماری کوردستان تەنیا ١١ مانگ بوو. سەقامگرتوویی و دامەزراندنی دام و دەزگای دەوڵەتی مۆدێرن، ئەویش لە کۆمەڵگایەکی دواکەوتو ولە بار و دۆخێکی ئاڵۆزی وەک ئەو سای کوردستان لە ماوەیەکی واکورت دا ڕەنگە زۆر هاسان نەبێ. هەر چەندە لەو ماوە کورتەشدا کۆماری کۆردستان لە بواری بوژاندنەوەی زمان وکولتور و گیروگرفتی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەنگاوی بەکەلکی هاویشتوون، بەڵام ١١مانگ بۆ ڕاپەڕاندنی هەموو کار و بارێکی پێویست زۆر کەم و بێ دەرەتانە.

بەرتەنگی پانتایی خاکی ژێردەسەڵاتی کۆماری کوردستان لە بواری نیزامی و ئابوورییەوە، زیانێکی زۆری بە سەپاندنی کۆماردا لە سەرانسەری کوردستاندا. دەکرێ بڵێین تەنیا سێ یەکی خاکی کوردستانی ئێران لە ژێر دەسەڵاتی کۆمار دابوو کە ژمارەی دانیشتوانی بە حاڵ دەگەیشتە یەک میلیۆن کەس. بە تایبەت بەشی دەوڵەمەندی خاکی کوردستان و ناوچەی نەوتی کرماشان لە ژێر دەسەڵاتی لەشکری ئینگلیز دابوو کە دام و دەزگای حکوومەتی ناوەندی تاران لەو مەڵبەندە دەستی لێ نەدرا بوو. هەموو بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی وئازادیخوازی سەر کوت دەکرا. ئەو مەڵبەندانە ببوونە مەکۆی لەشکری ئێران و سەرۆک عەشیرەتە کوردەکانی دژ بە کۆماری کوردستان.

ە- ناتەبایی کاراکتەر وچۆنیەتی دەزگای ڕێبەرایەتی کۆماری کوردستان :

وەک دەزانین هەوەڵین کۆنگرەی حیزب لە سەرۆک عەشیرەت و دەرەبەگ و خاوەن ملکان پێکهاتبوو. بەڵام هیچ یەک لە بەشداربوانی کۆنگرە، وەک نوێنەرانی حیزب و خەڵک، لە دام و دەزگای ڕاپەڕاندنی کۆماری کوردستان، واتە حکوومەتی میللی کۆردستاندا بەشدار نەبوون. تەواوی وەزیر و کاربەدەستانی حکوومەتی میللی، بێجگە لە دووئاغاکانی ئێلخانیزادە، هەموویان سابڵاخی بوون کار وباری حکوومەتیان گرتبوە دەست. بێگومان ئەمە نەیدەتوانی هەستی نوێنەرانی هەوەڵین کۆنگرەی حیزب و خەڵکی دیکەی ناوچەکانیش بریندار نەکات.

لایەکی دیکەی ناتەبایی لە کارەکانی دەزگای حکوومەتیدا خۆی دەنواند. ئەگەر سەرۆک عەشیرەت و دەرەبەگ و خاوەن ملّک لە دام و دەزگای حکوومەتی دوور خرابوونەوە، لە کاتی ئامادە بوونی هێزی بەرگری و ناردنی بۆ جەبهەی بەرەنگاری هەموو چەک و قۆرخانە و پارە و کەل و پەلی پێویستی جەبهە دەدرا بەو دەرەبەگ و خاوەن ملّکانە کە لە حکوومەت دا هیچیان بە دەست نەبوو. ئەوانیش تەنیا خزم و کەس و کار و نۆکەر و دەست و پێوەندی خۆیان دەبردە جەبهە و هەر کاتێکیش ویستبایان جەبهەیان بە جێ دەهێشت و دەگەڕانەوە. هەر وەک دەرکەوت زۆر لەو دەرەبەگانە بە بێ ئیجازەی حکوومەتی میللی جەبهەی سەقزیان بەجێهێشت و نەک هەر ئەوە بەڵکوو هێندێکیان دوای پێوەندیی گرتن لە گەڵ حکوومەتی تاران دژی کۆماری کوردستانی جەبهەشیان گرت. هەر وەک پێشەوا لە وتارێکی خۆیدا، ١٣٢٥/٥/٤ ئاماژە بۆ کردەوەی ناحەزی ئەو ئاغایانە دەکات. (١٩)

دووەم - **پێوە لکان، یا پێوە لکاندنی بزووتنەوەی کوردستان بە ئازەربایجانەوە:**

پێکهاتنی حیزبی دێموکراتی کوردستان لە ژێر فشاری جەعفەر باغر ئۆف لە گوێن فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان و لادان لە بەرنامە و ئامانجی کۆمەڵەی ژ.ک، بار و دۆخێکی وەهای پێکهێنا بوو کە بزووتنەوەی کوردستان ببەسترێتەوە بە ئازەربایجان. هەر چەندە بزووتنەوەی کوردستان بە پێچەوانەی بەرنامەی نووسراوی خودموختاری حیزبی دێموکرات و بە پێچەوانەی ویست و بۆچوونی ڕێبەرانی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجانیش بە کردەوە ئەم بەند و داوەی پساند و لە دووی ڕێبەندانی ١٩٤٦دا، کۆماری سەر بەخۆی کوردستانی ڕاگەیاند ، ئاڵای دەوڵەتی کوردی هەڵکرد ودەوڵەت و ئەرتەشی میللی و دام و دەزگای دەسەڵاتی نەتەوەیی خۆی دامەزراند، لە بواری سیاسەتی نێو نەتەوەیی و لە ڕوانگەی سیاسەت و بیر وڕای دەرەوە بەسترابۆوە بە ئازەربایجان. لە بڵاو کردنەوەی ئاژانسی هەندەراندا ناوی کوردستان بە دەگمەن باسدەکرا و زیاتر هەر مەسەلەی ئازەربایجان لە گۆڕێدا بوو. تەنانەت لە وتو وێژ لە گەڵ حکوومەتی تارانیشدا ئازەربایجان خۆی بە دەراستی کوردستان دەزانی.

www.kelimhisani.com

له وتو وێژی دەستەی نوێنەرایەتی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان لە گەڵ دەوڵەتی قوام السلطنه هەر چەند حەمە حوسێنخانی وەزیری بەرگری کۆماری کوردستانیش بەشدار بوو، بەڵام وتو وێژەکان هەر بە ناوی ئازەربایجانەوە بەڕێوە دەچوون. لە ڕاگەیاندنی دەوڵەتی قوام دا، سەبارەت بە ئازەربایجان، یەک وشە باسی بزووتنەوەی کوردستان و مەسەلەی کوردی تێدا نیە. لە پێشنیاری دەستەی نوێنەرایەتی ئازەربایجانیشدا بۆ دەوڵەتی ناوەندی ئە گەر وشەی کوردستان هاتبێ، بە (کوردستانی ئازەربایجان) ناو براوە. لە مادە ٢ی ئەم پێشنیارەدا گوتراوە:« ئازەربایجان ئوستانەکانی ٣ و ٤ وولاتی خەمسە دەگرێتەوە» دیارە بە گوێرەی دابەشبوونی جوغرافیایی حکوومەتی ئێران ئوستانی ٤ کە ناوەندەکەی ورمێیە، ئەم بەشەی کوردستانی دەگرتەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی کۆماری کوردستاندا بوو. لە مادەی ١٠دا گوتراوە : «... لە ئیدارە دەوڵەتیەکانی ئازەربایجان و هەیئەتە میللیەکان، نووسراوە بە زمانی ئازەربایجان و لە (کوردستانی ئازەربایجان) بە زمانی کوردی دەبن..» لە مادەی ١١دا گوتراوە:«..خوێندن لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی ئازەربایجان بە زمانی ئازەربایجانی و لە (کوردستانی ئازەربایجان» بە زمانی کوردی دەبن.»

لە مادەی ١٢دا گوتراوە:«... مادەکانی ئەم قەرارداده (کوردستانی ئازەربایجانیش) دەگرێتەوە. لە مادەی ١٤دا گوتراوە:«..بە گوێرەی مادەی ١٥ی ئەم موافەقەتنامەیە ئەو کەمایەتیانەی لە ئازەربایجان دادەنیشن وەک : کوردەکان، ئەرمەنیەکا، ئاسۆرییەکان، لە قوتابخانەی سەرەتایی تا پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بە زمانی دایکیان دەخوێنن...» (٢٠)

ئەمە پێشنیاری فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان بوو کە بە خێرا خۆی ناوی (کوردستانی ئازەربایجانی) بەسەر زماندا هاتوە، ئەگینا لە دەقی ڕێککەوتنامەیەکا کە لەلایەن هەیئەتی دەوڵەت وئەنجومەنی ئەیالەتی ئازەربایجان (واتە حکوومەتی میللی ئازەربایجان)دا پەسند کراوە و لە لایەن مظفر فیروز یاریدەری سیاسی سەرەک وەزیر و پێشەوەری سەرۆکی فیرقەی دێموکراتی

ئازەربایجـــانەوە لە تاریخی ٢٣ی خـــردادی ١٣٢٥ واژۆ کـــراوە، یەک وشـــەی کوردستانی تێدا نەهاتوە و تەنیا لە مادەی ١٣دا گوتراوە:« دەوڵەت موافەقەت دەکا کە کوردەکانی دانیشتووی ئازەربایجان لەمزایای ئەم موافەقەتنامەیە کەلک وەر بگرن و بە گوێرەی مادەی ٣ی ڕاگەیاندنی دەوڵەت تا پۆلی پێنجەمی سەرەتایی بە زمانی خۆیان دەرس بخوێنن،،

وەک دەبینین تەنیامەسەلەی ئازەربایجان لە گۆڕێدایە و حکوومەتی تارانیش دەگەڵ بزووتنەوەی ئازەربایجان وتو وێژ دەکا. هیچ وتو وێژێکی ڕەسمی و ئاشکرا لە گەڵ حیزبی دێموکرات و حکوومەتی میللی کوردستان نەکراوە. دیدار و وتو وێژی نوێنەرانی کۆماری کوردستان و شەخسی پێشەوا قازی محەممەدیش لە گەڵ ئەفسەرانی ئێران لە سەقز، بێجگە لە هاتنە خواری پایە و پرستێژی بزووتنەوەی کورد و کۆماری کوردستان هیچ بەهرە وبەرهەمێکی نەبووە.

ساوە ساوی هێزی بەرگری کوردستانیش بۆ ئازاد کردنی ناوچەکانی تر، دەکرێ بە یەکیترلە هۆیەکانی تێکچوونی کۆماری کوردستان دابنرێن. لەکاتێکا دوژمن لاوازە وبە ڕاستی دەرەتانی ئازادکردنی بەشێکی زۆری دیکەی کوردستان هاتبوە پێش، ڕێبەرانی کۆماری کوردستان نەک هەر لەو دەرفەتە کەلک وەر ناگرن، بەڵکوو ڕێگاش بۆ ئەرتەشی لاوازی ئێران دەکەنەوە کە بەرەو بانە و سەردەشت دە جمو جۆڵ دابن.

سێیەم - **گەمەی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا و سۆڤیت بە چارە نووسی کورد**:

ئەم دیاردە نا لەبارە و ئەم بەسترانەوەی مەسەلەی کوردستان بە ئازەربایجانەوە، لە هەڵوێست و سیاسەتی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکاشدا ڕەنگیان داوەتەوە، بەتایبەت کە بزووتنەوەی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان لە ڕوانگەی ئەوانەوە بە دەستکردی سۆڤیەت و بە ڕێژیمێکی کۆمونیستی دەناسرا. هەر چەندە پێشەوا قازی محەممەد بەرلەڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان هەوڵی داوە لە گەڵ نوێنەرانی بەریتانیا و ئەمریکا پێوەندی بگرێ. بۆ ئەم مەبەستەش «.. عبدالرحمانی زەبیحی و عەلی ریحانی ناردۆتە تەورێز و لە گەڵ کونسولی بەریتانیا وتو وێژیان کردوە. لە

ڕوانگەی نوێنەرانی قازی محەممەدەوە وەلامی کۆنسولی بەریتانیا ناڕوون وجێگای هیوا و هومێد نەبوە...»(٢١)

پێشەوا قازی محەممەد لە دیدار لە گەڵ ئەتاشەی نیزامی باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە تاران کاتی سەر دانی لە مەهاباد ڕایگەیاند:«.. کوردەکانی ئێران بە واتای واقیعی وشەی دێموکرات دەیانەوێ لە ژێر چاوەدێری ڕێژیمیکی فیدراڵ دا بەڕێوە بچن هەر وەک لە ولاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکادا هەیە. ئەگەر حکوومەتی ئەمریکا ناتوانێ لە ئاواتی خەڵکی کورد پشتیوانی بکا، لانی کەم دوژمنایەتیمان نەکات...» (٢٢)

دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا دەیانزانی بزووتنەوەی کوردستانی ئێران، بزووتنەوەیەکی ڕەسەنی نەتەوایەتیە ولە جەوهەر و ناوەرۆکدا لە ڕێبازی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان دوورە. نوێنەرانی دەوڵەتانی ڕۆژئاوا و زۆر لە نووسەرانی بێگانەش ئەم ڕاستیەیان دەربڕیوە.«..... کوردستان پێشینەی سەد ساڵ خەباتی بۆ ئازادی نەتەوەیی هەیە. ئەوە تەنیا لە ئێراندا نیە، بەڵکوو لە عیراق و تورکیاش هەیە. کوردەکانی دابەشکراو لەم ٣ ولاتە لە گەڵ یەکیتی نەتەوەیی نێوان خۆیان هۆگریان هەیە و دەیانەوێ کوردستانێکی یەکگرتوویان هەبێ. ئێستا ئەگەر هەر ولاتێک لە سەر زەمینی خۆی ئازادی بدا بە کوردان، ئەوان کوردەکانی دیکە بانگ دەکەن کە وەرن لە گەڵ ئێمە بن. ئەمە سروشتیە. لە کوردستان حیزبی دێموکرات ڕابردوویێکی درێژی هەیە. ئەم جەرەیانە لە سەر دەمی مەشروتەشدا هەبوە. پاشان ڕێبەرانی بە نفوزی وەک قازی محەممەد و نیزیکانی پەیدا بوون...» (٢٣)

بەلام ئەوان بەرژەوەندی ئابووری و مەزنیخوازی خۆیان لە ئێراندا لە شکانی سیاسەتی یەکیتی سۆڤیتی ولە پاراستنی ڕێژیمی دیکتاتۆر و گوێ لەمستی پاشایەتی ئێران و لە سەر کوتکردن و لە بەینچوونی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد دا دەبینی.

پێشەوا قازی محەممەد داوای کردبوو کە نوێنەرانی دەوڵەتە مەزنەکانی ڕۆژئاوا، بە تایبەت ئەمریکا و ئینگلیز بێنە کوردستان و لە نیزیکەوە لە گەڵ بار و

www.kerimhisami.com

دۆخی کوردستان شارەزا بن. بەڵام وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا لە تێلگرافێکدا بۆ سەر کونسولی ئەمریکا لە تەورێز، لەگەڵ چوونی نوێنەری ئەمریکا بۆ کوردستان موافەقەت ناکا.

«.. تێلگرافی قائم مقامی وەزارەتی کار و باری دەرەوەی ئەمریکا بۆ دوهێر سەر کونسولی ئەمریکا لە تەورێز:

نهێنی: ١٤– گەڕانەوە بۆ تێلگرافی ژمارە ١٢٧تاریخی ٢٧ی ئەپریل، پێم وایە چوونی ئێوە بارۆسۆ بۆ مەهاباد لە هەل و مەرجی ئێستادا وەک میوانی قازی محەممەد کارێکی تەواو نەبێ. چونکە قازی محەممەد هێشتا پێشەوای بزووتنەوەیەکی سەربەخۆ خوازانەیە دژی حکوومەتی ناوەندی ئێران. جگە لەوە چاو پێکەوتنێکی ئاوا لە وانەیە لە سەرانسەری رۆژهەڵاتی نێوەڕاست بە تایبەت لە عیراق، وەک نیشانەی هاودەردی ئەمریکا لە گەڵ ویستی رووسەکانی سەبارەت بە پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ لێک بدرێتەوە وتەفسیر بکرێ.»
واشنکتون–٢٩ی ئەپریل ١٩٤٦. ناردراو بۆ تەورێز(کونسولگەری ئەمریکا)تکراری بۆ تاران(باڵیۆزخانەی ئەمریکا. ئاچسن.(٢٤)

هێندێ لە نووسەرانی کورد، بە پێڕەوی لە نووسین و بۆچوونی نووسەرانی ڕۆژئاوا، لە لێکدانەوەی ڕووداوەکانی کوردستانی ئێران و تێکچوونی کۆماری کوردستان ١٩٤٢–١٩٤٦دا، هەر گەمەی سۆڤێت دەبینن و دڵیان نایە باسی گەمەی زلهێزەکانی ئینگلیز و ئەمریکا بکەن کە دەوری سەرەکیان هەبوە لە تێکدانی کۆماری کوردستان و ڕاستەو خۆ یارمەتیان بە ئەرتەشی دژی گەلی شای ئێران کرد بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوەی نیشتمانی کوردستان.

ئەوەی پێوەندی بە گەمەی یەکێتی سۆڤێتی پێشووە هەبێ، گومانی تێدا نیە سیاسەتی سۆڤێت لە کوردستان و ئازەربایجان تووشی هەڵە وشکانێکی سەرشۆڕانە بوو. سەبارەت بە پێوەندی لە گەڵ کوردستان، ئەوەی ڕاستی بێ ئەو بەڵێن و وادەی یارمەتیەی بە کوردستان درا بوو، بە جێی نەگەیاند و هیچ چەک و کەرستە و یارمەتیەکی مادی ئەوتۆ نەدرا بە کوردستان کە بتوانێ لە ڕۆژی خۆیدا

www.kerimhisami.com

بەرگری لە پەلاماری ئەرتەشی ئێران بکا و بزووتنەوەی پێ بپارێزێ. لە بواری سیاسیەوە سەبارەت بە مەسەلەی کوردستان و ئازەربایجان نەوتی شیمالیان پێ گرنگتر بوو لە ئازادی نەتەوەیەکی ژێر دەستی وەک کورد کە قەوام السلطنه بەڵێنی دانی نەوتی شیمالی پێدابوون. «.. قوام لە سەفەری خۆیدا بۆ موسکۆ بەرپرسانی یەکێتی سۆڤیتی قانیع کرد کە گیر و گرفتی ئازەربایجان بە مەسەلەیەکی نێو خۆی ئێران دادەنێن و دەخالەتی تێدا ناکەن. زۆر سەیر بوو کە قەوام ئەو داوایەی لە ئەمریکا و ئینگلیس نە دەکرد. بۆ نموونە« جۆرج ئالن» باڵیۆزی ئەمریکا لە گەڵ ڕەزمارا بۆ بەڕێوە بردنی شەڕی دژی بارزانیەکان هاتبوە کوردستان. باڵیۆز خانەی ئەمریکا لە گەڵ زۆر کەس لە سەرۆک عەشیرەتەکان پێوەندی نیزیکی دامەزراند بوو...» (٢٥)

لە بواری نیزامیەوە، سەبارەت بە بار و دۆخی پێکهاتووی دوای شەڕی دنیاگر و شپرزەیی نێو خۆی سۆڤیت، نەک هەر نەیتوانی لە بەرانبەر هەڕەشەی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکادا بەرگری لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان و ئازەربایجان بکا، بەڵکوو ڕێگای نەدا کە کۆماری کوردستان خۆشی لە کاتی خۆیدا پەلاماری ئەرتەشی ئێران بدا و بەشێکی زیاتر لە کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی ئەرتەشی ئێران ئازاد بکا. کاتێکی هێزی بەرگری کوردستان دوای تێک شکانی شەڕی مامەشا لە جەبهەی سەقز، خۆی بۆ پەلاماری ئەرتەشی ئێران و ئازادی سەقز ئامادە دەکرد، ڕۆژی ٢١ی یولی ١٩٤٦ هاشمۆڤ کونسولی سۆڤیت لە ورمێ خۆ دەگەیێنێتە پێشەوا و پێی ڕادەگەیێنێ کە هێزی کوردستان نابێ لەشکری ئێران پەلامار بدا، چونکە گویا شەڕی نێو نەتەوەیی لێ ساز دەبێ. یەکێتی سۆڤیتی پێی باش نیە و ناشتوانێ هیچ یارمەتیەکی نیزامی بە کۆماری کوردستان بکا. پاش ئەم پێڕاگەیاندنەیە کە پێشەوا لە وەڵامی نامەی حەمە ڕەشیدخاندا ئاماژە بۆ بار و دۆخی نێو نەتەوەیی دەکا و دەنووسێ:...« ئەمە مەجبورین لە ڕێگای ئاشتیەوە تا مومکین بێ ناتوانین بە ڕێی دیکەدا بڕۆین...» (٢٦)

دوکتور عبدالرحمن قاسملو لەم بارەوە بۆچوونێکی دیکەی هەیە و دەنووسێ:

www.kurdbusarni.com

«....پاش تێکچوونی کۆماری کوردستان ئەو بیر و باوەڕە لە مێژووی حیزبی ئێمەدا بە هێز بوو کە هۆی ئەسڵی تێک شکانی ئەم کۆمارە سیاسەتی چەوتی یەکێتی سۆڤیێتی بەرانبەری وەزعی ئێران بوو. گویا یەکێتی سۆڤیێتی خەڵکی کوردستانی هاندا بۆ ئەوە کە کۆماری کوردستان دابمەزرێنێ. لە پاشان بە تاقی تەنیای بە جێهێشت و ڕێژیمی کۆنە پەرستی ئێران توانی بە هاسانی لە نێوی بەرێ. ئەنجامی ئەو لێکدانەوەیە زۆر ڕوونە، ئەوە خۆ ئاسودە کردن و خۆ ماندوو نەکردنە. تاوانبار کردنی خەڵکی دیکە هەموو وەختێک لە ڕەخنە لە خۆ گرتن خۆشترە. بێجگە لەوە ئەگەر لێکدانەوەمان بەو شێوەیە بێ، ئیعترافمان کردوە کە کۆماری کوردستان دەستکردی بێگانە بوە و ئەوەش ڕاستەو ڕەوان ئەو بیر و ڕایەیە کە دوژمن لە سەرەتای پێکهاتنی ئەم کۆمارەوە تا ئێستا بڵاوی دەکاتەوە. بیر و ڕایێکە لە گەڵ واقعیەت ڕێک ناکەوێ و هەوڵی ئەوەیە کە ڕاستە قینەی مێژوو بگۆڕێ. هێزی ئەسڵی جولانەوەی ساڵەکانی ١٣٢٤:٢٥ گەلی کورد بوە و هۆی ئەسڵی پێکهاتنی کۆماری کوردستانیش دیسان هەر ئەوە بوە کە گەلی کورد ویستوویەتی بە مافی ڕەوای خۆی بگا و چارە نووسی خۆی بە دەستەوە بگرێ. ئەو دەم دیارە هۆی ئەسڵی تێکچوونی کۆماری کوردستانیش هەر دەگەڕێتەوە سەر خودی کۆمەڵی کوردەواری. واتە هۆی ئەساسی تێکچوونی کۆماری کوردستان کزی نێو جولانەوە، کزی نێو خۆی حیزب و لە پێش هەموواندا زەعفی بە ڕێوە بەری حیزبی دێموکراتی کوردستان بوە. ئەو کزی و لاوازیە لە هەموو بارەکانی ژیان و تێکۆشانی حیزب و کۆماری کوردستاندا خۆی دەنواند....» (٢٧)

لە پێکهاتن و تێکچوونی هەر دیاردە و ڕووداوێکدا هۆیەکانی خۆجێیی و دەرەکی دەور دەبینن و کاری خۆیان دەکەن. کارکردی هیچ کامیشیان لە سەر ڕووداوەکان ڕەها و موتڵەق نیە. تەئسیری هەر یەک لەم هۆیانە دەتوانێ بە گوێرەی بار و دۆخی کات و زەمان کار بکاتە سەر ڕووداوەکان و دەوری گرنگتر یاری بکات. ئەگەر لە پەرە گرتنی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە کوردستانی ئێران و لە پێکهاتنی کۆماری کوردستان، هەستی نەتەوایەتی وئاواتی گەلی کورد بۆ

وەدەستهێنانی ماف و دەسەڵاتی نەتەوەیی و ڕزگاریی لە زوڵم و زۆرداری دەورانی دیکتاتۆری پاشایەتی ڕەزاخان هۆی سەرەکی بووبن، بە بۆچوونی من لە تێکچوونی کۆماری کوردستان وگەڕانەوەی ئەرتەش و دەسەڵاتی حکوومەتی تاران دا، بار و دۆخی نێو نەتەوەیی و دژایەتی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا لە گەڵ بزووتنەوەی ئازەربایجان و کوردستان، سیاسەتی چەوت و بێ قەول و قەراری ویارمەتی نەکردنی دەوڵەتی شورەوی بە کۆماری کوردستان، دەبنە هۆی سەرەکی و هۆیەکانی خۆجێیی توانای بەربەرەکانی و خۆ ڕاگریان نامێنێ.

«..... بەڵگەو دوکۆمێنتەکان ئەم بۆچوونە پشت ئەستور دەکەن کە دوای کۆتایی شەڕی دووەمی دنیاگر، دوو هۆکار و دوو عنصری سەرەکی و دیاریکەر لە مەڕ مەسەلەی ئێران وقەیرانی نەچوونە دەری سۆڤێت لە ئێران دەوریان هەبوە. ئەوانەش دەوڵەتانی ئەمریکا و سۆڤێت بوون. ئەوەشی لێ زیاد دەکەین کە هیچ یەک لە عنصرەکانی خۆجێیی، واتە شا و سەرەک وەزیر وئەرتەش وکاربەدەستانی سیاسی وڵات لە چوونە دەری ئەرتەشی سۆڤێت و مەسەلەی ئازەربایجاندا دەورێکی گرنگیان نەبوە» (٢٨)

دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا بە گوێرەی بۆچوون و بەرژەوەندی خۆیان لە چەند لایێکەوە دژایەتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردیان دەکرد و بۆ لە بەینبردنی ڕێگای جۆر بە جۆریان بە کار دەهێنا.

یەکەم : بێجگە لەوەی کە لەپێشدا باسکرا، بزووتنەوەی کورد و پێکهاتنی کۆماری کوردستانیان لە ناوچەیەکی گرنگی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە زیانی شەریکە نەوتیەکانی ئینگلیز و ئەمریکا دەزانی. ترسی ئەوەیان هەبوو کە سەقامگرتوویی کۆماری کوردستان کار بکاتە سەر وەزعی کوردستانی عیراقیش کە نەوتی کەرکوکی تێدا هەڵکەوتبوو. ئەم ترسە بۆ ئەوان تورکیاشی دەگرتەوە کە بەشی زۆری خەڵکی کورد لەوێدا دەژیا. بەو ئیعتیبارە کە بزووتنەوەشیان سەر بە سۆڤێت دەزانی، ئەم مەترسیە بۆ ئەوان زیاتر دەبوو. بە تایبەت ئینگلیزەکان بڵاویان دەکردەوە کە کوردەکان دەیانەوێ بە یارمەتی هێزەکانی سۆڤێت کە لە

www.kerimhisami.com

باکوری کوردستان نیشته جێن، ناوچەی موسڵ بگرن. کارداری باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە مۆسکۆ سەبارەت بە بڵاو بوونەوەی دەنگو باسێکی ئەوتۆ لە تێلگرافێکدا بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا دەنووسێ :

تلگرام ١٧٤٦-٣ . ٢٤٥١ . ٨٦١ - تێلگرافی کنان کارداری باڵیۆزخانەی ئەمریکا لە شورەوی بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا . مۆسکۆ - ١٧ی مارس-١٩٤٦ .. نهێنی فەوری:

«... ٨٤٣- هەست دەکەم کە کاتی لەباری ئەوە هاتبێ کە ئاڵۆزی تێکۆشانی ئێستای شورەوی لە ئێران وەک لە مۆسکۆ دەبینرێ، وەبیر بهێنرێتەوە. بەر لە هەموو شت لام وایە ئەنجامەکە وای لێهاتوە کە شورەوی دەبێ تێکۆشانێکی خێرا لە داهاتوودا بە کار بێنێ کە دەوڵەتێک لە ئێراندا بێنێتە سەر کار کە زۆربەی ویستەکانی ئەوان ئەنجام بدات. بە تایبەت سەبارەت بەپاراستنی دائیمی لەشکری رووسیا لە ئێران و دانی ئیمتیازی نەوت بە وان. ئەم تێکۆشانە بە هۆی ئێرانیەکانی سەر بەوانەوە پێک دێت بە بێ بەرپرسیی ڕاستەو خۆی شورەویەکان. هێزی چەکداری شورەوی لە ئێران ئەم نەخشەیە بە هەڕەشە وترساندن و ئەگەر پێویستیش بکا بە دەخالەتی چەکدارانە بە ڕێوە دەبات........

من بە دژواری دەزانم دەوڵەتی شورەوی بتوانێ نەخشەی پەلامار دانی تورکیا لەم قۆناخەدا پیادە بکا. ئەوەی دەتوانم بیری لێ بکەمەوە هیچ تێکۆشانێک ،یا بیانوو گرتنێک لەم بارەوە بەکارنایە. دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە لە بەین بردنی هێزی تورکیا و وەدەستهێنانی پێگەکان لە لەنگەرگاکان و پێکهێنانی ڕێژیمێکی» دۆستانە«لە ئانکارا ئامانجی سیاسەتی شورەوی نیە. هەر وەها بەومانایەش نیە کە کوردە چەکدارەکانی بە هۆی رووسیاوە، لە تورکیا ئاژاوە و کێشە ساز ناکەن کە ئەو کارە لە دوایەدا ببێتە بیانوو بۆ دەست تێوەردانی شورەوی. بەڵام لێرە بەڵگەی ئاوا بە دەستەوە نین کە نیشانی بدەن ئاڵو گۆڕی ئێستای شورەوی لە ناوچەی باکوری ئێران ڕووی لە پەلاماردانی تورکیا بێ لە لایەن شورەوییوە. لێرە دیتنێک دێتە بەر چاو کە دەریدەخات کوردەکانی ئیلهام وەرگرتوو لە شورەوی و

چەکدار بە چەکی شورەوی تێدەکۆشن بە پشتیوانی هێزەکانی شورەوی مەڵبەندی موسڵ بگرنە ژێر دەست و ئەم هێزە ئامادەیە کە لە کاتی پێویست دا و لە سەر داوای کوردەکان بە ئاشکرا دەست بە کار بێت. دەبێ بڵێین کە لێرەدا تەبلیغاتێکی هەراو بۆ پێکهێنانی تەنگ و چەڵەمە بۆ ئینگلیزەکان لە گۆڕێدایە. لەوانەیە لە بەشی موسڵ ئەم تێکۆشانە ژانە سەر بۆ ئینگلیزەکان ساز بکات کە لەبواری روحییەوە ئامادە بوونیان گرنگە. بەڵام ئێمە لێرەدا لامان وانیە دەوڵەتی شورەوی بخوازێ بیگەیێنێتە خەباتی ئاشکرا لە گەڵ لەندەن....... بەم پێیە بۆ من ڕوونە کە لە بارەی ئامادەیی شورەوی و هەر هەنگاوێکی ئەوان لەم ناوچەیەدا، ڕووسەکان ناچارن ڕەنگێکی ناوچەیی پێبدەن، یانی نەیگەیێننە بار و دۆخێک کە دەوڵەتی رووس یا ئینگلیز وایان لێ بێت کە پرستێژی نەتەوەی ڕێگای پاشە کشەیان نەدات.....» – لە ژێر ژمارە ٨٣٤ بۆ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا– ٦٧ تکراری تاران، باڵیۆز خانەی ئەمریکا و ١٤٠ لەندەن، باڵیۆزخانەی ئەمریکا. کنان

دووەم: لەوە دەترسان کە سەر کەوتنی بزووتنەوەی کوردستان و ئازەربایجان کار بکاتە سەر پەرە گرتنی ڕەوەندی دێموکراسی لە ئێران و بە هێزبوونی هێزە ئازادیخوازەکانی سەرانسەری ئێران. بە تایبەت کە بەرەیەکی یەکگرتولە پێنج حیزبی ئازادیخوازی ئێران پێکهاتبوو. نوێنەرانی حیزبی تودە لە دەوڵەتی قەوام دا بەشدار کرا بوون. ئینگلیز و ئەمریکا بۆ لەبەینبردنی ئەم جەرەیانە لە دوو لاوە کەوتبوونە کار. دەوڵەتی ئەمریکا قەوامی هاندا لە ڕێگای دیپلۆماسیەوە بۆ بێلایەنکردنی یەکێتی سۆڤێتی لە مەسەلەی کوردستان و ئازەربایجان بە دانی بەڵێنی نەوتی شیمال بە رووسەکان بکەوێتە کار. قەوام السلطنە ی ناسراو بە ڕێوی کۆنە کار بە ڕاستی دەوری خۆی بە جوانی یاریکرد.«.... قەوام بە دەستوری ئەمریکاییەکان بۆ ئەوەی حیزبی تودەی ئێران و سۆڤێتیەکان فریو بدا، حیزبی دێموکراتی ئێرانی دامەزراند و کەوڵێکی دێموکراتیکی ساختەی کردە بەر ونۆکەر و بەگرێگیراوانی ئەمریکای تێدا کۆ کردنەوە. قوام چوە موسکۆ وقەراردادێکی ساختەی لە گەڵ سۆڤێت بەست کە دیار بوو پارلمانی دوایی پەسندی ناکات و

www.kerimhisami.com

قەوامیش نامێنێ... دیارە قەوام سۆڤێتی فریو دا و حیزبی تودەشی فریو دا. ڕاستی ئەوەیە قەوام لە لایەن ئەمریکاییەکانەوە کرابوو بە مەئمور کە کەمێک لەگەڵ سۆڤێتیەکان ڕێک بکەوێ. ئەوانیش زۆر بە هاسانی کڵاویان چوە سەر و فریویان خوارد...» (٢٩) ڕۆژی ١٦ی دیسامبری ١٩٤٥ کۆنفرانسی وەزیرانی دەرەوەی ئینگلیز و سۆڤێت و ئەمریکا لە مۆسکۆ بەسترا .لەم کۆنفرانسەدا مەسەلەی ئێران و ئازەربایجان و چوونە دەری هێزەکانی سۆڤێت لە ئێران هاتە گۆڕێ. بەڵام سۆڤێتیەکان بە بیانووی پاراستنی ئەمنیەتی کانگا نەوتیەکانی باکۆ، دیاریکردنی کاتی چوونە دەریان لە ئێران خستە پشتێ گوێ.

وتو وێژی دەوڵەتی ئێرانیش لە گەڵ سۆڤێتیەکان لە بارەی مەسەلەی ئازەربایجان و چوونە دەری ئەرتەشی سۆڤێت بە ئاکام نەگەیشت. ڕۆژی شەشی ڕێبەندانی ١٣٢٤ قەوام السلطنە بوو بەسەرەک وەزیر. قەوام تیلگرافێکی بۆ ستالین نارد و داوای کرد کە خۆی بچێتە موسکۆ، و ڕاستەوخۆ لە گەڵ سەرۆکانی سۆڤێت وتو وێژ بکات. ٢٩ی ڕێبەندانی ١٣٢٤ قەوام سەفەری خۆی بۆ موسکۆ دەست پێکرد و ١٩ ڕۆژان لەوێ مایەوە. چەند جار لە گەڵ ستالین و مۆلۆتۆف وەزیری دەرەوەی سۆڤێت وتو وێژی کرد. بەڵام لە سەر هیچ شتێک ڕێک نەکەوتن. ڕووسەکان لە سەر وەرگرتنی ئیمتیازی نەوتی شیمال پێیان دادەگرت. مەسەلەی ئازەربایجانیشیان بە مەسەلەیەکی نێو خۆی ئێران دەزانی کە پێویستە لە نێوان دەوڵەتی ئێران وخەڵکی ئازەربایجاندا چارە سەر بکرێ. لە بارەی چوونە دەری هێزەکانی سۆڤێت لە ئێران، مۆلۆتۆف بە ڵێنی دا کە لە دووەمی مانگی مارس چوونە دەری هێزی سۆڤێت لە ئێران دەست پێدەکا.

لە یادداشتێکدا کە دەستەی نوێنەرایەتی ئێران دابووی بە وەزارەتی دەرەوەی سۆڤێت گوترا بوو: «... سەبارەت بە دانی ئیمتیازی نەوت بە گوێرەی قانونی پەسند کراوی پارلمان، دانی ئیمتیازی نەوت قەدەغە کراوە. لە بارەی ئازەربایجانەوە، ئوستانی ئازەربایجان بەشێکی جیانەکراوەی خاکی ئێرانە، ئەوانەی لە وێ دژی سەربەخۆیی و تەواویەتی خاکی ئێران هەنگاویان هاویشتوە،

دەبێ واز لەو کارە بێنن. ئۆردووی سوریش بە گوێرەی پەیمانی نێوان ئێران و ئینگلیز و سۆڤێت، پێویستە لە خاکی ئێران وەدەر بکەوێ. سۆڤێتیەکان لە وەڵامی یاد داشتی دەستەی نوێنەرایەتی ئێران دا، لە بارەی نەوتی شیمالەوە، دانانی شەریکەیەکی تێکەڵی سۆڤێت - ئێران-یان پێشنیار کرد. سەبارەت بە ئازەربایجان بیر و ڕای پێشووی خۆیان دوو پات کرابۆوە. لە بارەی چوونە دریان لە خاکی ئێران گوتبوویان: چونکە لە پاش شۆرشی ئوکتۆبرەوە پێوەندییەکانی نێوان ئێران و سۆڤێت بناخەیەکی پتەوی دۆستانەی نەبوە، سەبارەت بە نیگەرانیی لە بار ودۆخی ئێران، جارێ چوونە دەری تەواوی ئەرتەشی سوور لە ئێران ئیمکانی نیە...» (٣٠)

وەک دەبینین لە تەواوی ئەم وتو وێژانەدا، باس هەر باسی ئازەربایجانە و ناوی کوردستان و بزووتنەوەکەی لە کولەکەی تەڕیشدا دیار نیە .

پاش گەڕانەوەی قەوام السلطنە لە مۆسکۆ، ڕۆژی شەشەمی مانگی مارسی ١٩٤٦. ژۆرژ کنان، کارداری باڵیۆزی ئەمریکا لە مۆسکۆ یاد داشتێکی توندی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکای دا بە وەزارەتی دەرەوەی سۆڤێت. لە یاد داشتەکەدا گوترا بوو: «..بڕیاری دەوڵەتی سۆڤێت لە مەڕ ڕاگرتنی ئۆردووی سور لە ئێران پاش دووەمی مانگی مارس وەزعێکی ئەوتۆی پێکهێناوە کە دەوڵەتی ئەمریکا وەک ئەندامی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان و ئیمزاکەری بەیاننامەی تاران ناتوانێ لە بەرانبەر ئەوەدا بێلایەن بمێنێ. لە کۆتایی یاد داشتەکەدا داوا کرا بوو کە هێزەکانی سۆڤێتی لە ئێران پێویستە خێرا بچنە دەرێ. دەوڵەتی ئینگلستانیش یاد داشتێکی بەم نێوەڕۆکە دابوو بە دەوڵەتی سۆڤێت و مانەوەی هێزەکانی سۆڤێت لە ئێران بە پێچەوانەی پەیمانی سێ قۆڵی و بەیاننامەی تاران زانیبوو، و داوای کردبوو کە ئەرتەشی سوور بە خێرایی لە ئێران بچێتە دەر...» (٣١)

دەوڵەتی سۆڤێت وەڵامی یاد داشتەکانی ئینگلیز و ئەمریکا ناداتەوە. ڕۆژنامەکانی سۆڤێتی ئەم هەنگاوەی ئەمریکا بە دەست خستنە ناو کارو باری ئێران دادەنێن. پاش گەڕانەوە لە مۆسکۆ قەوام السلطنە بڕیار دەدا کە سەبارەت

به نەچوونە دەری ئۆردووی سور لە ئێران، سکالا بەرێتە بەر کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتوەکان. رووسەکان لەم بڕیارە ئاگادار دەبن. لە ڕێگای کارداری باڵیۆزخانەوە لە تاران بە قوام ڕادەگەیێنن کە ئەم کارەی دەوڵەتی ئێران بە کارێکی غەیرە دۆستانە دادەنرێ و ئاکامێکی نالەباری بۆ ئێران بە دواوە دەبێ.

وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکاش لە گەڵ ناردنی یاد داشت بۆ دەوڵەتی سۆڤێت، بە قەوام ڕادەگەیێنێ کە :« ئەگەر دەوڵەتی ئێران لە شورای ئەمنیەت شکایەت لە سۆڤێت نەکات، دەوڵەتی ئەمریکا خۆی ئەو مەسەلەیە لە شورای ئەمنیەت دێنێتە گۆڕێ و دەوڵەتی ئێرانیش نابێ هیچ هیوایەکی بە یارمەتی ئەمریکا هەبێ...» (٣٢)

ئاخرەکەی سەرەک وەزیری ئێران بڕیاری دا کە سکالا بەرێتە بەر شورای ئەمنیەتی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتوەکان. حوسێنی عەلا باڵیۆزی ئێران لە واشنکتۆن، هەشتی مانگی مارسی ١٩٤٦ شکایەتی دەوڵەتی ئێرانی بەم جۆرە: «.... یەکێتی کۆمارەکانی سۆڤێتی سۆسیالیستی بە پێچەوانەی پەیمانی سێ قۆڵی ٢٩ی ژانویەی ١٩٤٢، پاش تەواو بوونی دووەمی مارسی ١٩٤٦ هێزەکانی خۆی لە ئێراندا ڕاگرتوە. بێجگە لە وە یەکێتی سۆڤێتی لە ڕێگای دەست و پێوەندییەکانی خۆی و کار بەدەستانی ڕەسمی هێزە چەکدارەکانییەوە دەست لە کار و باری ناو خۆی ئێران وەردەدا .»تەسلیمی سکرتێری گشتی کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتوەکان کرد.

سێ ڕۆژ دوای شکایەتی دەوڵەتی ئێران، واتە ڕۆژی ٢١ی مارسی ١٩٤٦، ترومەن سەرکۆماری وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا پەیامێکی نهێنی بۆ ستالین دەنێرێ. لەو پەیامەدا کە بە دابی سیاسی باری ئولتیماتۆمی هەبوو، بە ستالین گوترا بوو : «..کە ئەگەر هێزەکانی یەکێتی سۆڤێتی لە ماوەی حەوتوێکدا دەست بە چوونە دەر لە خاکی ئێران نەکەن و کاری چوونە دەریش لە ئێران لە شەش حەوتوو زیاتر درێژە بکێشێ، گەلە کەشتی ئەمریکا دێنەوە کەنداوی فارس و هێزەکانی ئەمریکاش جارێکی تر دێنەوە ئێران. بەشێک لە دەقی ئەو پەیامە کە لە نێو بەڵگەکانی دەوڵەتیدا پارێزراوە ئاوایە.

(If you don,t go, we will come in)(٣٣)

www.kerimhisami.com

ترومەن سەر کۆماری ئەمریکا پاش شەش ساڵ لە ٢٤ی ئەپریلی ١٩٥٢ لە وتو وێژێکی چاپەمەنیدا خەبەری ناردنی پەیامی نهێنی خۆی بۆ ستالین ئاشکرا کرد و گوتی: « من لە ساڵی ١٩٤٦دا ناچار بووم ئولتیماتۆم بدەم بە سەرەک وەزیرانی یەکیتی سۆڤیتی و داوای لێبکەم کە بڕیارەکانی پەیمانی سێ قۆڵی لە بەر چاو بگرێت.

ترومەن لە نووسراوەیەکدا کە ١٣ی ئاوگوستی ١٩٥٧ لە نیویورک تایمزدا بڵاوی کردەوە، دەنووسێ:«....لە ئەزموونێکی لە گەڵ رووسەکانم هەبوو، فێری ئەوە ببووم کە رووسەکان لە هەر شوێنێکی ئێمە هەڵوێستێکی روونمان لە سەر نەگرتبێ، ئەوان دەبێ لەوێ ئامادە بن. بۆ نموونە،کەمێک دوای تەواو بوونی شەڕی دووەمی دنیا گر، ستالین و مولۆتۆڤ، بێشەرمانە لە مەڕ چوونە دەریان لە ئێران خۆیان بوارد و لە سەر ڕاگرتنی ئەرتەشیان لە ئازەربایجان پێیان دادەگرت. تەقەلای ڕەسمی و دیپلۆماتی و تێکۆشانی کۆمەڵی نەتەوە کانیش بۆ چوونە دەری رووسەکان لە ئێران بێفایدە بوو. تا وای لێهات من هەنگاوم ناو فەرمانم دا بە فەرماندەکانی ئەرتەشی ئەمریکا کە هێزەکانی زەمینی و دەریایی و هەوایی ئامادە بکەن. ستالین لەو فەرمانە ئاگادار کرد. ئەو دەم ستالین هەر ئەو کارەی کرد کە من چاوەڕوانی بووم. ئەو ئەرتەشییەکیتی سۆڤیتی لە ئێران بردە دەرێ....» (٣٤)

دەوڵەتانی ئەمریکا و ئینگلیز بێجگە لەوە کە قەوام السلطنەیان وەک سەرەک وەزیری ئێران بۆ هێنانە گۆڕی مەسەلەی چوونە دەری ئەرتەشی سۆڤێت لە کۆمەڵی نەتەوە یەککرتوەکان هاندەدا، حەمە رەزاشاشیان پاڵ پێوە دەنا کە دەست بخاتە ناو کاروناری دەوڵەت و فێری سەرە ڕۆیی و ملهوڕیان دەکرد.

«... محەمەد ڕەزا بۆ چوونە دەری هێزەکانی سۆڤێت لە ئێران بە دایمی لە گەڵ نوێنەرانی ئینگلیز و ئەمریکا لە پێوەندی دابوو. دیار بوو ئەمریکاییەکان پێشنیاریان پێکرد بوو کە دەوڵەتی ئێران نوێنەرێک بۆ کۆڕی نەتەوەی یەککرتوەکان بنێرێ و مەسەلەی نە چوونە دەری ئەرتەشی رووس لە شۆڕای ئەمنیەت بێنێتە گۆڕێ. محەممەد رەزا پێشوازی لەم پێشنیارە کرد و حوسێنی عەلای نارد کە چەند

جار ببوه وەزیری دەربار و جارێکیش ببوه سەرەک وەزیر. ئەمریکا کە نەخشی سەرەکی هەبوو دەوڵەت و رێکخراوەکانی سەر بە خۆی هاندەدا کە پشتی هەڵوێستی ئێران بگرن. رۆژێک محەممەد رەزا بە منی گوت: بە خۆشیەوە ئەم سەر کۆمارەی ئەمریکا(ترومەن) زۆر بە توندی لە گەڵ رووسان قسەی کردوە و وێدەچێ ئەگەر رووس پڕ روویی نەکەن، هێزەکانیان لە ئێران بەرنە دەرێ. هەر چۆنێک بێ کار گەیشتە ئەم جێگایە کە نوێنەری ئەمریکا لە کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتوەکان ئولتیماتوم بدا بە سۆڤێت کە ئەگەر لە تاریخێکی دیاریکراودا هێزەکانیان لە ئێران نەبەنە دەر، کار دەگاتە شەڕی سێیەمی دنیا گر، لەو شەڕەشدا سەر کەوتوو ئەمریکایە کە لە شەڕی دووەمدا زۆر هەستی بە هیلاکی نەکردوە، لە کاتێکا یەکیتی سۆڤیتی پتر لە هەموان لەم شەڕەدا هیلاک بوە. نەتیجەی فشاری ئەمریکا ئەوە بوو کە رووسەکان لە خاکە لێوەی ١٣٢٥ هەشت لەشکری خۆیان لە ئێران بردە دەر و حکوومەتی دەستنێژیان لە ئازەربایجان بە جێهێشت...»(٣٥)

رۆژی ٢٤ی مانگی مارس کە شورای ئەمنیەتی کۆڕی نەتەوە یەکگرتوەکان دەبوایە کۆ بێتەوە و لە شکایەتی ئێران بکۆڵێتەوە، رادیوی مۆسکۆ خەبەری چوونە دەری هێزەکانی سۆڤێتی لە ئێران بڵاو کردەوە، بە دوای ئەودا دەوڵەتی سۆڤێت بە دەوڵەتی ئێرانی راگەیاند کە ئەرتەشی سوور تا شەشەمی مانگی مای بە تەواوی ئێران بە جێدەڵێ.

هاوکات لە گەڵ راگەیاندنی دەوڵەتی سۆڤێت، پێنجەمی ئەپریلی ١٩٤٦ خەبەری ئیمزا کردنی رێککەوتنامەی نێوان باڵیۆزی سۆڤێت لە تاران و سەرەک وەزیری ئێران بڵاو کرایەوە. دەقی بەیاننامەی هاو بەشی ئێران و سۆڤێت بەم جۆرەی خوارەوە بوو:

«...وتو وێژێکی کە لە لایەن سەرەک وەزیری ئێرانەوە لە مۆسکۆ لە گەڵ سەرۆکانی دەوڵەتی یەکێتی کۆمارەکانی سۆڤێتی دەستپێکرا بوو، پاش هاتنی باڵیۆزی سۆڤێت لە تاران درێژەی پێدرا. لە ١٥ی فروردینی ١٣٢٥، رێکەوتی

www.kerimbisami.com

چوارەمی ئەپریلی ١٩٤٦ بەئاکام گەیشت و لە سەر ئەو مەسەلانە ڕێک کەوتن :

١- هێزەکانی ئۆردووی سوور لە ٢٤ی مارسەوە تا ماوەی یەک مانگ و نیو تەواوی خاکی ئێران چۆل دەکەن.

٢- قەراردادی پێکهاتنی شەریکەیەکی تێکەڵاوی نەوتی ئێران و سۆفێت و هەل و مەرجی وەکار کەوتنی ئەو لە ٢٤ی مارسەوە تا ماوەی حەوت مانگ، بۆ پەسند کردنی پێشنیار دەکرێ بەپارلمانی یازدەهەم

٣- سەبارەت بە ئازەربایجان چونکە مەسەلەیەکی خۆ جێییە، تەرتیبێکی هێمنانە بۆ ئیجرای ئیسلاحات بە گوێرەی قانونەکانی مەوجود و بە گیانی خێرخوازی سەبارەت بە خەڵکی ئازەربایجان لە نێوان دەوڵەت و خەڵکی ئازەربایجاندا بەڕێوە دەچێ. سەرەک وەزیری دەوڵەتی شاهەنشاهی ئێران احمد قەوام. باڵیۆزی دەوڵەتی یەکێتی کۆمارەمانی سۆڤێتی سۆسیالیستی سادچیکۆف»(٣٦)

قەوام السلطنە بە ژیری و فێڵ و تەردەستی و بە چاو لێداگرتنی دەوڵەتانی ئیگلیز و ئەمریکا توانی خۆ بکاتە جێگای بڕوای سۆڤێتیەکان و بە بەشدار کردنی ٣ ئەندامی حیزبی تودەی ئێران لە دەوڵەت دا، حیزبی تودەش فریو بدا و فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان بە رەسمی بناسی و لە گەڵی بکەوێتە گفتگۆ. لە ئەنجامی وتو وێژی نێوان دوڵەتی ناوەندی و فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان لە مانگی یونی ١٩٤٦ ڕێککەوتنامەیەکی ١٥ مادەیی لە نێوان پێشەوەری سەرۆکی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان و موزەفەر فەیروز یاریدە دەری سیاسی سەرەک وەزیری ئێراندا واژۆ دەکرێ کە بە هیچ جۆر باسی کوردستان و بزووتنەوەی کوردی تێدا نیە. (بڕوانە کەریمی حسامی ، پێداچوونەوە، ١٩٩٦)

تا ئێرە بە کورتی نەخشی دەوڵەتی ئەمریکا بۆ لە بەینردنی بزووتنەوەی کوردستان و ئازەربایجان باسکرا، رەنگە تا ڕادەیەک ئەوەشمان بۆ روون بوو بێتەوە کە مەسەلەی کورد و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستان چۆن کراوەتە پاشکۆی ئازەربایجان و بە ئاگری ئەوەوە سوتاوە. بەڵام دەوڵەتی ئینگلیز.؟

www.kerimhisami.com

ئینگلیزەکان هەر چەندە لە شورای ئەمنیەت و لە سیاسەتی جیهانیدا بە تەواوی لە گەڵ ئەمریکا هاو دەنگ بوون، بەڵام بۆ لە بەینبردنی بزووتنەوەی ئازەربایجان و کوردستان ئەوان پیلان و نەخشی تایبەتی خۆیان هەبوو. بەشداری نوێنەرانی حیزبی تودەی ئێران لە دەوڵەتی قەوام و پێکهێنانی حیزبی دێموکراتی قەوام و ڕاکێشانی بڕوای سۆڤێت بە قەوام و ناسینی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان (کە هەمووش هەر فێڵ و فریودان بوو) ئینگلیزەکانی والێکرد کە بە هۆی بەکرێگیراو و پیاوەکانی خۆیانەوە، بکەوێنە کار و (نهضت جنوب) ساز بکەن. بزووتنەوەی جنوب کە ساختە و دەستکردی ئینگلیز و حەمەرەزاشا و ستادی ئەرتەشی ئێران بوو، ڕاستەو خۆ بۆ لێدانی بزووتنەوەی کوردستان و ئازەربایجان ساز کرابوو.«..... لە نێوەراستی مانگی خەرمانای ١٣٢٥ جمو جۆڵێکی ئاژاوەچیانە لە لایەن عەشایری قەشقایی، بەختیاری، بویر ئەحمەدی و حیات داودی لە باشور و خوارووی ڕۆژئاوای ئێران دەستپێکرا. لە نێوان عەشایر و هێزەکانی ئێران پێک هەڵپرژان ساز بوو. ڕۆژی ٢٩ی خەرمانان ناسرخانی سەرۆکی عێلی قەشقایی بە تێلگراف بە سەرەک وەزیری ڕاگەیاند: کە خەڵکی باشور وعەشایر بۆ وەدەستهێنانی مافی ڕەوای خۆیان ڕاپەڕیون. مەسەلەکە وای لێهاتوە کە ناتوانین پێشی بگرین. ئەگەر تا ڕۆژی دوو شەمۆ، هەوەڵی ڕەزبەری ١٣٢٥ تەکلیفی لێبڕاو دیاری نەکرێ، هەر کارەساتێکی ڕوو بدا، لە بەرانبەر ویژدان و مێژوو دا ئێمە سەر کۆنە ناکرێین. ناسرخان پاش تازە کردنەوەی ئیرادەت بە سەرەک وەزیر ئەم داخوازانەی خوارەوەشی داوا کردبوو:

١- وەدەرنانی وەزیرانی حیزبی تودە لە کابینە و گۆڕینی سەرۆکانی ناساڵح

٢- ئەسپاردنی کارەکانی لەشکری و کشوەری ئیدارەکانی فارس بە خەڵک

٣- پێکهێنانی ئەنجومەنی ئەیالەتی و ویلایەتی مەڵبەندی فارس

٤- زیاد کردنی نوێنەرانی پارلمان بە پێی حەشیمەتی خەڵک

٥- دانانی پارەیەکی تەواو بۆ ئاوەدانی و کولتور و لەشساخی

٦- چاو خشاندنەوە بەو قانوونە زیانبارانەدا کە ناکۆکن لە گەڵ قانونی ئەساسی

www.kerimhisami.com

٧- لکاندنی ڕێگای ئاسنی ناوەندی بە شیراز و بو شهر وقیرتاوی جادەکان.

دەوڵەت بۆ پێڕاگەیشتنی کارەکان سەر لەشکر زاهیدی نارده شیراز. قەوام داوای لە ناسرخان کرد بۆ گفتگۆ بێتە تاران. ناسرخان لە وەڵامی قەوام دا لە گەڵ پێدا گرتن لە سەر ئیرادەت و بڕوا بە قەوام ڕایگەیاند: لە بەر ئەوەی چوار مانگە ویستی خەڵک پشت گوێ خراوە، منیان مەجبور کردوە کە بێمە شیراز. تکا دەکەم تا کار خەراب نە بوە، سەرنجی ویستی خەڵک بدرێ. خەڵک دەڵێن لە وڵاتێکدا نابێ فەرق و جیاوازی هەبێ و بە دوو چاو سەیری میللەت بکرێ.

ڕۆژی ٣ ی ڕەزبەری ١٣٢٥ سەرەک وەزیر هەیئەتێکی بۆ گفتگۆ لە گەڵ ناسرخان نارده شیراز. هەیئەتی ناو براو داخوازی ناسرخانی قەشقایی کە بریتی بوو لە - ئەنجومەنی ئەیالەتی و ویلایەتی، بەشدار کردنی دوو وەزیری مشاور لە ئوستانی فارس لە کابینەدا، گۆڕانی فەرماندەی لەشکر و سەرۆکی ژاندارمەری، بە سەرۆک وەزیر ڕاگەیاند. قوام لە گەڵ هێندێ لە داخوازەکان موافەقەتی کرد. بەڵام عەشایردەستیان بە شەڕ کرد. لە ئانجامدا لە ئەرتەش و خەلک هێندێ کەس کوژران. هێندێ لە دێهات تاڵان کران. ڕۆژی ١٦ی ڕەزبەر سەر لەشکر زاهیدی هاتەوە تاران و پاش دیدار لە گەل شا و سەرەک وەزیر داخوازی عەشایری تەسلیمی دەوڵەت کرد. قەوام السلطنه سەرەڕای دژایەتی زۆربەی وەزیران، دیسان سەر لەشکر زاهیدی بە دەسەڵاتی تەواوەوە ناردەوە شیراز. زاهیدی بە ناسینی (نهظت ملی فارس) و ڕاپەڕینی ڕەوای عەشایر لە بەیاننامەیەکدا موافەقەتی سەرەک وەزیری لە گەڵ داخوازەکانی خەڵکی فارس ڕاگەیاند...» (٣٧)

ئەو هەرایەی ئینگلیزەکان بە هاودەستی شا و هاو دەنگی نهێنی قەوام السلطنه، بە هۆی عەشایری قەشقایی وبەختیاریەوە لە خوارووی ئێران سازیان کردبوو، بیانووی دا دەست قەوام کە لە مەسەلەی ئازەربایجاندا وەک هەرەشە بە کاری بێنێ: «...قەوام السلطنه بۆ ترساندنی فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان، بە دەستی خانەکانی قەشقایی نهضتی فارس-ی ساز کرد. بە فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجانی ڕاگەیاند کە ئەگەر بخوازن لە ئازەربایجان دەوڵەتی سەربەخۆ

www.kerimhisami.com

وئەرتەشی میللی پێک بێن، خانەکانی قەشقایی -یش ئەم داخوازە دەکەن و دەبێتە هۆی لە بەر یەک بڵاو بوونی وڵات. » (٣٨)

بەمجۆرە قەوامی کۆنە کار و فێڵە زان بە فریو دانی سۆڤێت و حیزبی تودەی ئێران و ساز کردنی ئاژاوە لە مەڵبەندی فارس بە پیلانی ئینگلیز، رۆژی ١٤ی رەزبەری ١٣٢٥ فەرمانی هەڵبژاردنی دەورەی پازدەهەمی مەجلیسی شورای ملی بڵاو کردەوە. ئەوەش سەرەتای پەلامار دانی ئازەربایجان و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی کوردستان و ئازەربایجان بوو.

پەلاماردانی ئازەربایجان و کوردستان بەبیانووی دابینکردنی رەوەندی هەڵبژاردنی پارلمان. لە راستیدا بە پشتیوانی راستەو خۆی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا بوو. بە خێرایی نەبوو کاتی ناردنی ئەرتەشی ئێران بۆ ئازەربایجان، جۆرج ئالن باڵیۆزی ئەمریکالەتاران لە وتو وێژێکدا لە گەڵ هەواڵدەری ئینگلیزی رایگەیاند:«... بڕیاری دەوڵەتی ئێران بۆ ناردنی هێز بۆ تەواوی ناوچەکانی ئێران بۆ دابینکردنی هێمنایەتی بۆ هەڵبژاردن بە رای من بڕیارێکی ئاسایی و بە جێیە..» (٣٩)

قەوام پاش ئەوەی لە پشتیوانی تەواوی دەوڵەتانی ئەمریکا و ئینگلیز دڵنیا دەبێ، رۆژی هەوەڵی سەرماوەزی ١٣٢٥ بەیاننامەیەک سەبارەت بە پەلە کردن لە هەڵبژاردن و پاراستنی هێمنایەتی و ئازادی هەڵبژاردن بڵاو دەکاتەوە. بەڵام هەر لەو رۆژەشدا، واتە ٢٣ی نوامبری ١٩٤٦ هێزی ئەرتەشی ئێران بە فەرماندەیی سەرهەنگ هاشمی دەگاتە زەنگان و دەست دەکات بە گرتن و کوشتنی ئەندامانی فیرقەی دێموکرات و لایەنگرەکانیان و تاڵانکردنی ماڵەکانیان.

شایانی باسە کە بە گوێرەی قەراردادی ١٥ مادەیی نێوان فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان و موزەفەر فەیروزی یاریدەری سیاسی سەرەک وەزیری ئێران، حکوومەتی میللی ئازەربایجان، ببوو بە ئەنجومەنی ئەیالەتی ئازەربایجان و دوکتور سەلامولای جاویدیش کرا بوو بە ئوستانداری ئازەربایجان. هەر بە دوای ئەم قەرارداد و رێک کەوتنە دایە قازی محەممەد کە دەبینێ فیرقەی دێموکرات لە گەڵ

حکوومەتی تاران ڕێک کەوتوە و لەو ڕێککەوتننامەشدا باسی حیزبی دێموکرات و بزووتنەوەی کوردستان لە گۆڕێدا نیە، دەچێتە تاران و لە گەڵ قەوامی سەرەک وەزیر ڕتو وێژ دەکات.«.... لەم وتو وێژەدا کە لە گەڵ سەرەک وەزیر ئەنجام درا، قازی محەممەد داوای پێکهێنانی ئوستانێکی کوردستان دەکا کە لە سنوورەکانی سۆڤێتەوە تا نوختەیەکی نێوان سنە و کرماشان بگرێتەوە. خۆشی ببێتە ئەستانداری ئەم ئوستانە. وەک دەڵێن قەوام لە گەڵ ئەم پێشنیارە موافەقەتی کردوە بەو مەرجە کە دوکتور جاویدی ئەستانداری ئازەربایجانیش موافەقەت بکا...»(٤٠)

پاش بەیاننامەی سەرەک وەزیر سەبارەت بە ناردنی هێز بۆ ئازەربایجان بۆ پاراستنی هێمنایەتی و ئازادی هەڵبژاردن، ئەنجومەنی ئەیالەتی ئازەربایجان لە تێلگرافێکدا بۆ سەرەک وەزیر دەنووسن : «..... بە گوێرەی ڕێک کەوتنامەی ٢٣ی خردادی ١٣٢٥(یونی ١٩٤٦) لەشکری ئازەربایجان بەشێک لە ئەرتەشی ئێرانە. هێزی ژاندارمەری ئازەربایجانیش بە گوێرەی پەیمانی ناوە براو پێکهاتوە. کە وابوو ناردنی هێز بۆ ئازەربایجان هیچ بە پێویست نازانرێ. جگە لەوە لە کام وڵاتی مەشروتە لە هەڵبژاردندا هێز بۆ شارستانەکان دەنێرن. ناردنی هێز بۆ ئازەربایجان بە مانای ڕاگەیاندنی شەڕە دژی بزووتنەوەی ئازەربایجان. لە بەر ئەوەی هاتنی هێزی دەوڵەتی هێمنایەتی ئازەربایجان تێکدەدا، ئێمە ناردنی هێز بە باش نازانین. ئەگەر بەراستی جەنابی ئەشرەف نیەتی باشتان هەیە، دەتوانن چەند پشکنێر بنێرن تا بە گوێرەی مادەی ٣٧ی نیزامنامەی هەڵبژاردن ئەرکی خۆیان بە جێبگەیێنن.»(٤١)

دیارە قەوام بە گوێرەی نەخشەیەکی کە کێشا بووی، گوێی نەدا بەو تێلگرافە و ئەرتەشی ئێرانی نەک بۆ پاراستنی هێمنایەتی هەڵبژاردن، بەڵکوو بۆ سەر کوتکردنی بزووتنەوەی ئازەربایجان و کوردستان و کوشتاری ئازادیخوازانی کورد و ئازەری بەرەو ئازەربایجان خستە ڕێ و بە بێ بەربەرەکانی دەسەڵاتی حکوومەتی تارانیان بە سەر ئازەربایجان و کوردستاندا سەپاندەوە.

www.kerimhisami.com

دوای شکانی بزووتنەوەکانی کوردستان و ئازەربایجان و تا ئێستاش ئەم پرسیارە مێشکی خەڵکی بە خۆوە خەریک کردوە و وەڵامەکەشی هەر وا لە تەم و مژی بێ بەڵگەیی و ناتەواویدا ماوەتەوە کە: راستە ئەرتەشی سۆڤێت کوردستان و ئازەربایجانی بە جێهێشت و نەیتوانی لە بەرانبەر فشاری ئەمریکادا خۆ ڕابگرێ، سەرۆکەکانی فیرقەی دیموکرات ئازەربایجانیش بێ تەقە و بەربەرەکانی ڕایان کرد و خۆیان گەیاندە ئازەربایجانی سۆڤیتی و ٢٥ هەزار کوژراوی فیداکار و زەحمەتکێشیان لە دوای خۆیان بەجێهێشت. ڕاستە ڕێبەرانی کۆماری کوردستان سەبارەت بە سوێندی وەفاداریان بە نیشتمان و بە نەتەوەیان وڵات و گەلیان بە جێ نەهێشت و لە ڕێگای ئامانج و ئاواتی ئازادی و رزگاری کوردستان بە سەر بەرزی چوونە سەر دار و بوون بە جێگای شانازی نەتەوەی کورد، بەڵام ئەم داخ و ئەو بیر و بۆچوونەش لە مێشک و هزری خەڵک ناچێتە دەر کە بۆ چی کوردستان لە بەرانبەر ئەرتەشی ئەو دەمی ئێراندا کە بە ڕاستی لەشکرێکی چەپرەک و بێ توانا و بە قەولی فارسان (یک ارتش پوشالی) بوو، بەربەرەکانی نەکرد؟ پێشەوای نەمر قازی محەممەد لە هەوەڵی ژوئینی ١٩٤٦ لە وتو وێژێکدا لە گەل هەواڵدەری فەرانسە دەڵێ: «...ئەگەر فەرمان بدەم ٣ تا ٤ ڕۆژ بەسە تا ٤٠ هەزار شەڕ کەری کە لە بەر دەستم دان(بێجگە لە ئەفرادی زەخیرە) بگەنە کرماشان، واتە گرنگترین شاری کورد نشین و ناوەندی دامەزراوەکانی نەوت. بەڵام من بۆ پێشگری لە خوێنرێژی نێوان برایان لە هیچ تێکۆشانێک دریخی ناکەم. کوردەکان لەم کارەدا قەت دەست پێشخەر نابن...» (٤٢)

لە مێژوودابریا و خۆزیا دەرد دەرمان ناکەن و ڕەنگە لە نووسینیشدا باو نەبێ، بەڵام خۆزیا پێشەوا وەک ڕەمزی بزووتنەوەی نەتەوایەتی حەماسەی بەربەرەکانی خوڵقاند بایە و تەسلیمی دوژمن نەبوو بایە. مێژوو جۆرێکی تر قەزاوەتی دەکرد.

بەربەرەکانی هێزی لێقەوماو و بێ دەرەتانی بارزانیەکان بە سەرۆکایەتی بارزانی نەمر دوای تێکچوونی کۆماری کوردستان، نیشانیدا کە ئەگەر کۆماری کوردستان بەربەرەکانی کردبایە، ئەرتەشی پوشاڵی ئێران نەیدەتوانی هەروا بە هاسانی بە

سەر چارەنووسی خەڵک و کوردستاندا زاڵ بێت. بیرو ڕای جیاواز لە سەر ئەم مەسەلەیە هاتوونە دەربڕین و نووسراون. ئێمە هێندێ لەو بیر وڕایانە لێرەداباس دەکەین هەر چەند لەوانەش نیە کە سوکنایی بە هەست و تێفکرینی خەڵک بێنن و بە تەواویش ڕوونی بکەنەوە کە بزووتنەوەی کوردستان و ئازەربایجان بۆ چی وا بێ بەرگری و دەستکردنەوە پاشەکشەیان کرد وبۆ چی یێکێتی سۆڤێتی پشتی لەو بزووتنەوە بیشتمانیانە کرد و بە قەزاو قەدەری ئاسپاردن.؟

«..... شەڕ کە تەواو بوو ئەمریکا و ئینگلیز زەختێکی زۆریان خستە سەر سۆڤێت کە ئەرتەشی خۆی لە ئازەربایجان بەرێتە دەر. شوروی بە تایبەت پاش مەسەلەی بومی ئاتومی، ناچار بوو بە ئاشکرا پاشە کشە بکات تا مەترسیی بۆمبای ئاتومی لە سەر خۆی لابەرێت. چرچێل لە فۆڵتن ئەو وتارە مێژووییەی بەرەڵا کرد و گوتی : «..فاشیزممان لە بەین برد. ئێستا دەبێ هێزەکانمان بۆ سەر کوتکردنی سۆڤێت کۆ بکەینەوە». ئەم وتارە ڕاگەیاندنێکی شەڕی سارد بوو. ترومەن – یش بە ڕەسمی بە بومی ئاتومی هەرەشەی لەسۆڤێت کرد. بەم چەشنە سۆڤێت لە یونان و لە ئێران مەجبور بوو بکشێتەوە و لە یارمەتی بزووتنەوەکانی ئەم ناوچانە دەست هەڵگرێ...... ئەگەر فیرقە بەربەرەکانی کردبایە، ئەنجامەکە وەحشەتناکتر دەبوو. ئەمریکا زۆر ملهوڕی کرد. جەبهەی جیهانی دژی سۆڤێت پێکهاتبوو. سۆڤێت لە باری ئابوورییەوە لە خەرابترین بار و دۆخ دابوو. نەیدەتوانی یارمەتی بکا. لە هەل و مەرجێکی ئاوادا بە بێ یارمەتی سۆڤێت لە بەرانبەر فشاری ئەمریکادا بەبەرەکانی نەدەکرا. ڕاست وەک یونانی لێدەهات. لە یونان پاش یارمەتی بڕینی سۆڤێت، کۆمونیستەکان بەربەرەکانیان کرد. دەوڵەتانی ڕۆژئاوا دیتیان کار ناچێتە پێش، هێزی نیزامیان دابەزاند. ئەرتەشی ئینگلیز هاتە یونان و هەموو شتێکی سەر کوت کرد. لە ئێرانیش هەر وای لێدەهات. ئەمریکا و ئینگلیز ئەوەندەیان هێز دەدا بە شا کە هەموو شت لە بەین بەرێت. لە کوردستان بناخەی جەماوەری وخەڵکیی لە ئازەربایجان پتەوتر بوو. ناڵێم تەواو جەماوەری بوو، و سۆڤێت نەخشی نەبوو. بەڵام زۆر لە ئازەربایجان جەماوەریتر بوو. ئەرتەشی شا

ئەم كوشتارە دڕندانەی كرد.

قازی محەممەد وئەوانیتری ئیعدام كرد. مەلا مستەفا بارزانی زۆر جوان بە سەر چیا سەركەشەكاندا خۆی گەیاندە ئازەربایجانی سۆڤێتی. لە وێ زۆر خەراب لە گەڵی بزووتنەوە....» (٤٣)

سەرهەنگ غلامرضا نجاتی كە بە درێژی لە كتێبی خۆیدا لە مەسەلەی ئازەربایجانی كۆڵیوەتەوە دەنووسێ :«.... دەوڵەتی شوروی پاش ئەوەی مەجبور بوو ئێران چۆل بكا، پاش ڕێك كەوتن لە گەڵ دەوڵەتی قوام و بەستنی ڕێككەوتنامەی نەوتی شیمال، ئێتر لە سەر ئازەربایجان حیسابی نەدەكرد. بەڵكوو خەریكی باشكردنی پێوەندی خۆی لە گەڵ دەوڵەتی ئێران و لایەنگری ڕێكخستن و چارە سەر كردنی هێمنانەی مەسەلەی ئازەربایجان بوو بەو هیوایە كە مەجلیسی پازدەهەم لایحەی قەرار دادی نەوت پەسند بكا. ستالین پاش چوونە دەر لە ئازەربایجان ئێتر نەوتی دەویست نەك ئازەربایجان.

دەگوترێ كە ئەگەر دێموكراتەكان لە بەرانبەر هێزەكانی دەوڵەتی بڕیاری بەربەرەكانیان دابایە، هێزەكانی ئەرتەش بە هاسانی نەیاندەتوانی لە قافلانكو تێپەڕن. سۆڤێتیەكان بە پێشەوەریان گوتبوو بەربەرەكانی نەكەن. لە ڕۆژەكانی ١٦و١٧ی سەرماوەز، مەعمورەكانی نیزامی و سیاسی دەوڵەتی شورەوی كە لە فیرقەی دێموكرات و دەزگای پێشەوەریدا خزمەتیان دەكرد، دەستیان كرد بوو بە خۆ كۆكردنەوە و چوونە دەر لە ئێران. پێشەوەری بەر لە هەموان ئێرانی بەجێهێشت. ڕۆژی ٢١ی سەرماوەز محەممەدی بیریا بەیاننامەی كومیتەی ناوەندی فیرقەی دێموكراتی ئازەربایجانی سەبارەت بە بەرگری و بەربەرەكانی نەكردن لە بەرانبەر هێزەكانی دەوڵەتیدا بڵاو كردەوە. بە دوای ئەم بەیاننامەیەدا هەزاران كەس لە دێموكرات و لایەنگرانیان لە ڕێگای مەرەند و جلفا وە، لە چۆمی ئاراز پەڕینەوە و ڕایانكردە خاكی شورەوی.

گرنگترین هۆیەكانی شكانی فیرقەی دێموكراتی ئازەربایجان و تێكڕوخانی یەكشەوەی ئەو، بەستراوەیی بێ ئەملاولای پێشەوەری و ڕێبەرانی ئەو ڕێژیمە بوو

www.kerimmisani.com

به دەوڵەتی شورەوی. ڕێبەرانی فیرقەی دێموکرات بۆ ئاسایش و بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی خەڵکی ئازەربایجان هەنگاوی گرنگیان هاویشتبوو. بەڵام توشی خەتا و هەڵەی گەورە ببوون. لە هەموانیان گرنگتر گوێ ڕایەڵی لە شورەوی و دروشمی جیا بوونەوی ئازەربایجان لە ئێران بوو. ئەم ئاوازە شومە لە لایەن میللەتی ئێرانەوە قبوڵ نەدەکرا . هەر بۆیەش دوای ئەوەی شورەوی هێزی نیزامی خۆی لە ئێران بردە دەر و دەستی لە پشتیوانی فیرقەی دێموکرات هەڵگرت، سەرۆکەکانیان بە بێ کەمترین بەربەرەکانی لە بەرانبەر ئەرتەشی ئێراندا هەڵاتن و سەدان کادر و نیزامیان بە جێهێشت کە بە فەرمانی ئەوان لە مەتەرێزەکاندا ئامادەی بەر گری بوون. زۆر لەوانە و هەر وەها دەستەیەک لە ئەفسەر و دەرەجەدارانی نیشتمانپەروەری ئەرتەش کە بە مەبەستی ڕزگاری ئێران لە ژێر دەسەڵاتی ئیستعمار و خەبات دژی دەوڵەتی دەستنێژی ئینگلیز و شەریکەی نەوت چوو بوونە ئازەربایجان، کەوتنە داو، وبە حوکمی دادگای داتاشراوی نیزامی و بە فەرمانی شا ئیعدام کران.

ڕێبەرانی حیزبی تودەش بە پشتگرتنی بێ مەرج لە فیرقەی دێموکراتی ئازەربایجان و فەرمانبەرداری بێ ئەملاولای شورەوی، نیشانیان داکە دەیانەوێ چارە نووسی ئێران لە دەرەوەی سنوورەکانی نیشتمان دیاری بکرێت. بەم جۆرە بڕوای خەڵکیان لە دەست دا و تووشی شکانی گەورەی سیاسی و ئەخلاقی بوون. پاش هەرای ئازەربایجان، فیرقەی دێموکراتی کوردستانیش تووشی هەمان چارە نووس بوو. شاری مەهاباد، ناوەندی حیزبی (کۆمەڵە)خێرا لە لایەن ئەرتەشەوە گیرا . قازی محەممەد و سەدری قازی و سەیفی قازی لە سەرۆکانی فیرقە گیران وپاش محاکەمەیەکی کورت لە دادگای نیزامیدا، لە دار دران...» (٤٤)

ئەنوەرخامەیی لە لێکدانەوەی ڕووداوەکانی کوردستان و ئازەربایجاندادەنووسێ:

«.... لەو سەردەمەدا سیاسەتی دەوڵەتی سۆڤیێتی لەئێراندا لە دوو سەرچاوەی جیاوازەوە ئاوی دەخواردەوە. یەکیان وەزارەتی دەرەوە و دەزگای ناوەندی دەوڵەتی

www.kerimhisami.com

سۆڤیێت لە مۆسکۆ، ئەوی دەکەیان حیزبی کۆمونیست و دەوڵەتی ئازەربایجانی سۆڤیێتی لە باکۆ. لە بارەی مەسەلە گرنگەکانی جیهانی وەزارەتی دەرەوە و کاربەدەستانی مۆسکۆ بڕیاریان دەدا، بەڵام لە بارەی مەسەلەکانی دیکەی وەک ڕەوت و تەشکیلاتی حیزبە و ڕێکخراوەکانی سەر بە سۆڤیێت، وەک حیزبی تودە وفیرقەی دێموکرات و ... دام و دەزگای باکۆ و شەخسی جەحفەر باغرئۆڤ بڕیاردەری سەرەکی بوون..» (٤٥)

دوکتور قاسملو لە (چل ساڵ خەبات)داهۆیەکانی دەرەکی و خۆجێیی تێکچوونی کۆماری کوردستانی بە بۆچوونی خۆی بە درێژی باسکردوە و دەنووسێ : «..... دەبێ ئەو ڕاستیە مێژوویيە بگوترێ کە دەوڵەتی قوام زۆر بە تاکتیک و ژیرانە مەسەلەی ئازەربایجان و کوردستانی چارە سەر کرد. ماوەیەکی زۆر وای نیشان دا کە بۆ ڕێک کەوتن ئامادەیە.... هەمووی ئەوانە بۆ وەدەست هێنانی وەخت بوو. بە تایبەت بۆ ئەوە بوو کە لە پێشدا لەشکری سوور ئێران بە جێ بێڵێ و دەوڵەت بتوانێ خۆی ئامادە بکا بۆ ئەوە لە کاتی لە باردا زەبری خۆی بوەشێنێ. بە خۆڕایی نە بوو کە قوام پاش سەر کوتکردنی جوڵانەوەی دێموکراتی ئازەربایجان وکوردستان ناز ناوی حەزرەتی ئەشرەفی لە حەمە ڕەزاشا وەر گرت. بەڵام سەیر ئەوە بوو کە هەر چەند زۆر دیاردەی بەر چاو نیشانەی فێڵبازی و درۆزنی کار بەدەستانی دەوڵەتی مەرکەزی بوون، بەڕێوە بەرانی حیزبی دێموکراتی کوردستان دیسان تا سەر باوەڕیان بە هێندێک بەڵێنییەکانیان هەبوو. بێگومان لە پێکهێنانی ئەم خۆش بینیە بێ جێیەدا سەبارەت بە سیاسەتی قوام بەڕێوەبەری حیزبی تودە دەستێکی باڵای هەبوو. قوام نیشانیدا کە پیاوێکی سیاسی زیرەکە. باش دەزانێ مانۆڕ بکا و بێ دژواری توانی بەڕێوە بەرانی ئازەربایجان و کوردستان بەوە قانیع بکا کە گویا دەیهەوێ گۆڕانێکی بنەڕەتی لە ئێراندا پێک بێنێ.

بە داخەوە بەڕێوەبەرانی حیزبی دێموکراتی کوردستان تا ڕادەیەکی زۆر فریوی مانۆڕەکانی قوام- یان خوارد و تەنانەت بۆ وێنە تا ئاخریش هەر چاوە ڕوانی ئەوە

بوون کە لەشکری ئێران دڵخوازانە بانە و سەردەشتیان بۆ بە جێ بێڵێ. کارێک کە هەر گیز نەکرا و چاوەڕوان بوونیشی بێجێ بوو. یان ئەوە کە پاش گەیشتنی لەشکر بە مەهاباد، نە خۆیان شاردەوە و نە خۆیان پاراست. بە راستی پێیان وابوو کە لەشکری شا بەم شێوەیە کە هومایونی ڕایگەیاند بوو کاری پێیان نابێ وهیچیان لێ ناکا.

پێویستە باسی هۆی دەرەوەی ئێرانیش بکرێ. هۆیەک کە لە دەسەڵاتی حیزبی دێموکراتی کوردستان بە دوور بوو. ئیمپریالیزمی ئینگلیس کە لە مێژ بوو نفوزێکی زۆری لە دەزگای دەوەتی ئێراندا وەدەست هێنا بوو. ئیمپریالیزمی تازە هاتووی ئەمریکا کە لە شەڕی دووهەمی جیهانی بە هێزتر هاتبوە دەر بە هەموو هێزیانەوە پشتیوانیان لە دەوڵەتی کۆنە پەرستی مەرکەزی دەکرد. هەر دوو دەوڵەتی ئیمپریالیستی دژی پەرە ئەستاندنی جوڵانەوەی رزگاریخوازی لە سەرانسەری جیهان و هەر وەها لە ئێرانیش بوون و پێکهاتنی کۆماری کوردستانیان بە دژی قازانجی خۆیان لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی نێوە راست دەزانی..... دەوڵەتانی ئەمریکا و ئینگلیز بە توندی پشتیوانیان لە دەوڵەتی کۆنە پەرستی مەرکەزی دەکرد. بەڵام بەرانبەر بەوە ئەو پشتیوانیە کە چاوە ڕوان دەکرا لە لایەن یەکێتی سۆڤیتیەوە لە کۆماری کوردستان نەکرا. ئەمەش خۆی چەند هۆی هەبوو:

یەکەم - ئەوە بوو کە سیاسەتی ئەو دەمەی یەکێتی سۆڤیتی راتە سیاسەتی سەر دەمی ستالین بە گشتی و لە ڕادەی جیهانیدا توشی هێندێک هەڵە و لێکدانەوەی چەوت بوو. ئەم سیاسەتە لە ئازەربایجان و کوردستان بە دەست باقیرۆفەوە بە ڕێوە دەچوو کە پیاوی جێی باوەڕی ستالین و هەمە کارەی ئازەربایجانی سۆڤیتی بوو. لێکدانەوەی باقیرۆفیش لە سیاسەتی ئەو کاتەی ئێران و لە نیسبەتی هێزەکان دروست نەبوو. بێجگە لەوە هەر وەها کە دیتمان لە جەرەیانی کۆماری کوردستاندا ناکۆکی و ناتەبایی لە سیاسەتی یەکێتی سۆڤیتی بەرانبەر بە ئێران بەر چاو دەکەوت. مولوتوف کە وەزیری دەرەوە بوو زیاتر قازانجی گشتی یەکێتی سۆڤیتی وەک وڵاتێکی مەزن لە بەر چاو بوو. هەر بۆیەش مەسەلەی وەر گرتنی ئیمتیازی

نەوتی شیمالی پێ گرنگتر بوو لە دیفاع لە حکوومەتی میللی ئازەربایجان و کوردستان.......

هۆی دووەم ئەوە بوو- کە یەکێتی سۆڤیێتی لە شەڕێکی وێرانکەر رزگاری ببوو. بیست میلیۆن کوشتەی دابوو، سەدان شار وناوەندی سەنعەتی گەورەی خاپور کرابوون. بەرانبەر بەوە ئەمریکا نەک هەر بە هێزتر لە شەڕ هاتبوە دەر، بەڵکوو بە بۆمبای ئەتۆمیش پشت ئەستور بوو. لەو هەل و مەرجەدا یەکێتی سۆڤیێتی بۆ تێکهەڵچوونی نیزامی لە گەڵ ئەمریکا ئامادەیی نەبوو. ئاکامی هەمووی ئەمانە پاسیف و بێ ئەسەر بوونی سیاسەتی سۆڤیێتی لە ئێراندا بوو. بەمجۆرە وەزعێکی تایبەتی هاتە پێش، بەم مانایە کە لە حاڵێکدا ئەمریکا و ئینگلیز زۆر چالاکانە پشتی دەوڵەتی مەرکەزیان گرتبوو، یەکێتی سۆڤیێتی سیاسەتێکی بێلایەن و سەیر کەرانەی گرتە بەر و کۆماری کوردستانی لە پشتیوانی دەرەوەی خۆی بێبەش کرد. ئەمەش هۆیەکی حاشا لێنەکراوی تێکچوونی کۆماری کوردستان بوو. بەڵام هەر وەها کە گوتمان هۆی ئەسڵی نەبوو، ناشکرێ بە هۆی ئەسڵی دابنێین.

وادیارە ئەو کەسانەی کە یەکێتی سۆڤیێتی تاوانبار دەکەن بەوە کە کۆماری کوردستانی بە جێهێشتن چاوە ڕوانی ئەوە بوون کە دەبوا بە هێزی نیزامی دیفاعی لێکردبا. ئەگەر کۆماری کوردستان خۆی بەر بەرەکانی لەشکری کۆنەپەرستی ئێرانی کرد با و ماوەکیش ئەو بەر بەرەکانیە درێژەی هەبا، ئەو کات لە وانە بوو یەکێتی سۆڤیێتیش پشتی کۆماری کوردستان بگرێ و یارمەتی بدا. بەڵام کە کۆماری کوردستان هیچ بەر بەرەکانی و دیفاعێکی لە خۆی نەکرد، لەو حاڵەتەدا دەبوا یەکێتی سۆڤیێتی لەشکری سوور بنێرێتەوە ئێران و دیفاع لە کۆماری کوردستان بکا. بە کورتی دەبوا لەشکری سوور لە باتی پێشمەرگەی کوردستان بۆ ئازادی کوردستان شەڕ بکا. هەر چەند مێژوو ئەوەیە کە بوە، بەڵام رەنگە ئەگەر کۆماری کوردستان دیفاعی لە خۆی کرد با و ماوەیێکیش خۆی ڕاگرتبا وەزع گۆڕا با. لێرەدا پێویستە ئیشارە بە مەسەلەیەکی زۆر گرنگ بکرێ کە بۆ دوا ڕۆژی گەلی کورد ئەهەمیەتێکی تایبەتی هەیە. ئەویش دیاریکردنی هێز یان عامیلی ئەسڵی

www.kerimhisami.com

رزگاری خەڵکی کوردستانە. ئایا حیزبێکی شۆڕشگێڕ دەبێ پشت ئەستور بە کۆمەڵانی خەڵکی خۆی، بە هێزی ماددی و مەعنەوی وڵاتەکەی بێ، یان چاوە ڕوان بێ کە لەشکری وڵاتێکی دیکە بێ و رزگاری بکا.؟...... ئایا نە دەکرا بەرگری لە پێشڕەوی لەشکرێکی ئاوا بکرێ؟ باسی گیر وگرفتەکانی ئەو کاتەی کۆماری کوردستانمان کرد. بەڵام راستیەکی بەر چاو هەیە کە ناکرێ چاو پۆشی لێبکەین. بەربەرەکانی لە گەڵ لەشکری شا بۆ دیفاع لە دەستکەوتەکانی کۆماری کوردستان ئەگەر سەریش نە کەوتبا، هەر نەبێ ڕێ و ڕەسمی خەراپی ئاش بەتاڵی دانەدەمەزراند و گیانی خەباتگێڕیی بە هێز دەکرد و بێگومان ئاسەوارێکی شۆڕشگێڕانەی لە سەر دوا ڕۆژی جوڵانەوەی دێموکراتی و نەتەوەیی گەلی کورد بە جێ دەهێشت...» (٤٦)

وەک پێشتریش ئاماژەی بۆکرا هەرچەند لە شیکردنەوەی هۆیەکانی پاشەکشە و تێکچوونی کۆمارەکانی کوردستان و ئازەربایجان دا، سیاسەتی دژایەتیکردنی دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا و بێ تەولی و پشت تێکردنی دەوڵەتی سۆڤیێتی بە هۆی سەرەکی دادەنرێ، بەڵام ناکرێ لێنەداتوویی و نە بوونی ئیرادەی شۆڕشگێڕی و بێ بڕیاری ڕێبەرانی بزووتنەوە لە باردی بەرگری و ئامادەکردن و هاندانی خەڵک بۆ پاراستنی دەستکەوتەکان لەبەر چاو نەگیرێ.

ئەوەی بەسەر کوردستان و ئازەربایجان هات، هۆیەکەی هێز و توانای ئەرتەشی شپرێوی حکومەتی تاران نەبوو، بەڵکوو دەکرێ بە بەرهەمی بێ ئیرادەیی و لاوازی و ترس و کردەوەی ڕێبەرانی بزووتنەوە حیساب بکرێت،

لە کۆتایی ئەم باسە دا دەمەوێ تکای لێبووردن لە خوێنەرانی بە ڕێز بکەم لە وە کە مەبەستی سەرەکی ئەم بەشەی نووسینەکە، باسی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد لە کوردستانی ئێران و کۆماری کوردستان بوو. بەڵام بە قەولی نوشیروان مستەفا« کۆماری کوردستان ڕەها کەوتبوە سەبەتەی ئازەربایجانەوە» نە دەکرا وا بەهاسانی لەم سەبەتە بێتە دەر وبە جیا بکەوێتە بەر باس و توێژینەوە. هەر وەک لە توێی باسەکەدا هاتە گۆڕێ، بە ڕاستی کوردستان لە مەسەلەی ئازەربایجاندا توا

www.kerimhisami.com

بۆوە، جـار و بار بە هەڵکەوت نەبا هـەر ناوی نەدەهات. هەر ئەوە وایکرد کـە دەوڵەتانی ئینگلیز و ئەمریکا بۆ داپۆشینی مەبەستی دوژمنکارانەی خۆیان لە گەڵ مەسەلەی کورد و کۆماری کوردستان ، مەسەلەی کورد ببەستنەوە بە ئازەربایجان و بیکەنە قوربانی سیاسـەت و بەرژەوەندی خۆیان. بزووتنەوی کـورد و کۆمـاری کوردستانی ١٩٤٦ بوو بە گەمەی نێوان دەوڵەتانی سۆڤێت و ئینگلیز و ئەمریکا و خـەبات و فـیداکـاری گـەلی کـورد بۆ مـاوەیەکی نادیار لە کـاروانی سـەروەری و سەرکەوتن دوا خرا.

سەرچاوەکان:

١-فەرهەنگی دیپلۆماسی، بەرگی یەکەم، رووسی، موسکو ٤٨٩١ ل، ٤١١-٤١٢

٢- بۆ ئاگاداری لە بار و دۆخی ژیانی خەڵکی کـورد لە کوردستـانی ئێران لە سەردەمی رەزا شادا، بڕوانە: کەریمی حسامی، کۆماری دێموکراتی کوردستان یا خود موختاری ، ١٩٨٦ و پێداچوونەوە بەرگی یەکەم ١٩٩٦

٣- گۆڤاری نیشتمان، ژمارە ١ گەلاوێژی ١٩٤٣، ل ٢

٤ - سەرچاوەی پێشوو

٥- بڕوانە کەریمی حسامی پێداچوونەوە، بەرگی یەکەم ١٩٩٦

٦- ئارچیبـاڵد رۆزڤلت، بە نەقل لە درک کینان؛ کـوردەکان و کـوردسـتـان، وەرگێرانی برایمی یونسی، ١٣٧٢ ل، ١٨٣- ١٨٦

٧- ئارشـیـڤی وەزارەتی دەرەوەی روسیـای فـیـدراتیف:ئو٣،د٣٢٧،پ ٣٦٩، ل ٥٨-٥١. وەرگیراو لە گۆڤاری ڕابوون، ژمارە ٢٣- ١٩٩٨

٩- خـاطرات أقـابکوف، ترجـمـە دکـتـر حـسین ترابیـان تهـران، ١٣٥٧، ل ١٣١-١٣٠

١٠- مرامنامەی حیزبی دێموکراتی کوردستان، ئازەری ١٣٢٤

١١- وتو وێژی پارلمان، تاریخ ٢٤ آزر ١٣٢٤

www.kerimhisami.com

١٢- گۆڤاری هەڵاڵە. ژمارە ١ .١٩٤٦، ل ٧٠
١٣- ر. کوردستان. ژمارە ١٠، ١٥/١١/١٣٢٤ (١٩٤٦/٢/٤)
١٤- ر. کوردستان ، ١٥ی مارسی ١٩٤٦
١٥- درک کینان، کردها و کردستان، ترجمه ابراهیم یونسی، ١٣٧٢، ل ١٧٥
١٦- نامەی و.م. مۆلۆتۆف بۆ سیمیرنۆف باڵیۆزی سۆڤیت لە ئێران، ژمارە ١٤٢-م ٣١ ئاوگوستی ١٩٤٢. وەرگیراو لە گۆڤاری (گزنگ) ژمارە ١١-١٩٩٦
١٧- نورالدین کیانوری. گفتگو با تاریخ، ١٣٧٥. ل ١٢٨
١٨- گۆڤاری کوردستان، ژمارە ١ ١٥ی سەرماوەزی ١٣٢٤ (١٩٤٥)
١٩- د. عبدالرحمن واسملو، چل ساڵ خەبات ، ١٩٨٥، ل ، ٨١:٨٢
٢٠- روانگەی پێشەوا ، گردەوە کۆیی حەسەنی قازی، ١٩٩٤
٢١- ١٢ی شهریور، تاریخچه نهضت دمکراتیک أزربایجان، نشریه شعبه مرکزی تبلیغات تبریز، ١٣٢٥، ل ١٣١- ١٢٢
٢٢و٢٣- ئیگلتون، کۆماری ١٩٤٦ کوردستان، وەرگێڕانی سەید محەممەدی سەمەدی، ١٣٦٢، ل ١١٠- ١٢١
٢٤- خاطرات نورالدین کیانوری، تهران، ١٣٧١. ل ، ١١٣
٢٥- تلگرام ١٢٣ دوهر جرالد ف.پ. Dooher Gerald f.p. اسناد مهم سیاسی تاریخی، مهدی جعفر نیا، ١٩٤٦-١٩٤٥
٢٦-د. عبدالرحمن قاسملو، سەرچاوەی پێشوو. ل ٩١
٢٧- کەریمی حسامی، پێدا چوونەوە ١٩٩٦، ٣٠٢- ٣٠١
٢٨- د. قاسملو. سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣-٨٢
٢٩- سرهنگ غلامرضا نجاتی،جنبش ملی شدن صنعت نفت درایران،١٣٦٨ ل ٥٥
٣٠- خاطرات نورالدین کیانوری، سەرچاوەۆ پێشوو، ل ، ١٣٦- ١٣٥
٣١- رۆژنامەی داد، ٢٦و ٢٨ و ٣٠ فروردین ١٣٢٥
٣٢- گیرالد ویلیار، صعود مقاومت ناپزیر، پاریس، ١٩٦٧ ص ١٥٦، به نقل له

www.karimhisami.com

سەرهەنگ غولامرەزا نەجاتی، ل،٥٦
٣٣- بەڵگەکانی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا. سالنامه دنیا ١٣٥٢، ل ٣٦٠
٣٤- سرهنگ غلامرضا نجاتی. سەرچاوەی پێشوو. ل ، ٥٧
٣٥- Truman,HarryS.,Truman speaks,Colombia Press,1960. p.71
٣٦- خاطرات حسین فردوست، تهران، ١٣٧٠ ل ، ١٤٩-١٤٨
٣٧- سرهنگ غلامرضا نجاتی، سەرچاوەی پێشوو ل ٦٠
٣٨- روژنامەی رهبر، ٢٢ اسفند ١٣٢٥
٣٩- جعفر مهدی نیا، زندگی سیاسی قوام السلطنه، تهران ١٣٦٥ ل ٣٤٦
٤٠- رۆژنامەی رهبر، ٧ أزرماه ١٣٢٥
٤١- ئارچیبالد رۆزڤلت، میدل ایست جورنال ١٩٤٧، به نەقل له کریس کوچرا
٤٢- رۆژنامـەی داد، ١١ی أزەرمـاه ١٣٢٥ تلگاف انجـمن ایالتی ازربایجـان به نخست وزیر
٤٣- کریس کوچرا، سەرچاوەی پێشوو، ل، ٢١٩
٤٤- نورالدین کیانوری، هەمان سەر چاوە، ل ، ١٣٠- ١٢٩
٤٥- سرهنگ غلامرضا نجاتی هەمان سەرچاوە ، ل ٨٠- ٧٠
٤٦- انور خامەای، خاطرات، جلد دوم،انتشارات هفته،تهران،١٣٦٢،ص٢٣٥
٤٧- د قاسملو، سەرچاوەی پێشوو ل ، ٨٨ -

www.kerimhisami.com

ڕیزی ناوەکان

ئەلف
ئاچسن : ٤٤
ئارچیباله ڕۆزڤێلت : ٢٢٢-٢٢٣
ئارمسترونگ : ٤٤-٤٦
ئاغا بکۆڤ : ١١٩
ئاندره فۆنتین : ١٢٧
الرامبوا : ٢٠٢
ئەحمەد تەقی : ١٦
ئەحمەد خواجه : ١٦
ئەحمەد راسم : ٤٩
ئەحمەد عەلی : ١٦٦
ئەبولحەسەنخان نیساری-٧٤-٨٩
ئەحمەدی کاخدری :٢٣٨
ئێدمۆندز : ١٨٧-٢٠٦
ئەکرەم پاشا : ١٨١
ئەمەرخان : ١٠٤
ئەمین عالی بەدرخان : ٣٦
ئەیوباغا : ٥٠-١٥٥-١٥٦
ئەمیر ئەحمەدی :
١٠٠-١٠٤-١١٠-١١٤-١١٩
ئەمیر لەشکر خزاعی : ١١٩
ئەمیر حەشمەتی نیساری : ١٢٠
ئیبراهیم حوسێنی : ١٥٨
ئیحسان نووری :
٣٢-٤٩-٧٢-٧٤-٧٥-٧٦-٧٧-٧٨-٨٠-٠
١٢-١٢٤-١٣٩-١٤٧-١٤٨-١٥٥-١٦٢-٦٦
١-١٦٧-١٦٨-١٧١-١٧٩-١٩٦-١٩٧-٢٨٧
-٢٧٩
ئیسماعیل حەقی : ٤٩-١٥٣-١٨٦
ئیسماعیل خان : ٩٠
ئیلخانی : ١٦٦
ئیقبال السلطنه : ٣٢-٨٦-٨٧-٨٩-
٩٠-٩٢
ئیعتلا الملک :
١٠٦-١٢٨-١٣٠-١٣٣-١٣٤-١٣٥-١٣٦-٧
١٣-١٣٨-١٧٢-٢٧٦

ب :
بارزانی : ٢٦١
باباعەلی :٢٤
بابەکری سەلیماغا : ٢٧
باغرئۆڤ :
٢٢٧-٢٢٨-٢٣٣-٢٣٦-٢٣٧-٢٤٠-٢٦٥
برایماغا : ٧٦-١٥٦-٢٣٨
برایم بەگ : ١٧٩-١٨١-٢١٢
برایمی یونسی : ٤٣-٤٧
بەدرخان : ٣٥-٣٦
بەسره : ١٦٦
برۆ حسکی تێللۆ :
٦٦-٧٢-٧٦-٨٠-١٥٥-١٥٧-١٥٨-١٦٦
بینوا میشن : ٢١٧

پ:
پرۆ ئاغا : ٢٣٨

ت :
تاهیرئاغا : ١٦٠-٢٣٨
تەیمورئاغا : ٧٦-١٦٦
تەیمورتاش :
٩٧-١١٠-١٢٠-١٣٣-١٥٤-١٧٥
تەمرشکی : ٧٥-٧٨
توفیق ئەفەندی : ٤٩
توفیق روشدی :
١١٥-١١٦-١١٩-١٢١-١٢٨-١٤٥-١٦١

www.kerimhisami.com

ج :

جەلادەت بەدرخان: ٧٢
جەمیل پاشا : ٥٠
جەواهێر لال نەهرۆ : ٤٧
جەلال بایار : ٢٠٠
جیهانلی سەلاحەدین : ٥٨

چ :

چرچێل : ٢٦١
چیچرین : ١١٢

ح :

حاجی ئەهدا : ٦٣
حاجی برایم : ٥٠-٦٩
حاجۆ : ٧٩-٢١٥
حاجی خالید : ٦٢
حاجی سەید عەبدوڵا : ٢٠٥
حاجی سمایلی نادری : ١٥٦
حاجی گولشەن : ١٦٠
حاجی موسابەگ : ٥٠-٥٨
حاجی وەتمان : ٢٣٨
حەسەن حوسێنی : ٦١
حەسنانی خالید : ٥٨-٥٩
حەسەناغا : ١٣١-٢٣٨
حەسەن ئەفەندی : ٧٦
حەسەنخانی موقەدەم : ١١٣
حەسەن تێللۆ : ٢٣٨
حەسۆی ئەیوب : ١٤٨
حەمە حوسێنخان : ٢٤١
حەمە ڕەزاشا : ٢٥٤-٢٥٦
حەمەدەمیناغا : ١٤٨
حسامەدین بەگ : ١٥٨-١٨٩
حوسێن پاشاخان : ٨٩
حوسێن پاشا کوێرە : ٧٦
حوسێن محەممەدی : ٢٣٨
حوسێنی عەلا : ٢٥٢-٢٥٤

خ :

خالیدائاغا :
٨٩-١٤٧-١٤٨-١٤٩-١٥٠-١٦٩-١٧٣-
١٩٨
خالید بەگ :
٢٨-٣٩-٥٠-٥٨-٥٩-٧٦-١٨١
خسرۆ بەگ : ١٥٢
خورشید : ٧٤
خواجە عەسکەری : ٦٣

د :

د. بەلەج شێرکۆ : ٢٧٢
د . قاسملو : ٩-٢٤٦-٢٦٤
د . مارف عومەر گوڵ : ١٢
د : ظهرابیان : ١٢٠
دبلیو متی یوز : ١٨٤
درک کینیان : ١٢
دەمر پاشا : ٧٦

ر :

رابێرت ئولسین : ٤٧-٤٨
ڕاسم : ٧٤
ڕبابە : ١٦٦
ڕفیق حلمی : ١٣-١٦-١٨-٢٣-٢٤
ڕەشید جبران : ٦٢
ڕەشید عەلیزادە : ٢٣٨
ڕەزاشا : ١٥٩-٢٠١-٢٤٧
ڕەزاخانی میریەنج : ٢٧- ٢٨

www.kemalhisami.com

ز :

زەکی پاشا : ١٨١
زەینەلعابیدین : ٦٩

ژ :

ژەنڕاڵ ئالپ دۆغان : ٢١١-٢١٢
ژەنڕاڵ کازم دێریک : ٥٨
ژەنڕاڵ کەنعان : ٢١٠
ژەنڕاڵ هاملتۆن : ١٨٧

س :

سالح پاشا : ٧٨-٧٩-١٨٠-١٩٦
سالار دەوله : ١٠٣
ستالین : ٢٥٠-٢٥٣
سرآر کلایو : ٢٢-١٧٥-١٧٧-١٧٨-١٨١
سرآر همفریز : ٢٢-١٧٤-١٧٥-١٧٦
سر جی کلارک : ١٨٤
سر هێنری دابر : ٦٤-١٧٦
سی.آر.داد لێتنان : ١٧٨
ستێنهوپ پالمر : ١٨١
سمایلاغای شکاک(سمکۆ) :
٢٦-٢٧-٢٨-٥٠-٨٨-٩٩-١٠١-١٠٣-
١٠٤-١٠٦-١١٠-١١٤-١٢٧-١٥٠-٦٧
٢٠٢-٢٢٥-٢٧٧-٢٧٨
سمایل : ٦٢-١٧٩-١٨٠-١٩٩
سەید تەها : ٦٩-١٦٧-٢٧٨
سەید ڕەزا :
٢١١-٢١٣-٢١٤-٢١٥-٢١٦-٢١٧
سەید ڕەسول : ٧٦-٢٠٥
سەید عەبدولا : ٦٣-٦٩-١٦٧-٢٣٨
سەید عەبدولقادر : ٦٣
سەید عەبدولوەهاب : ٧٥
سەید محەممەد : ٦٣
سەیفولقوزات : ١٦٧-٢٠٥
سەیفی قازی : ٢٢٧-٢٣٨-٢٦٤
سوبحی پاشا : ١٨٠
سەرتیپ ئایروم : ١٧٠
سەرتیپ موحتەشەمی : ١٥٦
سەرتیپ موقەدەم : ١٢٤-١٣٣-١٥٥-٢٧٧
سەرهەنگ سەیف پور : ١٨٧-١٨٩
سەرهەنگ کەرەمخانی سەیاح : ١٩٩
سەرهەنگ کەلبەلیخان : ١٥٦-١٥٧
سەرهەنگ هاشمی : ١٥٧-١٦٠-٢٥٩
سەرهەنگ ئەفشار : ١٥٧-١٦٠
سەرهەنگ غولامڕەزا نەجاتی : ٢٦٢
سەرلەشکر زاهیدی : ٢٥٧-٢٥٨
سەرگورد حەسەنی بەنی سەدر : ١٦٠
سەرگورد حەسەنی قەویدل : ١٥٦
سەدام حوسێن : ٢٧٨
سەلامولڵای جاوید : ٢٧٨

ش :

شاهین بەگ : ٧٢
شێخ ئەحمەدی بارزان :
٢٤-٧٩-١٤٩-٢٠٥-٢٠٦-٢٠٧-٢٠٨-٢٧٨
شێخ ئەحمەدی سریلاوا : ٢٠٥
شێخ برایم : ٦٢
شێخ تاهیر : ١٦٠
شێخ حەسەن : ٢٢٧
شێخ حەسەن جان : ٦٢
شێخ حوسێن : ٧٤
شێخ ڕەئوفی ضیائی : ١٩-٢٠
شێخ ڕەسول : ١٥٨

www.kerimhisami.com

شێخ ڕەشید : ٣٠٧
شێخ سەعید :
٧-٣١-٣٨-٣٩-٤٠-٤١-٤٢-٤٣-٤٤-٤٥
-٤٦-٤٧-٤٨-٤٩-٥١-٥٣-٥٤-٥٨-٥٩-
٦٠-٦١-٦٢-٦٣-٦٤-٦٥-٧٣-٧٨-٨٠-
٩٢-٩٣-٩٨-٩٩-١١٢-١١٦-١٣٠-١٧٠-
٢١٢-٢٧١
شێخ شەریف : ٦١
شێخ شەمسەدین : ٦٢
شێخ عەبدولڕەحیم : ٢١٢
شێخ عوبیدوڵڵا : ٣٥-٤٩-٦٩
شێخ عەبدولقادر : ٣٦-٥٩-٦٧-٧٥-١٦٣
شێخ قادر : ١٥٩-١٨٩
شێخ کەی : ٢٣٧
شێخ محەممەد سدیق : ٢٠٨
شێخ مەحمود :
١٥-١٦-١٧-١٨-١٩-٢٠-٢١-٢٢-٢٣-
٢٤-٢٥-٢٦-٢٧-٢٨-٢٩-٥٤-١٧٤
شەریف فرات : ٥٩
شەریفخان : ١٦٧- ٢٧٨
شەریف وانلی : ٧٤
شوکری : ١١٤
شێرۆ : ٢٣٧

ع :

عەباساغا فنک : ٢٣٧
عەبدی : ٢٣٧
عەزۆ : ٢٣٧
عەبدوڵلاخانی تەهماسبی : ٩٢
عەبدولڕەحیم : ٦١
عەبدولغەنی : ٦٩
عەبدوڵلا خەلەف : ١٥٨
عەبدوڵلاغای ملان : ٢٣٧
عەبدوڵلاغای قادری : ٢٣٨
عەبدولڕەحمانی شەرەفکەندی : ٢٣٨
عەبدولکەریم قاسم : ١٦٨
عومەرخانی جەلالی : ٢٣٧
عومەرخانی شەریفی : ٢٣٧
عەلی ئۆف : ١٣٢
عەلی شێر : ٢١٢-٢١٣
عەلی شەفیق : ١٦
عەلی ڕەزا : ٥٩-١٧١
عەلی زەکی : ٤٩
عەلی مەنسور :
١١٠-١٤٦-١٥٣-١٨٦-٢٠٥
عەلی هەمزە : ١٦٨
عەمریناغا : ٧٦
عیزەتوڵلاخان : ٩٨
عیسمەت پاشا : ١١٩
عیسا پژمان : ٢٧٩

ف :

ڤان براونیسن : ٤٩-٥٤-٥٧-٦٢
فارس عیسا : ٥٠
فرزندە بەگ : ٧٦-١٥٥-١٥٦-١٦٠-١٦٦
فروغی :
١١٥-١١٦-١١٧-١١٩-١٢١-١٢٢-١٣١-
١٣٦-١٣٧-١٣٨-١٦١

ق :

قازی محەممەد :
١٦٧-٢٠٥-٢٢٧-٢٢٨-٢٣١-٢٣٧-٢٤٤-٩
٢٥-٢٦٠-٢٦٢-٢٦٤
قازی خدری : ٢٣٨
قازی کاکە حەمە : ٢٠٥

www.kerimhisami.com

قاسماغا : ١٣٨
قاسم بەگ : ٦٢
قەرەبەکر پاشا : ٤٦-٤٧
قەرمخان : ١١٢
قەرەنیاغا : ٢٣٨
قەوام السلطنه :
٢٤١-٢٤٥-٢٥٠-٢٥١-٢٥٢-٢٥٤-٢٥٥-
٢٥٦-٢٥٧-٢٥٨-٢٦٠-٢٦٤

ك :

کاوە بەیات : ٦-٧-١٦٩-٢٧٦
کارل دورمان : ٤٤
کاک ئەحمەدی شێخ : ٢٠
کاک سولەیمان : ٢٢٨
کاک هەمزە : ٢٣٨
کالێنین : ١٢٨
کامران بەدرخان : ٧٢
کریس کۆچیرا :
١١-١٦-٤٢-٤٣-١٩٦-٢٧٧
کەماڵ مەزهەر : ٤٥
کەماڵ فەوزی : ٦٣
کەریمی حسامی : ٢٥٦
کەنداڵ نزان : ٦-٤٥-٤٧-٢٠٣

ل :

لورانس : ٤٥-١٤٧-١٧٤-١٨٣

م :

مام حەسەن : ٢٣٨
مامەندی قادری : ٢١٩-٢٢٠-٢٣٨
مادانلی فەقێ : ٦١
مرسل پاشا : ٣٩
مەلا مستەفا :
٢٠٨-٢١٩-٢٢٠-٢٢١-٢٢٢-٢٣١-٢٦٢
مەلا ئەحمەدی فەوزی : ٢٠٥
مەلا حەسەن : ٥٧
مەلا حوسێن ئەفەندی : ٧٦
مەلا خەلیل : ٢٢٥
مستەفا بەگ : ٨٦-٢١٣
مستەفا پاشا : ٦٩
مستەفا کەمال :
١٢-١٣-٢٥-٢٧-٣١-٣٢-٣٣-٣٤-٣٥-٦
٣-٣٧-٣٨-٤٦-٥٨-٥٩-٦٠-٩٢-٩٣-
١٠١-١١٧-١١٩-١٥٢-٢٠١-٢٠٢
مشیر فەوزی : ١٣١
مەمدوح شەوکەت : ٩٧-١١١-١١٥-١١٧
مەمدوح سەلیم بەگ : ٧٢
مەحمود ئەفشار : ١٠٥-١٠٦
مەحمودخانی ئەمین :
١٠٤-١٥٥-١٥٧-١٥٩-١٦٠
محۆ بەکر : ١٥٨
مەحمود : ١٨٣
محێدین بەگ : ٩٧
مەمۆ مەحمودبەگ : ٧٦
محەممەد بەگ : ١٦٦
محەممەد بێڕیا : ٢٦٢
محەممەد : ٦٢
محەممەد حەمەباقی : ٢٧٢
محەممەد ئەسعەد بوزهوت : ٢٠٣
محەممەد ڕەزا : ٢٥٤
محەممەد سدیق بەگ : ٨٧
محەممەد حوسێنخان : ١٠٠
محەممەد ڕەسول هاوار : ١٦-٢٦
مەلیک فەیسەل : ١٢-١٧-٢٠٨
موساخان : ٢٣٨
موسا برکلی : ٧٦

www.kerimhisami.com

مۆلۆتۆف : ٢٣٦-٢٥٠-٢٥٣-٢٥٦
میرزا محەممەد سادقی : ١١
میرزا سەعید : ٢٢٨
مەجید مەحمود : ١٨٣
میناغا : ٢٢٨
موزەفەر فیروز : ٢٢٨

ن :

ناسرخان : ٢٥٦-٢٥٧
نصروللا انتظام : ٩٧
نصروللا بهنام : ٧٠-١٠٠-١٠٦
نصروللا خەلعەتبەری : ١٢٠-١٢٨
نوری دەرسیمی : ١١١
نوح بەگ : ٥٨
نماز عەلی یۆف : ٢٢٧
نوشیروان مستەفا : ٢٦٧

و :

واهان پاپازیان : ٢٠١
وسوی تاژیان : ٢٢٠
ویلسن : ١٢-٤٣
وسوق دەولە : ٢٧

ه :

هاشمۆف : ٢٤٦
هیدرسێن : ١٨١

www.kerimhisami.com

بەرهەمە نووسراوەکانی نووسەر

١- کاروانێک لە شەهیدانی کوردستانی ئێران
٢- وەڵامێک، کوردی و فارسی
٣- ڕێنوێنی شەری پارتیزانی
٤- ل دەوری ڕێکخراوی لاوانی حیزبی دێموکرات کۆبینەوە
٥- رەخنە ولێکۆڵینەوە لە سەر کتێبی حوسێنی مەدەنی
٦-چەن قسەیەک لە گەڵ خەبات
٧- کوردو فەرهەنگی بێگانە
٨- لێکۆڵینەوەی (کورتە باسێک لە سەر سۆسیالیزم) کوردی وفارسی
٩- تایبەتی کۆنگرەی شەشەم
١٠- کۆماری دێموکراتی کوردستان یاخود موختاری
١١- یادی هێمن
١٢- لە پێناو چی دا؟
١٣- بادانەوە
١٤- کروکاش
١٥- سەفەر بۆ کوردستان
١٦- لەبیرەوەری یەکانم بەرگی: ١-٢-٣-٤-٥-٦-٧-٨-٩-١٠
١٧- پێداچوونەوە(مێژووی بزووتبەوەی نیشتمونیی لە کوردستانی ئێران)
١٨- حکایەت کردن یا نووسینی مێژوو
١٩- پێداچوونەوە بەرگی دووەم
٢٠- گەشتێک بە نێو بیرەوەریەکاندا
٢١- کورد لە گەمەی دەوڵەتانی زلهێزو داگیرکەرانی کوردستاندا

ئەو بەرهەمانەی نووسەر کردوونی بەکوردی

١- دایک - ماکسیم گۆرکی
٢- ژیان و کردەوەکانی لێنین
٣- ئەفسانە کوردی یەکان - ڕۆدینکۆ

www.kerimhisami.com

٤- زەوی پچوک - برێژنێڤ
٥- کۆمەڵە چیرۆکی هەڵبژاردە لە ئەدەبی بێگانە
٦- مەسەلەی کورد لە پارلمانی سوید
٧- یسای بنچینەیی ئابوری سۆسیالیستی
٨-حەمە چکۆڵ - ئینجە مەمەدی یاشار کەماڵ
٩- ئوسوڵی سەرەتاییەکانی فەلسەفە- ژۆرژ پۆلیستەر
١٠- نامەی گوللە بارانکراوەکان
١١- رەوشی کوردون - مێژووی ئەردەڵان و بابان
١٢- ئازادی یامەرگ- کازانتزاکیس
١٣- مەسەلەو زارگۆتنی لوری
١٤- رۆژەکانی ئێران - ئارچیباڵد رۆزڤێلت.
١٥- لە کوردستانی عیراقەوە تا ئەوبەری ئاراز

لە کۆتاییدا پڕ بە دڵ سوپاسی ئەو دۆست و برادەرانە دەکەم کە بە خوێندەوە وڕاستکردنەوە ویژاری هەڵە و کەم و کورییەکانی نووسین خۆیان ماندوو کردوە ویارمەتی برایانەیان داوە.

www.kerimhisami.com